

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה
דרך ארבעים וחמישה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ר ש ו נ נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן חיים (תשט"ו—תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו—תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון (תשל"ב—תש"ס)

יצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מוזכיר המערכת: מאיר מדן

העורך: יהושע בלאו

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן

	רום (רמם) — פנה באוגריתית ובמקרא	יצחק אבישור
270	(ולהפריח — 'לבנות' במקרא ובחוספתא)	
95	חלק לשבעה	שרגא אפרמסון
133	אבל, אלא ואלא ש' בעברית של ימינו	משה אור
105	פתאב נחו אלעפראני, תקציר מדקדוקו של רס"ג	אילן אלדר
	שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים	
133	מתוך הדאיה אלקאר הארוך	
40	בכ"פ בראש שם אחרי מלת-שימוש מקושרת	מיכל אפרת
32	על גלגוליה של החלשת הגרונות כתופעה חיה	יהושע בלאו
56	מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח-יט	ישראל בן-דוד
85	פתיכים שלא הובנו	משה בר-אשר
	לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו	מרדכי ברויאר
260	ד. כתיב וקרי ו'טעים'	
	שמות משקל מקטל במקרא ובמשנה	יצחק גלוסקא
280	ומשמעיותיהם	
163	קטע חדש מספר אגרון	אהרן דותן
	הפאסיב בפיוט — לשון השיר ולשון הפרוזה	יוסף יהלום
17	ובנייני הפועל	
	הטיפול במלים יחידאיות בשורשן בפירושי	מערבי פרץ
213	ר' יהודה אבן בלעם	
85	הגיליונות של פתכיד פארמה 138	גד בן-עמי צרפתי
	פעלים המביעים מצב רגשי —	אליעזר רובינשטיין
5	עיון תחבירי-סמנטי	

מִן הַעֲבוּדָה בַּמִּלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

60	הַאֲרִיָּה	יִשְׂרָאֵל בֶּן-דָּוִד
307	נִתּוֹן בְּעֶרְבִים	זֶאֱבֵב בֶּן-חַיִּים

בִּיקוּרָת

299	שְׁלוֹשָׁה סַפְרֵי פְּלִשְׁתִּים בְּשָׁלוֹשׁ אֲרָצוֹת	נַחֲמִיָּה אֶלּוֹנִי
149	מֵהַדוּרָה חֲדָשָׁה שֶׁל תְּרַגּוּמֵי הַקְטָעִים לַתּוֹרָה	יְהוֹשֻׁעַ בֶּלְאוֹ
61	הַתְּרַגּוּם הַשּׁוֹמְרוֹנִי לַתּוֹרָה	מֹשֶׁה בֶּר-אֶשֶׁר
73	מִלּוֹן הַפְּעִלִים שֶׁבְּשָׁלוֹן הַתְּנַאִים	גִּדְּבֵן-עַמִּי צִרְפָּתִי

הַעֲרֹת

311	עוֹד עַל בֶּן-אֶשֶׁר וּבֶן-נִפְתָּלִי	אֵילָן אֶלְדֵּר
79	בְּעֻקְבוֹת לִשְׁאֵת וּלְתַת	דָּנִיֵּאל בּוֹיָאָרִין
151	בּוֹנֵי	יִשְׂרָאֵל בֶּן-דָּוִד
159, 77	עוֹד מִלּוֹן שְׁמוֹת	אֶסְתֵּר גּוֹלְדֵּנְבֵּרְג
159	(א) לִיעֶזֶר	שְׁלֵמָה מוֹרְג
317	שְׁדֵי תְּרוּמַת (שֶׁמֶ"ב א, כֹּא) — בִּיטוּי מוֹזֵר	
319, 155	הַטַּעַם פְּגוּרִם מוֹרְפּוֹלֹגִי בַּעֲבְרִית הַחֲדָשָׁה	בְּרוּךְ פּוֹדוֹלְסְקִי
314	שְׁתֵּי מַלִּים מִלְשׁוֹן חֲכָמִים	זֶאֱבֵב פֶּלֶק
157	'דְּבַר מָה שֶׁלֹּא נֹאמַר לְמֹשֶׁה'	מֵרְדֵּכִי עֶקִיבָא פֶרִידְמָן
79	בְּעֻקְבוֹת לִשְׁאֵת וּלְתַת	אֵלִישַׁע קִימְרוֹן
153	אֵין בְּמִקְרָא מִלָּה מְשׁוּרֶשׁ לָהֶם	מֵאִיר רוֹטֵנְבֵּרְג
319	צוּרַת הַנִּקְבָּה שֶׁל שְׁמוֹת בְּסִיּוּמָת — בַּעֲבְרִית	אוֹרָה שְׁנֵרְצֵנְלֵד

לשוננו

פתביעת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים וחמישה, חוברת א — תשרי תשמ"א

התוכן:

	אליעזר רופינשטיין	פעלים המביעים מצב רגשי
5		עיון תחבירי-סמנטי
	יוסף יהלום	הפאסיב בפיוט
17		לשון השיר ולשון הפרוזה ובנייני הפועל
32	יהושע בלאו	על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה
40	מיכל אפרת	בכ"פ בראש שם אחרי מלת-שימוש מקושרת
56	ישראל בן-דוד	מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח-יט
		מן העבודה במילון ההיסטורי
60	ישראל בן-דוד	האָריקה
		ביקורת
61	משה בר-אשר	התרגום השומרוני לתורה
73	גד בן-עמי צרפתי	מילון הפעלים שב לשון התנאים
		הערות
77	אסתר גולדנברג	עוד מילון שמות
79	אלישע קימרון	בעקבות לשאת ולתת
79	דניאל בויאריין	" " "

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' אליעזר רובינשטיין, רח' הקוצר 3, כפר שמריהו 46910
ד"ר יוסף יהלום, רח' עזה 66, ירושלים 92385
פרופ' י' בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים 92542
מיכל אפרת, רח' בני ברית 8, ירושלים 95146
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92224
ד"ר משה בר-אשר, רח' הרב עוזיאל 42, ירושלים 96424
פרופ' גב"ע צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92268
אסתר גולדנברג, שד' בן-מימון 48, ירושלים 92261
ד"ר אלישע קימרון, רח' המעפילים 7, ירושלים 92545
ד"ר דניאל בויארין, אוניברסיטת באר-שבע

בהתקנת החומר לדפוס ובהגהתו סייעה
עפרה פהן

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִצְבוֹ בְּנוֹ מִשְׁהָל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירת חברה

צבי פרמאיר ז"ל

— כ' בשבט תשמ"א —

אריה ליב פאיאנס ז"ל

— י' באדר ב' תשמ"א —

פעלים המביעים מצב רגשי

עיון תחבירי-סמנטי

1. הפעלים המכונים "פועלי רגש" מתנהגים התנהגות תחבירית מגוונת. התנהגות תחבירית זאת היא תולדה ברורה של תיאורם הסמנטי. על יחס זה שבין המבנה התחבירי לבין המבנה הסמנטי נעמוד בעיוננו זה. טיפוסי המשפטים העיקריים, שבהם יבואו פעלים המביעים מצב רגשי, הם המשפטים 1-5:

1. דוד אהב את רות.
2. דוד כעס מאוד על רות.
3. דוד כעס מאוד.
4. דוד שמח מאוד על הספר.
5. דוד שמח מאוד.

כבר עיון שטחי בקבוצת פעלים זאת מציג לפנינו את בעיית ערכיותם התחבירית של הפעלים: איזה פועל מפעלים אלו הוא דו-מקומי, פועל ששני שמות-עצם מהווים את מסגרתו התחבירית המוצרכת; ואיזה פועל הוא חד-מקומי, פועל שבמבנה התחבירי הראוי לו יבוא שם-עצם אחד.

ברור דינו של הפועל אהב, ורבים שכמותו, שכן פועל זה יבוא רק במסגרת תחבירית צש, — צש, כלומר: הפועל יבוא לעולם בין שני שמות-עצם. אך השאלה קיימת באשר לפעלים כעס ושמח, שכן הם באים הן במסגרת תחבירית שיש בה שני שמות עצם, כפי שהדבר הוא במשפטים 2, 4, והן במבנה תחבירי שיש בו רק שם-עצם אחד, כפי שהדבר הוא במשפטים 3, 5. השאלה שתישאל היא, אם יש לראות במשפטים 3, 5 קיצורם של משפטים מטיפוס 2, 4, או שמא אין משפטים 2, 4 אלא התרחבותם של מבנים תחביריים שלמים, שיש בהם פעלים חד-מקומיים, כמשתקף במשפטים 3, 5.

עיון סמנטי בפעלים אלו עשוי להצדיק קביעה, שאין דין אחד לשני הפעלים כעס ושמח, וזאת על אף הדמיון המשתקף במשפטים 3, 5. פעלים המביעים מצב רגשי עשויים לבטא יחס רגשי בין שניים: בין אדם (או בעל חיים) לבין משהו אחר. כאלו הם בודאי הפעלים שלא יבואו בלי משלים מושאי, כגון: אהב, שנא וזלזל. כפי הנראה, כך עלינו לראות גם את הפועל כעס, וזאת למרות הופעתו לעתים קרובות

במבנה תחבירי שיש בו רק שם-עצם אחד. אין להגדיר פועל זה הגדרה סמנטית פלשהי בלי להיוקק לשני ארגומנטים. פעם הוא ביטוי של יחס רגשי בין אדם לבין משהו הקשור בזולתו. בכך אין פועל זה שונה מן הפועל סלח, שלא יכול כלל במבנה שיש בו רק שם-עצם אחד, ומשפט כמשפט "דוד סלח" ייתפס בהכרח כמשפט חסר (הקשר הסמנטי שבין שני הפעלים יידון להלן). עיון סמנטי יקבע, שעלינו להתייחס למשפט 3 כאל מימוש תחבירי מקוצר, שאין בו מימוש לארגומנט מובהק הקיים בתשתית הסמנטית של המשפט. כך יתפרש לנו משפט 3 כקובע, שדוד פעם מאוד על משהו מסוים שדיברנו עליו בהקשרם של הדברים, או על משהו שאין אנחנו יודעים אותו.

הפועל שמח, בניגוד לפעלים פעם ואהב, מצדיק ראייתו כפועל חד-מקומי. המבנה המשתקף במשפט 5 נראה לנו מימוש שלם של המצוי במבנה הסמנטי. כפי הנראה, אין בתיאור הסמנטי של פועל זה ארגומנט נוסף, שהגדרתו הסמנטית של הפועל תלויה בו. ואכן נשתמש בפועל זה גם בלי כל קשר למשהו הנמצא מחוץ לנו, המרגישים שמחה. משפט 6 יתפרש לנו כמשפט 7:

6. דוד שמח מאוד כל אותו יום.

7. דוד היה שריר בשמחה כל אותו יום.

ושני המשפטים כאחד לא יתפרשו בהכרח כמעלימים משהו או מישהו הקשורים בשמחה. לפיכך מוטב לראות בפועל שמח פועל-רגש חד-מקומי ואת המבנה של משפט 4 כמבנה מורחב, שבתוכו נטוע המבנה התחבירי המינימלי השלם החיוני לפועל זה. כפי שנראה להלן, מממש צירוף-שמני נוסף זה את הגורם להתהוותו של המצב הרגשי המסומן בפועל.

אם כך, נמיין את פועלי-הרגש לשתי קבוצות עיקריות:

א. פועלי רגש דו-מקומיים.

ב. פועלי רגש חד-מקומיים.

קבוצה א' תתחלק לפעלים, המחייבים משפטים שיש בהם מימוש למעשה של הארגומנט השני, ולפעלים, הבאים הן במבנה השלם, שיש בו מימוש לכל המצוי במבנה הסמנטי, וכן במבנה מקוצר, שנשל ממנו מרפיב תחבירי הראוי לממש ארגומנט של המבנה הסמנטי של הפועל. גם פועלי הקבוצה השנייה עשויים לבוא בשני טיפוסים מבנים תחביריים, אך המבנה התחבירי המממש את המבנה הסמנטי של הפועל הוא המבנה שאין בו אלא צירוף-שמני אחד.

2. גרימה לא-יזומה

הצירוף השמני המשלים את פועלי-הרגש, בין שהוא חיוני לקיומו של המבנה התחבירי ובין שאין הוא חיוני לו, מממש את הגורם הלא-רצוני, הגורם הלא-יזום, שבתיאור הסמנטי של המשפט. כך יתפרש לנו משפט 4:

א שומח על ב = ב 'גרם' ('הפך ל' 'א' מרגיש' שומח)

פאן עלינו להבדיל הבדל היטב בין גורם רצוני לבין גורם לא-רצוני. ברור לנו, כי גם במשפט "דוד כעס מאוד על רות", שבו בא כמשלימו של הפועל שם-עצם המתייחס לאדם, ישות העשויה לרצות, לא תתפרש המלה רות כמסמנת את זה שיום את המצב הרגשי. דבר זה עולה ברורות מן המשפט:

8. דוד כעס על רות, אך היא לא ידעה על כך כלל.

וזה דינו של המשלים במשפטים הבאים:

9. דוד מתבייש ממשה = משה (או הקשור בו) מעורר את הרגשת הבושה של

דוד

10. דוד חרד על משה = משה (או הקשור בו) מעורר את הרגשת החרדה של

דוד

וכן הדבר בפעלים רבים אחרים.

מעיון בהשלמותיהם של פועלי הרגש מתעוררת השאלה, אם הצירוף השמני המממש את הגורם הלא-רצוני להתהוות המצב הרגשי מממש ארגומנט פשוט, המתייחס לדבר, לעצם, או שמא אין משלים זה אלא מימוש מקוצר של ארגומנט מורכב, של פרופוזיציה שלמה, שבה הדבר שהמשלים מממשו אינו אלא ארגומנט.

נעייץ שוב במשפט 4:

4. דוד שומח מאוד על הספר.

אנמם ברור הדבר, שמשמעות המשפט היא, שהספר הוא אשר עורר את שומחתו של מישהו, אך אנחנו רשאים לשאול, מה בעצם דומם או חי, שאינו רוצה דבר, מעורר את רגשותיו של מישהו. ברור שעלינו להבדיל בין גרימה זאת לבין הגרימה הרצונית המופעת במשפט 11:

11. משה שימח את דוד

שבה הגורם הוא המסומן בנושא המשפט.

נראה לנו לומר, כי לא כך הדבר במשפט 4. לא הספר עצמו, זה המסומן במשלימו של הפועל, הוא מה שעורר את השמחה, אלא הדבר שקרה לספר, הדבר הקשור בספר. לא נחטא לאמת, אם נאמר, כי משפטים כמשפט 4 מבליעים את הגורם הלא-רצוני, זה שאפשר לבטאו במשפט נטוע. משפט 4 נראה לנו פרפרזה מקוצרת של משפטים כגון:

דוד שומח על אשר יש לו הספר.

דוד שומח על אשר מצא את הספר.

וכן הדבר במשפטים 9, 10: משפט 9 לא יתפרש כקובע, שמשו עצמו מעורר את בושתו של דוד, אלא עובדה כגון זה שמשו יודע משהו על דוד, היא המעוררת את הבושה. וכך לא יתפרש משפט 10 כקובע, שמשו עצמו עורר את חרדתו של מישהו, אלא שדבר העשוי לקרות למשה עורר את מצב החרדה במישהו.

אם נכון פירושו הסמנטי למשפט 4 ולדומיו, עלינו לראות במשפט זה תוצאת

גלגול-מקדים, החל על המשפט הנטוע והמוציא מתוכו את אחד הצירופים השמניים ומעמידו במעמד של כעין מושא של פועל-הרגש:

מבנה סמנטי: (לדוד יש הספר) 'גרם' ('הפך ל' (דוד 'מרגיש' שמחה))

מימוש תחבירי: דוד שמח כי לדוד יש הספר \Leftarrow דוד שמח על הספר, כי יש לו ספר זה. \Leftarrow דוד שמח על הספר.

המבנה התחבירי הנתון במשפט 4 מתקבל לאחר נשילת המשפט הנטוע לאחר שהוצא מתוכו שם-העצם דוד.

התופעה התחבירית של נשילת משפט משלים אחרי החלת הגלגול-המקדים, המוציא מתוכו צירוף שמני, רווח מאוד בלשון אחרי פעלים רבים, ועדות ברורה לכך במשפט 12:

12. דוד סיפר ליעקב על משה.

משפט זה אינו מממש כלל את הפרופוזיציה הנטועה הרלבנטית לפועל סיפר, והראויה להימסר במשפט משועבד. שומעו של משפט 12 משחזר בו את המשפט הנטוע הראוי לבוא בו:

דוד סיפר ליעקב על משה כי הוא הגיע.

ומשפט זה אינו אלא תולדת גלגול-מקדים החל על משפט שהוא המסגרת התחבירית ההולמת פועל זה:

דוד סיפר ליעקב, כי משה הגיע.

לאור דברינו עד כאן נעייז במשמעותם ובתפוצתם התחבירית של הפעלים סלח, דאג, חשש מן וניחם. בהופעתם התחבירית פעלים אלו מאמתים במידה מרובה את דברינו באשר לטיבו של המשלים של פועל-הרגש.

א. 13. דוד סלח לרות.

14. דוד סלח לרות כי העליבה אותו¹.

15. דוד סלח לרות על אשר העליבה אותו.

16. דוד סלח למעשיה של רות.

ב. 17. דוד דאג לרות.

18. דוד דאג לרות שתתעה ביער.

19. דוד דאג שרות תתעה ביער.

ג. 20. דוד חשש מרות.

21. דוד חשש מרות שתגלה סודותיו.

22. דוד חשש שרות תגלה סודותיו.

ד. 23. הוא ניחם על בנו².

1. לא שמעתי משפט כגון "דוד סלח כי רות העליבה אותו", כלומר משפט שבו עומד משפט משלים מיד לאחר הפועל, וזאת למרות שמבחינה סמנטית הדבר מוצדק.

2. משפט כזה, שבו מושלם הפועל בצירוף-שמני, נדיר בלשון ימינו, אך הוא מצוי במקרא:

24. הוא ניהם על אסונו.

25. הוא ניהם על מות קרובו.

26. הוא ניהם כי קרובו נפטר.

ולא ייתכנו המשפטים:

ה. 27. *דוד סלח לרות, כי משה העליב אותו.

28. *דוד דאג לרות, שמשה יתעה ביער.

29. *דוד חשש מרות, שמשה יגלה סודותיו.

30. *הוא ניהם על בנו כי דודו נפטר.

הניתוח הסמנטי של הפועל סלח, אף זה שבמשפט 13, מחייב הצבת פרופוזיציה נטועה, המתייחסת לגורם לא-רצוני, במבנה הסמנטי. כל הגדרה מילונית סבירה של פועל זה חייבת לכלול ארגומנט מורכב זה.

שיעורו של הפועל סלח הוא כניסה למצב רגשי מסוים, שאינו אלא הסתלקות ממצב רגשי אחר שנגרם עקב מעשה מסוים של מישהו: שיעורו של הפועל סלח הוא היפסקות המצב הרגשי המכונה פעם. אין להגדיר את משמעות סלח בלי לכלול בהגדרה את הגדרת פעם. נתאר את משמעות הפועל סלח כך³:

הנחה מוקדמת I: רות פגעה בדוד א': רות עשתה מעשה הנחשב בעיני דוד כמעשה רע

הנחה מוקדמת II: (רות פגעה בדוד) 'גרם' ('הפך ל' (דוד 'מרגיש' פעם))

קביעה: 'הפך ל' ('לא' (רות פגעה בדוד) 'גרם' ('הופך ל' (דוד 'מרגיש' פעם)))

כלומר, א סלח ל-ב = 'הפך ל' ('לא' (מעשהו של ב 'גורם' ('הופך ל' (א 'מרגיש' פעם)))

ובמילים אחרות: התהווה המצב, שמעשה מסוים של ב' אינו גורם עוד להרגשת הפעם מצדו של א, וזאת בהנחה מוקדמת שהמעשה שמדובר בו עוזר לפני בן את פעםו של א'⁴.

מתיאור זה עולה ברורות, שהמלה רות, המשלים של הפועל במשפט 13, אינה מממשת את הגורם למצב הרגשי, אלא היא מממשת ארגומנט מתוך הפרופוזיציה שבשלמותה היא מתייחסת לגורם הלא-רצוני, והיא הפרופוזיציה המתייחסת למעשה שעשתה רות.

יִנְחֵם יצחק אחרי אָמו (בראשית כד, סז).

ומצוי במקרא אף:

כִּי נָחַם עַל אֲמֹנָן כִּי מֵת (שמואל ב', יג, לט).

3. כדי לעשות את התיאור פשוט נשתמש בתיאור הסמנטי במלים המממשות את הארגומנטים, ולא באותיות הראיות לבוא בתיאור.

4. הקביעה שעניין הפעם הוא הנחה מוקדמת מוצדקת במבחן השלילה: אם ייאמר "דוד לא סלח לרות", תישלל בכך ההסתלקות ממצב הפעם, אבל לא קיומו של הפעם לפני הסליחה. אם לא היה פעם, אין זה רלבנטי להשתמש בפועל סלח ואף לא בלא סלח.

מימוש התחבירי השקוף של המבנה הסמנטי המוצע יהיה:

דוד סלח פי רות פגעה בו⁵

במשפט זה שתי עמדות שמניות, האחת מסמנת את המרגיש (=דוד), והשנייה מסמנת את גורמו של המצב הרגשי שממנו הסתלק דוד. הגלגולים החלים על משפט זה הם אלו החלים על משפטים שתולדתם היא משפט 4. זהו אף סדרם של משפטים כמשפט 15, שבהם בא אחרי מה שנראה כמשלימו של הפועל משפט משועבד הפותח בעל אשר. על אשר יבוא בראש משפט משועבד שהוא השלמתו המוצרכת של פועל, כשלפני משפט זה בא צירוף שמני שמקומו הראוי לו בתוך המשפט המשועבד. אחרי החלת הגלגול-המקדים עשוי המשפט המשלים לנשול, וזאת כאשר ההקשר המילולי או הענייני מאפשרים זאת. היוצא מכלל דברינו הוא, שמשפטים כמשפט 13 אינם מגלים כלל מהו למעשה הדבר שגרם לכעס, מהו המעשה שאינו מעורר עוד הרגשה זאת, כלומר, מהו המעשה שסלחו עליו. העובדה שמשפטים כמשפט "דוד סלח פי רות פגעה בו" אינם קיימים בלשון, מאלצת אותנו לקבוע, כי אחרי פועל-רגש מסוימים הגלגול-המקדים הוא חובה, בעוד שלאחר רוב הפעלים המביעים מצב רגשי גלגול זה הוא בגדר רשות.

ומכרעת לענייננו השנאת המשפטים 27 ו-14. משפט כמשפט 27 אינו אפשרי, שכן אחרי הפועל שבמשפט זה בא שם-עצם שאינו בא אף בתוך המשפט המשלים. ההכרח בכך ששם-העצם המשלים ושם-העצם הבא בתוך המשפט המשלים יהיו שווים היא הוכחה מספקת לכך, שגלגול מקדים לפנינו.

מעמד דומה יש למשלימו של הפועל דאג שבמשפט 17. אין משפט זה מוסר לנו, מה עורר את דאגתו של דוד. מה שנאמר במשפט זה הוא רק שהגורם למצב הרגשי הוא דבר הקשור בדוד, במעשה שלו או במצבו. המבנה הסמנטי הבסיסי שבחשית שלושת המשפטים 17–19 נראה לנו כדלהלן:

א דאג לב =

הנחה מוקדמת: א 'חשב' ('אפשרי' (ג יקרה לב))

ג הוא דבר רע

קביעה: א 'חושב' ('אפשרי' (ג יקרה לב)) 'גורם' ('הופך ל' (א 'מרגיש'

דאגה)).

כמפורט בתיאור הסמנטי אין המצב הרגשי המכונה דאגה נגרם ממעשה מסוים שאכן התרחש, אלא מדברים העשויים לקרות, ממעשים הנראים צפויים. וכך גם אם אני יודע על משהו, שהוא נפל לבור עמוק, ואני אומר בקשר לכך:

אני דואג לו כי הוא נפל לבור

לא הנפילה לבור היא הגורם הישיר למצב הרגשי המסומן בפועל דאג, אלא אותו דבר רע העשוי להתהוות עקב הנפילה לבור.

המימושם התחביריים של מבנה סמנטי זה של הפועל דאג דומים לאלו של הפועל סלח, ואין הם נבדלים זה מזה אלא בכך, שהמבנה התחבירי השקוף הצפוי מתוך המבנה הסמנטי:

דוד דאג שרות תתעה ביער

רווח בלשון פשנשווא המשפט הוא הפועל דאג, מה שאין כן בפועל סלח. ומאלפת גם כאן העובדה, שאין משפט כמשפט 28 אפשרי, דבר המעיד על כך, שאין מושאו השמני של הפועל אלא תולדת גלגול-מקדים.

הפועל חשש ל נראה קרוב במשמעותו לפועל דאג ל.

וקרובה לכאן אף משמעותו של הפועל חשש מן שבמשפטים 20-22. ההבדל במשמעות בין חשש ל לבין חשש מן הוא בכך, שבאחרון לא מובעת הרגשתו של מישהו לנוכח האפשרות שמהו רע יקרה לזולת, אלא הרגשתו נוכח האפשרות שמהו רע עשוי לקרות לו עצמו עקב מעשה של הזולת. הבדל זה לא יבוא לידי ביטוי בפועל עצמו בהיותו מושלם במשפט נטוע. והשוה:

21. דוד חשש מרות שתגלה סודותיו.

31. דוד חשש לרות שתתעה בדרכה.

22. דוד חשש שרות תגלה סודותיו.

32. דוד חשש שרות תתעה בדרכה.

במשפטים 21, 31 מובע אופיו של החשש לא רק בפירוט הדברים בתוך המשפט המשלים, אלא אף בהצרכת הפועל: משפט שיש בו חשש ל יש במשמעותו, שהמרגיש חושש להיפגעותו של הזולת, ואילו משפט שיש בו חשש מן יש במשמעותו, שהמרגיש חושש להיפגעותו הוא על ידי הזולת. במשפטים 22, 32 אין הפועל עצמו, הצרכת הפועל, מגלה את אופיו של החשש.

מעניין במיוחד הוא היחס שבין המבנה הסמנטי לבין המימוש התחבירי במשפטים השונים שבא בהם הפועל ניחם, משפטים 23-26. משפטים אלו ממחישים אף יותר מקודמיהם את מהותו המורכבת של הגורם הלא-רצוני הבא כמושא של פועל המביע מצב רגשי.

אין ספק, שגם למשפט פשוט כמשפט 23 מבנה סמנטי מורכב למדי. כאן ברור לחלוטין, שאין המלה בנו מממשת את הגורם להרגשת ההתנחמות. בודאי אין שיעורם של הדברים: הבן גרם לכך שמישהו ירגיש הרגשת ניחומים. יתר על כן: גם המשלים הבא במשפט 25 "על מות קרובו", המגלה יותר את הסיטואציה הרלבנטית לפועל ניחם, אינו מממש את הגורם הישיר למצב הרגשי, שכן אין משפט 25 מתפרש, שמות הקרוב גרם לו למישהו להרגיש הרגשה המכונה נחמה. כאן לפנינו מבנה סמנטי דומה למבנהו הסמנטי של הפועל סלח. הדמיון הוא בכך, שגם כאן מדובר בהיפסקות מצב רגשי שנגרם עקב דבר רע שקרה:

א ניחם על ב =

הנחה מוקדמת: ב מת

(ב מת) 'גרם' ('הפך ל' (א 'מרגיש' צער עמוק))

קביעה: 'הפך ל' ('לא' ((ב מת) 'גורם' ('הופך ל' (א 'מרגיש' צער עמוק))

כלומר, התהווה המצב שמתו של ב שוב אינו גורם להרגשת הצער של א.

במשפט 24 באה המלה אסון פתחליף למשפט המשלים הראוי לבוא כאן. המלה אסון באה כאן במקום המשפט "מישהו מת".

כל האמור כאן על משלימו של פועל המביע מצב רגשי אינו אמור על הפעלים

שמושאים אינו נשיל, כגון:

דוד אהב את רות

דוד שנא את רות

דוד זלזל ברות

שאף בהם משלימו של הפועל מסמן את הדבר שעורר את המצב הרגשי. במשפטים אלו קשה לנו לשחזר פרופוזיציה גורמת, וקשה לנו לראות בהם תולדה של גלגול-מקדים מהטיפוס שמצאנו במשפטים שנדונו עד כאן. נראה לנו יותר שהפעלים אהב, שנא ודומיהם מסמנים יחס רגשי בין שני עצמים, בין שני אנשים. ייתכן שעיון נוסף בפעלים אלו יקשור עובדה זאת, היות הגורם עצם ממש ולא פרופוזיציה המתייחסת למצב, עם עובדת היות המושא בלתי נשיל. מכל מקום, פעלים אלו ראויים לעיון נוסף.

3. פניסה למצב רגשי

רוב פועלי הרגש בצורתם היסודית אינם מסמנים מצב דינמי: הם מסמנים קיומו

של מצב רגשי ולא פניסה למצב זה. וכך יתפרש הפועל שמח שבמשפט 33:

33. דוד שמח.

משפט זה אינו קובע שדוד, זה שמדובר בו, נכנס למצב שמחה, אלא שהוא היה שרוי במצב רגשי זה. אמנם בהקשר ענייני או תחבירי זה או אחר יובן המשפט כבעל מובן של פניסה למצב רגשי, וכך הדבר במשפט 34:

34. כשראיתי את אחי מגיע, שמחתי מאוד.

משפט זה יתפרש באורח טבעי כפאראפראזה של המשפט 35:

35. כשראיתי את אחי מגיע, התחלתי לשמוח.

אך לא צורת הפועל ולא משמעותו הרגילה קובעות משמעות זאת. ואכן במשמעותו הרגילה יבוא פועל זה אף במסגרת תחבירית שאינה מאפשרת פירוש התולה בפועל משמעות של דינמיות:

36. כל אותו יום שמחתי מאוד

שפירושו הרגיל הוא: כל אותו יום הייתי שרוי בשמחה.

הדינמיות תובע בפועלי רגש בצורות הבניינים נפעל והתפעל:

צורות נפעל

הוא נבהל מאוד	הוא נדהם
האיש נבוך	הוא נואש
האיש נבעת	הוא נכלם.

צורות התפעל

האנשים התעצבו (בצד: נעצבו) הוא התחלחל.
הם התקצפו.

פעלים אלו לא יתפרשו כלל כנושאים משמעות של מצב סטטי. גם אם ייאמר משפט כמשפט 37:

37. כל אותו יום נבהלתי

לא יתפרש המשפט כלל כקרוב למשפט: "כל אותו יום הייתי שרוי בבהלה" אלא למשפט:

"כל אותו יום נכנסתי שוב ושוב למצב בהלה".

סימון הפניסה למצב הוא ההוראה הקבועה של צורות הבניינים נפעל והתפעל בפועלי-הרגש⁶.

תופעה מרפזית מאלפת בצורות בניין נפעל בפועלי-הרגש, שאין הן יוצרות ניגוד צורני-סמנטי עם צורות יסודיות מאותו שורש, עם צורות בבניין קל: הניגוד סטטיות/דינמיות אינו ממומש כאן בדרך כלל בניגוד צורני קל/נפעל של שורש אחד. הפועל בצורת נפעל קשור בפעלים אלו סמנטית לפועל משורש אחר בבניין "קל".

זהו היחס הסמנטי	שבין	נבהל	לבין	פחד
	ובין	נבעת	לבין	פחד מאוד

א נבהל = 'הפך ל' (א 'מרגיש' פחד) וזאת בפתאומיות

א נבעת = 'הפך ל' (א 'מרגיש' פחד גדול).

כנגד הפעלים נבוך, נואש ונעצב אין כלל צורות בבניין קל, ואין להביע מצב רגשי סטטי המקביל למסומן בהם, אלא במבנה תחבירי שיש בו המרכיב הרגיש כשהוא מושלם במרכיב שמני המסמן את מהותו של המצב הרגשי:

הוא הרגיש מבוכה

הוא הרגיש עצב.

6. רשימת ההוראות של הבניינים השונים, כפי שהיא באה בספרי הדקדוק, רחוקה מלהשביע רצון. בספרי הדקדוק באות רשימות של הוראות בלי לשייכן לטיפוסים פעלים. כל עיון ממצה בפעלים השונים יראה, שהוראות הנתלות בבניינים השונים שונות בין קבוצת פעלים אחת לבין קבוצה שנייה: לא הרי משמעות פיעל בפעלים אדג'קטיביים כהרי פיעל בפעלים שבבניין "קל" הם מסמנים פעילות ממש. ובולטת לענייננו העובדה המובהקת, שאם אין הפועל בבניין "קל" מסמן פעילות, אין צורת בניין נפעל מסמנת פסיביות או רפלקסיביות.

בפעלים מעטים מופעת הדינמיות, הכניסה למצב הרגשי, בצורת בניין קל:

38. בושתי מאוד

שאין שיעורו "הרגשתי בושה" אלא "נכנסתי למצב בושה", "התהוה המצב שאני מרגיש בושה".

4. גרימה יזומה של מצב רגשי

גרימה יזומה של מצב רגשי מסומנת בדרך כלל בצורות הפניניים "פיעל" ו"הפעיל", ואין בין צורות שני הפניניים כל הבדל במשמעות. אף יש פעלים הבאים הן בצורת בניין פיעל והן בצורת בניין הפעיל, וזאת בלי שייתלה בכך כל הבדל במשמעות.

צורות בניין פיעל

דוד בייש את רות.

האיש ניחם את קרובו.

הילד שימח את אחותו.

צורות בניין הפעיל

האיש הכלים אותנו.

דוד הפחיד את חברו.

צורות בניין פיעל בצד צורות בבניין הפעיל

האיש הכעיס את אחיו.

האיש כיעס את אחיו.

האיש העציב את אחיו.

האיש עיצב את אחיו.⁷

ההבדל העקרוני בין גרימה רצונית, יזומה, לבין גרימה לא-רצונית ברור לחלוטין מבחינה סמנטית, והוא נשמר בדרך כלל גם ברמה התחבירית: המרפיבים הלשוניים המממשים את שתי הגרימות אינם מונעים האחד את השני:

האיש שימח את חברו בספר חדש

האיש הכעיס את חברו בדברי עלפון

וניתן לתאר את היחס שבין שתי גרימות כך:

א שימח ב ב ג = א 'גרם' ('הפך ל'ג' 'גרם' (ב 'מרגיש' ש'מחה))

כלומר, הגרימה היוזמה פועלת על פרופוזיציה שיש בתוכה גרימה לא יזומה. מבנה

7. צורות בניין פיעל בפעלים פיעס ועיצב משמשות בלשוננו רק בלשון הספרותית. שימוש זה בא בלשון המקרא.

כזה של שתי גרימזות הפועלות האחת על השנייה יש אף במשפטים שיש בתוכם תיאור-המכשיר:

האיש שבר את החלון בפטיש.

כבר עמדו על כך הרבה, שלמרות העובדה שהן האיש והן הפטיש הם הגורמים לכך שיתהווה המסופר במשפט:

האיש שבר את החלון.

הפטיש שבר את החלון.

אין שני המסמנים של גורמים אלו עשויים להיות מחוברים זה לזה, שכן אין להם מעמד סמנטי אחד:

האיש והפטיש שברו את החלון.⁸

כך הדבר אף בענייננו. לא ייתכן משפט:

והאיש והספר שימחו את החבר.

דמיון זה בין "תיאור המכשיר" לבין הגורם ה"לא-רצוני" הממומש במושא של פועלי רגש מן הראוי שייחקר חקירה נוספת.

ניגוד זה שבין שתי הגרימזות אינו מקוים בלשון בעקביות⁹:

פעלים בצורות הבניינים פִּעַל וּהִפְעִיל יתפרשו פה ושם גם כמימוש לגורם ה"לא-רצוני". והשוה:

39. האיש שימח את חברו בספר.

40. האיש שימח אותי מאוד.

בעוד המשלים של פועל הרגש מסמן תמיד את הגורם הלא-רצוני, עשויה צורת הפועל לממש לפעמים גורם לא-רצוני. וכך תתפרש המלה האיש שבמשפט 39 כמסמנת גורם רצוני ואילו במשפט 40 היא תתפרש לשתי פנים:

8. עיונים כאלו להוכחת מעמד הסמנטי השונה של מרפיכים תחביריים, העשויים לבוא בתפקיד תחבירי אחד, באים הרבה בספרות הפלשנית. וראה, דרך משל, Fillmore C.J., The Case for Case, in E. Bach and R. Harms (ed.) *Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart and Winston, 1968, pp. 1-88.

9. קבוצה לא-גדולה של פעלים באים בצורות בניין פִּעַל בלי לסמן בכך כל גרימה, וכאלו הם הפעלים מפתח, ריחם ותיאב:

45. האיש מפתח מחברו.

46. האיש ריחם על חברו.

47. האיש תיאב את חברו.

במשפטים אלו אין צורת בניין פִּעַל יוצרת קונטראסט סמנטי עם צורות בניין "קל". צורות בניין פִּעַל מסמנות פאן את מצבו הרגשי של המסומן בנושא המשפט, ולא את גורמו של מצב זה.

האיש יזם וגרם מצב שמחה

מצב של שמחה נגרם ממה שהו הקשור באיש.

בדומה לכך יתפרשו לשתי פנים המשפטים 41, 42:

41. האיש הזה הפחיד אותי.

42. האיש הזה הביך אותי.

המרת המלה האיש בשמות-עצם שלא ייתפסו כגורמים רצוניים עשויה לגרום

לכך שנבין את המשפט כמסמן גרימה לא-רצונית:

43. ההצגה הזאת הפחידה אותי.

44. השאלה הזאת הביכה אותי.

כך עלינו לומר, שהניגוד בצורות קל/פיעל או קל/הפעיל בא לעתים קרובות לסמן את

הגרימה הרצונית של המצב הרגשי, אך הניגוד הזה פרוץ מבחינה סמנטית הרבה:

אפשר להביע כך גרימה רצונית, אך לא תמיד יתפרשו כך הדברים.

הפאסיב בפיוט

לשון השיר ולשון הפרוזה ובנייני הפועל

א.

נסיגתם של הבניינים הנשענים על תנועות אחוריות לשם ציון הפעולה הסבילה (פועל והופעל) נחנה מקום לעלייתם של בניינים בעלי צורנים עיצוריים לשם ציון אותו העניין. בתקופת המשנה פעלה בארץ-ישראל גם הארמית להיעלמו הגמור של בניין פועל מלשון חכמים ולעלייתו של נתפעל תחתיו¹. היעלמו של בניין פועל לא נתן את אותותיו בצורה דומה גם בבינוני מפועל, והאחרון נפוץ בלשון חכמים לצידו של בינוני מתפעל². אבל מכיון שצורות פועל נטויות כבר לא היו קיימות במשמעות סבילה, ולעומתן שימשו צורות נתפעל בתפקיד זה, גם לא היה עוד הניגוד בין בינוני מתפעל ובין בינוני מפועל בלשון חכמים יכול להמשיך ולהיות הניגוד שבין פעיל לסביל. כך נוצר כאן ניגוד חדש בין הצורות, בתחום האספקט: בין המשמעות האימפרפקטית והמשמעות הפרפקטית. ואם צורות בינוני מתפעל מציינות בלשון חכמים את הפעולה ההולכת ונעשית, מציינות צורות בינוני מפועל את המצב שלאחר הפעולה³. כך איבדו למעשה אף שרידי הפועל בלשון חכמים את משמעותם הפאסיבית לטובת משמעות חדשה, פרפקטית. לצד צורות בינוני מפועל המשיכו צורות פועל נטויות להתקיים בספרות היפה

1. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 136 ואילך, וכן ד' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים-המלח וללשון חז"ל', לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 240.

2. ראה ר' מירקין, "משקל מפועל" — חומר לדיון בפרשת הבינונים הפאסיביים והפרפקטיים בעברית", לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 146 ואילך.

3. ראה: S. Stein, *Das Verbum der Mischnahsprache*, Berlin 1888, p. 17. תודתי למר מ' מישור, שהראה לי את שכתב שטיין בעניין, וראה גם מה שכתב הוא עצמו: "למיון המובאות בערך מילוני", לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 33. ולאחרונה ראה ש' שרביט, "מערכת ה'זמנים' בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של י' קוטשר, רמת-גן תש"ם, עמ' 119-122. לדיון בעברית החדשה השווה ח' רזון, "מפעל בעברית הישראלית", לשוננו, כ (תשט"ז), עמ' 143, וראה גם הערת י' בלאו, "הניגוד בין בינוני פועל לבינוני פועל", לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 142.

אחר המקרא ממש כשימושן במקרא. דבר זה ניתן ללמוד משלושה מקורות שונים, שאין קשר של תלות ביניהם. בספר המשלים בן-סירא מונה מ"צ סגל כשבע צורות פועל, וביניהן גם את צורת הפועל המיוחדת חָזַק (ג, ב)⁴. צורות פועל מזדמנות גם בחומר שנתגלה בשנים האחרונות במערות קומראן, אבל מקומן שך בעיקר בסגנון השיר שלמגילת ההודיות. כך, למשל, עולה שם לראשונה צורת הפועל: ישוברו (הודיות ה, לו; ו, כח), וכן עוד: חותם (שם ח, יא)⁵. גם בסיפור ייני המלך והפרושים, הכתוב בלשון ספרותית, שהיא חיקוי ללשון המקרא, הסגנון המקראי מתאפיין על ידי וי"ו ההיפוך ועל ידי צורות הפאסיב פועל וגם הופעל: ויבוקש הדבר (הש' אס' ב, כג) . . . מיד ותוצץ הרעה על ידי אלעזר בן פועיר' ויהרגו כל חכמי ישר' (בבלי קידושין, סו ע"א)⁶. בפיוטים, הממשיכים את הסגנון הספרותי, צורות פאסיב פנימי הן בבחינת נותן טעם. צורות אלה נגזרות בפייטנות בתפשויות מרובה.

חיוניותו של בניין פועל בפיוט ניכרת משכיחותו הגבוהה של הצורות. כך, למשל, נרשמו בפיוטי ייני חמש מאות ושמונים עדויות לבניין זה, ומהן כמחצית הצורות הן צורות של עבר ועתיד⁷. בצורות הופעל עסק יצח' אבינרי בפרק שכתב על חידושי הפייטנים במבואו לספר "גנוזים מגולים" — אוצ' מלים עתיקות וביטויים שאינם במילונים, או שהובאו בלא מקור או ממקור מאוחר⁸. לדעתו מבין בנייני הפועל כולם חביב ביותר על הפייטנים בניין הופעל. הוא מזכיר, שצונץ הביא בבניין הפעיל והופעל כמאה ושלשים פעלים מיוחדים, בפועל' ועל כשישים ואילו בהתפעל רק חמישה-עשר⁹. אבינרי עצמו מביא בגזונו כמאה ושמונים פעלים בבניין הופעל, ורובם מן הפיוט. הוא אף מציע להוסיף עליהם את החידושים מן הפיוט שהובאו במילונים, מה שיעלה את מספר חידושי ההופעל לכדי יותר ממאתיים. אבל מסתבר, שמספר חידושי ההופעל גדול הרבה יותר, אלא שלא הפירו בהם בגלל הכתיב, שטשטש את ההבדל בין צורות הפעל ובין צורות הפעל (בניין קל). ואף במקום

4. ראה מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם², ירושלים תשי"ט, עמ' 21.

5. ראה א' קימרזון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, מוגשת לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים, 1976, 8310.16, 8331.4.

6. ומסביר רש"י במקום: ותוצץ הרעה לשון ויצץ ציץ ויגמל שקדים (במ' יז, כג) ל"א בער' לשון נוצצים כניצוצ המבעיר גחלת. והשוה ח' רבין, "הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' 371–372.

7. ראה ר' מירקין, "הבחנה הדקדוקית והסגנונית באוצר המלים של ייני", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב (תשכ"ט), עמ' 441. וכך קבע כבר ח' ילון, "בניין הפעל", לשוננו, ג (תר"ץ), עמ' 354: בניין פועל מצוי הרבה בפיוטים ובסגנון הפילוסופי של ימי הביניים ואין צורך להביא ראיות.

8. ראה י' אבינרי, גנוזים מגולים, תל-אביב תשכ"ח (להלן: אבינרי), עמ' 38.

9. ראה: L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Frankfurt a.M.,

שהניקוד במחזורים ובסידורים בקיבוץ, המשיכו לטעון, שעדיין ייתכן שהפונה לבניין קל¹⁰. גם להיעלמותן של צורות פועל תרמה הרבה גישתם של מעתיקים ומהדירים, שהשמיטו וי"ו, שנראתה בעיניהם מיותרת על פי ההשוואה עם צורות המקרא. ומהדיר אחראי כמ' זולאי אף מוסיף בפיוט של פינחס הפהן לחנופה שההדיר, לצד נוסח הפנים, "דעכו כפשתה קהלות יון", את ההערה: ניקדתי הדל"ת בקמץ אעפ"י שבשניהם (פירוש: בשני כתבי-היד) הפתיב דועכו¹¹. ומסתבר, שעל אף העדויות הטקסטואליות הכריעה את הכף לניקוד על דרך הקל הצורה המקראית השכיחה, שדחקה את הצורה הפייטנית האוטנטית¹². ואם בההדרה מוקפדת נוהג מהדיר לשמר את הוי"ו כמין צורת פתיב חסרת משמעות, במקומות אחרים נוהגים פשוט להשמיט אותה. כדי לאתר את צורות הפאסיב הנעלמות יש להשתמש בכתב-יד עתיקים, בעיקר בקטעים שמקורם פגיוזה הקאהירית. ובמקום שאין בידינו קטעים כאלה, יש להשתמש בכתב-יד של מחזורים אשכנזיים קדומים; כגון זה המצוי באוקספורד והועתק בשנת 1258 וכגון מחזור וורמייז משנת 1272¹³. לצערנו מועטות הן עדיין מהדורות מדעיות המבוססות על כתב-יד אלה¹⁴, ובמקרים רבים שומה עלינו לצטט את כתב-היד העתיקים גופם.

ב.

גם אם מהווה לשון הפיוט ממשיכה נאמנה לסגנון הספרותי מבחינת חופש הגזירה של צורות פאסיביות, עדיין יש מקום לפקפק אם זה המצב גם מבחינת המשמעות. שכן ריבוי צורות הפועל בפיוט אינו נובע מדרך ביטוי מסוימת ההופכת את מושא המשפט לנושא בו. אין זה נכון לומר, שדרך הביטוי הסבילה היא לבד האחרית לריבוי צורות פאסיב בפיוט.

העיון והבדיקה מלמדים, שצורות פאסיב רבות אינן מציינות דוקא פעולות שנושאן היה מושא ישיר במשפט אקטיבי מקביל, כי אם פעולות מחוסרות מושא ישיר מלכתחילה. עניין לנו כאן לעתים קרובות בפעלים הקרויים עומדים, שהפייטנות

10. ראה להלן ג.

11. ראה: M. Zulay, Eine Hanukka-qeroba von Pinehas haKohen, *Mitteilungen des Forschungsinstituts für hebräische Dichtung*, I (Berlin 1933), p. 165, וכבר במקרא נמצא הניקוד (תה' קיח, יב) דעכו כאש קוצים.

12. במקרה זה היה, כמובן, תפקיד גם לצירוף הלשון (יש' מג, יז) "דעכו כפשתה", אבל השווה עוד בפיוט: דועכו בהבליהם (סיני, סב [תשכ"ח]. עמ' קנו).

13. כתב-יד אוקספורד Mich. 617, 627 (נובמבר 1033, 1035), וכן כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4781⁰.

14. המהדורות שנשתמש בהן כאן הן: פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשל"ז (להלן: יוסי ומספר העמוד). פיוטי יוני, מהדורת מ' זולאי, ברלין תרצ"ח (להלן: יוני ומספר העמוד). פיוטי שמעון בירבי מְגָס במהדורת, העתידה לראות אור בהוצאת האקדמיה הלאומית למדעים (להלן: שמעון וסימן היצירה ומקום הפיוט בתוכה). וכן פיוטי

מגלה נטייה לסמן אותם בסימן חיצוני המצביע על עמידתם. ניצני הטשטוש בין פעלים עומדים לסבילים מצויים כבר במקרא. כבר במקרא משמש משקל קטול לא רק בהוראת בינוני סביל הנגזר מפעלים יוצאים, כי אם גם בהוראת בינוני פעיל של פעלים עומדים. גרמה לכך, מסתבר, קרבת הוראתו של הפועל העומד לפועל הסביל, שהגבולות ביניהם מיטשטשים לעתים¹⁵. שימוש זה הולך ומתרחב בלשון חכמים, במקום שאף צורות בינוני מפועל אינן משמשות במשמעות פאסיבית, והוא עוד מתפשט בפיוט. בפיוטים שכיחות ביותר צורות פאסיב, בבניינים פועל והופעל, משמעותן אינה סבילה כלל. וכך למשל, בפיוט הסליחה העתיק "תכפו עלינו צרות" (ת 505) מתאר הפייטן הקדמון את מצבה העגום של האומה במלים:

יָד קָל עָמַל בְּכָשְׁרוֹן / יָרְדָה וְאֵין מִי יִחְזֹק
טָלְטְלוּ מִמֶּנּוּ וְעַד יָם / טָרְפָם לֹא סָפַק לָמוּ

(יו"כ 492, וראה חילופי נוסחאות במקום)

ומתקבל על הדעת פירושו של גולדשמידט, שסימן של קללה היה זה, ש"פרנסתם לא הספיקה". ואמנם ההפעיל "הספיק" רגיל ביותר במשמעות העומדת (הש' בן-סירא מב, יז ובתפילת נשמת: אין אנו מספיקים), ובמקרא משמשת צורת הקל: אם יִשְׁפַק עפר שמרון (מל"א כ, י). וכן מצאנו בספרי דברים (כג): רבי יצחק אומר אילו נפרט שמה של עבודה זרה לא ספקו להם כל עיירות שבעולם (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 97). אבל מסתבר, שלפייטן נתבקש לו ביטוי צורני חיצוני לציון עמידתו של הפועל, וכך נוצרה כאן צורת הפועל¹⁶.

לציון "סוף וסיום" משמשת במקרא צורת הקל: וְשָׁלְמוּ יָמֵי אַבְלָךְ (יש' ס, כ), ובמדרש תנחומא אנו מוצאים כבר את צורת הנפעל (תנחומא תשא לג), הרגילה בימי הפיניים בצירוף: "תם ונשלם"¹⁷. אבל בתוכחה עתיקה ליום כיפור 'אנוש איך יתפּר' (א 6403) משמשת צורת הפועל:

אלעזר בירבי קליר על פי מהדורותיו של ד' גולדשמידט: לקינות, ירושלים תשכ"ח (להלן: קינות ומספר העמוד) ולימים הנוראים לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ל (להלן: ר"ה או יו"כ ומספר העמוד). וכן על פי מהדורותיו של וולף היידנהיים לרגלים, רדליהים 1800 ואילך (להלן: החג והיום וכן היצירה), ועל פי סדר עבודת ישראל, מהדורת יצחק בער, רדליהים תרכ"ח (להלן: בער ומספר העמוד) פיוטים לארבע פרשיות.

15. ראה י' בלאו, 'בינוני פעול בהוראה אקטיבית', לשוננו, יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 67 ואילך וכן שם, עמ' 73 ואילך, וראה גם E. Y. Kutscher, Two 'Passive' Constructions in Aramaic in the Light of Persian, *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies*, Jerusalem 1969, pp. 137, 143

16. את צורת הפועל, המתועדת במיעוט פתח-ידי, יש לראות, כנראה, במקרה זה כצורה המתוקנת ולא דוקא כצורה האוטנטית, שנתקיימה מלשון חכמים ולא הובנה עוד על ידי המעתיקים. השווה ח' ילון בספרו הנופר בהע' 1, עמ' 143.

17. ראה אבינרי, עמ' 343.

שׁוֹלֵמָה הַשְּׁעָה / קִינָה וְדַמְעָה / רָמָה וְתוֹלְעָה

(יו"כ 590, על פי חילופי הנוסחאות במקום)

צורות פועל מסוג זה רגילות ביותר בפיוט גם בתקופה מאוחרת יותר.
כך מפייט אלעזר בירבי קליר בקדושתא שלו לפסח 'אסירים אשר בכשר
שעשעת' (א 6937):

טָרַם חוֹמְצָה חֲרָרָה חוֹפּוֹז לְצֵאתָ

(מגן, ב פסח, והנוסח על פי שני קטעי הגניזה,

אוקספורד 2714, דף 55, וקמברידג' T-S NS 110:42)

ופירוש, שבני ישראל מיהרו לצאת ממצרים לפני שהחמיצה פתם. במקרא רגיל הקל
יְחַמֵּץ לעומת ההפעיל בלשון חכמים¹⁸. ונראה, שניתן לראות כאן הן בצורת חומץ והן
בצורת חופז (תחת חָפּוֹז אוּ נְחָפּוֹז) צורות פאסיב שאינן פאסיביות, ולא באו אלא לציון
עמידת הפועל.

בדרך כלל אין ליד צורות הסביל שראינו צורות פועליות אקטיביות מן הבניינים
הפכדים (פיעל והתפעל), וקשה משום כך להניח, שצורות הפאסיב נגזרו מצורות
אקטיב לציון הסבילות. אבל גם כאשר מקיימות לצד צורות פועל מחודשות בפיוט
צורות פיעל, ניתן להראות, שאין צורות הפועל מתייחסות אל צורות הפיעל כהתייחס
פועל סביל אל פועל פעיל. ואין לראות, למשל, את רוחק בפיוט כקשורה לפיעל ריחק
דוקא, כי אם לצורת מרוחק במשמע היה רחוק, הנפוץ ביותר בלשון חכמים. וכך בא
בפיוט סליחה קדום 'תעינו מאחריך' (ת 423) תיאור חטאיו של עם ישראל, שנתרחק
מן התורה והמצוות, ובין היתר מביע שם הפייטן את התרחקותנו מבית המקדש
בצורת הפאסיב רוחקנו:

תְּעִינֵנו מֵאַחֲרֶיךָ

שְׁגַגְנוּ מִמִּצְוֹתֶיךָ

רִוַּחְקֵנוּ מִבֵּית חַיֵּינוּ

קִילְקֵלְנוּ אֲוָרְחוֹת עוֹלָם

(יו"כ 501, הנוסח על פי מחזור ורמזיא ועל פי פתב"ד)

אוקספורד משנת 1258)

הצורה הפאסיבית רוחקנו מופיעה כאן בתוך שורה ארוכה של פעלים אקטיביים. ואין
להניח, שהפייטן ביקש לומר, שהרחיק משהו את ישראל מבית חייו, שהרי אז אין,
כביכול, למצוא פגם במעשי העם. וכיצד מתיישב עוד תיאור כזה עם הפעלים
המקבילים תעינו, עזבנו, סרנו. מתקבל אפוא על הדעת, שאמנם מדובר גם כאן
בפעולה אקטיבית המנוסחת בניסוח עומד. וכך מונה הפייטן בפיוט הגשם 'זכור אב

18. מחומץ שבלשון חכמים מציינת את הפרפקטיות, והצורה הפיניטית שבפיוט גזורה
כנראה על פיה. וראה עוד להלן.

19. ואין זה ודאי, כי הוא לאלעזר בירבי קליר.

נמשך אחריו כמים' (ז 91) ¹⁹ את זכויות אהרן הפהן, שהתרחק מן החוטאים במעשה העגל:

רוחק מעם פחו כמים

(זכור אב, שמיני עצרת)

וודאי, שאין פונתו של הפייטן להזכיר, שמישהו הרחיק את אהרן מעם ישראל הפוחז (הש' בר' מח, ד).

הבנה בלתי מדויקת של צורת פאסיב עומדת יכולה לעתים אף להוליך שולל. וכך אירע בצורת הופעל הורחק שמבחינה עקרונית אין הבדל בינה ובין צורת רוחק. צורת יורחקו מזדמנת בפיוט נחמה לתשעה באב "אותו היום אשר יבוא משיח בן דוד", שבו הפייטן אומר:

יִשְׂרָאֵל מְלֵךְ פְּשָׁעֵיהֶם יִתְּנָקוּ

וּמִבֵּית הַתְּפִלָּה עוֹד לֹא יִרְחָקוּ

(ראה במהדורת, "קתדרה", 11 [תשל"ט], עמ' 130)

הפיוט כולל תיאור של מלחמות בין אדומים וישמעאלים בבקעת עפז עד שישקעו הסוסים בדמים. יהודה אבן-שמואל ייחס את הפיוט, כנראה בצדק, לסוף השליש הראשון של המאה השביעית, כאשר נכבשה ארץ-ישראל הביזנטית בידי הערבים. הוא היה סבור, שגורם הפעולה יורחקו הוא מלך יקטן, מלך ערב, ולפי זה פירש את הטור על רשות שתינתן ליהודים מידי הכובש הערבי החדש להקים בית תפילה בהר הבית, ובלשוננו: ואמנם עד מהרה ירשה להם הכובש החדש ("מלך יקטן") להקים בית תפילה בהר הבית, ולא יוסיף עוד איש להרחיקם מזה ²⁰. פירוש כזה של יורחק סביל אמנם אפשרי, אבל בודאי שאינו הכרחי. ועל פי העניין מסתבר, שפאן חלק מחזון נחמה, שיפרשו ישראל מעונותיהם ויהיו קרובים שוב אל בית התפילה, בלא שיתרחקו ממנו.

ג.

לצד צורות פאסיב פועל נחקימו בפיוט צורות פנימי הופעל, ולעתים קרובות מופיע אותו פועל עצמו פעם אחת בצורת פועל ופעם אחרת בצורת הופעל. כך למשל בפיוט "אגרה בני איש" (א 4) שלטל אומר אלעזר בירבי קליר על בני ישראל, ששרדו (מיכה ה, ו) בקרב עמים רבים כטל מאת ה':

עֲנֵפִי שׁוֹרְדוּ הָיִתָּ בְּגוֹיִם כְּטַל

(רשות לטל, א פסח, והנוסח על פי מחזור וורמיזא ועל פי

כתב-יד אוקספורד משנת 1258)

במקום אחר משתמש פייטן זה בפועל זה בצורת ההופעל. וכך הוא אומר בפיוט "מי יוכל לשער כל הפקודים" (מ 1087) שלפרשת שקלים, שגם אם ישרדו ישראל (יש' ל, יז) כתורן על ראש ההר וכןס על הגבעה, לא ימעט מספרם משישים ריבוא:

²⁰. ראה מדרשי גאולה, מהדורת י' אבן-שמואל (קופמן), ירושלים תש"ג, עמ' 159.

וְאִם כְּתוּבָן וְכִנְס יוֹשְׁרָדוּ . . .

לֹא יוֹמָעֵטוּ²¹ מְשֻׁשִׁים רְבּוֹא

(בער 650, והנוסח על פי מחזור ורמזיזא וכתב־יד

אוקספורד משנת 1258)²²

שתי דוגמאות אלה לצורות פועל והופעל שִׁרְדוּ, יִשְׁרְדוּ, המובאות במילון בן־יהודה בפרך האחרון שבעריכתו של טור־סיני, קיבלו מיד העורך האחראי את ההערה: כך הניקוד במחזורים ובסידורים, ואמנם ייתכן שהפונה לבניין קל. עד כאן. אבל העיון בכתב־יד מלמד, שבכל המקרים משמשות כאן וי"וין, אחרי השי"ן (שורדו) ולפניה (יושרדו). ולפיכך אין לנו לחשוש להערת העורך, שלפנינו צורת הקל המקראית (יה' י, כ).

צורות פאסיב אחרות מסתתרות עדיין במקרים רבים במדור חילופי הנוסחאות. וכך אנו מוצאים בעבודה הגדולה "אזכיר גבורות אלוה", שהפייטן יוסי בן יוסי אומר על הארץ:

כָּל תְּמוּט וּבֶל יוֹמָעֵדוּ מְכֻנְיָהּ

(יוסי 125, וראה חילופי נוסחאות)

וכן עוד בעבודה 'אתה פוננת עולם ברוב חסד' מפייט הפייטן ואומר על העולם:

אֲשֶׁר לֹא יִמּוּט מַעֲזוֹן יְצוּרִים וְלֹא יוֹמָעֵד מְלוּכָה פֶּשַׁע וְחַטָּאִים

(שם 172, וראה חילופי נוסחאות)

נדמה, שפמעט כל החילופים, המבוססים על כתב־היד השונים מן הגניזה, משקפים את ההופעל של מעד, ומסתבר, שזוהי הצורה שנקט יוסי בן יוסי, אלא שנתחלפה להם למעתיקים המאוחרים בצורת הקל המקראית אמעד (תה' כו, א)²³.

צורות בכתב חסר מעין ימעד עולות לעתים גם בכתב־יד עתיקים. וכך, למשל, אנו מוצאים במהדורת מ' זולאי לפיוטי יניי, המבוססת רובה ככולה על קטעי הגניזה, בפיוט לשבת הפורענות 'דברי ירמיהו' (יר' א, א); וְיִנְעַם לֵךְ מִדְּבָרֵינוּ (יניי רצד); אבל בהערה המהדיר מביא כתב־יד נוסף, ובו' נאמר: וְיִנְעַם לֵךְ דְּבָרֵינוּ. וי"ו ההופעל מתועדת עוד בכתב־יד מאוסף קאופמן שנתגלה ונתפרסם אחר הופעת מהדורתו של זולאי: "ויונעם דיבורינו" (פיוטי יניי, מהדורת ש' ודר, ספר היובל להללר, בודאפשט

21. והשווה עוד בתוכחה של ר' סעדיה גאון: מועטו טותניו ותקהינה (סידור רס"ג תו), אם כי לשון הפתוב היא: ובטלו הטחנות פי מעטו (קה' יב, יג). וראה ח' ילון (הע' 1), עמ' 151, 161.

22. וכן בכתב־יד אוקספורד 2714, דף 30: יוסרדו, ימעטו.

23. מתוך תשעת החילופים שרשם מירסקי לצורות החסרות שפפנים באים שישוה בכתב מלא וי"ו ועל גבי הפתיבים החסרים משמש פעם אחת קמץ ארץ־ישראלי, ופעם אחרת קמץ טברני (יוסי 272, 291). והשווה עוד יצען (יוסי 124) בפנים לעומת הפתיב יוצען, הבא במדור חילופי הנוסחאות (שם 272).

תש"א, עמ' 50). ובצורת ההופעל משתמש אף שמעון בירבי מְגַס המפייט על פי (מש' כד, כה) ולמוכחים ינעם:

מוכִיחִים לָמוּ יוֹנָעַם

נואי תְּוָאָרֶם בַּל יוֹעַם

(שמעון נו, ב)

בפיוטו של שמעון נדמה, שגם שלמות החרוזה עם ינעם דורשת את הצורה יונעם, ולא דוקא את ינעם המקראית²⁴. ומסתבר, שגם מלכתחילה אין לנו ללמוד יותר מדיי מן הצורות החסרות מעין ימעד, ינעם וכיוצא באלה, שכן מלבד מה שהן עשויות לשמש עדות לבניין קל ולצורת יפעל, ניתן לפרש אותן גם כצורות חסרות של בניין הופעל. ומפל מקום בידינו עדויות קדומות למדיי בניקוד על תפיסה כזאת של הצורות החסרות.

במחזורים מסורתיים רגילה ביותר השמטה של וי"וין, וניקודה של האות שלפניהן בתנועה האחורית המתבקשת על פי האות שנשמטה. וכך אנו מוצאים ברשות לטל של אלעזר בירבי קליר 'אַרְשָׁה אַרְוֶשׁ רַחֲשׁוֹן' (א 7709) את הניקוד בקפוץ במחזורים שונים: זעק פי יגבר ושיח לשוני יכבר (מוסף, א פסח, מחזור כל בו, מחזור רבא ועוד). אבל בכתב־יד, שמוצאם מן הגניזה הקאהירית, הפתיב הוא פרגיל בוי"ו, וכך:

זעק פי יוכבר ושיח לשוני יגבר

(כתב־יד וסטמינסטר קולג' שבקמברידג', ליטורגיקה כרך

א, 103)²⁵

הגרסה בוי"ו היא גם גרסתם הרגילה של מחזורי אשכנז העתיקים: זעק פי יוגבר ושיח לשוני יוכבר (כתב־יד אוקספורד משנת 1258)²⁶.

ד.

ההוכחה הפשוטה ביותר לקיומן של צורות פאסיב פנימי בפיוט יוצאת מצורות העבר בבניין הופעל, ואלה שכיחות ביותר. וכך למשל אנו מוצאים לצד יגבר ויכבר

24. וראה עוד ע' פליישר, "מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי", קובץ על יד, ספר ז (יד) תשכ"ח, עמ' 27–28. והשוה גם בסליחה אנונימית עתיקה: קולם יוערב שופכים לך לב כמים ('הארץ', ערב יום כיפור, תשכ"ג).

25. גרסת יוגבר נשתמרה בשני קטעי גניזה נוספים: אוקספורד 2713/12; קמברידג' T-S NS 249:14; והשוה עוד במעריב שנשתמר בגניזה: העת יוגבר המוליך עמו במדבר, ראה: J. Mann, *Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service*, *HUCA*, II (1925), p. 321.

26. והשוה עוד ביצירה של הפייטן האשכנזי משולם בר' קלונימוס: קול שמעני והוגברתי (יוצר, ב פסח).

גם: העצם. וכך אומר אלעזר בירבי קליר בפיוט הגשם 'אקשטה כסל וקרב' (א 7419) בעקבות (יר' ה, ו): רבו פשעיהם עצמו משבותיהם:

פֶּשַׁע אִם הוֹעֵצִים וְנִגְזֹר עֲדֵי עֲצִירַת מִיָּם

(רשות לגשם, שמיני עצרת, והנוסח על פי מחזור וורמייזא)

ומאלפת הגדרת הצורה הוֹעֵצִים בידי מ"צ סגל, כפי שהיא באה בפרך התשיעי של מילון בן-יהודה (4646): שהעצימו אותו, שנעשה חזק. אבל ההקשר פוסל תפיסה זו, ולמעשה מזדמנות צורות הופעל גם בפעלים עומדים אחרים וביניהם אף בפעלים שכיחים ביותר. כך, למשל, אומר יוסי בן יוסי על הפהן הגדול, היוצא בשלום מבית קודש הקודשים בלא שקרה לו פסול:

שָׁלוֹם בְּצֵאתוֹ בְּלֵי הוֹקְרָה פִּסּוּל

(יוסי 198)

וכך גם כאשר מפיט יניי פנגד: אורחיה דעלמא כדי ארעית לדברה מרבייניתה דרבקה אמיה (מן התרגום הירושלמי לבר' לה, ט):²⁷

דָּרְךָ פֶּלֶק הוֹקְרָא בְּדָרְךָ לְמִינִיקָה

(יניי מח)

וכך מפיט יניי על יהודה, התופס את משמעות המקרה, המעשה של מכירת יוסף: גִּבִּיר בְּיָרְאוֹתוֹ מֶה הֶקְרָה

(שם נג)

וכן מצינו בסוף הקינה הקלירית המפורסמת 'אם תאכלנה נשים פרים עללי טפחים אללי לי' (א 5503). רוח הקודש מתריעה שם פנגד המקוננים, שהם מספרים אך ורק את אשר קרה להם בלי לספר על החטאים שהביאו לענישתם:

אָת אֲשֶׁר הוֹקְרָאָם מוֹדִיעִים

וּפֶה אֲשֶׁר עָשׂוּ לֹא מְדַעִים

(קינות עז, והנוסח על פי מחזור וורמייזא)

צורת הוקרה נתחדשה לפיכך בפיוט, כמו פעלים אחרים, לצורך מסוים, לשם ציון עמידת הפועל. אבל קיימות בפיוט גם צורות פאסיב רבות שאינן מחודשות.

צורות הפאסיב מן הבניין הגורם של פעלי תנועה משמשות לעתים קרובות בלשון במשמעותן הסבילה. לפיכך אין הפייטנים נאלצים ליצור צורות חדשות, כאשר הם משתמשים בצורות פאסיב כאלה בהוראתן החדשה, שהרי הצורות עצמן כבר קיימות והן בשימוש. מאידך גיסא השימוש בצורות קיימות יש בו קשיים מיוחדים, שאינם מצויים בשימוש בצורות חדשות. שכן לצורות הפאסיב הקיימות יש גם

27. ראה: P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, p. 13.

ובכתב-יד ניאופיטי אחד מהדורת א' דיאז מאצ'ו, מדריך-ברצלונה 1968, עמ' 235. על היחס בין שני הטקסטים ראה מ' זולאי, 'מחקרי יניי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב (תרצ"ו), עמ' רע. וראה ש' ליברמן, חזנות יניי, סיני, ד (תרצ"ט), עמ' רמג-רמד.

משמעות מסורתית — סבילה — וזו אינה מתאימה למשמעות העומדת, שהפייטן מבקש לתת לצורות הפאסיב. אבל מסתבר, שהפייטנים היו סבורים, שפשם שניתן לגזור מצורה נתונה צורות חדשות, כך גם ניתן להשתמש בצורה נתונה במשמעויות שונות ככל שיש בכוחה לשאת. וכך מנצל הפייטן לצד יסוד השורש הנושא משמעות גם יסוד נוסף נושא משמעות, הוא יסוד המשקל, ובמקרה שלנו בנייני הפועל. נעסוק כאן לפיכך בפועלי תנועה, המשמשים על פי צורתם בדרך כלל במשמעות סבילה, אבל הפייטנים משתמשים בהם במשמעות פעילה דוקא.

תופעה זו רגילה ביותר בפיוטי שמעון בירבי מִגָּס, שנתפנה בן זוגו של הפייטן ינאי. על יעקב אבינו הבורח לחרן מוכתר בברכות מפייט פייטן זה:

הוֹרֵץ יִצְאָ וּבְרָכּוֹת נִכְתָּר

(שמעון ח, ו)

ומסתבר, שאין זוג הפעלים הורץ ויצא בא לציין, שמישהו הריץ את יעקב והוציאו, אלא הורץ שזה כאן במשמעו לקל: "רץ". את הניגוד שבין כניסתו של יעקב לפני אביו להתברך ובין יציאתו מלפניו מפייט שמעון במלים:

הוֹבָא בְּחִילוֹת / וְנָטַל תּוֹחִלוֹת

(שם ז, ד)

ושוב אין פירוש הובא סביל, כי אם סתם ב א בפחד ויצא ונטל עמו תקוה וברכות. גם הפייטן ינאי משתמש בפועלי תנועה בבניין הופעל באותה משמעות שיש להם גם בבניין הקל. וכך הוא אומר בפאראפראזה של "דע מאין באת ולאין אתה הולך" (אבות ג, א):

בּוֹטָה מֵאֵינְךָ בָּא וּלְאֵינְךָ יוֹבָא

(ינאי רמב וכן: י' יהלום, נוספות למחזור ינאי, לשוננו, לא

[תשכ"ז], עמ' 215)

ופירוש: המביט מאין בא ולאין ילך, ו א ין הפונה לומר, שלעולם הזה אדם בא, אבל לעולם הבא מו ל י כ ים אותו²⁸. שימוש דומה בצורת ההופעל מצוי גם בפיוט, שכתב אלעזר בירבי קליר לשבת זכור 'זכור איש' (ז 109).

זְכוֹר עָרִיץ בְּעַמּוּנִים נִחְבָּא

פָּרִץ בְּרָמִי עֵין גְּדִי בְּהוֹבָא

צָרְבוּ אִישׁ בְּאַחֲיוּ בְּחָרֵב לְהוֹבָא

(בער 668)

וכבר נתפרשה המחרוזת בפירוש המיוחס לרש"י בספר דברי הימים (כ, א): זכור מה שעשה עמלק העריץ, שנחבא בין העמאונים וב א לפרוץ פרמי ישראל. מאלף גם שימוש של ינאי בפועל הוקם במשמעות קם בפיוטו לשבת פינחס. פייטן זה מבקש לומר, שחלף אשר פינחס הפכה קם מתוך העדה (במ' כה, ז) מיזמתו ומרצונו, כמובן,

28. והשוה עוד פיוטי ינאי כג (הובא), מט (מובא).

זכה שה' יתן לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם. למרבה ההפתעה הוא עושה זאת בצורת ההופעל:

חֵילָךְ אֲשֶׁר מַעֲדָה הוֹקֵם

חֹק בְּרִיתוֹ לַעֲדָתוֹ קָם

(יניי רכא)

כתב-היד, שעל פיו פרסם זולאי את הפיוט, הוא מכתב-היד הקדומים ביותר הידועים לנו²⁹, אבל מעתיקים מאוחרים, שלא הבינו עוד, כיצד ניתן לייחס את קימתו שלפנינחם כביכול למישהו אחר, תיקנו את הטקסט. הבנת הצורה הוקם במשמעות סבילה הצמיחה בשני כתב-יד מאוחרים את הגרסה:

חלף אשר מעדה קם

חוק בריתו לעד הוקם

(יניי רכא, הנוסח על פי כתב-יד 155 הבא בהערות)³⁰

גרסה זו נראית מוצלחת יותר, ולא לחינם העיר זולאי בשולי נוסח זה: ונ"ל עיקר (= ונראה לי עיקר). לפי גרסה זו נושא הפועל האקטיבי קם הוא פ י נ ח ס , ואילו נושא הפועל הפאסיבי הוקם הוא ש כ ר ו , חוק הברית. גם מבחינה גראפית התיקון הוא מוערי. שכן בצלע הראשונה נפלה בסך הכול השנייה משתי ה"אין סמוכות (עם הוי"ו), ובצלע השנייה הפכו תי"ו ווי"ו של לעדתו להיות ה"א ווי"ו, ונצטרפו לחיבת קם. בכל זאת נראה, שאין לפקפק כלל, שהגרסה הבאה בכתב-היד הקדום היא האוטנטית, וזאת לא רק בגלל זמנה של המסירה, אלא גם מתוך שיקולים הקשורים בגרסה עצמה, שזרותה מלמדת על אמיתותה. ובלתי מסתבר הוא הדבר, שנוצרה בידי מישהו מלבד הפייטן הקדום, העושה שימוש בפועלי תנועה פאסיביים במשמעות אקטיבית, כפי שראינו. בחירתו של הפייטן בסדר הוקם-קם מעוגנת בודאי בטעמים פרזודיים והולמת יפה את הרתוריקה של מידה פנגד מידה: מ"ם (מן) פנגד למ"ד (אל), עידה (עם) כנגד עדתו (משפחה) ובעיקר ההקבלה הצלילית:

מ / עי / דה / הו / קם

ל / ע / ד / תו / קם

השיטה הלשונית של הפייטנים בצורות הפאסיב משתקפת לעתים גם במדרש שאינו קודם לפיוט. כאן נוכל למצוא הד ללשון השירה ולדרכיה בדרשות על פועלי תנועה פאסיביים במקרא. שתי דרשות כאלה באות במדרש תנחומא, והן נראות מבוססות על התפיסה הלשונית המתגלה גם בפיוטים. כך למשל בדרשה על: והוקם המשכן (שמ' מ, יז) אנו קוראים: ושרתה רוח הקודש על משה והקים את המשכן, ולא תאמר משה, אלא המשכן מעצמו עמד, שנאמר הוקם המשכן (תנחומא בופר, פקודי

29. השוה קטעי הגניזה של פיוטי יניי, במהדורותי, ירושלים תשל"ח, עמ' 146, וכן גם שם במבוא: המסירה העתיקה של הפיוטים בגלגוליה.

30. וראה עוד כתב-יד בית-המדרש לרבנים בבואדאפשט, מספר 25(67), הנוסח במאמרו של ש' ודר, 'פיוטי יניי', ספר היוכל להלל, בבואדאפשט תש"א, עמ' 46-47.

ח ומקבילות). מי שהביא כאסמכתא לטענה ש"המשכן מעצמו עמד" את צורת הפאסיב הוקם, הכיר בודאי לשונות פיוט. מאלפת גם דרשה אחרת על המצורע שנאמר בה: ביום טהרתו והובא אל הכהן (וי' יד, ב): מהו והובא? והוא בא³¹, למה שהכל רחוקין ממנו, שכן דוד אמ' (תה' לח, יב) אוהביי וריעי רחקו ממני מנגד נגעי יעמדו וקרובי מרחוק עמדו, וכן הוא אומ' (וי' יג, מו) בדד ישב וגו' [מחוץ למחנה] לכך נאמ' והובא והוא בא (תנחומא בופר, מצורע ח והנוסח על פי פתב"ד אוקספורד 154). גם כאן נדמה, שדרשת הנוטריקון על והובא — "והוא בא" אינה אלא מסגרת חיצונית פורמאלית, שבעזרתה הדרשן מציג את תפיסתו בצורת פאסיב, שיש לפרש אותה לדעתו במשמעות אקטיבית.

ה.

אם נבוא לשאול לפשרה של התופעה הפייטנית ולבירור רקעה, נמצא, שגם בפרוזה של התקופה יש מגמה לשימוש בצורות פאסיב בפועל העומד. מגמה זו מתגלה בתלמוד ובמדרשים, במקום אשר נאבד, נחסר ונצמח משמשות תחת אבר, חסר וצמח שבמקרא³². ולעתים אנו אף מוצאים זו לצד זו צורת פאסיב חיצונית בניבי העברית המאוחרים לצד צורת פאסיב פנימי בפיוט. וכשם שהפייטנים בוררים לעצמם צורת הופעל בפועל קרה ונמגעים מן השימוש בקל, בורחים גם השומרונים בקריאה המסורתית שלהם לתורה מן הקל. אלא שאלה האחרונים בורחים לסמן את עמידת הפועל בצורת הנפעל הפאסיבית. וכך קוראים השומרונים את דברי יעקב האחרונים (בר' מט, א) "האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים" — yiqqārī, דהיינו יקרא³³. מובן, שצורות הפאסיב האפייניות מוגבלות בעברית של השומרונים רק לאותן תיבות, שפתיב האותיות המסורתיות מאפשר להן את הדבר. פיהס בין הקל והנפעל גם יחסם של הקל והנפעל בתקופה זו. וכך נעלמת כמעט צורת הקל ימעט לאחר תקופת המקרא ואת מקומה תופסת נתמעט החז"לית. גם בפיוט אין שימוש לצורת הקל, על אף מעמדה הקלאסי. אבל מצד שני אין לשון הפיוט יכולה להספין עם צורת הפאסיב החיצונית, הדומה כל כך למה שמצוי בארמית המדוברת (אתפעל). כך נסוגה לשון הפיוט אל צורות הפאסיב הפנימי היוקרתיות מועט (וגם הומעט)³⁴, שכבר נחשבו מסוגגנות וספרותיות בתקופת המשנה, ועם זאת היו מסוגלות לסמן את עמידת הפועל לא-פחות מאשר צורות הפאסיב

31. בכתב-היד המקביל (וטיקן 34) נכנסת כאן התוספת: שאין לו מי יביאנו.

32. השוה בפרקי דרבי אליעזר, פרקים יא, יב, מ, נא, וראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, לשון תורה, ירושלים תשל"ט, עמ' 165–166, וכן הנ"ל, לשון עתיקה במציאות חדשה, לשוננו לעם, ד (תשי"ג), עמ' 63.

33. ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי ספר ראשון, הקריאה בתורה, ירושלים תשכ"א, עמ' 33.

34. ראה הע' 21 וסביבותיה.

התפעל-נפעל³⁵. וכך מבטא אלעזר בירבי קליר בצורת הופעל יוגבר את מה שלשון חז"ל מבטאת בצורת התפעל, כמו בצירוף "כמעין המתגבר"³⁶. ושוב מאלף מה שניתן ללמוד ממבטא העברית בפי השומרונים. אלה נמנעים מן השימוש בבניין קל, כאשר אינו משקף לפי הרגשתם את עמידת הפועל. גם כאן מדובר אך ורק במקום שהטקסט העיצורי מאפשר להימנע מן הקל ולקרוא בדרך אחרת. כך למשל הפועל יקשה במשמעות דבר שמתקשים בו קוראים השומרונים על דרך ההתפעל בהכפלת הקו"ף והש"ן (דב' א, יז) והדבר אשר יקשה מכם — yiqqašši³⁷. אבל כאשר בא אלעזר בירבי קליר לבטא דבר זה עצמו בפיוט 'אצילי עם עולי גולה' (א 7769) שלשבת פרה הוא משתמש כאן בהופעל ואומר:

זאת הקשת מאד בעיניהם

איף לטהר בית מעוניהם

וקשהו וקדשו האיר עיניהם ק(דוש)

(בער 694, הנוסח על פי כתב-יד אוקספורד 2714, דף

47)³⁸

נוכל לסכם ולומר, שמצד הצורך המתגלה במגמה לציון עמידתם של פעלים עומדים דומה לשון הפיוטים ללשון חכמים, כפי שהיא עולה במדרשים ובמבטא העברית אצל השומרונים, אבל מצד דרכה שונה לשון השר מלשון הפרוזה. ובעוד אשר לשון הפיוט בוררת לעצמה, לשם ציון עמידת הפועל, את הצורות המסוגנות של הפאסיב הפנימי, אין דרך זו משמשת בפרוזה, המציינת דבר זה עצמו בצורות הפאסיב החיצוני, נפעל ונתפעל.

להדגמת דרכה של הפייטנות בתחום הפניינים נעסוק כאן בקצרה בשדה סמנטי אחד אופייני. פעלי המהירות והמתניות הם פעלים שמשמעותם העומדת מובהקת. בפעלים אלה אנו מוצאים בפיוטים מצד אחד מספר צורות נתפעל, שאינן ידועות ממקורות אחרים. צורות אלה משקפות בודאי את המתחדש בפיהם ובלבבם של בני הזמן. כך, למשל, עולות כאן לראשונה צורות נתמהר ונתמתן תחת מיהר המקראית והמתין החז"לית. ינני מפייט לדוגמה על משה רבנו ביצירה שכתב לסדר 'ויפן וירד' (שמ' לב, טו):

35. נפעל משמשת למשל בפרקי דרבי אליעזר, פרק ח': עתידים לימעט, וכן בוידוי של רב סעדיה גאון: ברבות השנים אנו נמעטים (סידור רס"ג עז).

36. ובפיוטי ינני מצאנו כאן פעם אחת את הנפעל: נגברו בחבלי השוא (פיוטי ינני, מהדורת א' דיאז מאצ'ו, Sefarad, XV [1955], p. 333). אבל אולי יש לקרוא: נגברו בהבלעת תי"ו הבניין.

37. ר' ז' בן-חיים (הע' 33), עמ' 145, 38, 91, 54.

38. ראה עוד בעבודתה של הגב' ש' אליצור, 'אחת שאלתי' — קדושתא לפרשת פרה לאלעזר בירבי קליר, קובץ על יד, סדרה חדשה, ספר י (כ), בדפוס. לצורת הוקשה במדרשים ראה עוד מילון בן-יהודה 6235.

טָען לוחות וְנִתְמַהֵר
יָדיו רָפוּ וְלֹא יִתְאַחֵר

(על פי כתב־יד קמברידג' T-S NS 115:186)³⁹

וכך פונה הקדוש־ברוך־הוא, לפי ייני, אל יעקב אבינו ומבטיח לו, שזכותו בארץ לא תתאחר ולא תיגרע בלשון:

[צִדְ]קָתְךָ בָּהּ לֹא מִתְמַתֶּנֶת⁴⁰

מעין זה מצאנו גם בפיוט של אלעזר בירבי קליר 'אומן בשמעו כי תשא' (א 1855), שכתב לשבת שקלים:

זֶה יִתְּנוּ וְלֹא יִתְמַתְּנוּ

(בער 651, והשוה שם עוד 647)

מצד שני מספקים לנו פיוטים אלה ואחרים את צורות הפאסיב האופייניות כל כך לשירה. כך, למשל, באה בפיוטי אלעזר בירבי קליר צורת חופו (לעיל ב), וכך עולות עוד בפיוטים צורות: יומהר, הומחן⁴¹. ומאלפת פרשת זורו: לצד נודרו משמש בלשון חכמים גם הבינוני מפועל. ונזכיר רק ש'אין מזרין אלא למזרין' (ספרי נשא, א, מהדורת הורוביץ, עמ' 1). וברור לחלוטין, שאין המזרזים מי שזירזו אותם אחרים, אלא מי שנודרו מעצמם. ומכאן יכולים אף פייטנים לגזור את צורת זורו במשמעות הזדרז, וליצור צירופים כמו: זורו ורץ, זורו וירד, זורו ולבשו (ייני כ, קטו, קצב) וכל פיוצא באלה. וכך מבקש גם יוחנן בן יהשע הפהן בשבעתא לליל כיפור על עצמו ועל הציבור, שזכות יצחק, שהיה בנדאי מן המזרזים שאינם צריכים זירזו, תעמוד להם:

לְמַעַן זֹרֵז לְהִתְקַרֵּב וּפָשַׁט צְנָאָרוֹ לְחֶרֶב⁴²

צורות פאסיב בשרשים חז"ליים, כמו זרז, מתן ואחרים, יכולות ללמד אותנו, שאין הפיוט מוגבל להחייאה מלאכותית של פעלים הנחונים במקרא. עם זאת אין כאן גם מסורת ספרותית בלבד של שימוש בצורות פועליות מסוימות. לפי שמלבד הצד הצורני קיים כאן גם צד המשמע, והוא חדש. ובחידושו מסתבר, שהוא מעוגן בלשון בשעת חיותה. ומכל מקום נראה, שדוקא התפשטותן של צורות הפאסיב החיצוני בלשון חכמים המאוחרת היא שהעלתה בפיוט את צורות הפאסיב הפנימי, שאין בינן ובין הצורות האמורות ולא כלום מבחינת המשמע. ומסתבר, שלא היה עוד, אף לא

39. והשוה עוד בשימוש של רב סעדיה גאון: ויתמהרו העתידות (האגרון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 157) וכן: הדבר מפך יתמהר / ואומה לא יתאחר (מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצח).

40. ראה צ"מ רבינוביץ, 'קרובת ייני לסדר "שוב אל ארץ אבותיך", ספר זיכרון לבנימין דה־פרים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 212, והשוה גם מ' זולאי, 'נוספות לפיוטי ייני'. ספר זיכרון לעמנואל לעץ, בודאפשט תש"ז, עמ' 154.

41. ראה אבינרי, עמ' 197, 219.

42. על פי כתב־יד קמברידג' T-S H 6.34, וכן: פיוטי יוחנן הפהן במהדורתו העתידה

של נ' וייסנשטרן.

בעיני משוררים, כוח משיכה לצורות הקל הקלאסיות, שכן לא הביעו עוד את מה שיכלו הצורות הנגזרות להביע. יחסיה של לשון הפיוט, הממשיכה את סגנונו הספרותי של המקרא, אל הפרוזה המדרשית, שבה היא מעוגנת מבחינת התכנים⁴³, מורכבים לפיכך יותר ממה שחשבנו. ומכל מקום נמצא, שלשון השיר ללמד יצאה לא רק על עצמה אלא גם על לשון הפרוזה בתקיפתה ואף בתקיפות קודמות, כאשר הייתה עדיין העברית משמשת את כל צורכי החיים.

43. וראה מה שכתב בעניין זה א' מירסקי, סגנון הפיוט הקדום, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, ג-ד (תשט"ז-תשי"ז), עמ' 41-45.

על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה*

1. מקובל לראות בהחלשת הגרוניות והלועזיות¹ תופעה מאוחרת², שאפיינה את העברית, לאחר שחדלה להיות מדוברת³. אולם מסתבר, שעד שלהי המאה השנייה המשיכה העברית (בצורת לשון חכמים) להיות מדוברת⁴, ועל כן אף תופעות מאוחרות יחסית עשויות לשקף דיבור חי. להלן אנסה להראות, שהחלשת הגרוניות⁵ נתארעה שלבים שלבים, כתופעה חיה המושפעת במעטקי הגאים, האופייניים לדיבור חי.

2. העדות הקדומה ביותר לרצונו של הדובר שלא להכפיל אל הגרוניות משתקפת בקיום נ' השואית של פועלי פ"נ, מעין ינאמו, ינהג, ננצתני, הנחני, ינחל, ינחיל. רק כשע' הפועל ח, יש שנ נידמתה אליה, והח הוכפלה בשלב קדום של הלשון (נחמתי, תחת ליד ותנחת, נחתו), ראייה נוספת לידועות, כי ח היא ה"חזקה" שבין הגרוניות, והיחלשותה הייתה איטית יחסית. הידמותה, שאמנם היא ספוראדית, של נ בת מעידה, שתופעה זו נתארעה, כשלפחות ח עשויה הייתה עוד להיכפל. ואכן גם הישמרות נ לפני גרוניות בשלד האותיות של כתבי הקודש מעידה על קדמות התופעה. אף לא רחוק להניח, שהנ נשתמרה בתקופה, שגם א, ה וע היו עשויות להיכפל. שהרי נ אכן מידמה בעתיד נפעל ודומיו של פועלי פ"א, פ"ה ופ"ע (טיפוס: יאסף). בערבית הקלאסית כל הגרוניות בנות הכפלה הן. למרות זאת נמנעים בקריאת הקוראן מלהטמיע נ סופית בגרונית שבראש המלה שלאחריה. בדומה לזה נמנע, כפי הנראה,

*. תודתי לידידי ס"א הופקנס, שעזר לי רבות, בייחוד בקשר לסעיף 5.

1. לשם קיצור אשתמש להלן ב"גרוניות" כמקובל, במקום לדייק ולכנותן "גרוניות" ו"לועזיות".

2. עי' למשל Z.S. Harris, *Development of the Canaanite Dialects*, New Haven 1939, עמ' 79; H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo 1940, עמ' 59.

3. עי' למשל G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918–1929, א, עמ' 165–166 (= עמ' 295 של התרגום העברי), H. Bauer-P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1927, עמ' 222.

4. הווה למשל י' קוטשר, לשוננו כו, תשכ"ב, עמ' 22.

5. לא אדון בהחלשת הא (עי' עליה מש"כ בספר ב' קורצווייל, תל-אביב תשל"ה, עמ' 67–68) ולא במעטק ג' ל"ע ושל ח' ל"ח (עי' עליה במאמרי, שעתיד להתפרסם בויכרונות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים).

העברי מלהטמיע את נ בגרוניות, אף כי אלו, א, ע, ה, כמזהן פת, עדיין היו בנות הכפלה.

מאחר שהידמות נ תופעה קדומה היא⁶, מסתמא לא מאוחרת מן המאה הי"ג⁷, הרי לפנינו תופעה קדומה ביותר של חולשת הגרוניות⁸.

3. דעות החוקרים חלוקות באשר לזמנה של ההארכה הפרטונית⁹. נראה לי, שזו נתארכה בתקופת בית שני, כאשר לשון חכמים עדיין הייתה חיה, אך כבר הושפעה השפעה מכרעת מן הארמית. במקביל להארכה הפרטונית ובמקומה באה ההכפלה הפרטונית (אשר אמנם פשטה לרוב על המערכת פולה, אם כי עדיין נשתמרו עקבות ברורים להיותה מעוגנת בהברה שלפני-הטעם)¹⁰. הכפלה פרטונית כזאת משתקפת בבירור במלים הפותחות אַח-¹¹: אַחִים, לעומת אַחִיהֶם¹²; אַחָד, אַחַת

6. הני' נידמחה לעיצור שאחריה בלשונות שמיות שונות (ואולי אף בדיאלקטים שונים) באופן בלתי-חלוי, ומכאן הקושי בקביעת תאריך מדויק על פי עדות מן החוץ. במכתבי אל-עמארנה מירושלים, עד כמה שידוע לי, אין דוגמאות להידמות נ. להפך, ha-an-pa 7, 288, שומרת על הן, אולם גם חֲנָף המקראי שומר על הן.

7. זו דעתו של ברגשטֶרסר (ע'י' הע' 3) א', עמ' 108, סעיף a19 (= עמ' 192 של התרגום העברי); הוא מסתמך על חילופי בת / בנת בתעתיקים מצריים, ולכן הוא מניח, שסביב 1250 עדיין לא נידמחה הן לחלוטין. אולם השקפה זו נובעת מראיית הדיאלקטים הפנועניים כיחידה אחת. ואכן פ' ליאנדר, ZDMG 74, 1920, עמ' 64 רואה חילופים אלו כחילופים דיאלקטיים ובהסתמך על מכתבי אל-עמארנה הוא מונה את הידמות הן בין המעתיקים, שסביב 1400 היו מבוצעים. הריס (ע'י' הע' 2), עמ' 9, הע' 16, אף בעיניו הידמות זו קדומה מאוד, והרי הוא רואה באוגריתית, המשקפת הידמות זו, לשון פנוענית לכל דבר.

8. גם בלהגים ארמיים יש שהנ' אינה מיטמעת בגרונית שלאחריה; ע'י' למשל C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, ברלין 1913–1908, עמ' 595, סעיף b. 267. מפליא במקצת המצב בסורית (ע'י' גם T. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik*², לייפציג 1898, עמ' 110, סעיף A 173): הני' אינה מידמה דוקא בה' (ופעמים אף בח'). זה מצביע לכאורה על חולשתן של גרוניות אלו, לעומת "חוזקן" של ע', א'. לגבי ע' אין זה מפתיע במיוחד, אך באשר לא', זה מוזר במקצת. אולם בדיקת פועלי פ"נ בסורית מראה, שאין בה בכלל פועלי פ"נ, שהם פועלי ע"א, ובאשר לע"ע, הרי הנטייה היא להבליע את נ (כך בעתיד קל של נעג, נער), אך יש שהנ' משתמרת (באפעל של נער, לפי מילונו הסורי של R. Payne Smith).

9. השוה את הדיון, י' בלאו, תורת ההגה והצורות 2, תל-אביב תשל"ד, עמ' 65–68.

10. ע'י' ברגשטֶרסר (הע' 3), א', עמ' 140 (בתרגום העברי עמ' 249), סעיף c24.

11. ע'י' P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1947, עמ' 50–61.

אולם ז'ואיון, שהפיר באופיה התנייני של ההכפלה, לא ראה, שבכל דוגמאותיו ח המוכפלת באה אחרי א ועל כן יש להניח, שהא היא שגרמה (להוציא את מִבְּטָחִי; אולם בשמות בתחילית מ ההכפלה שכיחה, השוה מִבְּמִדִּי, מִבְּמִקִּי, מִבְּרָחִי, ולא הח גרמה). השוה גם ברגשטֶרסר (הע'

לעומת אֶחָדִים¹³; אֶחָד, אֶחָת, לעומת אֲחֵרִים, אֲחֵרוֹת; אֶחָד¹⁴. הנטייה הברורה להכפיל את ח הכפלה פֶּרְטוֹנִית דוקא מעגנת תופעה זו בתקופת ההארכה וההכפלה הפֶּרְטוֹנִית, שכאמור אירעו בעת חייתה של העברית, אך בתקופת בית שני, פשבהשפעת מבנה ההברות הארמי נתקשו דוברי עברית לבטא הברות פתוחות בלתי-מוטעמות בתנועה קצרה, כפי שנתאפיינה העברית בניגוד לארמית (מעין: *כְּתַב לעומת כְּתַב הארמי). כדי לקיים הברות אלו ולא לחטוף את תנועתן כנהוג בארמית, יש שהאריכו דוברי העברית את תנועתן (מעין: כְּתַב) ויש שסגרו את ההברה ע"י הכפלה. הנטייה הברורה להכפלה פֶּרְטוֹנִית בהברת אַח אומרת דְּרַשְׁנִי. מסתבר שלא קל היה לבטא ח גרזנית אחרי א גרזנית, וכדי למנוע את טשטושה, העדיפו להכפילה מאשר להאריך את התנועה הקודמת. יוצא אפוא, שבתקופת ההארכה הפֶּרְטוֹנִית הייתה ח עדיין בת הכפלה.

4. מבחינה חיצונית, אך מבחינה חיצונית בלבד, דומה התנהגותה של ה"א השאלה לפני גרזניות: הָאֵלֶךְ? הָעוֹד? הַחֲצִיחַ? הַחֶקֶר? וכן זו של ה ההפעיל בפועלי ע"ו או ע"ע, שהם גם פ"ע ופ"ח (אין דוגמאות של פ"א ופ"ה מפעלים אלו במקרא): הַעֲדִידוֹתִי, הַחֲלוֹתִי. אולם אין להשוותן עם "הכפלת" ח באח¹⁵, שהרי לא זו בלבד שקשה להניח, שאף א הכפלה¹⁶, אלא שראינו, שבהברת אַח ההכפלה קשורה ברורות בהכפלה פֶּרְטוֹנִית, ואילו כאן אין לדבר על הכפלה פֶּרְטוֹנִית. על פן מסתבר, שהארכת חטף-פתח לפתח במצב זה משקפת את מאמציו של הדובר לבטא שתי גרזניות רצופות, שרק תנועה חטופה ביניהן¹⁷.

(3, א, עמ' 139 ובייחוד עמ' 140 (בתרגום העברי עמ' 248, 249), שהפיר בהכפלה הפֶּרְטוֹנִית של אֶחָד ושל אֶחָת.

12. אך ב ה א ר כ ה פֶּרְטוֹנִית: אַחִי, אַחִיךָ וכו', ואיני יודע מדוע. והשוה אַחֹר, אַחֹרִי.

13. אך ההכפלה חדרה ע"י היקש גם להברות מרוחקות יותר מן הטעם: אַחֵד, אַחַת (בנסמך, שאין הארכה פֶּרְטוֹנִית נזהגת בו, ועל פן אף לא הכפלה).

14. הפונה לתיאור, מעין "וְאֶחָד נפוצו משפחות הפנעני", בראשית י, יח, ולא למלת-היחס, שהיא פעין נסמך, ועל פן היינו מצפים לֶאֱחָדֵךְ. — ו א ו ל י שייך לכאן גם חֲחִי, חֲחִים.

15. כך אמנם סברו F. Bötcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Leipzig 1868–1866, עמ' 238, סעיף 411, ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשחקת ממנו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 549. מוזר הסברם של באואר-ליאנדר (הע' 3), עמ' 436, כי תחלופי משקף את הכפלת הח לפי התצורה הארמית של פועלי ע"ע, שהרי ע"י כך הם מנתקים את צורות ע"ע מצורות ע"ו, ובאמת (עמ' 404) רואים באלו מכלל תנייני.

16. עי' ו'ואיון (הע' 11), עמ' 183.

17. אולי למשהו דומה לזה נתפסן E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, Leipzig 1897–1881, א', עמ' 500, ב, עמ' 240, כשכתב על הקשיים "ליצור" את הגרזנית. בהתאם להשקפתו, שבתקופת בית שני לא הייתה העברית

מסתבר שתופעה זו מאוחרת היא מאוד, כי מוצאה מתקופה, שתנועות קצרות יכלו להיות בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות, ר"ל מן התקופה, שנתהוו צורות כמו ינחם¹⁸.

4.1. אבדן פושר הכפלת הגרזניות, תופעה מאוחרת פשלעצמה, נתארכה, כפי הנראה, בשני גלים. הגרזניות "החלשות" חדלו להיות בנות הכפלה מוקדם יותר, כשמבנה ההברות לא אפשר עוד תנועות קצרות בהברות פתוחות. על פן שכיח לפני א למשל "תשלום דגש". לגרזניות "החזקות" לא אבד פושר ההכפלה אלא בתקופה, שמבנה ההברות כבר אפשר בה את קיומן של תנועות קצרות בהברות פתוחות. על פן לפני ח למשל אין "תשלום דגש" על-פי רוב¹⁹. מאחר שבצורות מעין האלף, העידותי, החלזתי מצוי פתח בהברה פתוחה בלתי-מוטעמת, על פורחנו נשייך אותן לתקופה, שתנועות קצרות יכלו לבוא בהברות פתוחות בלתי-מוטעמות, וכל הגרזניות, ובכללן ח, חדלו להיות בנות הכפלה.

4.2. את הארכת חטף-פתח לפתח במלים מעין האלף, העידותי, החלזתי ייחסנו לקושי לבטא שתי גרזניות רצופות, כשרק תנועה חטופה חוצצת ביניהן. הגיית תנועה מלאה ביניהן אפשרה לדובר לבטא את הגרזניות ביתר בהירות. תופעה מקבילה של שינוי במבטא, כדי שתישמע הגרזנית ברורה יותר, משתקפת במבטא מלרע של למה לפני א, ה, ע.

תורת ההגה מלמדת, כי עיצור שאחרי תנועה מוטעמת נשמע ברור יותר. זוהי הסיבה, שלפי חוק וְרָנָה המפורסם נשתמרו עיצורים אטומים אחר תנועה מוטעמת, כי אחרי תנועה מוטעמת נשמעו ההבדלים שבין עיצור אטום לקולי²⁰. ומתוך מאמץ לבטא א, ה, ע, שמבטאן נתערער, הוטעמה התנועה שלפניהן, ר"ל למה המלעילית נהפכה למלרעית²¹.

מדוברת, ועל פן היא משקפת לעתים קרובות הרגלי כתיב בלבד, ראה ברגשטֶרסר (הע' 3), ב', עמ' 139. הע', בכתיב פפתח במקום חטף-פתח עניין של כתיב בלבד (ולא כפי שהוא מצוטט אצל ייבין, ע' לעיל הע' 15). אולם, כאמור, העברית (בצורתה פלשון חכמים) הייתה מדוברת בתקופת בית שני, ועם כל חשיבותם של הרגלי כתיב, הניקוד משקף לרוב מבטא חי.

18. אֶהָלִים משקף שני קשיים במבטא הגרזניות: מבטא א, הגרזנית החלשה ביותר, בראש מלה בתנועה חטופה [השוה צורות כמו אָבוֹס, אָזוֹר, אָפּוֹד בנסמך; ועי' ברגשטֶרסר (הע' 3), א, עמ' 156–157] וכן שתי גרזניות רצופות. ואולי זו הסיבה לניקוד בחולם במקום חטף-קמץ, ולא בקמץ (קטן); אחרת סבור י' ייבין, לשוננו מד, 163, הע' 3.

19. עי' בלאו (הע' 9), עמ' 51.

20. עי' O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*², Berlin 1913, עמ' 121.

21. פרטים עי' במאמרו החשוב של א' מירסקי, תרביץ יב, עמ' 297–299.

5. כידוע, הסגול מצוי לעתים קרובות לפני גרונית קמוצה במקום פתח צפוי. זה בולט במיוחד, בתנאים משתנים, בה"א הידיעה ובה"א השאלה, אך אינו תלוי במציאותן של שתי גרוניות (השווה למשל פָּחַם, יִתְנַחֵם²². שני הספרים עיקריים²³. ניתנו לתופעה זו: דיסימילציה²⁴ ואסימילציה²⁵. ננסה לבדוק, איזה משני הספרים אלו מסביר את העובדות במלואן.

כידוע, הסגול לפני גרונית קמוצה שכּיח יותר בה"א השאלה מאשר בה"א הידיעה. לפני אָ קמוצה בא קמץ בה"א הידיעה (הָאָדוֹן), אך סגול בה"א השאלה (הָאָנְכִי הריתי). הנחת דיסימילציה אינה מסבירה, מדוע בכּוֹן הָאָנְכִי (ה"א השאלה, כידוע, באה לפני גרונית סתם בפתח) פעלה הדיסימילציה, אף כי התנועות המקוריות התוכפות הן פתח-קמץ, ואילו בְּהָאָדוֹן (ה"א קמוצה לתשלום דגש), בתנועות קמץ-קמץ, לא פעלה, אף כי כאן התנועות זהות! אף הקשר בין דיסימילציה זו לגרוניות אינו מחוור²⁶.

לעומת זה שכּיחה בלשונות השמיות אסימילציה של תנועות המופרדות בגרונית²⁷, ולא רק בלשונות, שהגרוניות נחלשו בהן, כּוֹן געז, אלא אף בערבית הקלאסית, ששמרה על מבטאן. וכן היא רגילה בעברית לפני חטפים, ולמשל, בְּשֵׁם הָאָרֶץ. אך לא רק הרקע הפללי של אסימילציה בתנועות המופרדות בגרונית מתאים

22. לכאן שייכת גם הַעֲרָה שבלשון חכמים, עי' עליה נ' בֶּרְגִירִן, תורת הצורות של הלשון העברית, ירושלים-ברלין תרפ"ד, עמ' 102, למטה, ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 466–468 (הטועה בקשרו תופעה זו בהכפלת הגרונית).

23. ברגשטרסר (הע' 3), א, עמ' 152 (עמ' 271 בתרגום העברי) מדבר על שינוי הגה (Umlaut) בלבד, ואינו נותן הסבר. A. Müller, *Hebräische Schulgrammatik*, Halle 1878, עמ' 38, סעיף 130, הע' b, רואה בסגול הארכת תנועה ולא זו בלבד שסברה זו אינה נראית מתחילתה, אלא שאף אינה מסבירה, מדוע הסגול מצוי יותר בה"א השאלה מאשר בה"א הידיעה.

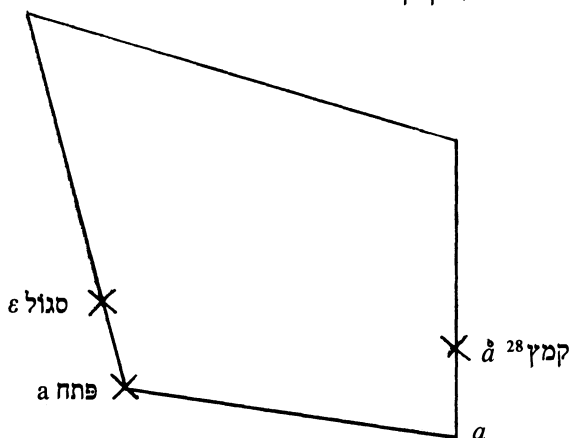
24. דעה זו הופעה לעתים קרובות, עי' קניג (הע' 17), א, עמ' 134, סעיף b16.2; בטכר (הע' 15), א, עמ' 223–224; באואר-ליאנדר (הע' 3), עמ' 216, סעיף n21, עמ' 632, סעיף j80, ואולי גם H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Bundes*⁸, Göttingen 1870, עמ' 157; מ"מ בראפמאן, לשוננו טו, תש"ו, עמ' 94–96 (ובלבוש אנגלי M.M. Bravmann, *Studies in Semitic Philology*, Leiden 1977, עמ' 160–164) טען, שהדיסימילציה אינה סתם בין תנועות, אלא על שתי התנועות מיסוד a מיתוספת הגרונית המוכפלת, שאף היא מכילה את היסוד הזה, ומכאן הדיסימילציה. אולם קשירת התהוות הסגול בגרונית המוכפלת אינה יכולה להיות נכונה, שהרי הוא שכּיח יותר בה"א השאלה, שאין בה הכפלה, מאשר בה"א הידיעה בעלת המכפלה!

25. עד כמה שידוע לי (ואני מודה לידידי ס"א הופקינס על שהעיר את תשומת לבי), רק ד'ואיוֹן (הע' 11), עמ' 74 (השווה גם 88–89) רואה בסגול לפני הקמץ הרמונית תנועות.

26. אך ראה למשל ברזקלמן (הע' 8), עמ' 254, סוף.

27. פרטים עי' אצל ברזקלמן (הע' 8), עמ' 184–185.

הרבה יותר מאשר להניח דיסימילציה, אלא שהנחת ההידמות מסבירה את פרטי ההתנהגות השונה של ה"א הידיעה ושל ה"א השאלה!
אולם עד שלא ניפנס לפרטים, מן הראוי לעיין במבנה התנועות בעברית הטברנית באשר לפתח, לקמץ ולסגול. וזו צורת התנועות:

יוצא, שהידמות הפתח לקמץ בהפכה לסגול משמעה, שהפתח נעשה אף הוא תנועה מורמת במקצת, כמוהו פקמץ, ר"ל הוא נעשה סגול. על רקע פונטי-זה נוכל עתה לנתח את תפוצת הסגול הזה.

לפני אל"ף קמוצה הייתה ה"א השאלה ראוייה להינקד בפתח, כדינה לפני גרוניות (עי' לעיל סעיף 4): *הַאָנְכִי; הפתח נידמה לקמץ בגובהו ונהפך לסגול: הַאָנְכִי. אולם ה"א הידיעה במצב זה הייתה צריכה לבוא בא' כפולה: *הַאָדָן, שנהפך בתשלום דגש לַהַאָדָן. תשלום הדגש גרם, שתנועת הה' נעשתה זהה לתנועת הא', ולא היה, כמוכן, מקום להידמות נוספת.

לפני ה קמוצה הייתה ה"א הידיעה ראוייה לבוא בפתח, שהרי ע"פ רוב אין תשלום דגש לפני ה: *הַהָרִים, *הַהָר. בהידמות לגובה הקמץ נעשה הפתח של ההרים לסגול: הַהָרִים. אולם השפעת הקמץ המוטעם של הַהָר הייתה חזקה מהשפעת הקמץ הבלתי-מוטעם של הַהָרִים, והיא גרמה להידמות של מה של הפתח לקמץ: הַהָר. הַהָר אינו מייצג אפוא תשלום דגש, אלא הידמות שלמה של הפתח!

דומה המצב לגבי ה"א הידיעה לפני ע קמוצה. אולם פדי להבינו לאשורו, מן הראוי להקדים את ניקוד ה"א הידיעה לפני ע במסורת הבבלית²⁹. בניקוד הבבלי ה"א

28. מבחינה אקוסטית a ו-ā זהות כמעט, עי' למשל *The Principles of the International Phonetic Association*, London 1949, עמ' 7, סעיף 21. יש כמוכן אבק של מעגל קסמים בהנחה, שהקמץ היה דוקא תנועה אחורית מורמת במקצת, ולא תנועה אחורית נמוכה. אך כאמור הבדל אקוסטי כמעט שאינו קיים בין השתיים.
29. עי' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 225, סעיף 538.

הידיעה מונעת לפני ע על הרוב בקמץ, אולם לפני ע קמוצה בפתח. לאור מה שקבענו לעיל, סעיף 4.1, נתארע אבדן הכפלת הגרוניות בשני גלים: במוקדם יותר פעל תשלום דגש, במאוחר לא פעל. על כורחנו נאמר, שמכפל הע' אבד על הרוב בתקופה הראשונה, ומכאן הארכת הפתח לקמץ; אולם לפני קמץ נשתמר המכפל זמן ארוך יותר, ועל כן אין תשלום דגש, והפתח נשאר. עלינו להניח מצב דומה לתקופה הקדם-טברנית: *הָעָבִים, *הָעָב. כמו במקרה של ה קמוצה השפיעה גם ע הקמוצה המוטעמת יותר, ועל כן *הָעָב נעשה הָעָב בהידמות שלמה (ולא בתשלום דגש!). *הָעָבִים < הָעָבִים בהידמות חלקית.

פידוע, ההבדל בין גרונות מוטעמת לבלתי-מוטעמת אינו אלא בה ובע, אך לא בח. מסתבר, שהידמות תנועות המופרדות בח הייתה פחותה מאשר במקרה של ה, ע. מאחר שהח "חוקה" יותר ובוטאה זמן רב יותר אף במכפל, השפיעה תנועה שאחריה פחות על התנועה הקודמת לה, פי בגלל "חזק" מבטאה של ח המגע בין התנועות שלפניה ושל אחריה היה חלש יותר. כך קרה, שאף ח קמוצה מוטעמת לא גרמה להידמות שלמה: הָחָג, ולא *הָחָג. יוצא, כי ההידמות בצורות הָחָג, הָעָב חזקה יותר מזו שבצורה הָחָג.

הנחת ההידמות הסבירה אפוא לא רק את תפוצתו השונה של הסגול בה"א השאלה ובה"א הידיעה, אלא אף את "הפכים הקטנים" שבשימוש הסגול בה"א הידיעה. לא נותר לנו אלא פרט אחד בלבד: מדוע אמנם ה"א הידיעה סגולה לפני ח שב"קמץ גדול" ושבת-קמץ (הַתְּדָשִׁים), אך לא לפני ח קמוצה ב"קמץ קטן" (הַתְּכָמָה). על כורחנו עלינו להניח, שהתנהגות שונה זו מקורה במבטא השונה של קמץ גדול (ושל חטף-קמץ) לעומת הקמץ הקטן. מאחר שהקמץ הגדול מבטאו היה, כפי שראינו, a (שהרי רק הנחה זו מסבירה בשלמות את תפוצת הסגול, ולפי זה בוטא חטף-קמץ כ-a קצרה). נראה להניח, כי הקמץ הקטן עדיין בוטא כ-u ולא נעשה a אלא בתקופה מאוחרת יותר; ובגלל היותה u לא השפיעה על הפתח של ה"א הידיעה.

5.1. במאמר שפרסמתי בשנת 1977³⁰ טענתי, כי הקמץ הגדול הטברני מאוחר לזמן התהוות החטפים (לכל הפחות לזמן התהוות החטפים במקום שוא נע), והשימוש בחטף-פתח בצורות מעין פָּעֵלוּ לעומת חטף-קמץ בצורות כמו פָּעֵלוּ יוכיח. אילו נהגה כבר הקמץ הגדול של פָּעֵלוּ כ-a, היה החטף מסתמא חטף קמץ, כמו פָּעֵלוּ. ואין לטעון, שלא הרי חטף במקום שוא נע כהרי חטף במקום שוא נח, שהרי אילו נהגה תְּדָשׁ hādāš, היה ריבוי מטתמא *תְּדָשִׁים (ולא תְּדָשִׁים)³¹, כריבוי של חֲדָשׁ. כעת יש

30. עי' Israel Oriental Studies ז, 1977, עמ' 14-17.

31. "י ייבין לא החשב בטענותיי אלו, עי' לשוננו מד, תש"ם, עמ' 165, הע' 7. נראה לי כעת, שהתנהגותם השונה של תְּדָשִׁים: תְּדָשִׁים היא המוכיחה, שמבטא הקמץ הגדול כ-a מאוחר הוא להתהוות החטפים, אולם אין ללמוד זאת מן הניגוד פָּעֵלוּ: פָּעֵלוּ פּוֹעֵלִים יוכיח., מכאן, שבתוך המלה התנהגו החטפים באופן שונה מאשר בהתחלתה.

להוסיף על זה, כי הקמץ הגדול כבר נָהגה \bar{a} , כשעדיין נָהגה הקמץ הקטן u (ע"י לעיל סעיף 5). מכאן, שעלינו להבדיל בין השלבים הבאים:

א. קמץ גדול בוטא \bar{a} , קטן u , שוא נע בגרוניות נהפך לחטף (חֲדָשִׁים, חֲדָשִׁים)³².

ב. קמץ גדול בוטא \bar{a} (חטף-קמץ כ- \bar{a} קצרה), קמץ-קטן u , פתח לפני גרונית קמוצה בקמץ גדול (ובחטף קמץ) נידמה לסגול.

ג. קמץ גדול וקמץ קטן בוטאו שניהם כ- \bar{a} .

6. העדות הקדומה ביותר לחולשת הגרוניות היא הישמרות נ לפני גרונית, מסתמא לא מאוחר מן המאה הי"ג (סעיף 2). בתקופת בית שני, בעת ההארכה הפֶּרְטוֹנִית, נכפלה ח אחרי א פתוחה בהכפלת פֶּרְטוֹנִית (סעיף 3). צורות מעין תֹּאֲלָה, הַעִירוֹתִי, תְּחִלּוֹתִי משקפים את מאמציו של הדובר לבטא שתי גרוניות רצופות, שרק תנועה חטופה ביניהן, ע"י הארכת התנועה החטופה לתנועה קצרה (סעיף 4); זו תופעה מאוחרת, מן התקופה, שאפשרה תנועות קצרות בהברות פתוחות. הוא הדין לגבי סגול לפני גרונית קמוצה, שנתהוה ע"י הידמות חלקית לקמץ (סעיף 5). אף הידמות שלמה של מעתק פתח לקמץ פעלה לפני ע, ה קמוצות ומוטעמות. ה"א הידיעה שלפני א קמוצה אינה סגולה לעולם, כי עוד לפני ההידמות נעשתה הה קמוצה בשל תשלום דגש.

³² אין לקבוע, מתי נהפך גם שוא נח לחטף (בגון פֶּעֶלֹז) אם כשקמץ קטן עדיין בוטא u או כבר \bar{a} .

בכ"פ בראש שם אחרי מלת-שימוש מקושרת*

1.0 מבוא

מבקשת אני לתאר, איך מבוצעים ההגיים בכ"פ, העומדים בראש שם שאליו מצטרפת אחת ממיליות-השימוש מש"ה וכל"ב. דובר עברית בימינו, היינו דוברי ישראלי, שהעברית היא שפתו היחידה או שפתו העיקרית, ואשר אין בהתנהגותו הלשונית תופעות המעידות על השפעת שפות זרות¹, איך הוא מבצע את בכ"פ? האם כמוכתב על פי הדקדוק או לא? או שמא יצרו הדוברים כללים חדשים או לפחות מגמות חדשות? ואולי אין השינוי בביצועים אלא פרי תפיסה אחרת.

1.1 מעמדו של בכ"פ בעברית ימינו

בדקדוק המסורתי ובדקדוק הנבנה עליו, מתייחסים אל ההגיים בכ"פ כחלק מקבוצה גדולה יותר, שלכל אחד מהגייקה יש שני ביצועים: בגדכפ"ת. אבל בהגיים גד"ת חדלה לחלוטין החלופה החזקת, ונשאר רק הביצוע הסותם. ברור אם כן, שבעברית ימינו יש לדון רק בהתנהגות ההגיים בכ"פ.

שתי גישות ניפרות בין חוקרי עברית ימינו בעניין מעמדם הפונמי של בכ"פ:
1. גישה, שלפיה בעברית של ימינו חל תהליך של פונולוגיזאציה, היינו מעבר ממעמד של חלופה מותנית למעמד של פונמה עצמאית. בס"ה יש כאן אפוא 6 פונמות עצמאיות, ואילו החילופים בין זוגות הפונמות מותנים במורפולוגיה².
2. גישה, הסוברת כי ההגיים בכ"פ מעמידים גם במערכת הפונמות של עברית ימינו שלוש פונמות, ולכל אחת משלוש פונמות אלה יש שתי חלופות מותנות — כמובן התניה פונטית³.

* מאמר זה נכתב ע"פ עבודה סמינריונית במסגרת סמינריון "נורמטיביות" של פרופ' ח' רבין בשנת תשל"ט, בחוג ללשון העברית, ירושלים.
1. תיחום זה דומה להגדרת מורג [ר' מורג (ד) עמ' 84]. נראה לי, כי פיוס מיותר להבחין בין "לידי הארץ" ל"בני הארץ". ר' גם טנא.
2. על כך בהרחבה ר' רוזן (א), בעיקר הערה 1, עמ' 195. כן ראה רוזן (ב), הערה 9, ורוזן (ג), עמ' 64. המחזיקים בהסבר זה הם ויימן, רוזן, ברקאי, בלנק, שנירצלנד ואחרים.
3. בדעה זו מחזיקים אורנן, חן-דרור (ר' חן-דרור, עמ' 267 ועמ' 274 ואילך). כן למרות ההסתייגות המופעת אצל אראל (אראל, עמ' 39) נראה, שגם אראל מחזיק בדעה זו.

החוקרים המחזיקים בגישה השנייה אף מניחים, כי /w/ /q/ /r/ /h/ הן פונמות עצמאיות בעברית של ימינו. הם מפרידים בניתוח "עומק" בין קבוצת בכ"פ לבין קבוצת וק"ח, אע"פ שחלק מביצועיהם על פני השטח מודעים⁴. בבדיקה המתוארת להלן נהגתי ע"פ הגישה השנייה, המעוגנת בעיקרה בהשקפת הדקדוק היוצר. משום כך ברור, כי לא כללתי בדוגמות שמות המתחילים בהגיים וק"ח.

1.2 הקורפוס

חומר הבדיקה היו הקלטות חיות של דוברים והקלטות של תכניות רדיו, הנושאות אופי של שיחה טבעית. כל הדוברים שהוקלטו עמדו בקריטריון שהוגדר למעלה, מי הוא דובר עברית ימינו, ובתנאי נוסף, שהדובר אינו אדם שעיסוקו הוא הלשון העברית (חוקר, קריין, מורה לשון וכד'). כל ההקלטות נערכו בפברואר 1979. בהקלטות נכללו דוברים בני גילים שונים, בעלי עיסוקים שונים ובסיטואציות שונות⁵. למשל, בשיחה עם תלמידים המשתתפים בחוג פדור-סל אחר הצהריים, שאלתי את התלמידים על נוהגי בילוי בחברתם, פעילויות פנאי וכד'. שיחות הרדיו שהוקלטו היו, למשל, "חתולפון" בנושא הקיבוץ, ראיון ב"השבוע בספורט" וכד'.

1.3 הכנת החומר

בדיקת ההתניות, בדיקת ההשערות ובדיקות סטטיסטיות נעשו בעזרת המחשב. השתמשתי בקובץ spss וישפת pascal לפי סוג הבדיקה. בעבודה זו הצטמצמתי בבדיקת שמות בלבד. תאור בכ"פ העומד פפה"פ בפעלים הוא נושא לדיון נפרד⁶. שמות-פועל ושמות-פעולה נמצאים בתחום שבין שם לבין פועל, בעבודה זו בחרתי לכלול שמות אלו ולבודק אותם ככל שאר השמות. בסוף הדיון נחזור ונשאל, אם ע"פ קריטריון זה שם-הפועל ושם-הפעולה שייכים לקאטגוריה הפועלית או לקאטגוריה השמנית⁷. הקלט לתכנית היו השמות שהודמנו בקורפוס והמתחילים בהגיים בכ"פ, כמובן רק אם מצטרפת אליהם מלת-שימוש מקושרת. בסך הכול היו לפניי 192 יחידות

4. על כך בהרחבה ר' אורנן (ב), ור' הערתה המסכימה של שרנצ'ולד (הערה 62) כי "... הניתוח בעזרת הסגמנטים המופשטים כמו /q/ /w/ /h/ /r/ והמכפל מתאים לתפיסתו הלשונית של הדובר, שכן כך למד מילדותו בביה"ס".

5. רבין (ב), בהנחות היסוד למחקר הלשון מציע, כי במחקר הלשון הכתובה יש לחפש את הממוצע, ואילו במחקר הלשון המדוברת "מחפשים דוקא אדם מחוסר חינוך". לע"ד גם בחקר הלשון המדוברת יש להתייחס אל הממוצע. ועל פי גישה זו ריפזתי את ההקלטות. על תפרוסת ילדים מול מבוגרים ר' ס' 3.0 להלן.

6. למשל, מעניינת התנהגות פה"פ בכ"פ, שלפניו מצטרף מ הבינוני. על פי התנהגות זו נוכל לברר, אם מ הבינוני מתנהג כצורך קידומת (ואז הביצוע נשאר סותם), או שהוא חלק ממשקל. על כך לרוב אצל פישלר.

7. גישה תחבירית ר' רוזן (א), עמ' 51, וכן ר' בר-אדון, עמ' 277, ושרנצ'ולד, הערה 41.

בדיקה. כל השמות נרשמו בתעתיק פונטי רחב⁸. יחידת בדיקה כגון **לפנים** נרשמה פעמיים באופן הבא:

(1) שם מילית

le - befnim

(2) שם מילית מילית

le - be - fnim

2.0 הבדיקה

2.1 הנחת היסוד

יש הטוענים, כי הדובר מבקש לבצע את ההגיים בכ"פ לפי ההתניות המופעות בדרישות הנורמטיביות, אלא שלעתים הוא שונה. אבל האזנה לדובר העברית, שליטתו בלשון והיותו יוצר בה מראים, כי טענה זו אינה נכונה. תופעה כה בסיסית וחוזרת, הן איכותית והן כמותית, אי אפשר להסבירה פשגיאה.

במקום השקפה זו אציע כהשקפה היסודית את ההשערה, כי הדובר נוהג תמיד בביצוע סותם של ההגיים בכ"פ העומדים בתחילת המלה.

השערה זו מתכונת להסביר את הנוהג בעברית של ימינו, וביסודה שתי הנחות קודמות:

(1) בימינו אין חוק סאנדהי חל⁹, כלומר חוקי בכ"פ חלים בתוך המלה בלבד, וללא זיקה למלה הקודמת¹⁰.

(2) במשך התפתחותה עברה הלשון ממצב של לשון סינתטית למצב ימינו של לשון אנאליטית יותר¹¹.

משחלו שתי תופעות אלה, תופס כיום הדובר מלת-שימוש ושם פשתי יחידות לקסיקליות עצמאיות¹². היינו, בימינו על פי תפיסת הדובר השתנתה הסביבה

8. הרישום הפונטי נעשה לפי IPA. ברישום הפונטי הופרדה המילית מן השם במקף. פרטים נוספים שצוינו בקלט הם פרטי הדובר (סימן זיהוי הדובר וסימן זיהוי להשתייכותו הגילית — מבוגר או ילד). מלים, שסומנו במילון אבן-שושן פלועיות (או בין-לאומיות), צוינו בסימן מיוחד בקלט; כך גם סומנו שמות לועזיים. מלים, שבמהלך שיחה הוקראו מן הכתב, סומנו בסימן מיוחד בקלט (למעשה רק המלה [vexlei]).

9. ר' לעניין זה אבינרי עמ' 104.

10. דוגמה לדיגוש אחרי מלות-היחס במסורת הפבליית ר' מורג (א), עמ' 227–229.

11. על כך ר' בלאו (בעיקר עמ' 8). על פי סיפומו של אורנן [ר' אורנן (ד), עמ' 63–64,

71] ניתן להסיק, כי בלשון המדוברת נוקטים בהבעה אנאליטית יותר.

12. ראוי לצטט כאן את דברי שרצלנד (שם הערה 44): "מבחינת התחביר אין כל הבדל בין מילות-היחס בתוך בית = בבית ... נתבטל ההבדל המורפולוגי והפונולוגי בין המחבר שאחרי בתוך או אל ובין המחבר אחרי ב או ל; לכן אין הבדל בתחולת החוק".

הפונטית: גם בכ"פ, ש"מילית-שימוש" לפניו, עומד לפי תפיסת הדובר בראש המלה, ולכן נהגה בביצועו הטבעי — הסותם¹³.

2.2 מיון ראשוני

192 השמות שבקלט מוינו מבחינת מילית-השימוש וביצוע בכ"פ לקבוצות הבאות:

(1) מילית-שימוש שאחריה יבוא ביצוע בכ"פ סותם בלבד. בקבוצה זו נכללו כל מיליות-השימוש שתנועתן a וכן מילית-השימוש שעיצורה m ומילית-השימוש ¹⁴še.

[haba:ya]	[babdika]	[šepaxot]	[mipgisa]	כך למשל
הבעיה	בבדיקה	שפחות	מפגישה	

(2) מיליות-שימוש, שבמקרים אחדים בא אחריהם ביצוע חוכך ובמקרים אחרים ביצוע סותם. בקבוצה זו נכללו מיליות-שימוש שתנועתן איננה a, ואשר עיצורן הוא [b] [k] [l] או [v] וכן מילית-השימוש ¹⁵u.

[bivnei]	[ufratim]	[leparaša]	[vekecad]	[leknisa]	כך למשל
בבני	ופרטים	לפרשה	נפיצד	לכניסה	

נציין, כי בשלב בדיקה זה לא נמצאה קבוצה שלישית: מיליות-שימוש, שאחריהן יבוא ביצוע חוכך בלבד. לפי המיון הראשוני התקבלה החלוקה המספרית הבאה:

קבוצה			
סך הכול	סך	ביצוע חוכך	ביצוע סותם
I מיליות, שאחריהן ביצוע בכ"פ סותם בלבד	60	2	58
	132	47	85
II מיליות, שאחריהן ביצוע בכ"פ סותם או חוכך			
במספרים			
סך הכול	192	49	143
באחוזים			
	100	25.5	74.5

13. הנחת היסוד בעבודה פולה מתייחסת רק לבכ"פ שבראש השם, בכ"פ שבתוך השם הוא נושא לבדיקה נפרדת.

14. שני שמות, הפנטזיות והכי, השייכים לקבוצה זו, באו בביצוע חוכך. על כך בהמשך.

15. ר' רוזן (א), עמ' 197. יש להעיר, כי מתוך פונה תחילה אין אנו מקשרים את המיליות למוכתב בספרי דקדוק, אלא רק לפי המתקבל מתוך הבדיקה עצמה.

49 מלים נוהגות שלא כצפוי, היינו בביצוע חוכך. כדי להסביר ביצוע מלים אלה נמיינ אותן לקבוצות ונעלה השערות לפי המיון.

2.3 המיון

2.3.1 קבוצה א': בדיקה בשלושה ספרי מלים הראתה כי 23 מתוך 49 השמות יוצרים צירוף מילוני קבוע עם מילית-השימוש שלפניהם¹⁶.

[bexivun]	[bexolzot]	[bexolofen]	[bixlal]	[befumbi]
בכיוון	בכל (זאת)	בכל (אופן)	בכלל	בפומבי
[lebefnim]	[beferuš]	¹⁷ [haxi]	[vexulei]	[badbevad]
לבפנים	בפירוש	הכי	וכולי	בדבנד
[kfi]	[lefi]	¹⁸ [ulevasof]	[befaneha]	[bifnei]
פפי	לפי	ולבסוף	בפניה	בפני
[lifa:mim]	[lefa:mim]	[vexenhala]	¹⁸ [kivyaxol]	[vekfi]
לפעמים		וכן (הלאה)	כביכול	ןפפי
		[lefaxot]	[lifnei]	[ulifamim]
		לפחות	לפני	ולפעמים

ייתכן, שגם המלה [levein] שייכת לקבוצה זו: אמנם אין היא פשלעצמה צירוף מילוני, אך בפי הדובר היא נאמרה בצירוף "בין זה לבין זה"¹⁹ והרי זה צירוף קבוע וניתן לכלול גם את ביצוע [v] זה כאן.

2.3.2 קבוצה ב': בשבעה מן השמות מילית-השימוש באה לא בתנועה הרגילה, אלא בתנועה אחרת, לפי כללים מיוחדים המצויים בספרי הדקדוק.

[bivnei]	[uvesofo]	[ufratim]	[ufituax]	במלים
בבני	ובסופו	ופרטים	ופיתוח	
	[livdika]	[livxinat]	[lifo:l]	
	לבדיקה	לבחינת	לפעול	

הדובר מבצע את מילית-השימוש בהתאם להנחיות של דקדוק הלשון הפתובה. היינו

16. מלים, שאינן ערכים מילוניים, אלא תבניות, תירשמה על פי הערך המילוני שלהן. לגבי כל צירוף הייתה בדרך כלל הסכמה של מילון אבן-שושן ומילון כנעני בעוד שספר המלים של בלגור עתים לא הפיר בצירוף.

17. מלה זו, פזכור (2.2), הייתה יוצאת דופן בקבוצת החוככים. ר' להלן הערה 37.

18. מבחינה מילונית (אך לא מבחינה מורפולוגית) שונות המלים **כביכול** ו**לבסוף** בכך, שבהן שלושת מרכיבי המלה מעמידים ערך.

19. הסבר אחר ר' ס' 2.41 להלן.

(א) חוק בדבר ביצוע ו"ו החיבור לפני בום"פ: [uftratim] [uvesofo] [ufituax].

(ב) חוק ביקוע צרור משולש: [lifo:l] [livxinat] [livdika] [bifnei]²⁰.
לביצועים אלה נקרא בשם ביצועים מותנים של תנועת עזר.

ה ע ר ה

שבעה מהשמות שנכללו בקבוצה א' לעיל שייכים גם לקבוצה ב'. בחרתי להסבירם שם, היות שסביר לחשוב, כי הביצוע המותנה של תנועת מילית-השימוש בהן גם הוא נובע מהיות הצירוף יחידה קפואה. כך לדעתי יש להסביר את ההבדל בין [lif'amim] — שהוא צירוף קבוע לבין [bep'amim] — צירוף חד-פעמי. בהמשך²¹ נסביר כך את ההבדל בין [bevakasa] לבין [bebakasa].

2.33 קבוצה ג': שלוש עשרה מלים נוספות הן מנטיית השמות בית, פל, פיתה. על פי בלגור²² שלוש מלים אלה נמצאות בעשור השכיחות הגבוה ביותר²³: לאור שכיחות גבוהה זו של שלוש מלים אלה (ע"פ בלגור) וכן בקורפוסים שבהקלטותינו עולה ההשערה, כי יש קשר בין שכיחות גבוהה של מלה לבין ביצוע חוכך שלה. בהמשך²⁴ יתברר, שהקשר הוא בין מלים שכיחות אלה לבין ביצוע חלופה חפשית. 2.34 קבוצה ד': מתוך ששת הביצועים החוככים שנותרו שתיים הן מלים לוועזיות: [beximya]²⁵ ו-[befilosofya]. תכונה זו מסבירה אף את הביצוע החוכך במלה [fantazyot] לאחר מילית-השימוש ha, שבכל שאר המקרים ביצוע בכ"פ אחריה תמיד סותם.

20. ב [lifo:l] אין צרור תחילי מתבצע למעשה פעקבות השמטת ['] — כפיצוי על כך מתארכת התנועה. ר' רבין (ד). תנועת העזר [i] של מילית-השימוש מותנית על ידי הצרור התיאורטי, ר' להלן ס' 2.6. לעניין ביקוע צרור משולש ר' אורנן (ו), ובעיקר הערה 15.

21. ר' להלן ס' 2.6 הערה 50.

22. רשימת מלות היסוד של בלגור נבנתה ברובה על סמך הלשון הפתובה (ר' בלגור, עמ' 35). נראה, כי שכיחות המלים שאנו עוסקים בהן גבוהה יותר בלשון המדוברת (אם כי גם בפתובה — שכיחותן גבוהה מאוד).

23. מתוך 4224 מלים, המדורגות בסדר יורד, פל היא מלה מספר 6; בית — מלה מספר 15; פיתה — מלה מספר 379. גם ייתכן, כי יש קשר בין היות המלים בית, פיתה מציינות מקום, הרגילות לבוא עם צירופי מלות-מקום כמו בפיתים, לפיתה, לבין שכיחותן הגבוהה.

24. ר' להלן ס' 2.44 וס' 2.6.

25. כאמור לעיל (ס' 1.3 הערה 8), הבוחן לציון מלה לוועזית או בין-לאומית היה מילון אבן-שושן. אבן-שושן מנקד פימיה בדיגוש הכ"ף. ברגיל נשמעת מלה זו בריפוי פימיה. כך פותב אבינרי (ר' אבינרי עמ' 204): "פימיה — טרם שמעתי". אבינרי אף הציע (שם, עמ' 169) כי מוטב לכתוב שמות לוועזיים שהצליל ח"ת בראשן באות ח"ת, כדי שהצליל לא ישתנה. פן לעניין זה ר' ויימן, עמ' 65, וסיוון בערך בכ"פ במלים לוועזיות.

2.35 סיכום 49 הביצועים החוככים

קבוצה	תכונתה	מס'	הערות
א'	צירוף קבוע	24	23 + לבין
ב'	ביצוע מותנה של תנועת מילית-שימוש	7	כאן נמנו רק המלים המיוחדות לב'. לא נמנו כאן 6 מלים מקבוצה א' השייכות גם לב'
ג'	מלים שכיחות	13	המלים הן: בית, כל, פיתה
ד'	מלים לועזיות	3	2 + הפנטזיות
	סה"כ	47	

לא הוספרו המלים [levacea] ר' [vexlei] +²⁶. נחזור אליהן בהמשך²⁷.

2.4 הביצועים הסותמים

ארבע קבוצות המלים הללו העמידו ארבע השערות להבהרת הסיבות לביצוע חוכך של בכ"פ אחרי מיליות-השימוש מקבוצה II. היינו המיליות שאחריהן יבואו הן הביצועים הסותמים והן הביצועים החוככים. אולם בטרם נוכל לנסח כללים שיקיפו את כל התחום עלינו לבדוק את 85 הביצועים הסותמים בקבוצה הנ"ל, ולראות, אם ביצועים אלה מתאימים להשערותינו, או שמא הם סותרים אותן.

2.41 בדיקת השערה ראשונה — צירוף קבוע.

מבין 85 המלים שביצוען סותם מצויות שלוש, שניתן לראות בהן צירוף קבוע, ולפי השערותינו הן היו צריכות לבוא בביצוע חוכך:

[lekax] — ההסבר המוצע לביצוע זה הוא ההדגשה המיוחדת של המלה כפי שניכר מן ההקשר האם את מספיקה לך? הסבר נוסף אפשרי הוא הסבר הבידול. אינני מצדדת בהסבר זה משום שברור כי במקרים אחרים, הדומים לזה, הביצוע הוא חוכך.

שתי המלים האחרות בקבוצה זו [ubein] [vekax] אינן בגדר ערך. אלא שני שמות עצמאיים שרק בהקשר מסוים, גדול יותר, ניתן לראותם כצירופים: נמן בא בהקשר נך ונך, בין בא בהקשר בין ובין (צירוף זה מופיע בהקלטה). אך ייתכן כי דוקא בשני מקרים אלה היות שני חלקי הצירוף זהים שמר על הגיית התמנית השנייה

26. מלה זו סומנה + (בקלט) כציון לכך שהוקראה מן הכתב (מלה זו נמצאה בפסקה

אשר קרא דובר במהלך שיחה).

27. ר' ס' 2.6 והערה 46 להלן.

בביצוע סותם²⁸. השערה זו מחזקת בתופעה כי שלא כבקבוצה ב' אין תנועת עזר משפיעה על ההגייה של ופין. עם זאת שכיחותו של ההקשר הרחב בין ופין ובין מסבירה ביצוע זה של ו"ו (ר' להלן 2.42).

2.42 בדיקת ההשערה השנייה — ביצוע מותנה של תנועת מיליות-השימוש. בקבוצה ב' לעיל נכללו מלים שהדובר מבצע בהן תנועת עזר של מילית-השימוש לפי כללי הדקדוק, ומרפה את בכ"פ שבראש השם²⁹. מבין 85 הביצועים הסותמים נמצאו שבע מלים, שאכן שייכות להשערה זו. את שבע המלים האלה ניתן לחלק לשתי קבוצות:

(א) קבוצה המונה את חמש המלים

[ube'ecem]	[ubemada]	[ubederex]	[ube'ezo]	[ube'ikar]
ובעצם	ובמדע	ובדרך	ובאיזו	ובעיקר

המשותף למלים אלה הוא, כי השם מורכב משתי מיליות-שימוש: מילית-השימוש הראשונה באה בתנועה מותנית, ומיד אחריה באה ב' או פ בביצוע סותם. מתוך תכונות אלה עולה הסתייגות להשערה השנייה, ונוכל לנסחה כהשערה חמישית:

בבוא שתי מיליות-שימוש לפני שם והשנייה שבהן היא ב' או פ ואין הצירוף פולו קבוע — יהיה ביצועה תמיד סותם³⁰. כאן יש לבדוק, האם גם מלים שאין תנועתן מותנית מתבארות ע"פ השערה זו. ואכן בדיקת כל הביצועים הסותמים שבתחילתם שתי מיליות-שימוש מראה כי כפופות לו עוד עשר מלים, ורק מלה אחת [uvesofo] אינה נוהגת על פיו.

בדיקת מלים על פי השערה זו צריכה להיעשות מיד אחרי ההשערה הראשונה ולפני ההשערה השנייה. היינו, אם מלה מתאימה לתנאי השערה זו ביצוע בכ"פ בה יהיה סותם, גם אם היא מתאימה לתנאי ההשערה השנייה³¹.

(ב) [liktiva]³² [lipratim] — שתי מלים אלה עומדות בכל תנאי ההשערה

28. תופעה דומה מובאת על ידי מורג (א), עמ' 229: מסורת ההגייה הפבליית נוהגת דיגוש ופך ופאן משום "תפיסה לשונית הבנויה על ההנחה כי המלה [...] אשר בראשה באה המילית (ר' החיבור, בכ"ל) נשארת בעינה, מבלי שיחול שינוי פונטי בעיצורה הראשון, גם לאחר צירופה של המילית...".

29. אין ענייננו כאן ההתניות עצמן, ולכן לא נעיר כאן על מקרים שלפי הדקדוק היה צריך להתקיים בהם הביצוע המותנה, אך לא קיים כגון [leknisa] מול [liktiva] ר' [livxina].
30. כלל דומה לעולה מהשערה זו מצוי בדקדוקו של ילין (למקרא) אך שם הפונה להיקרות רצף בכ ובכ"פ לאחר טעם מחבר (היות שחוק סאנדהי עדיין פעל). כגון בשכתך בביתך (ילין, עמ' 100 הערה ב').

31. הסדר מובהר בפרשים-הזרימה ר' להלן ס' 2.51.

32. בר-אדון (ר' בר-אדון, ס' 3.5 עמ' 189) מעלה השערה, כי ביצוע בכ"פ בלשון הילדים הוא לפי המלה הראשונה מאותו השורש שלמד הילד. ייתכן שניתן להסביר כך ביצוע [liktivat] לפי [liktiva].

השנייה וגם אינן מתאימות לתנאי ההשערה החמישית, ואף על פי כן אין הן נזהגות על פי הצפוי. וכן המלה [ubein], שנדונה כצירוף קבוע — אם אין היא צירוף קבוע, היא שייכת הנה, ואינה נזהגת על פי הצפוי.

2.43 בדיקת ההשערה השלישית — המלים השכיחות

להלן הצגה מספרית של אופן ביצוע בכ"פ בשלוש המלים בית, פל, פיתה, שהן כאמור בעלות שכיחות גבוהה במיוחד

המלה	תבניות			תמניות		
	חוכך	סותם	סה"כ	חוכך	סותם	סה"כ
בית	7	9	16	14	15	29
פל	3	6	9	10	16	26
פיתה	3	3	6	3	6	9
מספר	13	18	31	27	37	64
סה"כ						
אחוז	42	58	100	42	58	100

עיון בטבלה מראה, כי יש כאן חילוף חפשי בין שני הפיצועים. הספר אפשרי לכך הוא, כי מלים אלה מיוחדות לא רק בשכיחותן הגבוהה, אלא, כאמור, גם בשכיחות הגבוהה של הופעתן לציון מקום, כמו בבית, לכיתה וכן בקרב דוברים מסוימים כגון מורים ותלמידים רב השימוש בצירופים אלה בסיטואציות בית-הספר. ייתכן שסיטואציה זו משפיעה בכיוון של ביצוע חוכך.

2.44 בדיקת ההשערה הרביעית — מלים לועזיות.

בדיקת המלים הלועזיות והשמות הלועזיים שביצועם סותם מראה, כי אין מקרים של חילוף חפשי — מלים שביצוען בנפרד סותם, גם בהצטרפות מילית-שימוש יהיה ביצוען תמיד סותם. כך [bepola]³³, [bepolitika], [veke:f]³⁴ וכד'.

33. הפונה לביה"ס ע"ש פולה בן-גוריון. בפולה היא תשובה לשאלה "היכן אתה לומד?".

34. המלה לפייף לא נרשמה כלל במילון אבן-שושן (ר' הערה 8 לעיל) היא צוינה כאן כלועזית על פי רבי עמ' 90, ספן, ערך לפייף, פישלר, עמ' 90, ושנרצנלד, עמ' 230. וכן דברי שלו אצל קמרט עמ' 7.

2.5 הפללים

עתה נוכל לנסח שישה פללים להבהרת ביצוע בכ"פ בראש שם לאחר מילית-שימוש:

** פ ל ל א' 35: שמות לועזיים — אין הדובר מחיל עליהם את חילופי ביצוע חוכך-סוּחם. כל שם נוהג בהצטרפויותיו כביצועו בנפרד.

** פ ל ל ב': מלים שאינן מתאימות לתנאי פלל א' ואשר לפניהן באה מילית-שימוש מקבוצה I 36 — ביצוע בכ"פ שבראש השם יהיה תמיד סוּחם 37.

** פ ל ל ג' 38: ערך מילוני או תבנית, המתחילים באחד מעיצורי בכ"פ ולפניהם באה אחת ממיליות-השימוש השייכות לקבוצה II 39, ושניהם יחד יוצרים צירוף קבוע (ערך מילוני או תת-ערך) — ביצוע בכ"פ שבראש השם יהיה חוכך.

** פ ל ל ד' 40: בבוא שתי מיליות-שימוש מקבוצה II 39 לפני שם והמילית האמצעית היא פ או פ, ואין זה צירוף קבוע — יהיה ביצוע מילית זו סוּחם.

** פ ל ל ה' 41: אם אין מתקיימים תנאי פלל ד', והדובר מבצע את תנועת מילית-השימוש ע"פ הפללים שבספרי הדקדוק (ביצוע מותנה), ירפה הדובר את בכ"פ שבראש השם לאחר מילית-שימוש מקבוצה II 39.

** פ ל ל ו' 42: מלים בעלות שכיחות גבוהה במיוחד — ביצוע בכ"פ אחרי מילית-שימוש מקבוצה II הוא בחילוף חפשי 43.

שישה פללים אלה מסבירים 185 שמות מתוך 192 השמות שבקורפוס (96.4%) 43.

35. ר' לעיל ס' 2.34 רס' 2.44.

36. מיליות-השימוש מקבוצה I הן מיליות-שימוש שתנועתן [a], מילית-שימוש שעיצורה [m] והמילית, &e. ר' לעיל ס' 2.2.

37. במהלך הבדיקה הסתבר, כי המלה הכי שמוינה לקבוצה זו, מוסברת בקבוצה II 39, ר' לעיל ס' 2.31 והערה 17 שם. לא ניתן על סמך מלה אחת ליצור פלל אם כי ייתכן כי מלה זו משתייכת לקבוצה שלישית — קבוצת מיליות-השימוש שאחריהן תמיד בא ביצוע חוכך. (בבדיקתנו ההתחלתית לא נמצאו לה דוגמות.)

38. ר' לעיל ס' 2.31 רס' 2.41.

39. מיליות-השימוש מקבוצה II הן מיליות-שימוש, שתנועתן איננה a, ואשר עיצורן הוא [b], [k], [l], [v] וכן מילית-השימוש u, ר' לעיל ס' 2.2.

40. ר' לעיל ס' 2.42.

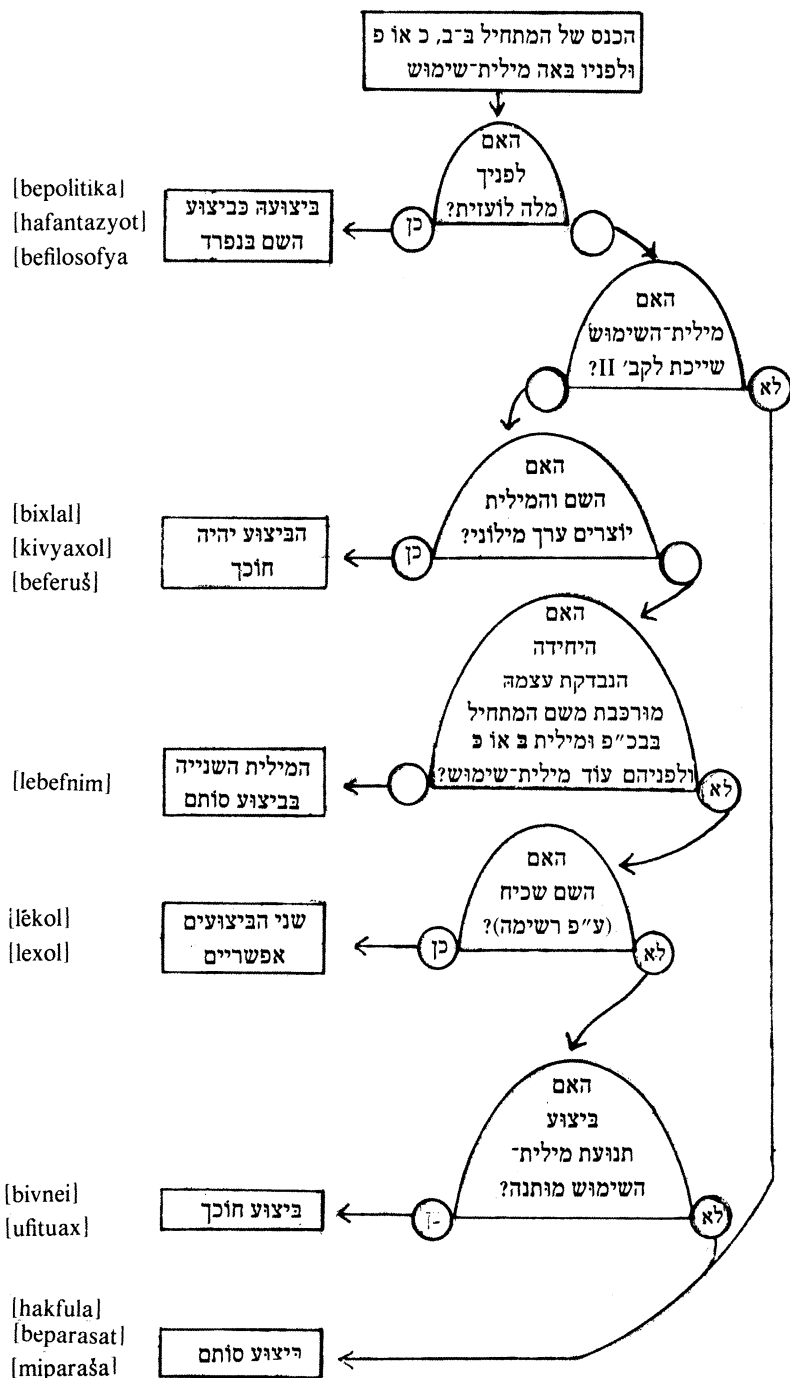
41. ר' לעיל 2.32 ו-2.42.

42. ר' לעיל ס' 2.33 רס' 2.43.

43. להלן ס' 2.51 יובהר סדר תחולת הפללים. פלל ו' חל לאחר פלל ג': שהרי צירוף קבוע, השם פל עם מילית-שימוש, לא יהיה בחילוף חפשי, אלא ביצועו יהיה תמיד חוכך: בכל אופן, בכל זאת.

44. ר' הערה 46 להלן.

הנחיה מעשית העולה מהפללים הללו אפשר לנסח פתרשים הזרימה הבא:

2.6 בדיקת הנחת היסוד

לפי הנחת היסוד שעמדה בבסיס הבדיקה, הדובר נוהג לבצע כל בכ"פ שבראש מלה בביצוע סותם. על ידי חמישה כללים (ב-ו) הוסברו הן 49 ביצועי בכ"פ החוככים שנמצאו בקורפוס הבדיקה והן 85 הביצועים הסותמים (שבעה מהם הם בגדר חריגים, ר' גם הערה 46).

במקרים המוסברים לפי כללים ג' וה' אין בכ"פ עומד בראש המלה. היינו, בכ"פ אינו עומד שם בסביבה שאליה מכוונת הנחת היסוד, שהרי אם ע"פ כלל ג' הצירוף הוא קבוע — מילית-השימוש היא חלק אינטגרלי של המלה. גם את כלל ה' ניתן לפרש באותה דרך: הביצוע המותנה של תנועת העזר מעיד על תפיסת זיקה פונטית בין מילית-השימוש למלה אחריה. גם כאן אפוא צירוף הגיי אחד. הנחתנו בדבר ביטול חוק סאנדהי מאפשרת אפוא להסביר את שתי התופעות: ביצוע סותם של בכ"פ בראש יחידה לקסיקלית, וביצוע חוכך כשהדובר תופס את מילית-השימוש כחלק מהיחידה הלקסיקלית.

על סמך כלל א' הוצאו מבוחן החילוף הפונטי מלים לועזיות, שהרי חוק החילוף אינו חל עליהם.

בס' 2.33 העלינו השערה להסבר ביצוע בכ"פ חוכך במלים **פל**, **פיתה**, **בית**. מצד אחר ייתכן כי דוקא היות מלים אלה שכיחות ישמור הדובר על ביצוען הסותם בנפרד⁴⁵.

לעיל דננו בשבע מלים שחרגו מקביעותינו⁴⁶. כאן המקום להעיר, כי המלה [levacea] אינה מתנהגת כשאר המלים ומסתבר כי היא שייכת באמת למערכת הפועלית ולא השמנית⁴⁷. בדומה לה [lifo:l] שהוסברה בכלל ה'. ייתכן שלייחודה של [lifo:l] שבה התנועה המותנית מבוצעת למרות שאין התנאים המתנים נשמרים, יימצא הסבר במערכת הפועלית. ואכן בהקלטותינו נמצאו המלים הבאות במנותק זו מזו: [levacca] לעומת [lebica], [lifo:l] לעומת [lep'ula]. כאמור את התנהגות בכ"פ של **לפעול** ו-**לבצע** יש לכלול בדיון על המערכת הפועלית.

המקרים שהוסברו על ידי חמשת הכללים וכל שאר המלים שהופיעו בהקלטותינו בביצוע סותם של בכ"פ אחרי מילית-שימוש, מאשרים את הנחת היסוד ואת הסברה, כי מילית-השימוש והשם נתפסים כשתי יחידות לקסיקליות עצמאיות

44. בתרשים זה הלכתי בעקבות אורנן (ה) בעיקר עמ' 3.

45. ר' הערה 28. אולי כך ניתן לפרש את התופעות עליהן הצביע מורג. ר' מורג (א), עמ' 229.

46. [vexlei +] ר' ס' 2.35. כאמור מלה זו מיוחדת בכך שנקראה מהכתב. ייתכן שיש לכך השפעה על דרך הביצוע החוכך, אם כי לא ניתן לבדוק זאת כאן. [uvesofo] ר' ס' 2.42. [vekax], [lekax] ר' ס' 2.41 [ubein] ס' 2.41 ו-2.42 [liktiva] ר' ס' 2.42 והערה 32, [lipratim] ס' 2.42.

47. ר' אורנן (ב), עמ' 345, ס' 14, על סדר תחולת החוקים.

(למעט מקרים שנכללו בכללים ג' ה'). ההסבר לכך הוא שפיוס משמשת דרך הבעה אנאליטית יותר⁴⁸, היינו, הדובר תופס את בפית כמו בתוך בית (מן הפחינה הלקסיקלית), משום שכבר קודם לכן חדל חזק סאנדהי מלהתקיים, באה המלה שהיא שנייה בביצוע סותם^{49,50}.

תפיסת מלים אלה כבנויות משני מרכיבים עצמאיים⁵¹ יש בה כדי להסביר מדוע אין מיליות-השימוש [l], [v], [b] ר- [k] נהגות בצרור תחילי [lvet], אלא בתוספת תנועה [levet]. שהרי היות שמילית-השימוש היא עצמאית חייבת להתבצע בה תנועה כלשהי⁵².

לאור כל זאת עולה המסקנה כי לא חל שינוי בהתניות הפונטיות של בכ"פ⁵³; השינוי בביצוע העומד בראש שם, שאליו מצטרפת מילית-שימוש, נובע משינוי בתפיסת הדובר את הסביבה הפונטית.

3.0 קבוצת גיל

בכמה מחקרים שנודון בהם מבטא בכ"פ העלו החוקרים את שאלת הקשר בין אופן ביצוע בכ"פ לבין היות הדובר ילד או היותו מבוגר.

אורה שרצנלד טוענת במאמרה, כי הן הילדים והן המבוגרים סוטים מן הנורמה: לדעתה "שגיאות הילדים מלמדות על קושי מסוים ברכישת החזק הזה. שגיאות המבוגרים ואפילו המשפילים בילידי הארץ מלמדות על חוסר הפרודוקטיביות

48. ר' ס' 1.2 והערה 11 שם.

49. נראה לי, כי לכך מרמזת הערת גוטשטיין (ר' גוטשטיין, עמ' 237) כי "דגש קל גורם לקישוי בהכרח רק בראשית המלה (לרוב גם אחרי בכ"ל). היינו, אחרי בכ"ל עדיין נתפסת המלה כעצמאית".

50. בזוג המלים המופיע בהקלטתנו [ba bebakaša] (בא בבקשה) ר- [bevakaša] נוצרת הבחנת המשמעות על ידי החלוקה הלקסיקלית. במלת הפנייה [bevakaša] נוצר צירוף קבוע (עחים נשמע בהוראה זו ללא מילית). בעוד ש [bebakaša] מכיל שתי יחידות לקסיקליות. ע"י הבדלים אלה ניפרת תחולת הכללים שהוצעו לעיל. כן השווה "הצלחתו" בפחינת הגמר הייתה בפחינת שיא עבורו "הוא עמד בפניו והביט בפניה המאירות" (משפטים אלה חוברו לצורך ההדגמה — הם לא נשמעו בהקלטותינו).

51. ר' לעיל ס' 2.1.

52. לעניין זה ראה דוגמאות והסבר משל רוזן, פגזן הבדל התפיסה שבין [broš] ל-[beroš]. רוזן (ד) עמ' 7-10.

53. הכוונה לחוקים הפונטיים הפועלים כיום — לא לחזק סאנדהי, כמובן. כך הגישה הגנרטיבית, ר' אורנן (ב), וכן על כך ר' שרצנלד עמ' 225. נראה כי המסקנה פפי שהועלתה כאן מסבירה כי "החוקים הנורמטיביים" קיימים ורק הביצוע השתנה. וזאת שלא פטענת שרצנלד כי אין הגישה הגנרטיבית מתחשבת במצב לשון הדיבור, אלא בונה כללים על פי הנורמה.

הפונולוגית של החוק" ^{55,54}. גם ברקאי סובר, כי בני שתי קבוצות הגיל נוהגים באופן זהה והם פועלים לדעתו "להיפטר מחילוף הביצועים" ⁵⁶. בר־אדון שמחקרו עוסק בלשון הילדים (בתחום הפועל) טוען כי "הביצוע הדגוש פוחת בגיל 10–12 אולם איננו נעלים כליל" (בר־אדון, עמ' 394).

אין בדיקת נושא הקשר בין השתייכות גילית לבין אופן ביצוע בכ"פ נובעת במישרין מן הטיעונים שהועלו כאן. אבל יהיה מעניין להציג את ממצאי הבדיקה המצומצמת שנערכה על פי החומר המצוי בקורפוסים. לצורך בדיקה זו קובצו הדוברים לשתי קבוצות גיל ⁵⁷:

(1) מבוגרים — דוברים בני עשרים ומעלה ⁵⁸.

(2) ילדים — דוברים עד גיל 14 ⁵⁸.

היות שניסינו להציע התניות לביצוע הסותם והחוכך של בכ"פ, נראה כי לא מן הדין הוא לערוך סטטיסטיקה על כל המקרים (כל המלים שנכללו בקורפוס). כדי לבדוק שינויים שניתן לייחסם לקבוצות הגיל השונות יש לבדוק את המלים שלפניהן מיליות־שימוש מקבוצה II שבה חילוף הביצועים חפשי. ע"פ כלל ו' בבדיקתנו קבוצה כזו היא קבוצת המלים השכיחות, שהרי שם ייתכנו שני הביצועים. להלן ממצאי תפרוסת ביצועי בכ"פ במלים השכיחות (אחרי מילית־שימוש מקבוצה II ³⁹).

קבוצת גיל	אופן ביצוע	
	סותם	חוכך
ילדים	60%	40%
מבוגרים	45%	55%

ניפרת כאן נטייה מסוימת לביצוע סותם בקרב הילדים. עם זאת יש לציין, כי בהתחשב בהנחת היסוד, גם 40% ביצוע חוכך הוא אחוז גבוה. ממצאים אלה אין בהם כדי להכריע את הפך, אך נראה כי אילו היה נכון הטיעון שהמבוגרים "צמודים יותר לדקדוק" ⁵⁹, היה ההבדל צריך להיות רב יותר. היינו, מבוגרים היו מבצעים בד"כ ביצוע חוכך ואילו ילדים בד"כ סותם וההפרשים היו ניפרים יותר.

54. לעניין זה ר' דברי רבין והצעתו שלי בס' 1.2 הערה 5.

55. שְׁנָרְצָנֶלַד עמ' 230–231.

56. ר' ברקאי עמ' 133.

57. ר' הערה 8 לעיל.

58. הפער בין גילאי 14 ל־20 ומעלה הוא מקרי — לא נמצאו בהקלטותינו דברי דוברים, שגילים בין גילים אלה. למרות המקרייות, להקצנה זו תרומה להבחנה בין הקבוצות.

59. ר' רוזן (א), עמ' 124, וכן שְׁנָרְצָנֶלַד, הערה 62, והסתייגותה, פמצוטט לעיל ס' 1.1 הערה 4.

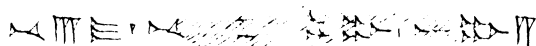
ב י ב ל י ג ר א פ י ה

- אבינרי י' יד הלשון, יזרעאל, 1964.
- אבן-שושן המילון החדש, קרית-ספר, תשל"ו.
- אורנן ע' (א) מקראה לתורת ההגה, אקדמון, תשל"ג.
- (ב) "חוקים מוסדרים וטענת ההתפצלות הפונמית שאירעה לב' כ' פ'" אצל אורנן (א) עמ' 333-359.
- (ג) אצל קמרט.
- (ד) המשפט הפשוט, ירושלים, תשל"ט.
- (ה) נטיית הפועל בחרשימי זרימה, אקדמון, תש"ס.
- (ו) "גישה חדשה לתיאור הפועל ולהוראתו והדגמתה בנטיית הבינוני" ספר קמרט המועצה להנחלת הלשון, עמ' 32-44.
- אראל א' מבוא למדעי הלשון, דקל, תשל"ו.
- בן-חורין-בולוצקי Ben-Horin-Bolozky, "Hebrew b/k/p – Rule Opacity or Data Opacity" בלשונות עברית חפ"שית 5, תשל"ב.
- בלנק ח' (א) Blanc H., "Israeli Hebrew Texts" in: *Studies in Egyptology & Linguistics* in Honour of H.J. Polotsky, 1964, pp. 132-152.
- (ב) אצל אורנן (א) עמ' 317-327 "Intensive Spoken Israeli Hebrew".
- (ג) אצל קמרט.
- בלאו י' תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, תשל"ה.
- בלגור ר' רשימת מלות יסוד לבתי-הספר, אוצר המורה, 1968.
- בן-חיים ז' (א) "לשון עתיקה במציאות חדשה" לל"ע מח' ד' תשי"ג.
- (ב) "לתאורה של הלשון העברית כפי שהיא מדוברת", תרביץ כ"ד, תשט"ו, עמ' 337 ואילך.
- בר-אדון א' לשונם המדוברת של ילדים בישראל, ירושלים, תשי"ט.
- ברקאי מ' Barkai M., *Problems in the Phonology of Israeli Hebrew*, 1972.
- גוטשטיין מ' "הלשון העברית המדוברת כנושא למחקר" לשוננו, י"ג, תשי"א.
- ויימן ר"ו Weiman R.W., *Native & Foreign Elements in Language. A Study in General Linguistics Applied to Modern Hebrew*, 1950.
- חן-דרור מבווא לדקדוק תצורני עברי, מפעלים אוניברסיטאיים, 1976.
- טור-סיני כ"ה "מבטא האזניות בגדכפ"ת הדגושות והרפויות בתקופות לשוננו", הלשון והספר, נרך הלשון, מוסד ביאליק, תשי"ד, עמ' 164-174.
- טנא ד' Téné D., "Israeli Hebrew" *Ariel*, No. 25 (1969) 48-63.
- ילין ד' דקדוק הלשון העברית, ראובן מס, ירושלים, תשכ"ג.
- כנעני י' אוצר הלשון העברית, מסדה, תש"ך.
- מורג ש' (א) "שבע פפולות בגדכפ"ת", ספר טור-סיני, ירושלים, 1960.
- (ב) "על שיבושי לשון ודרכי עקירתם" החינוך, תש"ז.
- (ג) Morag S., "Planned & Unplanned Development in Modern Hebrew", *Lingua*, 8, (1959), pp. 247-263.
- (ד) "עשור של עברית" לל"ע צ"ה שבט תשי"ט.

- סיון ר' לקסיקון לשיפור הלשון, קרני, 1969.
- ספן ר' מילון הסלנג הישראלי, קרית-ספר, ירושלים, 1966.
- פישלר ב"צ "בכ"פ דגושות ורפויות שלא כדין — בעברית הישראלית", ספר ריון המועצה להנחלת הלשון, 1975, עמ' 86–99.
- קמרט מ' (מנחה) "על לשון הצברים" לל"ע, נד-נה, שבט-אדר תשט"ו.
- רבין ח' (א) "לחקר העברית הספרותית החדשה" לשוננו, כ"ב.
- (ב) "הנחות יסוד לחקר לשונו של עגנון" לעגנון שי, 1966, עמ' 217–237.
- (ג) "עברית בינונית" לל"ע, שבט תשי"ח.
- (ד) "השמטת הפוצץ הסדקי בעברית המדוברת והתגבשות קבוצת תנועות חדשה", אצל אורנן (א) עמ' 230–233.
- (א) העברית שלנו, עם עובד, תשט"ז. ריון ח'
- (ב) Rosén H.B., *Contemporary Hebrew*, Mouton 1977.
- (ג) "תהליכי לשון", לל"ע, מחזור ו' קונטרס י', תשט"ו.
- "גישות תיאורטיות, קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגדכפ"ת בעברית", שורצנלד א' לשוננו, מ, תשל"ו, עמ' 210–232.
- אצל קמרט. שלו י'

מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח-יט

בשנת 1932 פרסם וירולו טקסטים אוגריתיים¹ בכתב-העת Syria², כרך י"ג, עמ' 113 וכו', ושם בלוח XXIX תצלומו של לוח חרס, ובו ארבעה טורים, פתובים אוגריתית בכתב יתדות. והנה שבר עובר בלוח לאורפו ולרוחבו. בטור השני משמאל חל השבר על השורות 31, 32, 33, 34. דא עקא, שורות פגומות הללו לא עלתה בידי לקרוא בהן שום תיבה שהיא לזקה. בעל פורחנו אנו ניזונים מפלי שלישי ורביעי, ושלא בטובתנו עלינו להסתפק בפאקסימילה של וירולו. הרי תצלומה של שורה 31 מתוך הפאקסימילה של וירולו, Syria, כרך י"ג, לוח XXVIII, טור VII (=טור הימני):

בשישה פנים שורה זו נדרשת. אלו הן:

- א) אולברייט³ דילג על שורה 31 כליל, החל באמצעה של שורה 30 וכלה באמצעה של שורה 32, גם בתעתיקו של הטקסט המקורי, גם בתרגומו האנגלי.
- ב) הרדנר, CTA⁴ (כרך הטקסטים, עמ' 29), KTU⁵, TO⁶ (עמ' 217), קראו: קלה קן [ר. אַרצ.
- ג) גינזברג⁷ (עמ' 39) וגורדון, UT⁸ (עמ' 173), UL⁹ (עמ' 36), השלימו מקצת החסר: קלה קן[דש] ר אַרצ.

1. Ch. Virolleaud, Un Nouveau Chant Du Poème D'Aléin-Baal
2. Syria, *Revue d'Art Oriental et d'Archéologie*, XIII, Paris 1932
3. W.F. Albright, The North-Canaanite Poems of Al'ēyâ Ba'al and the "Gracious Gods", *Journal of the Palestine Oriental Society* XIV, Jerusalem 1934
4. Andrée Herdner, *Corpus des Tablettes en Cunéiformes Alphabétiques*, Paris 1963
5. M. Dietrich-O. Loretz-J. Sanmartin, *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit*, Neukirchen-Vluyn 1976, I.4, VII
6. André Caquot, Maurice Szymer, *Textes Ougaritiques*, Tome I, Paris 1974
7. ח"א גינזברג, כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ו. — בספר זה מספרה של שורה זו 32, לא 31.
8. Cyrus H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965
9. *Ugaritic Literature*, Roma 1949

ד) דרייבר, CML¹⁰ (עמ' 100) וריין¹¹ (עמ' 172) השלימו את המלה המסתיימת ר: תר, הוי ניתרה, רעדה הארץ, משורש תרר. אפדית tarāru משמעה לרעוד¹². אף הביא דרייבר מקבילות אוגריתיות ללשון הזה, כגון בעל ב' V, שורה 21. ויש שראו שורש תרר גם במקרא, כגון דליטש¹³, בפירושו לאיוב לז, א: אף-לואת יחרד לפי יתִר ממקומו. אחריו החרה החזיק (טורטשינר) טור-סיני בפירושו לאיוב.

גינזברג תרגם ב־ANET¹⁴ (עמ' 135): His h[oly] voice [convulses] the earth. שמא קרא מעין יתִר, פועל יוצא, יתִר¹⁵, והוא על דרך הפתוב, חב' ג, ו: יתִר גוֹיִם.

לוקגארד, AO XXII¹⁶, עמ' 23, תרגם: His h[oly] voice [resounds over] the earth. אפשר גרס יתִר, יתִר פועל עומד, הוי: קולו מנתר ומהדהד בארץ? ה) וייטקר השלים בקונקורדאנציה שלו¹⁷: קלה.ק[דש.ת'ב].ר.אַרצ, ר' ערך tbr, עמ' 624, לשון שבירה, היינו: קולו קדוש שבר ארץ. ו) וירולו¹ פענח ב־Syria², כרך יג, עמ' 153: קלה.ק[...](ר?)פר.אַרצ. ואמנם ניפרת בפאקסימילה אות פ'. ר' קודם לאות פ' אין עיני רואות. ראינו השלמות מהשלמות שונות, אלא נתעלמו מהדירים מקריאתו של וירולו פפתוב בפאקסימילה שלו. ואני, כיון שלא זכיתי לראות את הלוח האוגריתי המקורי, וכיון שלא הביא שום מהדיר ממהדירי הלוח, שעיינתי בדבריהם, פאקסימילה אחר או דיון פאליאוגראפי מפורט, שתהא בהן פדי ראייה לקריאתו — לפיכך אין לי אילן להיתלות בו אלא הפאקסימילה היחיד שנתפרסם, הלוא הוא של וירולו. והנה בפאקסימילה של וירולו אות פ"א כמעט ברורה, ר' לעיל. שתי יתדות מצויות זו על גבי זו, כלומר פ', ואין ת' אלא יחד אחת בלבד: א. ואות ב' האוגריתית (פהצעת וייטקר, ר' לעיל) זו דמותה: II, ואין לה זכר בפאקסימילה.

10. G.R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh 1956. גרסתו: קלה.ק[ד]ש, שיי'ן בטוחה! עיין הפאקסימילה של שורה זו.
11. צבי רין, עלילות האלים, ירושלים 1968.
12. ר' CML (הערה 10), עמ' 153, הע' 7.
13. Friedrich Delitzsch, *HIOB*, 147. הביא מילון המקרא של גוניוס-בול¹⁷, נתר, עמ' 532.
14. James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1955.
15. אבל כתב גורדון בדקדוקו, *UT* (ר' הערה 8), 9.408, עמ' 83-84, שאין עדות לבניין גורם, הפעל או אפעל, באוגריתית.
16. F. Løkkegaard, *The House of Baal. Acta Orientalia XXII*, Copenhagen 1955.

17. Richard E. Whitaker, *A Concordance of the Ugaritic Literature*, Cambridge, Massachusetts, 1972.

דומה, הקריאה הנכונה: "קלה.ק[דש.י]?פ?ר.אַרצ", הוי: קולו הקדוש י פר ארץ, כלומר: קולו הקדוש של בעל, היינו הרעם הפרוך בגשמים, מפורך, מְמַס וממגג את האדמה. והשוה תה' סה, י-יא: "פקדת הארץ וַתִּשְׁקַקֶּה... ברביבים תמגגנה". הקונקורדאנציות ללשון אוגרית ומילוניה אין בהם כלל שורש פּרּר זה, אלא פּרּר לשון מנוסה, פּרּר לשון הפרת נדרים, ושורש פּרּר — פּר בן בקר. אם כך אנו קוראים, הרי מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח-יט:

שורות 25–35 מן הפאקסימילה של וירלו, Syria, פרך יג, לוח XXVIII, טור VII		
תרגום עברי	ישעיהו כד, יח-יט	
25 יפתח.ח	יפתח ח	
26 לנ.בבהתמ[.אַרבת	לון בבתים, ארובות	כִּי־אַרְבוֹת מִמְרוֹם נִפְתַּחוּ
27 בקרב.הכ[למ.יפ]תח	בקרב היכ[לים. יפ]תח	
28 בעל.בדקת[.ערפ]ת	בעל בקיעי [עננ]ים	
29 קלה.קדש[.ב]על.י.תנ	קולו קדוש ב[על יי]תן,	וירעשו מוסדי ארץ
30 ית'ני.בעל צאַת.ש[?פ?תח	ישנה בעל מוצ[א ש] ?פ?תיו,	
31 קלה.ק[דש.י]?פ?ר.אַרצ	קולו ק[דש י]?פ?ר?ר? א?רץ.	פּוֹר הַתְּפוֹרֶרֶה אֶרֶץ
32 [] ע'רמ.אַח'שנ	צורים נבהלו	
33 רתק[]	רוחקו	
34 קדמימ. במת.אַ[רצ]	קדם ים במתי א[רץ]	מוֹט הַתְּמוֹטְטָה אֶרֶץ
35 חטטנ	תנוטנה	

ואלו הלשונות, המצויים גם בכתוב האוגרית גם בקטע שמישעיהו: פתיחת ארובות, התפוררות הארץ, התמוטטות הארץ. ושורות 29–30, כלומר נתינת הקול של בעל והישנות מוצא שפתי, מקבילות אל "וירעשו מוסדי ארץ", אם אתה מניח בשניהם שהכונה לרעמים הרועמים בשעת הגשמים. ואמנם יש במקרא פיוצא בזה, כגון ש"א יב, יז: "אקרא אלה' ויתן קללות ומטר" — הרי קללות רעמים. ור' תה' ית, יד: "וַיִּרְעַם בְּשָׁמַיִם ה' וַעֲלִיזֵן יִתָּן קֶלֶד בְּרֹד" וגו'.

התפוררות הארץ משמעה כאמור, שהארץ נמסה ונמוגה מרוב גשמים. אלא בישעיהו "פּוֹר הַתְּפוֹרֶרֶה" פועל עומד, ובאוגריתית [י]פּר פועל יוצא; היינו לא לשון "התפוררה ארץ", אלא "קולו הקדוש יפּר, יפורר, ארץ". ואפשר להשלים ולקרוא [ת]פּר, אף הוא פועל עומד, כלומר תתפורר, ויהי קלה.ק[דש] סופו של המשפט הקודם, ר' לעיל דרייבר¹⁰, עמ' 101. בקריאה זו הקרבה שבין הטקסט האוגריתי לבין יש' כד, יח-יט, הדוקה ביותר. אתה מוצא חזיוק לקריאה זו בהמשכו של הקטע

האוגריתית, שורה 34-35: "במת אַרְץ תטטנ", היינו: במות ארץ תיטוטנה, תנוטנה, אף כאן פועל עומד¹⁸.
 בין נשלים י[פר ונקרא יֶפֶר, בין נשלים ת]פר ונקרא תִּפֶּר, מכל מקום שורשו של הפועל פרר הוא.

18. כתב לי מורי, הפרופ' ש"א ליונשטם, שאין קריאה זו מתקבלת על דעתו, היינו (שורה 31) [ת]פר אַרְץ, תִּפֶּר פועל עומד; אַרְץ — נושא; קלה ק[דש] — סיפא של המשפט הקודם, לפי הצעת דרייבר (ר' למעלה), כיון שאין התקבולת בקריאה זו מאוזנת כל צורפה: XY//X — קלה קדש בעל יתנ//יתני בעל צַאֲת שפתה//קלה קדש — הצלע השנייה עודפת על הראשונה, ונותר "קלה קדש" כאבר המדולדל. ואילו בקריאת "יֶפֶר" תקבולת ברורה: Y//X — קלה קדש בעל יתנ//יתני בעל צַאֲת שפתה. ושורה 31 משפט חדש, ובו קלה קדש נושא; יפר — פועל יוצא; אַרְץ — מושא.

מִן הָעֲבוּדָה בְּמִלּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

לו.

ישראל בן-דוד

הָאָרִיכָה

שנינו בקהלת רבה ז (ח; טו"ב אחרית דבר, סוף): "טובה היא האריכה שהאריך ר' יהושע עם עקילס הגר". "האריכה" הזו הביאה כל המילונים שבדקתי, מילוני התלמודים והמדרשים¹ ומילוני עברית החדשה² כאחד, בשם אָרִיכָה.

במאמר זה של קהלת רבה דומה, אין השם אָרִיכָה, וביידוע האריכה, מצוי כלל, אלא הָאָרִיכָה, בלא יידוע, והוא על דרך הֶקְרִיכָה, הַעֲמִידָה, הַשִּׁינָה, הֶקְיָמָה ודומיהם. היינו שם-פעולה לא של בניין הקל, אלא של בניין הפעיל³.

סברה זו תתחזק פשוט את המובאה שלנו: "טובה היא האריכה שהאריך רבי יהושע עם עקילס הגר מהקפדה שהקפיד בו רבי אליעזר" (מדרש רבה, פרק ב, וילנא תרל"ח, קהלת רבה, עמ' 38), לפי שמקבלת היא א ר י כ ה הקבלה של ניגוד לשם הקפדה, ומה הקפדה אינה מידעת, אף הא ר י כ ה אינה מידעת.

עיון בכ"י אוקספורד 164, 2 יש בו כדי לחזק את הצעתנו משנה חזוק: "טובה הארכת שמואל עם הפרסי מהקפדה שהקפיד ר' ". כאן שם-הפעולה מבניין הפעיל ודאי.

הרי מקצת לשונות הדומים למאמר קהלת רבה, ואף בהם אין השם-הנושא מידוע: גדולה ברכה שברך בלעם את ישראל מברכות שברך יעקב את השבטים ומברכות שברכם משה (ילק"ש בלק, תשע"א, וישב ישראל בשטים). טובה קללה שקילל אחיה השילני את ישראל מברכה שבירכן בלעם הרשע (שם, פנחלים נטיו; תענית כ, ע"א). גדולה הבטחה שהבטיח הקב"ה לנשים יותר מן האנשים (ברכות יז. ע"א).

לא באנו לעקור אָרִיכָה מתוך המילונות, איתן מושבה בלשון. אלא ביקשנו לתקן ייחוסה תיקון מעט. עדות ודאית קדומה ביותר שלה שהביאו פעלי הלשון הרי מתשובות הגאונים, אריכת לשון, ר' מילון בן-יהודה, עמ' 390, ולא נוכל לתלות אָרִיכָה בלשון התלמוד. והעלינו הָאָרִיכָה, שם חדש שהוא ישן, ולא ראווה ולא הפירוהו בעלי המילונים.

1. ערוך השלם, אות א, עמ' רפה, שמט ה"א הראשונה, והביא: "אריכה שהאריך שמואל". ובמילוניו של יאסטרוב תכלית הקיצור: "א' שהאריך" וכו'.

2. ר' אָרִיכָה במילוני אבן-שושן. ור' ש' שרביט, לשוננו לעם ל (תשל"ט), עמ' 285, סי' 14.

3. ר' לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 275, הערה 2.

התרגום השומרוני לתורה

1. התרגום השומרוני לתורה נתפרסם פעמים אחדות במאות השנים האחרונות. תחילה ראה אור ב"ביבליה פוליגלוטה" של פאריס (ב-1645)¹ ואחר-כך באחותה מלונדון (ב-1657)², ובשלישית במהדורתו של א' בריל בפראנקפורט (1873-1876)³, שנדפסה באות עברית. שלוש המהדורות הן העתקה זהה כמעט של כתב-יד אחד של התרגום הארמי השומרוני (כתב-יד וטיקאן Sam-2). רק במהדורתו של פטרמאן (ברלין 1872-1891)⁴ ישנה הרחבת היריעה; זו השתמשה בכתב-היד הנזכר ובארבעה כתב-יד נוספים, שהעתיקו פהגים משכם.

2. כל מי שנוקק לתרגום השומרוני בדורות האחרונים ובדורנו אנו מצא עצמו נדרש למהדורתו הלא-מדויקת של בריל, ובמקרה הטוב למהדורתו של פטרמאן. הראשון הסתמך על כתב-יד מאוחר, שהועתק ב-1514. זהו כ"י גדוש שיבושים והשפעות חיצוניות לרוב; אף מעשה ההעתקה של המהדיר שופע אי-דיוקים. גם מהדורתו של פטרמאן לא ניקתה ממשוגות. חסרה בה האינפורמציה הבסיסית על כתב-היד משכם שהוא השתמש בהם; אין ידוע, איזה חלק של החומש כלול בכל כתב-יד ואיזה חלק חסר ממנו, אין נתונים על מקום העתקתם ועל זמנם ושאר פרטים הדרושים להכרה מהימנה של כתב-היד. זאת ועוד אחרת, כ"י נוסף, הלוא הוא כ"י ברברני שהיה ידוע זמן רב לפני שניגש פטרמאן למלאכתו, נפקד מן המהדורה. יתרה מזאת, הטוב שבכתב-היד של התרגום השומרוני הוצנע באפאראט לספרי בראשית ושמות ובשלושת החומשים האחרונים הוא נשפך כליל. בינתיים נודעו כתב-יד שומרוניים נוספים הפוזרים בספריות שונות בעולם, ברובם נשארו חתומים בפני המחקר במשך עשרות בשנים. מעוותים אלה ואחרים באה לתקן מהדורתו החדשה של אברהם טל⁵.

3. מהדורתו של טל מבוססת על עשרה כתב-יד, בחלקם שלמים (או כמעט שלמים) ובחלקם מקוטעים. כן כלול בה חומר רב מתוך "המליץ" (גיוסר תלת-לשוני

1. מעשה ידיו של J. Morinus בכרך ו' של Biblia Polyglotta.

2. בידי B. Walton בכרך ד' של Biblica Sacra Polyglotta.

3. A. Brüll, *Das Samaritanische Targum zum Pentateuch* (מהדורה מצוילמת

ממנה הופיעה בשנת 1971).

4. H. Petermann — G. Vollers, *Pentateuchus Samaritanus etc.*

5. התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית, התקין אברהם טל, כרך א' בראשית, שמות, אוניברסיטת תל-אביב, בית הספר למדעי היהדות, תש"ם.

— עברי, ערבי, ארמי — למלי התורה, שהתקינו חכמי השומרונים בימי הביניים) לפי מהדורתו של ד' בן-חיים⁶, ומתוך "תיבת מרקה" (חיפור שומרונים הפולל בין השאר מובאות רבות מן התרגום הארמי שלהם) לפי מהדורת מקדונאלד⁷. השימוש בשני החיפורים האחרונים נעשה מתוך ברירה קפדנית; רק חומר בעל חשיבות נשאב מהם לאפאראט המדעי.

מהדורת טל כוללת בעצם לא את התרגום השומרונים לתורה, אלא את התרגומים השומרונים לתורה. שכן פירוטיו היסודיים והמעמיקים מלמדים אותנו בדרך ודאי, ששני גיבושים שונים של התרגום רוחו בין בני העדה. האחד "מייצג את הימים הראשונים של גיבוש ספרותם" והשני "את ימיו האחרונים של הניב הזה"⁸.

4. הבסיס לתרגום הקדום הוא כתב־יד J (=כ"י המוזיאון הבריטי Or 7562) וכבסיס לתרגום המאוחר משמש כתב־יד A (=כ"י 3 מבית הפנסת בשכם). שני התרגומים באים בפנים זה לעומת זה: J מימין ו-A משמאל. עדויותיהם של יתר כתבי־היד והחומר מן "המליץ" ו"מתיבת מרקה" משוקעים באפאראט. בדבר הזה הולך טל בעקבי גדולי החוקרים, שהיטיבו להפריד בין גיבושים עצמאיים ומקבילים של יצירה ספרותית אחת לבין שתי נוסחאות שונות של אותה יצירה⁹.

5. טל מסתפק, לפי שעה, בהקדמה קצרה ובתיאור תמציתי של כתב־היד השונים. עיקרי הדברים בהקדמתו עוסקים באיחוד קטעים שונים של כתב־יד שנתפזרו במקומות שונים בעולם, בסקירת החומר הפלול בכל אחד מכתב־היד ובתיאור בהיר ומדויק של דרכי הרישום באפאראט. ההנחיות וההערות הפלולות בעמודים יא–יב של ההקדמה הנוגעות לממצאים בכתב־יד M מראות את כל צדי העבודה שהשקיע טל בחיפורו. כמה למדנות וידעיה פארמית השומרונים דרושה למטפל בכ"י מסובך ומעניין זה, מה רבים הקשיים הטכניים העומדים לפני המהדיר של כתב־יד, שנתגבבו בו גרסאות מידיים שונות ומזמנים שונים. טל בנה שיטה בהירה וברורה כדי להתגבר על כל הקשיים הללו בלי להכביד על הקורא. ויפה לכאן הדוגמה מבראשית כט, יז. בתרגום שם התואר "יפת" נשתקעו בכ"י M שש נוסחאות שונות בזו אחר זו — ייה, יית, טבת, כשירה, שפירה, תקינה. "הקריאה מסופכת ביותר כשכמה וכמה גרסאות תלויות מעל תיבה אחת או מתחתיה" חלקים מן התיבה

6. עברית וארמית נוסח שומרונים כרך ב' ירושלים תשי"ז עמ' 437–616.

7. J. Macdonald, *Memar Marqah*, etc. I–II, Berlin 1963.

8. טל מבטל את דעתו של פ' קאלה, שטען שכל כ"י של התרגום משקף למעשה מסורת תרגום אחת (ר' עמ' 32 במאמר המובא ראשונה להלן, בהערה 11).

9. השוה דרך משל מה שעשה פרופ' ש' ליברמן במהדורתו לחוספתא נשים, נויארק תשל"ג, בפרקים ג–טו של מסכת סוטה. כתב־היד וינה ואפרופרט מובאים פשוט טקסטים מקבילים של הפנים.

הושלמו באותיות התיבה שבשיטה. בשקדנות ובבהירות מעמיד טל את פולן לפני הקרא.

בשל הדברים המתוארים נמצאת מהדורת טל מייתרת את כל קודמותיה. ואין צריך לומר, שזהו אחד ממבחינה של כל מהדורה ביקורתית חדשה. פלום אחרי הופעתה צריך הקורא לשוב לקודמותיה אם לאו? — דומה אני, שמי שיידרש לספר שלפנינו, לא יפקפק בקביעתנו.

6. המחבר מבטיח כרך מבוא, שיופיע אחרי כרך ב' של התרגום (ויקרא, במדבר ודברים); מבוא "שיכיל תיאור מפורט של פתביהיד ושל שיטת פינוסם והצגתם". אף מבטיח הוא לשלב בו גלוסר שיכלול ביאורים לשוניים משלו ומשל אחרים. אין לנו ספק שיהא זה חיבור יסוד במחקר ארמית השומרונים¹⁰. אבל יש להדגיש, שהקדים טל ופרסם שני מאמרים חשובים על מפעל התרגום שלו¹¹. בלעדיהם לא נוכל לעמוד על שיטתו במהדורה שלפנינו לדיוקה. להלן נביא את עיקרי הדברים הנוגעים לענייננו.

7. במאמר הראשון הוא עוסק בניתוח אופיו של התרגום השומרוני. במרפז הניתוח עומדים כמה וכמה פתביידי ובראשם פתביהיד J ר A. בבירור זה מתבססת הקביעה, שבני-העדה קיימו שני תרגומים שונים; זהו תרגומים מילוליים הם. שני התרגומים משקפים, כאמור, שתי תקופות בתולדות ארמית השומרונים. התרגום הראשון מקיים אוצר מלים דרכי לשון קרובים יותר לארמית של תרגומי-אונקלוס ויונתן לנביאים ולשכבות הקרובות לה או הקודמות לה, ואילו התרגום המאוחר משקף אוצר מלים ותופעות דקדוק, שהן אופייניות לארמית המאוחרת של א"י, הקרובה לסוף תקופת הדיבור הארמי בארץ. למשל, בראשון אתה מוצא חזה (פגנד רָאָה העברי) ובאחרון משמש חמא, בדומה לפיוט השומרוני ובדומה לארמית "הגלילית" ולסורית של א"י. בראשון משמשת המלה 'עוד' (פתרגום של עוד העברית), ובאחרון מצינו גם חורי. בתרגום העתיק מצאנו זעק בהוראת "צֶעֶק" וקרא במשמע "לקרוא בָּשָׁם". בתרגום המאוחר משמש צוח בשני המשמעים ועוד כהנה¹². טל אף מראה, עד כמה נשתנו פניו של התרגום השומרוני על ידי המעתיקים במרוצת הדורות, משחדלה הארמית לשמש לשון דיבור פפי בני העדה השומרונית; שיבושים מסוגים שונים גודשים את פתביהיד. כמו כן מתרבים והולכים בפתביהיד

10. חיבוריו הקודמים של טל ובראשם ספרו החשוב "לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית", תל-אביב תשל"ה, הם עדות לכך.

I. The Samaritan Targum to the Pentateuch, Its Distinctive. 11 Characteristics and Its Metamorphosis, JSS XXI (1976) 26–38. (=להלן טל א').

II. Towards A Critical Edition of the Samaritan Targum of the Pentateuch, IOS (1978) 107–128. (=להלן טל ב').

12. לפירוט הדברים ר' טל א', עמ' 36 ואילך.

שיבוצים מן הערבית (שהייתה לשון הדיבור) ומן העברית (שהייתה לשון עבודת הקודש), צורות אלו דוחות את מקבילותיהם מן הארמית¹³.

8. המאמר השני (טל ב') צד דמיון יש בו למאמר הראשון, אך בעיקרו שונה הוא מקודמו. זהו בעצם מבוא ראשון למהדורה שלפנינו:

"Since the introduction to our edition will be a part of the third volume, we consider it necessary to present here the criteria that guided us in selecting the material to be included in the apparatus, in order to provide the reader with the necessary information"¹⁴.

— לפיכך בדין הוא שתיבחן המהדורה לאור קני-המידה, שטל קובע במאמרו זה: "we found ourselves compelled to distinguish between genuine alternatives and what are, in our opinion, nothing more than meaningless orthographic variants, or, even worse, corruptions produced by erring scribes"¹⁵.

הוא חוזר ומדגיש שני גורמים חשובים בתולדות כתב-היד של התרגומים השומרוניים¹⁶:

א) שינויי הגייה שיצרו הבדל רב בין הפתיב למבטא, גרמו למהומה בשימוש של הרבה אותיות. ב) אין בידינו אפילו כתב-יד אחד שהועתק בעוד הארמית השומרונית משמשת לשון חיה בפי בני העדה. כולם נכתבו פשהערבית הייתה לשון דיבור וידיעת הארמית הייתה פאסיבית או נשכחה כליל.

זהו הרקע הלשוני לשינוי פניהם של התרגומים השומרוניים בכתב-היד, וזהו הרקע לצמיחתם של הרבה חילופים וצורות בין כתב-היד השונים, שאין להם כל ערך של גרסה אפילו בתחום האוריאנטות הלשוניות. דבר זה מביא את טל לברר, למיין ולפרט את כל החומר שחשיבותו משנית, ואשר ברובו הגדול אינו כלול במהדורתו. שכן לדידו יש להביא רק חילופים המשקפים, לפחות, הבדל פונטי¹⁷.

טל מחלק את החומר המשני לשלוש קבוצות עיקריות¹⁸; החילופים השייכים לשתי הקבוצות הראשונות (סעיפים 9–10 להלן) אינם כלולים באפאראט של מהדורתו ואילו חילופים מן הסוג השלישי (סעיף 11 להלן) הוכללו בכל זאת במהדורה (בצידים של החילופים האמיתיים¹⁹). נפרט את הדברים:

13. ר' טל א', עמ' 27–34 במקומות שונים.

14. טל ב', עמ' 107 פסקה שלישית.

15. טל ב', עמ' 107 פסקה רביעית.

16. טל ב', עמ' 107–108.

17. ר' להלן סעיף 13.

18. אנו מביאים כאן את הדברים בסדר שונה מזה של טל, פפי המתחייב מסדר הברור

שלנו בהמשך הדברים.

19. ר' להלן, סעיפים 11, 13 ו-17 ואילך.

9. א. שגיא²⁰

(1) חילופי אותיות הדומות בכתב השומרוני. למשל, "תעשה" (שמות יח, כג) — 'תעבד', בכ"י E מצינו 'אעבד'; נתחלפה לו למעתיק בטעות תי"ו באל"ף הקרובה לה מבחינה גראפית. או "תמים" (שם יב, ה) — 'שלם', בכ"י B אנו מוצאים 'מלם' בחילופי מ"ם ושי"ן ועוד פהנה. אך טל ער ביותר לעובדה, שלא כל חילוף הנראה לנו חילוף מכני הוא באמת כזה. למשל "והוצאת" (שם ג, י) כתבי-יד אחדים גורסים בתרגומם: 'ותפק'. אבל כ"י E: 'ואפק'. גרסתו נראית לכאורה חילוף מכני של תי"ו באל"ף, ולא היא, משתקף בה חילוף הנוסח "והוצא" (=הנוסח הטברני), ונמצאת האל"ף של 'ואפק' במקומה.

(2) החסרה או הוספה של אות. למשל "והפשטה" (שם ט, לא) "וכתנה" בכתבי-יד שונים. כ"י B גורס 'וכנה' בהשמטת התי"ו. אף פאן מגלה טל זהירות ולמדנות מרובות פשאינו מתעלם מואריאנטות אמיתיות, כגון "המלאכה" (שם לו, ד) — 'עבדתה' בכתבי-יד שונים, אך כ"י M גורס 'עביתה'. בגרסה זו יש עדות להידימות התי"ו לדל"ת: ebidta < ebitta, לפיכך חילוף כזה יש לו מקום באפאראט²¹.

(3) שיפולי אותיות. למשל "וסמך" (ויקרא ג, ב) מתורגמת 'ויסמך', אך כ"י E גורס 'ויסכם' בסירוס סדר האותיות. וכן "מקרא" (שמות יב, טז) — 'זימון' הוא התרגום המכונן, ברם כ"י B מְשַׁנָּה עֲטִים וגורס: 'זימן'. סטיות מפל שלושת הסוגים הנסקרים מקומן נפקד מן האפאראט.

10. ב. ואריאנטות מדומות²²

בסוג זה מונה טל ארבע קבוצות, שכולן מתפרשות לו חילופי כתיב שאין להביאם באפאראט:

(1) חילופי מ"ם ונו"ן סופית, כגון גברים/גברין, ריקנים/ריקנין, שבעים/שבעין. ההבחנה בין שני העיצורים מרת ניטשטשה בסוף התיבה ולא היה לה כל תפקיד בלשון, לפיכך כל חילוף כזה הריהו חילוף גראפי בלבד.

(2) חילופי ב/ו כגון 'שבו/שור' תרגום של "וישימו" (שמות א, יא); 'הוית/הבית' — "הייתי" (שם ב, כב). טשטוש ההבחנה בין ב"ת לוי"ו גרם להפיכתם לפונמה אחת. החילופים ביניהם אינם, אם כן, אלא חילופים גראפיים — לפנינו שתי אותיות המציינות עיצור אחד.

(3) חילופי ה"א וי"ד בצורות אחדות של נטיית פועלי ל"י, אף הם מתפרשים לטל, בצדק, ואריאנטות כתיב של צורה אחת. למשל "ויעתר" (שמות ח, כו) כ"י J הגורס 'וצלה' וכ"י B המקיים 'וצלי', אין ביניהם אלא הבדל

20. ר' טל ב', עמ' 108–112.

21. ר' להלן סעיף 13 ובמיוחד סעיף 18.

22. ר' טל ב', עמ' 117–128.

אורתוגראפי. והוא הוא החילוף "וישק" (שם ב, יז) 'ואשקה' לעומת 'ואשקי'.

(4) חילופי גרסות שונות הפרוכות בגרוניות. (א) המרות בין הגרוניות, כגון חכמת/עכמת — "ידעתי" שם ג, זד, יד). אילן/חילן — "עץ" שם י, טו כנגד טו, כה). (ב) שימוש לא-עקיב בהן כאמות קריאה כגון: פליהתי לעומת פליתי "מופתי" — שם ז, ג כנגד יא, ט) וכיוצא בזה. (ג) השמטות או ייתורים של גרוניות, כגון "במזבח" (שמות כט, לז) J: 'במדבחה' לעומת B: 'במדבח' או "ואשובה" (בראשית ג, ה) J: 'ועזר', C: 'ואעזר', V: 'ואחזר' ועוד פהנה. (ד) הצבה לא נכונה של העיצור הגרוני במלה, כגון: "לרחץ" (שמות ב, ה) שלושה פתבייד גורסים 'למסחי' ושלושה אחרים גורסים 'למחסי' בהקדמת החי"ת לסמ"ך. כל הוואריאנטים הללו לא נכללו באפאראט, שכן אינם מציינים הבדלים פונטיים. אין בין חכמת/עכמת לבין עבד/עבד (עבד) ולא כלום, זה וזה חילופי פתיב הם.

11. ג. אינטרפולאציות²³

סוג אחר של שיבושי מעתיקים שטל מונה בכתב-היד הם השרבובים מן העברית ומן הערבית. הוא מדגיש שאינו מתכוון ליסודות שחדרו מן העברית (ומן היונית והלאטינית) בהיות הארמית לשון חיה, אלא לאינטרפולאציות של מעתיקים מאוחרים, ששיבצו מלים וצורות מן הערבית (לשון הדיבור) או מן העברית (לשון התפילה ועבודת הקודש). כל פתב-היד לא נוקו מהשפעות אלו, ההבדל ביניהם הוא בשיעור ההשפעות, "ככל שפתב-היד עתיק יותר וטוב יותר, השפעות החוץ הן מועטות יותר"²⁴. טל מדגיש, עד כמה קשה לדעת, אימתי נכנסה מלה זרה לכתב-יד של התרגום, בטרם ייחקר נושא זה חקירה מקפת. אף הוא רואה לציין שפמות השרבובים הזרים בכ"י זה או זה עשויים להיות קנה-מידה לקביעת מעמדו וערכו של פתב-היד. לפיכך הוא מגיע למסקנה, שייסודות אלו לא יושמטו מן האפאראט²⁵. כך למשל החילוף 'ואלה שמות בני ישראל' (שמות א, א) של כ"י E כנגד 'ואלין (ואלין) שמהת (שמהן) בני ישראל' של פתב-היד J A, שהוא ללא ספק שיבוץ עברי מאוחר, מוצא את דרכו לאפאראט. אף 'כשלג' של כ"י B (שם ד, ו) כנגד 'כתלג/כתלגה' שבכתב-היד האחרים, שהוא ללא ספק אינטרפולאציה מן העברית, מצוי בחילופי הנוסח. והם הם הדברים באשר למלה "רחם" (שם לד, יט) המתורגמת במלה הערבית 'פרג' בכ"י B, כנגד 'רחם' הארמית שבכתב-היד האחרים.

12. בכל פירווי של טל בשלושת הסוגים המתפרטים הוא עוסק במקרי גבול רבים ומבררם באופן יסודי ביותר (השוה מש"כ לעיל בסעיף 9 על החילוף

23. ר' טל ב', 113–117.

24. ר' טל ב', ראשית עמ' 114.

25. ר' שם, אמצע עמ' 114.

ותפק/ואפק ובסעיף 10 על החילוף עביתה/עביתה). בכמה מקומות הפירור נכנס לסוגיות דקדוקיות שלמות. השוה דרך משל את הפירור המעמיק והמבריק בעניין הצורות אל במקום ל וה לפני בינוני הפותח פסוקי זיקה, העשויות להיראות אינטרפולציות מן העברית. ניתוח פנימי של דרכי הכתיב וההגייה של הארמית בפיוט השומרוני מלמד בדרך ודאי, שלפנינו דרכי כתיב מקוריות לארמית השומרונית. כתיבים שנעזרו לציין את התנועה הפרוסטטית, ששינויים פונטיים נוספים היו פרוכים בהם.²⁶

13. אמור מעתה, מי שנדרש למהדורתו של טל מגלה את שתי הנוסחאות המלאות של שני כתבי-היד J ו-A (להוציא את החלקים החסרים בהם שהושלמו בחלקם על-פי כתבי-יד אחרים). מכתבי-היד האחרים מובאים באפאראט רק חילופים אמיתיים בינם לבין J. היינו חילופי שרשים ומלים וחילופים דקדוקיים הפוללים הבדל פונטי מינימלי, שכתבי-היד נבדלו בהם מכ"י J. לעומת זאת הבדלים משניים שאינם אלא הבדלי כתיב אין להם זכר באפאראט, אלא אם ישנו חשד-מה, שהם משקפים הבדל פונטי פלשהו²⁷. גם האינטרפולציות מן העברית ומן הערבית נכללו, כאמור, בחילופי-הנוסח, שכן הללו עשויים ללמד על אופיים של כתבי-היד.

14. יפה לכאן הדגמת הדברים בקטע מן המהדורה. לשם כך עקבנו אחרי שמות יח, פסוקים א-טז. המשווה את הממצא בכ"י J לזה שבכ"י A יגלה שמזנים ושניים הבדלים:

ה ב ד ל י מ ש כ ת י ב , פגון A/J: אחדה / חדה ("האחד" — פסוקים ג, ד),
 דו / דהוא ("אשר הוא" — ה, יד), "ואתאמר / ואתמר" — ("ויאמר" — ו), ותנה /
 ותנא ("ויספר" — ח), ליחותה / ליעותה ("התלאה" — שם), דאשקעתון /
 דאשקחתון ("אשר מצאתם" — שם), לודך / לחודך ("לבדך" — יד), עבד / עביד
 ("עושה" — שם), עליוך / עלביך — ("עֲלִיךְ" — שם) ועוד.

ח י ל ו פ י מ ד ק ד ו ק י מ , פגון A/J: ושאלו אנש לעברה לשלם / ושאל גבר
 חברה לשלמו ("וישאלו איש לרעהו לשלום" — ז) / עלה / עלתה — ("עולה", יב),
 אתו / ייתון "בָּא" בנוסח השומרוני "באו" — טז).

ש ת י ו א ר י א נ ט ו ת א ו ש נ י מ ש ק ל י מ ש ל ת י ב ה א ח ת א ו ש ל
 ש ו ר ש א ח ד , פגון A/J: אלהים / אלהה ("אלהים" — א ועוד כמה פעמים), בניה
 / בריה ("בניה" — ג ועוד), עליון / עלויהון — ("עֲלִיָּהֶם" — יא), לקדם / קמי
 ("לפני" — יב), אדון / אדין ("ושפטתי" — טז) ועוד.

ש נ י ש ר ש י מ ש ו נ י מ , מצאתי עשרים וחמישה חילופים כאלה
 בטז הפסוקים הנזכרים, פגון A/J: חתן / חמי ("חתן" — א ועוד תשע פעמים),

26. ר' טל ב', עמ' 115–117.

27. ר' הדגמות עביתה / עביתה (לעיל סעיף 10 ולהלן סעיף 18) וכן גזרי / אגזרי (בסעיף 19 להלן).

שלוחיה / משגרה ("שלוחיה" — ב), נכראותה / בראיתה ("נכריה" — ג), חרב / סיף ("חרב" — ד), ליד / לות ("אָל" — ב), מדברה / קפּרה ("המדבר" — שם)²⁸, שרי / מקר ("חונה" — שם), נשק / גפּף ("וישק" — ז), אנש / גבר ("איש" — ז וכן טז), אעלה / אנדהה ("ויבאו" בנוסח השומרני "ויביאהו" — פסוק ז), אורעה / שבילה ("דרך" — ח)²⁹, אודי / זאי ("ויחד" — ט), הלא / הן ("כי" — יא), עתדו / עצפו (=חצפו — "זדו" — יא), אתא / על ("ויבא" — יב), חכימי / סאבי ("זקני" — שם), לחם / מזון ("לחם" — שם), ממלל / מימר ("דבר" — טז) ועוד.

15. החילופים הנסקרים מהם מקומיים ומהם קבועים, פלומר יש צורות המזדמנות בכ"י J במקום אחד ואינן מצויות גם בכ"י A, אך הן מצויות בו במקום אחר, ומהם הבדלים החוצים בין שני כתבי-היד לאורך כל התורה³⁰. ר י פ ו ז כזה של הבדלים מסוגים שונים בין J ל-A בקטע קצר מרמז על הכרעתו המוצדקת של טל להפריד בין שני התרגומים.

ואמנם מי שישוה בקטע הנזכר מספר שמות פרק יח את הממצא מארבעת כתבי-היד המובאים שם באופן מלא באפאראט — כתבי-היד B, C, E ו-V, יגלה, שהם מקיימים פחות הבדלים מאלה שבין J ל-A. הדברים אמורים כמובן בהבדלים האמיתיים, ולא בחילופי כתיב שאינם כלולים באפאראט.

כך למשל בקטע הנזכר מצינו רק עשרה חילופי שרשים בין J ל-B: B/J: חתן / חמוי (פסוק א, ועוד, אך בפסוק ז: חתנה / חתנו), אנש / גבר (ז, אבל בפסוק טז: אנש / אנש), שלוחיה / שגרה (ב), מתחת / מכתי (י), עתדו / עצפו (יא), לחם / מזון (יב), מבתר / בצפרה ("ממחרת" — יג) ועוד. רק בשישה מהם דומה גרסת B או ממש זהה לזו של כ"י A (כמובן הדבר ניתן לבדיקה מלאה רק באותן צורות ש-B שונה מ-J, ואכמ"ל).

בכ"י C מצינו תשעה חילופים כאלה לעומת J, כגון C/J: חתן / חמוי (א) ועוד; אך מצינו חתן / חתן בפסוק ה; תותב / גיור ("גִּיר" — ג), אנש / גבר (ז, אבל בפסוק טז: אנש / אנש), אודי / חדה ("ויחד" — ט), עתדו / עצפו (יא), למדון / למפשר ("לשפוט" — יג ויר' גם פסוק טז) ועוד. בארבעה מהם דומה C או זהה ל-A. בכ"י E מצינו עשרה חילופים מילוניים כאלה לעומת J, כגון E/J: חתן / חמרי (פסוק א ועוד), תותב / גיור (ג), אה / אנה ("אני", בנוסח השומרני "הנה" — ו), ואודי / וחדה (ט), למדון / לשכט ("לשפוט" — יג), כד / הלא ("כי" — טו) ועוד. בשלושה מהם יש זהות או דמיון של E לכ"י A.

28. זיקת היתר של A לערבית לעומת מיעוטה היחסי ב-J היא דבר, שהעמיד עליה טל במקומות שונים. כך הוא החילוף בין מדברה הארמית ב-J לבין קפּרה הערבית ב-A (ר' טל א', עמ' 34 וב' עמ' 114).

29. ר' טל א', עמ' 33.

30. ר' טל א', עמ' 33 ואילך.

בכ"י V מצינו שבעה הבדלים מן הסוג שמדובר בו לעומת כ"י J, כגון V/J: תותב / גיור (ג), עתדו / עצפו (יא), כד / הלא (טו), ואדון / ואפשר ("ושפטתי" — טז) בשניים מהם יש זהות או דמיון לכ"י A.

יש מן העניין להתחקות — בחומר המודגם לעיל ובחומר אחר — אחרי פרטות וכללות בדרכי התרגום. למשל איזה כ"י של התרגום קרוב יותר לטקסט העברי או דבוק בו ממש ואיזה כ"י מרוחק ממנו. אך דבר זה ואחרים אינו מעניינה של סקירתנו זו.

16. בהבדלים הדקדוקיים התמונה שונה. כך למשל מצינו שנים - ע ש ר חילופים של ואריאנטים שונים של תיבה אחת בין J ל A- (חלק מהם פורטו לעיל בסעיף 14). לעומת זאת, בין J ל B מצינו א ר ב ע ה - ע ש ר חילופים פאלה. למשל: אלהים / אלהה (פסוק א' ועוד), ונסב / ואסב ("ויקח" — ב), בניה / בריה (ג אך בפסוקים ה-ו זהה גרסת B לזו של J), בסעדי / בסאדי ("בעזרי" — ד), ואפצתי / ואפצאי ("ויצילני" — שם), ונשק / ואנשק (ז), לשלם / לשלום (שם), טובה / טבתה ("הטובה" — ט), אד / יד ("יד" — י), אתה / את ("אתה" — יד, פעמיים) ועוד. בכל הנתונים הללו מונח המצע להפכה טובה של כל אחד משני גיבושיו של התרגום השומרוני ולעיון יסודי באופיו של כל כתב-יד (אך חסרה לנו תמונה מלאה על הפתיב בכתב-היד שבאפאראט)³⁰. עתה, משהונחה לפנינו מהדורה מצוינת זו של התרגום, פתוחה הדרך ללימוד ולעיון.

17. ראינו לתאר את שיטתו ואת חיבורו של טל על דרך הפלל ועל דרך הפרט. רק בדרך זו ניתן לראות מהי הפרכה הרבה הטמונה בו ומהו העושר השמור בו לחוקר התרגום השומרוני וליתר דיוק לבלשן. אבל יש בשיטתו של טל פפי שהיא באה לידי ביטוי בכל פרק מפרקי המהדורה צד מוקשה ולא מובן, שלא נוכל לפסוח עליו.

נראה שהמחבר התחבט בשאלה: איזו דרך יבוא לו בבואו להדיר את התרגום (התרגומים) — לערוך מהדורה מדעית של התרגום או מהדורה מדעית של כתב-יד של התרגום? — כלומר פלוג יש להביא רק חילופים אמיתיים בין כתב-היד השונים או לציין את כל ההבדלים ביניהם?

לכאורה, המחבר הכריע ללכת בדרך הראשונה, הוא העמיד פנים את J ר A, ובאפאראט הוא אינו מביא אלא חילופים מילוניים וחילופים דקדוקיים. אבל צורות משונות וחילופי פתיב לסוגיהם ולסוגי סוגיהם אין להם מקום באפאראט³¹. אך במקום אחד ובסוגיה אחת הוא גילה דעתו שהוא הולך בדרך השנייה, משהחליט שבסוג מסוים של שיבושי המעתיקים, כונתי לשרבובים (האיטרפולאציות) העבריים והערביים, להביא את פולם באפאראט. וטעמו ונימוקו עמו:

30. א. ר' להלן סעיף 17 ואילך.

31. ר' לעיל סעיפים 9-10.

"... The amount of interpolations can be an additional standard by which a MS can be judged. The exclusion of such material would blur its image and status in a future research"³².

משמע המחבר נותן דעתו למעמדו של כל כתב-יד. ומאליה עולה השאלה: במה אנו עסוקים — במהדורה של התרגום או גם באיפיון כתב-היד? אם פָּגְנוּ גם לאיפיון כתב-היד, מדוע נפסח על תכונות נוספות העשויות ללמדנו מה טיבו של כל כתב-יד: מדוע נותר על רישום שיבושים מובהקים וחילופי כתיב לסוגיהם (מן הסוגים המתוארים לעיל בסעיפים 9–10 — חילופי אותיות דומות, השמטת אותיות יוצאות דופן)? כל הרוצה לעמוד על מהותו של כתב-יד מעוניין הוא גם בזוטות של כתיב מאת חסר וגם בואריאנטים גראפיים של עיצור זה או זה ואף בשיבושים שלו.

18. גם בפרטות ניתן להשיג על המחבר פעניין הנוצר. הזכרנו לעיל³³ את החילוף עבִידְתָּה / עבִיתָה. המחבר טוען שהואיל ושתי הצורות עשויות לשקף שני ואריאנטים פונטיים — ebidda ו־ebitta (בהידמות התי"ו לדל"ת) — הוא אינו פוסח על שתיהן בחילופי הנוסח. אך בכל זאת, אף הוא יודע יפה ששני הכתיבים עשויים לשקף צורה אחת: ebitta האחר כתיב היסטורי הוא, והשני כתיב פונטי, בדומה לחילוף הבית / הוית (>הִייתִי³⁴) שנשמט מן האפאראט שכן שתי הצורות משקפות דרכי כתיב שונות לעניין אחד. אמת, החילופים מן הסוג האחרון רווחים יותר ואילו חילופים בדומה לעבִידְתָּה / עבִיתָה נדירים יותר. אך בעיקרו של הדבר אין מי שיטען נגד הפתרון שהצענו. האפשרות שבזמן אחד — מאוחר — נהגו שתי ההגיות ebidda ו־ebitta טעונה ראייה מכרעת³⁵.

19. למעשה חילופי כתיב עשויים לבוא באפאראט רק בהיסע הדעת. למשל החילוף 'ובכפיה' (כ"י V), 'ובכפיה' (כ"י C) בתרגום "ובאבנים" (שמות ז, יט). שני הכתיבים כפיה / כפיה ניצלו מהשמטה בזכות העובדה, ששני כתב-היד C ו־V מקיימים גרסה שונה מהגרסה ובאבניה של הפְּגָנִים, שכן לפנינו שני שורשים שונים. לעומת זאת החילוף ואימר (כ"י J), ואמר (כ"י M) לשמות ג, יג "ואמרתי" שטל מזכיר במאמרו (טל ב' עמ' 111), אינו נמצא באפאראט, שכן כל כתב-היד גורסים את השורש אמר.

20. הבעיה שהתחבט בה טל היא בעיה, שרבים ממהדירי הטקסטים מתלבטים בה. אמנם, אין לקבוע נוסחה אחת לכל המהדורות שבעולם. כל טקסט וכל יצירה ספרותית מעמידים בעיות ספיציפיות וקוי ייחוד משלהם. בדרך משל, כל הקרוב אצל

32. ר' טל ב', עמ' 114 פסקה ב'.

33. בסעיף 9, ר' טל ב', עמ' 110.

34. ר' לעיל סעיף 10, (2).

35. אגב האזרת, טל בעצמו העמידנו כהלכה על הפרובלמאטיקה הפרוכה במקרי גבול מעין אלה, והוא עצמו מכיר בפשרות שנעשו בשימוש בקניי-המידה שהוא קבע בביורר החומר וברישומו (ר' טל ב', פסקה אחרונה של עמ' 128).

ספרות חז"ל יודע, שלא הרי מהדורה מדעית למשנה פהרי מהדורה מדעית לתוספתא, ולא ראי זו וזו פראי מהדורה מדעית למדרש ממדרשי ההלכה ולמסכת ממסכתות התלמוד הירושלמי או התלמוד הבבלי. מספר כתבי-היד של החיבור, היקפם, זמן העתקתם וטיבם אינם אלא חלק מן הבעיות המטרידות את המהדיר. והדברים ידועים. אך בכל זאת צד שיתוף יש לכולם. הפול מתלבטים בשאלה האמורה: כלום יש להביא באפאראט המדעי רק חילופי נוסח וחילופי לשון אמיתיים ולהימנע מחילופים חיצוניים (פגון שיבושים וחילופי כתיב מלא וחסר) וכן לפסוח על ייחודי צורה טיפוסיים למסורת פלונית או למעתיק אלמוני ושאר דברים פיוצא באלה, או שמא יש להביא את כל השינויים?

רבים ממהדירי הטקסטים אינם מסתירים את שמתחם, פשיש לפנייהם רק שניים או שלושה כתבי-יד ועוד כמה דפים מקוטעים; מיעוט הממצא מקל את תהליך הבחירה. הבעיה עומדת במלוא חריפותה לפני מי שיש בידו הרבה כתבי-יד. במידה רבה, זהו מצב הדברים שעמד לפני א' טל בתרגום השומרוני.

21. לטעמי, היה המהדיר מטיב לעשות, לו הביא את כל החילופים מפל כתבי-היד. מצב ידיעותינו בארמית השומרונית עדיין מחייב אותנו לקיים כל מידע לשוני, בין שהוא עיקר ובין שהוא טפלה לו. ואולי היה מקום לעריכת שני אפאראטים שונים. האחד יכיל את חילופי הנוסח והחילופים הלשוניים האמיתיים (ענייני דקדוק מפל הסוגים, ואריאנטות מילוניות וכיו"ב), והשני יעסוק בדברים המשניים והטפלים. אף בזה אין תקדים, בדרך זו הלכו עורכיה של Biblia Hebraica בהרבה מהדורות, הם הביאו את חילופי הנוסח בשני אפאראטים, החומר החשוב הוא באפאראט הראשון והמשני והטפל באפאראט השני³⁶.

22. אמנם, עשויים להימצא מקרי גבול לא-מעטים, שאין לקבוע בודאות היכן לשבצם, באפאראט הראשון או בשני פגון החילוף הנופר של עבדיהת / עביתה (ר' לעיל סעיף 18) או פגון החילוף גזרי / אגזרי (שמות יח, טז) — "חָקִי". הכתיב אגזרי משקף תיבה בתנועה פרוסתטית גִּזְרִי <אֶגְזְרִי וכיו"ב ואילו הכתיב גזרי אינו חד משמעי. הוא עשוי לשקף תיבה בתנועה פרוסתטית שלא צוינה בכתב, agzari, או משהו מעין זה (תופעה רווחת ביותר בארמית ובעברית של השומרונים, פפי שחזר והראה לאחרונה טל עצמו³⁷), והוא עשוי לשקף צורה שהשוא הנע שאחרי העיצור הראשון הפך בה לתנועה מלאה, gazari או gezari, או משהו מעין זה³⁸. המהדיר עשוי אפוא להסתפק, אם לפניו שתי ואריאנטות שונות gazari-agzari³⁹ וכדומה, או

36. השוה, למשל, מהדורת שטוטגארט 1937, בעריכת ר' קיטל ופ' קאלה.

37. ר' טל ב', עמ' 116-117.

38. ר' טל, במקום הנרמז בהערה הקודמת.

39. פעמים שבתביבה אחת גופה אנו מוצאים שתי דרכי הגייה, השוה, למשל, שִׁמְיָא — "השמים" בסורית של א"י שנתגלגלה לשתי דרכי הגייה: (א) שומיָא — šumayyā, (ב) אשמיָא — ešmayyā / ašmayyā. וכן תָּרָא — "הבן" שנהגתה (א) בירָא — birā / berā או

שמה לפניו שתי ואריאנטות אורתוגראפיות בלבד לצורה agzari. מה שלא תהא הכרעתו, העובדות לא תחסרנה מן הספר והן עומדות לרשות המעיין באפאראט זה או זה.

23. טענה נוספת נוגעת להיקף החומר שבאפאראטים. היינו, אם נביא את כל החומר העיקרי והמשני, נמצאנו מתפחים את האפאראטים יתר על המידה. אך טענה מעין זו אין בה כדי להפחית מערכו של הספר. הפך הדברים הוא הנכון, כל מי שנדרש לתרגום השומרוני ורוצה להפיר את עדיו השונים, ברכה רבה ימצא בכל נתון ונתון⁴⁰. סוף כל סוף, כל האב לבדוק את מעמדו של שני של כתב-יד, עניין לו גם בשיבושי הלשון ובחילופי הכתיב; חסרונם מן המהדורה מונע מן הקורא נתונים לא-מבוטלים. אמנם, כל הרוצה להפיר כתב-יד פלשהו, ייטיב לעשות אם יחזור למקור עצמו; אך בכל זאת חלק חשוב בהפירת כל כתב יד תלוי בהעמדתו על-יד או מול כתב-יד אחרים. מבחינה זו יש להצטער על החומר הזה שלא הוכלל באפאראט.

24. בחתימת הדברים יש להדגיש את העיקר. תרומותיה של המהדורה מרובות פנים הן ומרובות סגולות. המחבר קרא ביגיעה רבה בשקידה ובדייקנות את כל התעודות הפזורות ברחבי תבל (כמעט תמיד בדק במקור עצמו ורק בחומר מלינגרד נאלץ להסתפק בתצלומים). ניתח ניתוח מפורט ומעמיק את החומר האצור בהן. על יסוד זה בנה מחדש את המקצוע. ממנו למדנו שמסורת התרגום של השומרונים מחולקת לשתיים, התרגום העתיק והתרגום המאוחר. כל הדברים הללו נעשו מתוך הבנה עמוקה במקצוע על-ידי ניתוח יסודי של מאות פרטים ועשרות סגולות לשון, שרק בן-בית במקצוע כאברהם טל יכול לו. הסוגיה האחת, שבה השגנו על המחבר, אינה מפחיתה מגודל המעשה ומחשיבות התרומה. רק מעט חיבורים בתחומים שהקורא העברי מקורב להם זכו למהדורה ברמה כזאת. הוא אשר אמרנו: מהדורה זו מייתרת ומשפחה את קודמותיה.

(ב) אברא — ebrā / abrā (ר') מ' בראשר, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל, מקורותיה מסוריתיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז עמ' 435).

40. טל עצמו לימדנו, ששיקולי היקף של המהדורה אינם גורם בעבודתו. משהכריע שיש לפניו שני תרגומים, קבע בצדק וללא עוררין, שיש לערוך שני נוסחי פנים. אמנם לא הרי ההבדלים בין כ"י J לכ"י A כהבדלים המשניים בענייני כתיב ושיבושים למיניהם, אך אלה ואלה חשובים בהפרכתה המכוונת של כל מסורת כתובה.

מילון הפעלים שבלשון התנאים

לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים מאת מנחם מורשת [ז"ל], הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"א, 428 עמודים.

הספר הוא עריכה חדשה, מורחבת ומתוקנת, של עבודת הדוקטור של המחבר, שנעשתה בהדרכתו של פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל, והוגשה לאוניברסיטה העברית בשנת תשל"ב. הוא מתחלק לשני חלקים: פרקי מבוא (עמ' 11–92), והמילון של הפעלים הבאים בלשון התנאים שלא היו בלשון המקרא (עמ' 93–408). פרקי המבוא הם קריאה מעניינת ומאלפת בפני עצמה, כי המחבר מלבן בהם את הפעילות העומדות בפני עורך כל מילון, ובמיוחד את אלה שנתקל בהם עורך מילון מיוחד כזה הניתן לנו פה.

בשים לב, שיסוד הספר הוא דיסרטאציה בהדרכתו של פרופ' קוטשר, שהמחבר היה אחד מתלמידיו המובהקים, לא נחמה אם נמצא שעקרונותיו של החוקר הדגול ההוא משתקפים כאן נאמנה — החל מן הנושא עצמו, הדין בלשון של התנאים דוקא, ולא בלשון חכמים בכללותה, לפי שקוטשר חילק אותה ללשון חכמים א, היא העברית של התנאים, וללשון חכמים ב, העברית של האמוראים. בהתאם לכך הפרק הראשון של המבוא דן בתחומי הקורפוס של ספרות התנאים, ובהערכה של כתבי-היד השונים שבהם קורפוס זה נמסר לנו. באשר לקורפוס: הוא מורכב מן משנה, תוספתא ומדרשי הלכה, כאשר טקסטים נוספים ינוצלו רק לעתים לתוספת תיעוד ובירור; כאשר לכתבי-היד: המובאות יידלו שיטתית מכתבי-יד בסיסי אחד לגבי כל מקור ("אב-טקסט" בלשון של קוטשר) ומדי פעם בפעם מכתבי-יד אחרים לפי הצורך.

הפרק השני מוקדש לפעילות המילוניות, כגון: האם פועל משנאי הזהה במשמעות לפועל מקראי והנבדל ממנו הבדל פונטי או גראפי כלשהו (כגון קרסם משנאי לעומת פרסם מקראי, גמע לעומת גמא, תפס לעומת תפש) יש לראותו כפועל חדש אם לאו? האם פועל רכעי אשר יסודו התלת-עיצורי נמצא במקרא (נענע) — נוע) פועל חדש הוא או בניין נוסף של הפועל המקראי? היא השאלה לגבי שעבד ואחיו: לקסמה חדשה, או בניין שפעל של עבד? כיצד לדון את ההומוגרפים שבין המשנה למקרא: פסל המשנאי שעניינו "פסולת" אחד הוא עם פסל המקראי שעניינו "פסל", או נבדל ממנו? פיוצא כזה: מה היחס שבין אסר המשנאי, שהוראתו "מנע על ידי החוק", לבין אסר המקראי, שהוראתו "קשר"?

המחבר מציג את הבחנים הלכסיקוגרפיים, הדקדוקיים, הסמנטיים והאחרים, העשויים לעזור בהכרעת שאלות אלה. בדבר ההומוגראפים הוא נעזר בהשוואה ללשונות שמיות אחרות, במרחק הסמנטי, בתפוצת הפועל המשנאי בארמית, בשינוי הבניין, ועוד. הנחתו היסודית, אם כי בלתי-המפורשת, היא, כי הומנימים אטימולוגיים בלבד מהווים לקסמות נפרדות, ולא כן הומנימים סמנטיים — הנחה הנותנת מקום לערעור, כי היא באה לדון רובד לשוני אחד לפי בוחן דיאכרוני. על כן אם המחבר כלל במילונו את השורש ספר = "גזז את השער" ראה את עצמו חייב להצטדק בכך ש"רוב החוקרים והמילונאים מסכימים, שלפינו שורש חדש, שאול מן הארמית" וגם "ערוך השלם, דלמן ובן-יהודה הפירו ביחודו האטימולוגי" (עמ' 253, הערה *30). ומה בכך? ספר זה הוא מכל מקום שונה מן ספר = "מנה" ומן ספר = "שוחח" המקראיים גם אם תתגלה זיקה אטימולוגית ביניהם. אולם אם שינוי משמעות אינו מספיק כדי שפועל ייחשב לחדש, דיי לשם זה בשינוי פונטי כלשהו; וגם כאן יש מקום לפקפק, כי מדוע יהיה פצה (=התפשט) נבדל מן פסה בשל מעתק פונטי שבעיצורו השני (תוספת נחציות), ולא יהיה עמד המשנאי בהוראת "קס" (שינוי מצב) שונה מן עמד המקראי (התמדה במצב) בשל המעתק הסמנטי? אפשר לצדד בדרכו של המחבר, המבקש להעדיף בחנים פונטיים על בחנים סמנטיים בשל בהירותם של הראשונים, אולם הדבר היה ראוי לדיון.

הפרק השלישי דן בסיווג הפעלים החדשים על פי זיקתם ומוצאם: הבעיה העיקרית הנידונה כאן היא, אילו פעלים הם המשך טבעי של הלשון העברית העתיקה (מתועדת או בלתי מתועדת במקרא), ואילו נכנסו ללשון חכמים מן הארמית — כי פעלים ממוצא אחר, כגון אכדי (דרך הארמית או במישרים), פרסי, יוני, רומי, ואלו שממקור בלתי ידוע, אין משקלם רב במאזן הפללי. השאלה עדינה היא ביותר — והעוסק בה חייב להשתחרר במידת האפשר מהשקפתו המוקדמת, אם הוא בין המגבירים את גורם הארמית בלשון חכמים, או בין המקטינים אותו. לא כל הניבים של הארמית שוי ערך הם לעניין זה. המחבר נתן את דעתו לעובדה שפועל הנמצא בלשון חכמים ובניבים הארמיים המערביים, לא בודאות עבר מהם לעברית, כי תיתכן שאילה גם בכיוון ההפוך, מן העברית לארמית (עמ' 73). וקשה הפדיקה של פעלים הנמצאים בארמית ובלשון חכמים והם נעדרים מן המקרא, כי לא בהכרח שאולים הם מן הארמית, כי ייתכן שהיו קיימים גם בעברית העתיקה, שלא כל מלותיה מתועדות במקרא (עמ' 65). וכאן חשובה הדוגמה של שרשים כגון וון: פועל זה שכיח בארמית ובמשנאית ואינו במקרא — אולם השם "מוזן" שבספר בראשית (מה, כג) [ובדברי הימים (דה"ב יא, כג)] מעיד ששורש זה היה קיים בעברית העתיקה (עמ' 65). ואולם במקרים כאלה אפשר לטעון — וכך אמנם טוען המחבר — שהשפעת הארמית היא אשר גרמה ששורש מקראי נדיר ייהפך לנפוץ ברובד המאוחר. מעניינים במיוחד הדיונים של המחבר על שדות סמנטיים שבהם פעלים מקראיים נעלמו או צמצמו את הוראתם (ועל פי רוב התייחדו לענייני הלכה) ובמקומם נכנסו לשימוש פעלים

ארמיים. כך שירת וכיהן המקראיים נסוגו בפני שימש הארמי; במקום חיפש באו בלש ופשפש, במקום כלכל — זון ופרנס; במקום הביט, התבונן, צפה, שור, חזה, השקיף, הציץ — בא הסתכל; ורק ראה נשאר משותף לשני רובדי הלשון; ויש לציין את הנסיגה של חזה על אף היותו מצוי בארמית.

הפרק הרביעי והאחרון של המבוא מוקדש למסקנות ולסיכומים מספריים. בפרק זה נידונה במיוחד מידת השפעת הארמית, שהיא — לפי האמור בראשית פרקי המבוא — המטרה השנייה של העבודה, אחרי עצם בדיקת אוצר הפעלים החדשים. וכך מסכם המחבר:

נדמה, שתמונת הסיכום מדברת בעד עצמה. הטבלה מראה, כי 2/3 מפל [הפעלים] החדשים היו מצויים בניבי הארמית. אין זה אומר, כי הופעת פולם [בלשון התנאים] היא תוצאה ישירה של שאילות ארמיות, אך יש בה ודאי רמז שקוף על עצמת השפעתה. רק 17% מתוכם ידועים מניבים מערביים בלבד, שבהם היה מקום לחשוד על השפעות הדדיות. גם ניכר מה זעום הוא יחסית מספר עלומי המקור בתוך כל מערכת ענפה זו. על שליש בלבד ממספר [הפעלים] החדשים אפשר להניח, שהם צמחו בהתפתחות טבעית מלשון המקרא (עמ' 91).

הרחבת המסקנה הזאת בהמשך דברי המחבר אינה נראית לכותב שורות אלו, כי לדעתו של מורשת ריבוי החומר הארמי בלשון חכמים מונע אותנו מלראותה כהמשך של הלשון המדוברת בימי המקרא: ואמנם כל אלה שסברו כן, ראו "לשון מדוברת" זו כאחד הרכיבים של לשון חכמים, שאליו מתלוים רכיבים אחרים, והארמית היא אחד מהם. (דברי קוטשר המרויחים בעמ' 91 הערה 13 ["הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו" וכו' עמ' 46–50] אינם לעניין, כי קוטשר דן שם בתקיפה מאוחרת, מהירונימוס ואילך; המובאה מן החוברת של חיים רבין "תולדות הלשון" [עמ' 22] שבאותה הערה משופשת היא [כנראה רשם מורשת ז"ל לעצמו בחפזה את הדברים, ואחר כך סבר בטעות שהעתיק אותם פלשונם] וצ"ל: "אפשר להניח, שעם גלות בבל, שהותירה בארץ פשוטי-עם, החלה הלשון העממית לעלות — ולתפוש עמדה עיקרית. כבר במאות הראשונות של בית שני נמצאים סימנים להתפתחותה של לשון זו").

בפרקים אלו ובספר פולו מתמיהה חריצותו של המחבר לבדוק את כל מה שנכתב בנושא שהוא דן בו ובנושאים הסמוכים. לא רק עבודותיהם של מניחי היסוד של מחקר לשון חכמים (פגון סגל, אפשטיין, ילון, קוטשר, וייבדלו לחיים ארופים ליברמן ובן-חיים) נזכרות על כל צעד ושעל, אלא מאמרים וספרים לעשרות של מחברים ישנים וחדשים נזכרים במשך הדיון, ודעותיהם נבדקות ומובאות בחשבון בשיקולי המחבר.

המבוא הזה הוא הפרוודור, שבו התקין המחבר את עצמו כדי שייכנס לטרקלין — והטרקלין הוא המילון, אשר מציג לפנינו ב-310 עמודיו 604 ערכים פועליים. כל ערך מחולק לבניינים, וכל בניין למשמעותיו; כל משמעות מוגדרת בקיצור

ובבהירות ומתועדת על ידי מספר מובאות. בסוף הערך בא ציון מוצאו, כגון: ניב מסוים (או ניבים מסוימים) של הארמית, או יונית, או פיוצא בזה; כמו כן — ציון של זיקתו למקרא, כגון שהוא גזור שם, ואם יש צורך בכך — הפניה לערך אחר הקרוב לו. לדיונים ולהנמקות מוקדש אפאראט רחב של הערות שוליים, המתחלק לשלוש מערכות: (1) הערות טקסטואליות, (2) הערות של פרשנות, (3) הערות המיוחדות לדיון בניבי הארמית. על ידי סדר זה נתן לנו מורשת תמונה ברורה וחד-משמעית בגוף המילון, ומערכת דקה של נימוקים ושל שיקולים בהערות.

לפנינו הניסיון הראשון של מילון ללשון חכמים, ואם הוא חלקי (הפועל החדש של לשון התנאים), חשיבותו מרובה, הן בתור ראשית סלילת הדרך למילון השלם של לשון חכמים, הן בשל שפע החומר והדיונים המתלויים עמו. וכבר הדגים מורשת עצמו את השימוש בחומר זה לשם תיארוך של טקסטים נוספים, במאמרו על "לשון של הברייתות העבריות בבבלי" (א. ספר הזיכרון לחנוך ילון, תשל"ב; ב. ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, תשל"ב; ג. ערכי וכו', ב, תשל"ד) ועל "לשונה של משנת ר' אליעזר" (בר-אילן, יא, תשל"ג).

עצבות אחוזת בנו בבואנו לדפדף בספר זה, אשר המחבר לא זכה לראותו, פי בין הגהה להדפסה ניתק לפתע פתיל חייו, והוא בן 53 בלבד. על פן ניתן לפרך מקצת האופי של ספר זיכרון, והוא פותח בתמינתו של המחבר המנוח וברשימת מבחר פרסומיו. חבל על חוקר צעיר זה, שהצטיין בעבודתו הפנה, המעמיקה והשקודה, אשר נתבקש לישיבה של מעלה לפני שהיה סיפק בידו להניב את כל פירות עמלו. לויית חן לספר הם הידורו החיצוני וסידורו הטיפוגראפי הבהיר והמושר.

עוד מילון שמות

(הערה)

במאמרה המעניין "ממד חדש למילונות העברית בימה"ב" (לשוננו מד/3, עמ' 203 ואילך) הציגה הדסה שי קטע של מילון למונחים מן המשנה, שנערך ע"פ עיקרון של עניינים, חמישה מקצועות במספר, ואולי היה בגדר "תסאורוס". ערכי המילון פולם (בקטע הנמצא) הם: שם-העצם (מוחשי או מופשט), שם-התואר וצורות הפיגור, ורובם מוצעים בצורת היחיד. ועוד באו בו מעט שמות-פעולה. כיון שאין במילון כל פעלים, שקלה בעלת המאמר, אם כמה פעלים "מסתתרים" מאחורי שמות-פעולה (שם, עמ' 217), ואם היה לו למילון חלק נוסף, מיוחד לפעלים, או שמא לא נתחבר המילון מלכתחילה אלא לשמות בלבד (בהמשך, עמ' 218). כדי לסייע לדעתה השנייה יש להזכיר, כי המילון העברי והעברי-ערבי הראשון, הוא ספר האגרון לרב סעדיה גאון, היה מילון שמות מובהק, ומתכונתו זו הייתה מעוגנת היטב בכלל מחשבתו הפלשטית ושיטתו המילונית של רב סעדיה. והנה האגרון הציג את הפעלים רובם ככולם בצורות המקור השונות (לרבות שמות-הפעולה שלא הבחין בין לבין צורות המקור), ולפיכך רבים בו הערכים כגון: גִּנֵּעַ, הָדָה, קָסוּף (או קָסוּף), פָּרָגָל. צורות המקור הן היסוד הרעיוני והגורוני לפעלים, ובדין הן הממצאות את הפעלים במילון שעיקר מטרתו להציע משמעויות מלים בלבד, ולא אופני נטייה וגזירה שונים, וראה על כך במאמרי "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון" [לשוננו ל"ז (תשל"ג) בעיקר בסעיף ב', 9 (עמ' 133-134) ובסעיף ג' פולו (עמ' 275-290)]. שם אף הוראה, כי ערכים מספר, אשר נוקדו באגרון כפעלים, לא נוקדו כך אלא בשוגג, וכי מילוני שמות היו אף לערבים. את צורות הפעלים השונות, שראוי לגזור מן הערך האחד והמייצג שבאגרון, לימד רב סעדיה ב"שער הנטייה" מ"ספר צחות" שלו ובהדרכה פדגוגית מיוחדת ב"לוח הנטייה" שחיבר (ראה במאמרי "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מ"ג, תשל"ט, עמ' 83-99). והנה קטע מילון המונחים שפרסמה הדסה שי מוכיח, שהאגרון כמילון שמות לא היה תופעה יחידה לעצמה, ומוציא מלבנו כל שריד פקפוק בדבר היות האגרון מילון שמות. באמת, כל קטע נוסף של תופעות חדש

במילון מונחים יש בדרך כלל יותר, ואפילו הרבה יותר מאשר פעלים. מילון כפזה אין עניינו להציע את דרכי הנטייה והגזירה (=דקדוק). ולפיכך בהצגת הפעלים בצורתם השמנית (מקור או שם-פעולה) תינתן אחידות בעריכת המילון, שעל כן כל ערכיו יהיו שמות. ויש לציין שהקבאת ערכי פעלים בצורות המקור מובנת ונוחה,

כשלעומתם ניתנות צורות מקור בלשונות לעז, שבהן נהוג להציג ערכי מילון פועלים בצורות המקור.

בן-יהודה ראה להסביר, כי את הפעלים הביא בצורת עבר נסתר "כמנהג המקובל". — ויועזר: מנהג שכבר נמצא ב"מתורגמן" לאלהיה בחור — והוסיף "ובכל זאת בתרגום הצרפתי והגרמני השתמשתי בהמקור לפי רוח הלשונות האלה" ("המבוא הגדול", מהדורה עממית, עמ' 14). כמזהו כתב גם א"פ בדג'ר, בעל המילון *An English-Arabic Lexicon*, לונדון 1881. הוא הסביר בנימת התנצלות פלשהי כי את צורת המקור שבאנגלית, *to kill*, למשל, הביע בעבר נסתר בערבית *قَتَلَ*, אף כי המקור שבערבית עשוי לעתים קרובות לשמש מקבילה טובה לצורת המקור שבאנגלית (עמ' 11 במבוא). נדאי עוד מילונאים התחבטו בדבר וראו להעיר על אי-החפיפה בצורת הערכים שבלשון השמית ובלשון האירופית. ואולם אם במילונים, שמביאים צורות פעלים שונות, אין בערך הראשי המוצע בצורת המקור משום פתרון מצוין יחיד, הנה במילון למונחים, שאין פונתו להביא צורות שונות ומוגזרות, יש מן הפתרון המועיל בשיטת התרגום של ערך לועזי המוצע, כנהוג, בצורת המקור אף בערך עברי, שהוא צורת מקור.

הדסה שי העלתה את הערכים השמניים מייצגי-הפעלים האלה: חֲפִיפָה, סִפְסוּף, פִּסְפּוּס. אף באגרון יש פיוצא בהם: לָחַד, מְחָאָה (שמות-פעולה לבניין קל); נענוע=תחרין; סִגְסָג=תעֵלֶק (להשתרש); לָחַלֵּה, לָחֵלֶף ועוד מעטים. זה המנהג שנקט מ' זגורודסקי במילון כל-בו לחקלאות (ת"ש, תש"א). מפלי דעת, כמובן, הלך בדרכי האגרון ובדרכי מילון המונחים מימי הביניים כהציעו את הפעלים רק בצורות המקור ושם-הפעולה (או בשתי הצורות גם יחד, הכול לפי הצורך). כך נהג, מאין לו עניין לפרט את צורות הנטייה, ומפני שבשיטתו זו נתן אחדות בערכי המילון, שרובם ממילא שמות, ואף נמצאה לו דרך להעמיד צורת מקור עברית כנגד צורות המקור בלשונות האנגלית, הצרפתית והגרמנית, שבהן תרגם את המונחים העבריים. לא ייפלא אפוא, כי הערכים שהובאו במילון המונחים מימי הביניים הם הערכים שהובאו במילון של זגורודסקי: סִפְסוּף=עבודת הגיזוז, ובשינוי לצורת המקור: סִפְסָף (גִּזּוּז); פִּסְפּוּס פיפין (התר שיבולים), פִּסְפּוּס כנפיים (הָרוּךְ או קָצוּץ).

בעקבות לשאת ולתת

(למאמרו של מ' מורשת (ז"ל), "לשוננו" מג, עמ' 295–301)

הצירוף נשא ונתן מתועד במקור קדום יותר: "ואל ישא ואל יתן לבני השחת כ[י] אם כף לכף" (ברית דמשק יג, יד — מהדורת ח' רבין, עמ' 67). זו עדות על מציאותו של צירוף זה בימי הבית השני, כשעדיין הייתה לשון המקרא משמשת (על כל פנים פלשון ספרותית).

א ל י ש ע ק י מ ר ו ן

*

מ' מורשת היטיב לעקוב אחר ההתפתחות של הצירוף לשאת ולתת בלשון חכמים, אולם מן הצד המתודי אין דבריו נראים לע"ד. הוא מזהיר אותנו מפל ניסיון שהוא לשחזר את החסר בלשון תקופת המקרא בעזרת לשון חכמים (שם שם, הע' 23). א"כ לפי מורשת כל השערה שוה, והפול שרירותי, חוץ מרשימת דוגמאות, ולא ייתכן מדע לשון היסטורי, אם נחזיק בדעות אלו ובכבלים הללו.

ואולם, האם מורשת עצמו פועל לפי כללו הוא? לא ולא. בעוד הוא פוסל את האפשרות לשחזר פלשהו בלשון תקופת המקרא ע"פ ל"ח, הוא מצטט בחיוב ומשתמש בכלל שכלל מורנו פרופ' קוטשר ז"ל, שייתכן כי "נמצא בשכבה זו (לח"ב) יסוד (גם צורני — מ"מ), אשר רק במקרה איננו בלשון התנאים (ע"א)". ואף אנו נסכים, כמובן, לאפשרות הזאת, ונשאל, במה שונה כלל זה, לגבי שתי התקופות של ל"ח, מאותו הכלל שכללו לגבי היחס בין ל"ח ללשון תקופת המקרא?!

לא זו אף זו: הנוכל להסכים לשחזורו של מורשת? אלו הן העובדות (פולן ע"פ מורשת, עמ' 296–298). במשנה הצירוף מופיע פעמיים. פעם אחת — בכל כתיב המעולים של המשנה אנו מוצאים אך לשאת ולתת. במקום השני אנו מוצאים אמנם בכ"י ק' לשאת וליתן, אולם בפ' ולו לשאת ולתת. וכן בתוספתא, בכ"י ערפורט מופיע לישא ולתת שלוש פעמים, אולם בכל שלושת המקומות בכ"י וינה המשופר הימנו אנו מוצאים לשאת ולתת, כעדות הרוב המכריע במשנה. בספרא לפי שני כתיביד הטובים לישא וליתן. בתלמוד הבבלי מצינו כמעט אך ורק לישא וליתן.

עכשיו, לפי סברתי, יש שתי דרכים (שתיהן השערות!) לפרנס עובדות אלו. האפשרות הראשונה (של מורשת, עמ' 300) היא בערך כך: הצורה הקדומה הייתה לישא ולתת, שכן לתת קיימת בל"ח כואריאנטה לליתן. "ובצירוף האידיומאטי נגרר אליו לשאת, הבא לפניו באקראי בלבד, שמא בדרך הידמות מתוך זיווג צליל או תנועות (ראה לעיל), ואין הדבר שכיח". לאחר מכן, מספר לנו מורשת — ואפילו יודע הוא, שזה קרה "עד מהרה" — נתפרדה החבילה "בדרך בידול למניעת הזיווג

הצילי" (ולא אפנס פאן לסבירות "השערה" זו, שכן אין כלל צורך בה. די ב־Systemszwang של ל"ח לבד לפרנס את ההתפתחות). אט אט נתייצבה הצורה, ולבסוף מצאנוה מיוצבת בספרא ובבבלי, המאוחרים שבמקורות. "ואולי משקף הוא דוקא את המסורת הלשונית הנאמנת", רצונו לומר, הספרא והבבלי נגד כתב־יד של המשנה!

כנגד השערה זו עומדת השערה אחרת, כדלהלן: הצורה המופיעה בטקסט ובכתב־יד, שחזקתם שמשקפים את ל"ח בדמותה הקדומה שהגיעה אלינו, היא הצורה העתיקה ביותר, דהיינו לשאת ולתת שבכתב־יד המעולים של המשנה. הצורה היחידאית בכ"י ק' אינה, כנראה, מעידה אלא על ערעור המסורת בידי מעתיקו. Systemszwang של ל"ח לחץ על הצורות, וכנראה, לשאת, שלא נתקיימה בכלל בל"ח (לפי עדותו של מורשת) נסתלקה קודם, ולאחריה ליתן. הוי אומר, שיש לנו פאן כמה שלבים בתוך ל"ח החיה. לכן אין לתמוה כלל על הסדר (ראה מורשת, עמ' 299, הע' 18), וכי מה יכול להיות הגיוני יותר מהתפתחות המתחילה בצורה העתיקה-ארפאית ומסתיימת בצורה המאוחרת, ואיני מבין כלל, מדוע זה "תהליך דיאכרוני . . . בכיוון הפוך לצפוי"?! לפי ה ש ע ר ה זו, הצורות לשאת ולתת הצליחו להחזיק מעמד עד תחילת תקופת ל"ח, בהיותם צמד כבול פחות או יותר. בנוסף לכך גרם אולם הצליל. לפי ה ש ע ר ה זו יש ע ר, שהצמד שריד הוא של לשון עתיקה יותר מאשר השלב שמצאנוהו מתועד בו. ואם יש עוד סיבות להניח כך, מובן שההשערה מקבלת יתר שאת.

לפי הקורא שתי השערות. אחת, של מורשת, משחזרת שלב קדום של ל"ח נגד עדותם של כתב־יד מעולים של המשנה והתוספתא, ואילו השנייה משחזרת צורה, שלפי המשוער נעדרה במקרה מלשון המקרא. שתייהן רק השערות. אולם לע"ד, לולא העיקרון של מורשת — שלח"א מותר לשחזר ע"פ ל"ח ב, ואילו לשון תקופת המקרא אסור לשחזר ע"פ ל"ח כל עיקר — התשובה ברורה למדי, איזו היא עדיפה. אולם בסופו של דבר יש פה עניין של טעם. כך דרכם של מדעי־הרוח. כך דרכה של תורה¹.

דניאל בוירין

1. נמנעתי מלהיפנס לפרטים פאן, בהיות זו השערה בעלמא, אולם יש להעיר, ששמא ואולי אף הצורות משא ומתן מעידות על קדמות הצמד. בהתאם למה שכתב פרופ' קוטשר ז"ל: "מקטל, קטל, קטלן. בולטת ביותר העובדה, כי מצומצמים הם למלים מקראיות בעיקר" (קובץ מאמרים בלחז"ל, עמ' 125).

לא בדקתי את תפוצת הצירוף, ואין פאן המקום להאריך בזה. ובעיקר יש להדגיש מה שכתב שם בעניין אחר: "הרי יש בכך [פלומר במשקל המקראי של שם עצם מסוים. — ד"ב] משום רמז, כי מוצא התיבה מימי המקרא . . . אע"פ שאינו בנמצא במקרא" [שם, עמ' 108]. ושוב איני מביא עדות זו אלא לתמוה על מורשת, הדוחה שיטה זו, בעוד הוא מסתמך על שיטה דומה לצרכיו הוא, ומצטט מאותו המחבר ז"ל.

LĚŠONĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vo. XLV, No. 1, Tišri 5781/Oct. 1980

ENGLISH SUMMARIES

Eliezer Rubinstein: A SEMANTICO-SYNTACTIC STUDY OF VERBS EXPRESSING AN EMOTIONAL STATE (pp. 5–16).

Verbs which express an emotional state occur in the syntactic context of one or two associated Noun Phrases, while careful semantic analysis of such verbs warrants their being characterized in terms of their valence as one-place or as two-place predicates.

Semantic analysis of sentences containing emotive verbs reveals that the Noun Phrase complement of such verbs is the realization of a non-volitional causer. Detailed semantic analysis of the verbs *salah* 'forgive', *hašaš* 'fear, be afraid', *da'ag* 'worry', and *nihem* 'comfort' indicates that the Noun Phrase complementing the verb does not refer to a simple argument, but is the result of a raising-transformation applying to a potential sentential complement. Once raising has applied, the sentential complement relevant to the verb is by and large deleted.

Emotive verbs may also occur in a syntactic construction in which the volitional, agentive cause is expressed in the subject of a sentence whose predicate takes the form of a verb in the *pi'el* and *hif'il* verb-patterns.

Comparison of the status of the volitional and no-volitional causer suggest an affinity between the non-volitional causer and instrumental adverbs.

Y. Yahalom: THE PASSIVE IN POETRY: VERBAL THEMES IN POETRY AND PROSE (pp. 17–31)

When examining the status of the poetry written in Eretz-Yisrael before the Arab conquest (V–VII cent.) in the complex of Hebrew literary styles, one is impressed, on the one hand, by its similarity to the literary Biblical language, while, on the other, one cannot ignore its historical relationship with the prosaic rhetoric of Mishnaic Hebrew. Examining the internal passive (*pu'al* and *huf'al*) in this poetry well demonstrates the complexity of the problem. These verbal themes, gradually disappearing in Mishnaic Hebrew, are used extensively in the poetry, specifically appearing in contexts where Mishnaic Hebrew prefers to use verb patterns displaying consonantal affixes (*nif'al* and *hitpa'el*). This, however, seems to be inadequate as a description of the situation, for it turns out that only its morphological aspect is characterized by this stylistic artificiality, whereas semantically the passive forms are especially typical of Mishnaic Hebrew, where

these passive themes have lost their passive connotations and have adopted new, perfective ones (in the participial *maʿfuʿal*, example). Such, also, is the common usage of the passive in the poetry under discussion: active, and not passive. In places where the Biblical language uses classical, simple *qal* forms, the poets choose passive forms. The relationship of the language of the poetry with the Eretz-Yisrael vernacular, with the prose of Mishnaic sources and with the poetic language of Biblical sources is thus more complex than is discernible at first glance.

Joshua Blau: STAGES IN THE WEAKENING OF LARYNGALS/PHARYNGALS IN BIBLICAL HEBREW (pp. 32–39)

The oldest attestation of the phenomenon is the preservation of *n* preceding laryngals/pharyngals (type: *יְנַחֵל*), perhaps around 1300 B.C. All other attestations belong, it seems, to the second Temple period, when, however, Hebrew was still a living language (in the form of Rabbinical Hebrew). Words like *אָחָד*, *אָחָר*, *אָחִים* (in contrast with *אֲחֵרִים*, *אֲחֵרִים*, *אֲחֵרִים*) reflect pretonic consonant doubling, which took place simultaneously with pretonic vowel lengthening. Words like *הַחֲלוּתִי*, *הַחֲלוּתִי*, *הַחֲלוּתִי*, with ה instead of ח, exhibit the lengthening of *ḥataph pataḥ* to *pataḥ*, to make the pronunciation of two consecutive laryngals/pharyngals easier. This occurred in a very late period, thus enabling short vowels to stand in open unstressed syllables; similarly, a short *segol* came to precede a laryngeal/pharyngeal with *qamaṣ* at a late date. This *segol* (a low-mid vowel) developed through the partial assimilation of *pataḥ* (a low vowel) to *qamaṣ ḏ*, (itself a low-mid vowel). It does not occur with the definite article before א, because the *pataḥ* of the article had already been lengthened to *qamaṣ*, thus “replacing” the doubling of the *alef*. Yet ה is attested with the interrogative particle before א, since here, for want of doubling to be “replaced”, the *pataḥ* had not changed to *qamaṣ*. Words like *הֲאֵלֶּה*, *הֲאֵלֶּה* reflect *total vowel assimilation* before a stressed *qamaṣ*, rather than lengthening due to the omission of the doubling. The influence of stressed *qamaṣ* was stronger than that of unstressed *qamaṣ*, which, by partial vowel assimilation, gave rise to *segol* only. The assimilation in *הֲאֵלֶּה*, however, is only partial, despite the stressed *qamaṣ*, because the ה was more strongly pronounced and, therefore, the contact between the two vowels was weaker. While the *qamaṣ gadol* was already pronounced *a*, the *qamaṣ qatan* was still pronounced *u*, and, accordingly, *pataḥ* preceding ה with *qamaṣ qatan* did not shift to *segol* (type: *הֲאֵלֶּה*).

M. Ephrat: /B/ /K/ /P/ BEGINNING A NOUN PRECEDED BY AN ATTACHED PREPOSITION (pp. 40–55)

In Hebrew the phonemes /b/, /k/, /p/ are each expressed by two variants. Normative grammarians offer definite rules for choosing between the two variants. These rules are derived mainly from the reading of biblical texts. It appears that there is a lack of conformity between contemporary spoken Hebrew and the norms mentioned.

The present study, by using recorded informants, tries to establish whether there are principles underlying the choice of variants made by Hebrew speakers; if this is so, are these principles identical with the norms of the “grammarians” – or, on the other hand, have the native Hebrew speakers established different rules based on their linguistic competence; if this is the case, what are these rules, and what is their relation to the classical rules?

I. Ben-Dawid: HA'ĀRĪḲA (האריקה) (pp. 56–59)

Qohelet Rabba 7, 8 (טוב אחרית דבר) reads: טובה היא האריקה שהאריך ר' יהושע עם עקילס הגר מהקפדה שהקפיד בו רבי אליעזר. All Hebrew dictionaries list the noun האריקה under אַרְיָקָה. But the correct form seems to be not אַרְיָקָה, but הַאֲרִיקָה, the initial *h* being a *hif'il* *h*, and not the article *h*.

I. Ben-Dawid: AN UGARITIC PARALLEL TO ISALA 24, 18–19 (p. 60)

In Syria XIII, Paris 1932, plate XXIX, Virolleaud published the photograph of a clay tablet containing four columns written in the Ugaritic language, using the cuneform script. A crack in the second column from the left runs through lines 31–34. Being unable to read anything in these lines, I depend on Virolleaud's facsimile, Syria XIII, plate XXVIII, column VII.

Virolleaud deciphered line 31, *ibid.*, p. 153: qlh.q . . . rpr.ars. The first *r* I do not see. However, the following *p* is quite clear.

The correct reading seems to be: qlh.q ds.y ?p?r.ars, reminding of Jes. 24, 19: כִּי-אֲרָבוֹת מְקֻרָם נִפְתָּחוּ פֶּנֶי הַתְּפֹרָה אֶרֶץ. Lines 25–27 call to mind Jes. 24, 18: בְּיָדָם יִדְעֻשׁוּ מִסְדֵּי אֶרֶץ, and lines 34–35 parallel verse 19: מוֹט הַתְּמוֹטָטָה אֶרֶץ. The picture is of thunder and rain dissolving the earth.

Moshe Bar-Asher: THE SAMARITAN TARGUM TO THE TORA (pp. 61–72)

A. Tal, *The Samaritan Targum of the Pentateuch – A Critical Edition*, Part I, Genesis, Exodus, Tel-Aviv 1980.

Avraham Tal's edition of the Samaritan Targum of the Torah is infinitely superior to all previous editions. It is based on ten entire and fragmentary manuscripts of the Targum itself, as well as on extracts from two ancient Samaritan sources (*Memar Marqa* and *Hameliṣ*, a trilingual Hebrew-Arabic-Aramaic dictionary). This edition presents two different versions of the Targum: the text of ms. J, representing the earlier version, appears on the right-hand page, while the text of ms. A, representing the later version, appears on the opposite page. Tal includes the material from the other sources in the *apparatus criticus*: mainly lexical and grammatical variants representing linguistic forms different

from those of ms. J. On the other hand, he omits graphical differences of various kinds, e.g., alternates such as גבריים/גברין, הבית/הוית (vav and beth alternating), אחר/אעור, אילן/חילן (alternating laryngals and pharyngals) do not appear in the *apparatus*. Neither are forms Tal interprets as scribal errors, where graphically similar letters are interchanged, included there. For instance, if a ms. reads מלם instead of שלם (*mem* replacing *shin*, the two letters being graphically similar in the Samaritan script), this is considered a copyist's error and is excluded from the list of textual variants.

By means of decisions of this nature Tal has reduced the size of the *apparatus* and rendered it both readable and efficient, but has kept important information concerning the various mss. from interested scholars. This contrasts with Tal's decision not to withhold other details useful only in characterizing the mss., and thus compels scholars interested in the mss. themselves to examine them directly — but this, of course, not every scholar can do.

These reservations, however, do not detract from the value of A. Tal's immense achievement. The precision of the work, the scope of the material and its classification, the deciphering of hundreds of puzzling details — all make this edition a unique opportunity to get acquainted with the Samaritan Targum.

Gad B. Sarfatti: MENAHEM MORESHET, A LEXICON OF THE NEW VERBS IN TANNAITIC HEBREW, BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT-GAN, 1980, 428 pp. (pp. 73–76)

This is the first attempt to produce a dictionary of Mishnaic Hebrew, and is therefore an important work in spite of its limited scope, as it deals only with the earliest stratum of Mishnaic Hebrew, and only with verbs not found in Biblical Hebrew. In the extensive introduction, the author examines the grammatical and lexicographical problems that have to be solved before compiling such a dictionary, and expatiates particularly on the question of Aramaic loans in Mishnaic Hebrew; he estimates their number to be very large.

The lexicon itself contains 604 verbal roots, and gives the various meanings and a number of quotations from selected manuscripts for each of them. Textual and linguistic problems are discussed in the numerous footnotes.

It is remarkable how thoroughly the author handles the Hebrew sources, the Aramaic dialects, and the scientific literature relating to his subject-matter.

Ester Godenberg: ANOTHER DICTIONARY OF NOUNS (a note) — (pp. 77–78)

In *Lěšonénu* XLIV, 3 H. Shai described a hitherto unknown Medieval Hebrew dictionary of Mishnaic terms, and indicated its peculiarity in having no verb-forms as entries. It should be noted that the representation of verbs by means of their *nomina actionis* follows the oldest tradition of Hebrew lexicography. In fact, Sa'adya's *Egron*, the first Hebrew dictionary, was of exactly the same nature; cf. *Lěšonénu* XXXVII, 133–134.

לשוננו

פתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים וחמישה, חוברת ב — טבת תשמ"א

התוכן:

85	משה בר-אשר	פתיבים שלא הובנו
93	גד בן-עמי צרפתי	הגיליונות של כתב-יד פארמה 138
95	שרגא אפרמסון	חלק לשבעה
	אילן אלדר	כתאב נחו אלעבראני
105		תקציר מדקדוקו של רס"ג
133	משה אזור	אבל, אלא ואלא ש' בעברית של ימינו

ביקורת

149	יהושע בלאו	מהדורה חדשה של תרגומי הקטעים לתורה
-----	------------	------------------------------------

הערות

151	ישראל בן-דוד	בוני
153	מאיר רוטנברג	אין במקרא מלה משורש להם
155	ברוך פודולסקי	הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה
157	מרדכי עקיבא פרידמן	'דבר מה שלא נאמר למשה'
159	שלמה מורג	(א)ליעזר
159	אסתר גולדנברג	תיקון טעות

160	ספרים שנתקבלו	
-----	---------------	--

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר משה בר-אשר, רח' שערי תורה 7, ירושלים, 96424
פרופ' גד ב"ע צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים, 52376
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים, 92181
ד"ר אילן אלדר, רח' הרב קוק 60, קרית מוצקין, 26361
ד"ר משה אזור, רח' התמר 28א', חיפה, 34326
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים, 92542
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים, 92223
מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50297
ד"ר ברוך פודולסקי, רח' ששת הימים 20, קרית שרת, חולון, 58495
פרופ' מרדכי ע' פרידמן, רח' שטרן 95א', קרית-אוננו, 55000
פרופ' שלמה מורג, ניות 8ב', ירושלים 92308
אסתר גולדנברג, שד' בן-מימון 48, ירושלים, 92268

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ

קינצבו קנו מ ש ה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבפה את פטירת חברה

אורי צבי גרינברג

— ו' באייר ה'תשמ"א —

חיים שירמן

— י"ב בסיון ה'תשמ"א —

פתיבים שלא הובנו*

לזכרו המבורך של
ד"ר מנחם מורשת
חוקר לשון חכמים
תהיה מנוחתו כבוד

(1) כל המשוה את דרכי הפתיב של ספרות חז"ל לאלו של לשון המקרא נוסח טבריה ימצא, שבעיקרי הדברים לא נבדלו שתי חטיבות הלשון זו מזו. הקו הבולט החוצה ביניהן תואם את פירושו של בעל הערוך לדברי הפבלי: "ספרא בצירא תנא תוספאה" (ע"ז ט ע"א וע"ב) — "פ' מנהג הכותב מקרא לכתוב בחיסור כגון משה בלא ו', לאמר בלא ו', אבל התנא מנהגו לכתוב התיבה מלאה בלא חיסור" (ערוך, ערך ספר ב').¹ אך הבדל זה הבדל של כמות הוא, שכן גם במקרא מצויים פתיבים מלאים שבמלאים², וגם בלשון חז"ל מצויים פתיבים חסרים שבחסרים³ (במיוחד רוח הדבר במלים ועזירות, כגון אן=אין, כן=בין, מן=מין, סף=סיף, וְתִים וכיו"ב).³ הוא אומר, הפמות היא המשוה לדרכי הפתיב של חטיבות הלשון תמונות שונות, הרבה מדרכי הפתיב הרווחות בלשון חכמים אינן מצויות במקרא אלא טיפין טיפין. עם זאת יש לציין כמה דרכי פתיב חדשות בל"ח (ובספרות הסמוכה לה) העולות במקורות רק לעתים רחוקות. הללו ברובן שימשו, כנראה, בידי סופרים בודדים, ועל כן יש בהן צד זרות. משום כך אין תמה שמעתיקים (וחוקרים) לא הבינון וגלגלו בהן ומהן צורות לשון תמוהות או משופשות ממש. נדגים דברינו בשלוש תופעות.

היא למות ה"א סופית

(2) ה"א סופית מצויה בעברית בשמות ובפעלים משורשי ל"ה⁴ (גָּבַהּ, גָּבַהּ

* קיצורים המשמשים במאמר:

- אפשטיין — י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
לו — ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על פי כ"י קמברידג' — 1, Add 470, קמברידג' 1883.
פ"א — משנה כ"י פארמה א' דה'רס' 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תש"ל.
פס — משנה כ"י פאריס, 328–329 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.
ק — משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ה.
1. הובא במסורת הש"ס בבבלי ע"ז ט ע"א, ור' אפשטיין, עמ' 701 ר' 1207.
2. ר' אפשטיין, עמ' 1207.
3. ר' אפשטיין, עמ' 1207 ועמ' 1237 ואילך.
4. שורשי ל"ה ממש, היינו שרשים שלמים ולא ל"ה = ל"י במינוח המסורתי.

ודומיהם) ובכינוי הנסתר (בִּיתָה, שְׁמָרָה ודומיהם). קו זה מוחזק להיות משותף ללשון המקרא⁵ וללשון חז"ל. לאחרונה מתרבות העדויות, שבל"ח הה"א הסופית לא הייתה הגויה. הדבר עולה ממסורות הפתיב וממסורות הניקוד.

דוגמות בכתבי: מצינו מלים שנכתבו בהם אל"ף תחת הה"א: "עד שיכלה האחרון שָׁא" (ק⁶, שביעית ט, ג) = שָׁבָה⁷. וכן "אורא של חצר" (לו, ב"ב ד, ד) = אָוִירָה של חצר שבכתב־היד האחרים. קוקרתא (לו, אהלות ט, טז) = קוקרתה שבכתב־יד אחרים⁸. והם הם הדברים בכ"י פס: קִנְסָא (פתובות ג, ב) = קִנְסָה; חומרא, קולא (פרה ד, ד) = חומרא, קולא. התופעה ידועה גם בכתב־היד וינה ואפורט של התוספתא: "מצות עשה שהומן גרמא" (סוטה ב, ח)⁸ ועוד.

דוגמות מן הניקוד: הדבר ידוע ממסורתם של נקדני כ"י פ"א, פפי שקבע ג' הנמן⁹, פגון: הגִּבְיָה, פוֹתְבָה, בָּה ועוד. וכן מצינו במסורת הניקוד של כתב־יד פס¹⁰: ומִנְיָחָה, חֲצִיָה, בָּה ועוד¹¹.

כללו של הדבר, נראה שתהליך שימוט ה"א סופית היה כללי, אלא שהדבקות

5. במקרא הטברני נשמט המפיק בה"א לעתים רחוקות, השוה לה (במדבר לב, מב).
6. דוגמות נוספות המודמנות בכ"י ק באל"ף סופית אינן חד־משמעיות, לפיכך לא הבאתין בפנים. פונתי לצורות מעין "היה בה משקה טופח, נִטְמָא וְנִטְמָא" (פלים ח, ד) זוהי גרסת הרבה פתב־יד ובכללם פ"א ולו (בזה האחרון ללא ניקוד). סופר ק גרס: ניטמא וטמא. הנקדן ניקד נִטְמָא וְנִטְמָא (תלה ה' בסוף התיבה). לכאורה אף פאן פיון הסופר לצורת נִטְמָא (<נִטְמָה> וְנִטְמָא); הה"א שאינה־הגויה נכתבה אל"ף. אך שמא קרא נִטְמָא וְנִטְמָא ללא פניו (הנסתרת) כלל. והם הם הדברים באשר לגרסת ק (וכתב־יד אחרים) במשנת תרומות ח, יא: "... תן אחת מהן ואטמאה, ואם לא הרי אני מטמא את כולה". כנגד ואטמאה גורסים ק ועוד כמה פתב־יד ואטמא [בן האל"ף על גבי גרד]. אף פאן אין הכרח להניח שהצורה ואטמא משקפת נִטְמָא וְנִטְמָא (<נִטְמָה>) נִטְמָא; שכן אפשר שהסופר פיון לקרא נִטְמָא, פפי שמנוקד בכ"י ק ובכ"י פ"א [בכ"י פאריס ניקד: נִטְמָא]. צורות אחרות המעידות על שימוט ה"א סופית בפתבי נידונות להלן בסעיפים 3–4.

7. וכן קרא נקדן ק, שכתב ה"א על גבי האל"ף.

8. ר' א' גולדברג, מסכת אהלות מהדורה מדעית ... עם פירוש ומבוא, ירושלים חש"ו עמ' 75.

8א. ר' מהדורת מהר"ש ליברמן, תוספתא נשים, ניו־יורק תשל"ג, עמ' 157, בדפוס ובקטע גניזה מצינו גרמה. אין לפטור את הדבר בטענה, שזוהי השפעת הפתיב הבבלי.

9. ר' ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על־פי מסורת כתב־יד פארמה (דה־רוסי 138), תל־אביב תש"ם עמ' 17–18.

10. ר' מ"כ בספרי, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, על פי כתב־יד פאריס 328–329 ירושלים תש"ם עמ' 42–43. ור' גם א"ש הרטום, לשוננו טו, חש"ו, עמ' 54, שהראה שהתופעה עתיקת יומין היא במסורתם של יהודי איטליה.

11. א' אלדר הראה שהתופעה נהגה גם במסורת הקדם־אשפנונית (ר' א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשפנונית, מהותה והיסודות המשותפים לה וילמסורת ספרד, כרך א', ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשל"ט עמ' 149 ואילך).

בדרכי הפתיב של המקרא מחפה עליו. בכל זאת פה ופה בשולי הדרך ובהיסע הדעת הוא בא לידי ביטוי גם בפתיב¹².

3. תהליך זה מוצא את ביטויי החרף בכמה מקומות במסורת הפתיב של משנת פתב"ד ק, אך הנקדן המאוחר גילה שהוא לא הבינו:

א) "וקוצה לָה חלה" (גידה י, ז) — זוהי גרסת רוב פתב"היד, ברם בק מצינו: "וקוצה¹³ לחלה". לדידי, אין בין גרסת ק לבין גרסת פתב"היד האחרים אלא הבדל של פתיב. אף גרסתו משקפת "וקוצה לה חלה", אלא שהתיבה לָה שהייתה הגויה לָא נתלפדה עם התיבה התוכפת לתיבה אחת¹⁴, היינו (לָה) < לָא חלה > לחלה^{14א}.

ב) "אינו חושש שמא נתן בָּה חִיטִים" (מכשירין ג, ה), אך בכ"י ק אנו קוראים: "שמא נתן בחִיטִים", אף כאן נתמזגו שתי התיבות לאחת בָּה חִיטִים < בָּא חִיטִים > בחִיטִים^{14א}.

ג) "לשכת הפרווה, שם היו מולחין עורות קדשים, ועל גָּגָה היה בית הטבילה" (מידות ה, ג) זוהי הגרסה הרווחת; גרסת ק היא: "... ועל גג היה בית הטבילה". אף פה גרסתו של ק משקפת התמזגות של שתי תיבות. כלומר גָּגָה היה < גָּגָה הָיָה > גָּגָה־הָיָה, אלא ששתי התיבות הופרדו מחדש (בידי מעתיק ק בעצמו או בידי מישהו מקודמיו?) הפרדה מוטעית: גג היה^{14א}.

4. קיצור הדברים: לטעמי היסוד לגרסת ק בכל שלושת המקומות הוא היאלמות הה"א הסופית והתמזגות התיבות הקצרות (לָה) < לָא, (בָּה) < בָּא, (גָּגָה) < גָּגָה¹⁵ עם התיבות התוכפות¹⁶. אך נקדן ק גילה בכל שלושת המקומות, שלא הבין מה

12. אך אין בידינו לקבוע את גילה ואת מוצאה של התופעה, כלום לפנינו תהליך עתיק יומין העולה ומשתלשל עד תקופת חיותה של לשון חז"ל או שמא מסורות מקומיות הן שנתפתחו בתהליך המסירה של הלשון (פגון באיטליה ובצפון אשכנז — ר' הרמיוזת בהערות 10 ר' 11 לעיל)?

13. פתב"היד נכתב "ובקוצה לחלה" ונמחקה הב"ת.

14. משמע לפנינו הנטייה הידועה לכתוב בתיבה אחת תיבות זעירות מסומכות לתיבות התוכפות; והדבר כרוך, לעתים קרובות, בשימוש אמות הקריאה הסופיות של התיבות הזעירות המסומכות. השווה לא חולין < לחולין, מה שראו < משראו דומיהן (ר' אפשטיין עמ' 1212–1220 ומש"כ לאחרונה בלשוננו מג, תשל"ט, עמ' 185–193).

14א. ניקודו של ק לתיבות המלופדות נידון בסעיף 4 להלן.

15. לאור הממצאים הללו בטלים פקפוקי באשר לשימוש הה"א של פניני הנסתר במסורתו של כ"י ק (פונתי למש"כ בספרי הנופר לעיל בהערה 10 בעמ' 127–128).

16. דומה אני שאיננו צריכים להסברו של מהרי"ן אפשטיין (מבוא עמ' 1216) שטען: "ה' מתערבת לכאן ולכאן ואף נבלעת בחית". היינו יש כאן תהליך של הידמות, הה"א של פניני הנסתר נידמחה לחי"ת או נתמזגה בה"א התוכפת. לאור פירוט הממצאים (לעיל בסעיף 2) אין לפקפק בקביעה של שימוש ה"א סופית, אלא שכאמור דבר זה אינו מוצא את ביטוי פתיב בכתב אלא זעיר שם זעיר שם. הוא עשוי היה להישמר במיוחד במקומות שמעתיקים לא עמדו על טיבם, כגון כאן: (לָה חָלָה < לָא חָלָה) < לָחָלָה שהפתיב עשוי להתפרש בדרך אחרת, בדרך שנתפרש לנקדן ק.

לפניו. הוא מנקד לחלָה, בחִיטִים, גַּג הָיָה. בשתי התיבות הראשונות נתפרשו לו הפתיבים שמות-עצם מיוחדים שיש לפניהם אות היחס ל או ב. במקום השלישי ניקד בפשטות צורת נפרד גַּג ולא עמד על חסרון הפיגוי (גָּגָה) המתבקש מן ההקשר. לו עמד על טיבם של הפתיבים היה מוסיף ה של פיגוי הנסתר, פדרפו במקומות רבים (פגון) התיקון שעשה בדוגמה בָּא < בָּה¹⁶, הנזכרת לעיל בסעיף 2)¹⁷, ואותיות היחס למ"ד ובי"ת היו ננקדות בקמץ; כלומר היינו מוצאים לִחלָה, בְּחִיטִים, וכן "ועל גַּגִּי היה" ¹⁷. אך דבר זה היה ממנו והלאה, הוא הלך אחרי מראה עיניו ולא דק בכונת הפתיבים¹⁸.

ציון עיצור פפול ע"י אות פפולה

5. הנטייה שלא לציין עיצור מוכפל בכתב היא סגולה מובהקת של הלשונות השמיות, האוחזות בכתב האל"ף-בי"ת על כל סוגיו, הדבר מצא את תיקונו המלא בחלק מן הלשונות רק משהוכנס הניקוד. בכל זאת, מתגלות כאן וכאן סטיות אחדות מנוהג זה. למשל, בערבית היהודית של צפון אפריקה רווח הנוהג לציין את העיצור הפפול על ידי אות פפולה¹⁹, כגון: סככאן (=סָכָאן) — "דִּיָּרִים", סראק (=סראק) — "גָּנָב", כללם (=כָּלֵם) — "דָּבָר" ועוד.

6. פרופ' אפשטיין, פדרפו פענינים רבים, הוא הראשון שהפנה את תשומת הלב לקיום התופעה בספרות חז"ל, בהצביעו על כמה וכמה דוגמות²⁰. כגון: מדה שנכתבה מ ד ד ה (בבא בתרא ז, ב, ג) בכתב-יד לייזן ובדפוס ונציה של הירושלמי, ליד מדה/מידה (שם ושם) במקומות שונים. וכן "שכבית המקדש עתיד לחרב" (ק, נזיר ה, ד) במקום שְׁבִית²¹. וכן "אבבית נפש" (באחד מעדי הנוסח של הספרא)²¹.

16א. ור' הדוגמה הראשונה בהערה 6 לעיל.

17. גם פותב הערך בוא קבוקורדנציה של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית לא עמד על פונת הפתיב בָּא (>בָּה) בכ"י ק במסכת שביעית. היא נתפרשה לו צורת עבר נסתר — בָּא ("עד שיכלה האחרון שבא"), ועל פן הביאה בערך ב ו א.

17א. בכתב-יד עצמו המפיק מוטל מתחת לה"א ולא בחוכה.

18. גם בזה חזר וגילה נקדן ק, שצורות וכתבים חורגים אינם מחוורים לו כל צורכם. רובי משוגות הניקוד שלו פרוכים בתופעות פאלו. אנו מקוים להראות דבר זה בפירוט במקום אחר בעז"ה.

19. על תופעה זו העמיד A.S. Yahuda בפרולגומנה שלו לחזקת הלכות לרפנו בחיי אבן-פקודה פפי שהעיר י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הפינים, ירושלים תשכ"ב עמ' 51.

20. מבוא, עמ' 1258–1259.

21. הנקדן של ק מוחק את הבי"ת הראשונה (ובעצם, איך ינקדנה?).

21א. במקרה זה ניתן לטעון, שהבי"ת הפפולה היא תולדת מיזוג גרפי של הצורה הקודמת בבית והצורה החדשה אבית, אך מפל מקום בתיבה כמו שהיא לפנינו נמצאת הבי"ת הפפולה מכיונת לעיצור מוכפל.

= אַבִּית²² / אָבִית²³. וכן מכּוּיִן = מְפִיִן > מְפִיִן²⁴ (מכילתא דרשב"י, כ"י פירקוביץ פרק כא, פסוק כח²⁵).

7. יש בידינו להצביע על דוגמות נוספות ממקורות שונים המעידים שהתופעה הייתה מוכרת לסופרים לא מעטים:

בכ"י וינה של התוספתא מצאנו: "פשטן שטטוואתו נדה" (טהרות ד, יא)²⁵, רמ"ש צוקרמנדל ההדיר על-אתר שטוואתו, אך העיר על גרסת כ"י וינה בחילופי הנוסח.

ומצאנו את התופעה גם בתרגום המיוחס ליונתן: למיתתן (בראשית ד, ח) = לְמִתָּן-לְתָת, זוהי גרסת כ"י לונדון כפי שהובאה במהדורות של גינזבורגר²⁶ ושל רידר²⁷.

אף בסורית של א"י מזומנות לנו כמה דוגמות לתופעה זו: (א) בכתב-יד B, C ו- של האַנְגְּלִיאר הסורי א"י מצאנו "ורנון סגי הוא על טבה באוכלוסא" (יוחנן ז, 12)²⁸ "ורנון (=ותלוונה) רב (גדול) היה על אדותיו בתוך הקהל". לעומת רנון (רנון)

22. התהליך שאירע פאן — בְּבִית = bbēt < bēbēt (השוא שחצץ בין שתי הבי"תין נשל והן נתמזגו לדבק-עיצורים הפותח את התיבה. זה נבקע ע"י תנועה פרוסתטית < ebbēt/abbēt — משותף הוא ללשון חז"ל, למגילות הגנוזות ולאגרות בר-פוכבא (ר' ד' בן-חיים, לשוננו כב, תשי"ח, עמ' 227, וכן ר"ח ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 207 והערה 13 שם).

23. הצורות חוררי (במקום חורי), צידדי (במקום צדי) שהופיר אפשטיין (עמ' 1259), אין לראותן בהכרח פתיבים כפולים של ר"ש ודל"ת דגושות, שכן הן בנויות בדרך הריבוי הארמי של השמות משרשים כפולים (השוא עֶמְמִין/עֶמְמִי לעומת עֶמֶם/עֶמֶי), ואפשר שהעיצור החזור מופרד מתבכרו בשוא שהונו, בדרך שנפרדו רִנּוֹת ורְנָנוֹת זו מזו. אך יש מי שאף פאן יראה בצדק, בצורות הללו רִנּוֹת/רְנָנוֹת, צִדִּי/צִדְדִּי שתי דרכי פתיב לעניין אחד. . . .

24. כיום יש בידינו לקבוע, שהידמות התי"ו של נתפעל לפה"פ לא הייתה מוגבלת לעיצורים השווים לה במקום החיתוך (דל"ת, טי"ת ותי"ו) בלבד, אלא אף לעיצורים אחרים. תופעה זו נידונה במאמרי "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר" סעיף 16–19, העתיד לראות אור בעז"ה בקובץ "תעודה", פרק ג'.

25. ר' מכילתא דרשב"י, מהדורת מהרי"ן אפשטיין/ע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' מ' ועמ' 179.

25א. גרסת דפוס ראשון "שטומאתו נדה" (ר' צוקרמנדל על אתר) תמוהה היא ביותר. פלום תלויה היא בגרסת כ"י וינה, שטטוואתו, אך צורה זו שלא ידעו פיצד לפרשה שנשתבשה בידם לצורה "קלה" יותר — שטומאתו (חשבו שנשתבשה מ"ם לטי"ת ונעקרה הוא"ו ממקומה?).

26. מ' גינזבורגר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה הנעתק מכתב-יד שהיה טמון וצפון בעיקר לונדון. . . ברלין תרס"ג = ירושלים תשל"ד עמ' 8.

27. דוד רידר, התרגום הארמי המכונה תרגום יונתן בן עוזיאל על חמשה חומשי תורה, העתק מכ"י לונדון. . . ירושלים תשל"ד עמ' 6.

28. ר' — A.S. Lewis — M.D. Gibson, The Palestinian Syriac Lectionary of —

The Gospels, London 1899, עמ' 28.

של שלושת כתבי-היד הנ"ל גורס כתב-יד D: ורננון²⁹. (ב) התיבה היוונית $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu$ — "יותר" מתרגמת בסורית של א"י "על דיתיר (דיתר)", אך לעתים היא מועתקת כמות שהיא לפתב הסוריא"י: מלון. זהו הפתיב הקבוע, אבל פעם אחת היא מועתקת בכ"י A³⁰ של האונגליאר³¹: מללון³².

8. אי אפשר לפטור את כל הדוגמות הנזכרות בטענת דיטוגרפיה. נראה שניפרת בהם הנטייה לפרוץ את המסגרת הקפואה של הפתיב כדי להתקרב אל פתיב פונטי יותר, כשם שבתקופה זו מתרחב השימוש באימות הקריאה לציין את כל סוגי התנועות³³. אך התהליך הזה לא נתרחב דיו. נותרו ממנו רק דוגמות ספורות³⁴. על פן אין תמה, שאף מעתיקים קדמונים לא עמדו עליו תמיד ועתים אף נכשלו בו ונמצאו משבשים צורות לשון שונות, כפי שמעידות הדוגמות דלהלן:

"דבר שהוא עינוי אב בית נפש" (ירושלמי דפוס ונציה ימא פרק ח דף מ"ד ע"ד). התיבה אבבית³⁵ (=בבית) נשתפשה לשתי תיבות ונתעוזה פונת המשפט; מדובר פאן על עינוי בבית הנפש ואין כל מקום למלה אב בהקשר זה³⁶.

ועוד דוגמה, שנודמנה לי פעמיים בתרגום המיוחס ליונתן³⁷: "הוא היה אבי ישוב אהל ומקנה" (בראשית ד, כ), "הוא היה אבי כל תפש פנור ועוגב" (שם שם, כא). בתרגום מצינו "הוא הוא רב בהון דכל יתבי וכו"; וכן "הוא הוא רב בהון דכל דממנין לזמרא וכו'". זוהי גרסת הדפוסים. מעין זה מצינו במהדורותיהם של גינזבורגר³⁸ ושל רידר³⁹: רב בהום פעמיים. וברור שאין רב בהון, רב בהום של תרגום זה אלא

29. את גרסת כ"י D מצאתי בצילום כתב-היד הנמצא במפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים (תיאור כה"י נמצא בספרי, מחקרים בסורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ז עמ' 101–103).

30. ר' ספרי הנ"ל (בהערה הקודמת) עמ' 350 הערה 35.

31. אך המסרן השני בכ"י A (ב'א' ר' ספרי הנ"ל עמ' 95–97) שחזר והבליט את הפתיב בכה"י מתעלם מלמ"ד אחת: מלון בלבד.

32. אם נקבל את הצעתו של פ' סאביניאק (Revue Biblique, 34, 1925 עמ' 130) הקורא ומזהה במצבת קבורה סורית א"י: רבבי = $\rho\alpha\beta\beta\iota$ הרי לנו דוגמא שלישית. לטעמי, הופעת האות הפפולה בשתי המלים האחרונות אפשר שהושפעה מן הפתיב היווני $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu$, $\rho\alpha\beta\beta\iota$ אך הדבר אינו משנה את העובדה שזהו נוהג חריג בשפה שמית.

33. ר' סעיף 1 לעיל.

34. משהומצאו שיטות הניקוד במאות האחרונות של האלף הראשון למניין הרגיל לא היה עוד צורך בשיטות הפתיב הללו.

35. ר' לעיל סעיף 6.

36. אפשריין, עמ' 1258–1259, הוא שרשם לראשונה דוגמה זו.

37. אף הוא מכיר כאמור את הפתיב פפול האות לעיצור מוכפל. ר' לעיל למיתתן

(=למתן) בסעיף 7.

38. ר' לעיל הערה 26.

39. ר' הערה 27 לעיל.

פנים אחרות לגרסה בַּהֶזֶן של תרגום אוגקלוס. מעתיק שלא הבין את הפתיב כפול הפי"ת רבבהו/רבעהו = בַּהֶזֶן/ם חילק את התיבה לשתיים בשני הפסוקים⁴⁰.

מועט במגילות הגנוזות

9. בלשון חכמים, במיוחד בכתבי־היד העתיקים⁴¹, משמש הבינוני (שם התואר) ממועט כנגד היפוכו מרובה, כגון: "מין אחד מרובה ומין אחד ממועט" (ערכים ו, ד), "אחד מרובים ואחד ממועטים" (ברכות ז, ג) ועוד, לידו משמש גם הבינוני מועט⁴², שנשרד גם בכתבי־יד, כגון "המועט כשר" (ק וכתבי־יד אחרים, קינים א, ג) "בזמן שהן מועטים" (ק וכתבי־יד אחרים, עירובין ז, ח), "במרובין יותר מן המועטין" (תוספתא כתב־יד וינה, סוטה ד, ז)⁴³.

10. הפתיב מועט מזומן לנו במגילות הגנוזות שלוש פעמים:

א) "וכל מעשיהם במפלגיהן לפי נחלת איש בין רוב למועט לכל קצי עולמים" (סרך היחד, 4 שורה 16).

ב) "ולפי שכלו עם תום דרכו וחזק מתנו למעמ[ד] [לצב] ואת עבודת מעשו בתוך אחיו [בין ר]וב למועט וכו'" (סרך העדה 1, שורות 17–18).

ג) "עד עשרה אנשים למועט לאלפים ומיאיות וחמשה ועשרה" (ברית דמשק 13, שורה 1).

במובאה ממגילות ברית דמשק, אפשר אולי לראות צורה זו צורת אחת למועט של לשון חכמים. היינו צורת הבינוני/שם התואר מועט בהקדמת למ"ד היחס משמשת כדרך שמשמשת בעברית המאוחרת לפחות⁴⁴. לעומת זאת במובאות ממגילות הסרכים קרוב ביותר שלפנינו שם־עצם: בין רוב למועט. (ישנם נא לב שהמרכיב הראשון בצירוף הוא ודאי שם־עצם) לפיכך נראה לי שאין כאן אלא מועט = מְעֻט, והוא "ו באה לציין שוא נע. שוא זה היה הגוי o/u, מן הסתם, בשל סימוכו לעיצור מ"ם בדומה לפורת (במגילה החיצונית לבראשית דף 21 שורה 12 ועוד) = פָּרַת

40. ומה טעם לגרסה זו: רב בַּהֶזֶן (= גדול (ש) בהם): ? — לא כל גרסה משופשת יש לה טעם.

41. ר' אפשטיין עמ' 1254.

42. צורה זו רווחת בעיקר בדפוסי המשנה ומוחזקת להיות אופיינית לטיפוס הבבלי־מזרחי של ל"ח (ר' אפשטיין 1254), אך אינה נעדרת, כאמור, גם בכתבי־היד־הטובים.

43. הצורה מועט נראית פרי האפולוגיה מן "קמועט", היינו אחת משתי המ"מין הפותחות נשלה. (דין מפורט בתופעה מצוי במאמרו של ש' שריבט, בהאפולוגיה בלשון חכמים, בספר היובל לפרופ' ז' בן־חיים, בדפוס). אך שמא ניתן לפרש צורה זו כצורת קָטַל מקורית הקשורה בבניין קל (הרווח בשורש מע"ט במקרא) בדומה לצורות לָקַח (מן לָקַח), אָקַל (מן אָקַל), יוֹלַד (מן יוֹלַד).

44. אכן שושן, המילון החדש, רושם דוגמות לצירוף "לכל הפחות" מפירושי הרשב"ם והחוספות לש"ס.

ואחיותיה⁴⁵. פירוש זה מבטל את הקביעה של חוקרים שראתה בצורה מועט בכל היקרויותיה במגילות צורה מופרשת מן מַעַט, אחות למוֹעֵט⁴⁶ של לשון חכמים⁴⁷.
 11. ל ס י פ ו ס . דרכי הכתיב שהזכרנו נדירות הן ביותר. נראה שכבר בדורות קדומים נשתכחו ולא נודעו אלא למעתיקים יודעי הלשון לדיוקה. הכתיב –א לכינוי הנסתרת מזומן בְּעֵין בכתב־יד ק פעם אחת בלבד: בָּא (>בָּה, שביעית ט, ג), משנודמן בהבלעה פעמים אחדות (בצירוף לחלה > לָא חָלָה דומיו) לא ידע הנקדן פיצד לכלפלו. אף הכפלת אות לשם הפעת עיצור מוכפל דרך נדירה שבנדירות היא במקורותינו; משנודמנה, לעתים רחוקות ביותר, היו מעתיקים שעקרוה פפי שעשה נקדן ק (שבבית < שְׁבִית) והיו מעתיקים שלא עמדו כלל על טיבה ושיבשוה פפי שאירע למעתיקי המיוחס ליונתן (רבהון < רב בהון). אף חוקרים אחדים לא עמדו בכל עת על מהותם של כתיבים לא מקובלים כשם שאירע בפירושו של הכתיב מועט בקומראן⁴⁷. מי שאמון על דרכי כתיב וצורות מרובות תפוצה עשוי למעוד משבאות לפניו צורות מ מ ו ע ט ו ת תפוצה. ויש לענות אחריו: כל מעשי הלשון במפלגיהן בין רוב למועט לימוד ועיון הם צריכים.

45. השוה ז' בן־חיים, לשוננו כב, תשכ"ח, עמ' 226 וכן י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז עמ' 14 ר"ב 26.

46. כך נהג א"מ הברמן ז"ל בספרו, מגילות מדבר יהודה יוצאות לאור מנוקדות בצירוף מבוא כללי... וקונקורדנציה, ישראל 1959 בעמ' 93 של הקונקורדנציה, שהפריד בין מעט למועט (בערך זה הוא הביא את כל שלוש הדוגמות הנופרות). וכן נהגה בפירוש הקונקורדנציה של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, שפרכה את כל שלוש הדוגמות מן המגילות עם מוֹעֵט/מוֹעֵטִין של ספרות חז"ל. דבר זה השתלשל גם לתוך ספרות המחקר. השוה למשל מאמרי על כתב־יד פארמה ב' בתוך קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א' תשל"ז (=תשל"ב), עמ' 178, הערה 144א.

47. ור' הדוגמה המתפרשת בלשוננו מג, תשל"ט, עמ' 186 ואילך.

הגיליונות של כתב-יד פארמה 138

יש להניח, שרק מיעוט העוסקים בלשון העברית נזקק לאיטלקית, ושרק מיעוט שבמיעוט מצוי אצל כתב-העת *Medioevo Romanzo* (המתפרסם בנאפולי שלוש פעמים בשנה). לכן יהיה זה לתועלת לציין ב"לשוננו" ולסקור בקצרה את מאמרה של ד"ר לואיזה קואמו על הגלוסות הלועזיות שבכתב-יד פארמה 138 של המשנה¹. כיון שהספיקו החוקרים, שהגלוסות נכתבו בידי אותם הסופרים אשר כתבו את הטקסט (ניסן זק"ש [עורך], משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, פרך ראשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 67; גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פארמה [דה-רוסי 138], תל-אביב תש"ם, עמ' 6) ואולי הן אף קדמו לניקודו (הנמן, שם), הרי יהיה בקביעת הזמן והמקום של גיב הגלוסות כדי קביעת המוצא של כתב-יד חשוב זה.

מסקנת ד"ר קואמו היא, שלשון הגלוסות היא הניב של חצי-האי של סְלֵנו (וזהו ה"עקב" של ה"מגף" האיטלקי, ובו ערים פברינוזי, טארנטו, אוטראנטו ואוריה, הידועות יפה בתולדות ישראל), ושומן כתיבתן אינו מאוחר למאה ה"ג ומשקף מצב תרבותי של המאות ה"א. מלכתחילה אין לבטל את האפשרות שהגלוסות שלפנינו הועתקו מכתב-יד עתיק יותר.

המחברת פותחת את דבריה בדיון על שיטת הכתיב של הגלוסות ועל דרך ייצוגן את המלים הלועזיות באותיות עבריות מנוקדות (עמ' 192–208). על בסיס זה היא דנה בפונטיקה של הניב (תנועות — עמ' 208–212, עיצורים — עמ' 212–217), בתורת הצורות (עמ' 217–219) ובאוצר המלים (עמ' 219–220). במסקנותיה (עמ' 221–228) טוענת ד"ר קואמו כי מערכת התנועות מצביעה ללא כל ספק על אזור מרפז-דרומי של סְלֵנו, ולאיתו כיוון מוליכה בבירור תכונה מורפולוגית מובהקת אחת, היא הסיומת *-ne* של צורת הנסתרים של הפועל בהווה של דרך החיווי (לעומת הסיומת *-no* של הניב של טוסקאנה ושל האיטלקית התקנית). אשר למערכת העיצורים, אין בה תכונות אופייניות, וייתכן שהיא משקפת גון ארכאי (עמ' 221). באוצר המלים בולטים מספר לא קטן של צורות ארכאיות, קבוצה קטנה של מונחים יְנִיִּים, חוסר מוחלט של גֶרְמָאניזמים (עמ' 224).

¹ Luisa Cuomo, *Antichissime glosse salentine nel codice ebraico di Parma*,

De Rossi 138. *Medioevo Romanzo* IV (1977), pp. 185–271

החלק האחרון של המאמר (עמ' 228–266) הוא רשימת הגלוסות. מספרן 154, זוהי חלוקתן בין המסכתות: דמיי — 4, פלאים — 41, שביעית — 23, שבת — 67, עירובין — 16, גיטין, נזיר, פלים — אחת לכל מסכת. הדיון בכל גלוסה מכיל: (1) תעתיק פונטי, כלומר המלה (או הסינטאגמה) האיטלקית (בניב של סְלֵנטו) שהגלוסה נחנה באותיות עבריות; (2) תעתיק איות; (3) המלה (או הסינטאגמה) של המשנה שהגלוסה מתייחסת אליה, ותרגומה האיטלקי לפי משמעותה המקובלת; (4) דיון בגלוסה ופירושה, ולעתים השוואה לגלוסה מקבילה שבערוך. משלימים את המאמר מפתח אלפביתי של הגלוסות (עמ' 267–269) וביבליוגרפיה (עמ' 270–271).

שיטת התעתיק של האותיות העבריות ושל הניקוד (הן של הגלוסות הן של מלים מן המשנה) נראית לכותב שורות אלו מסורבלת, סוטה ללא צורך מן המקובל היום, ולפעמים אף מתמיהה (כגון: ת=ט, t=ט, דגש קל=הכפלת האות, תנועות חטופות â, ê, ועוד). אבל אין זה אלא פגם שולי. אשר לעצם הדיון הלשוני, אין הפותב בר הכי להביע דעה, אולם האיסוף החרוץ של כל החומר לפרטיו, דרך המשא-ומתן השקול והבסיס הפיבילוגראפי הרחב יוצרים רושם של עבודה יסודית ומשכנעת. אין לשפוח את בקיאותה של המחברת בלעזים האיטלקיים, שהתבטאה בין היתר בעבודת הדוקטור שלה "הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומה" (ירושלים תשל"ב — משוכפל).

המסקנות של ד"ר קואומו מצטרפות לטיעונו של גדעון הנמן ז"ל (המאושש על ידי חות דעתו של פרופ' שירמן — ראה: הנמן, שם), אשר שייך את כתב-היד למאה הי"א, על יסוד "הדמיון המפתיע בין הכתב של אחד מסופרי פארמה [...] לבין הכתב של כ"י הספרא, וטיקן 31, שפתיבתו נסתיימה 'בשנת תתל"ג ליצירה [...] היא שנת 1073 למניינם". הנמן אמנם לא קבע דבר בקשר למקום פתיבתו, ועתה נוכל לראות את כתב-היד הנידון, במידה סבירה של ודאות, כפרי עבודתם של סופרים באזור סְלֵנטו במאה הי"א. לא נגזים אפוא אם נאמר, שהמאמר של ד"ר קואומו הוא תרומה נכבדה לידיעותינו על כתב-יד פארמה 138, ובעקיפין לחקר לשון חכמים.

חלק לשבעה

א. שבעה קולות — שבע הברות

שנינו בירושלמי, ברכות פ"ד ה"ג: "שבע של שבת מניין. א"ר יצחק, כנגד ז' קולות שכתוב בהבו לה' בני אלים" (תהלים כט). וכיצא בו בילקוט תהלים, רמז תשט. ובבבלי ברכות כט ע"א אמרו: "הני ז' דשבתא כנגד מי. א"ר תחליפא בן שאול, כנגד ז' קולות שאמר דוד על המים" (ילקוט המכירי לתהלים כט, אות י; תחילה בבלי ואח"כ ירושלמי).

מאמר זה מתפרש פפשוט: שהם כיונו לשבעת הקולות שנזכרו במזמור. וכיצא בו מה שאמרו בפסחים קיב ע"א: "לא ישתה אדם מים לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות. . . ואם צחי מאי תקנתיה, נימא (לימא) שבעה קולות שאמר דוד על המים" (וימונה כל ה"קולות" שבמזמור).

וכעין זה מה שנאמר בספר "הבהיר" אות כה (סוף "זוהר" שמות דף רע): "וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים. וכי נראים קולות, אלא 'וכל העם רואים את הקולות', אותם קולות שאמר דוד 'קול ה' על המים' וכו'. הא למדת שבשבע קולות ניתנה תורה".

ובמדרש הנעלם, פרשת ויצא: "ת"ח (=תא חזי) ז' מקלות [מעלות] ממקלות רמזין בהני קראי 'ויקח לו יעקב מקל' חד, 'אשר על המקלות' תרין, הא תלת. 'ויצג את המקלות' תרין, הא חמשה. 'יחמו הצאן אל המקלות' הא ז'. ואינן רזא דז' קולות, ואינן רזא דכתיב 'חצבה עמודיה שבעה' (משלי ט, א)".

לאילו קולות התכוון במדרש הנעלם, אינו ברור: אם לז' קולות שנזכרו בבבלי ובירושלמי שנזכרו לעיל, או לקולות אחרים.

ונמצא דבר מופלא בפירוש רבנו בחיי לתורה, פרשת וירא (יח, ג) שאומר: "וטעם היות השם הזה ('אדני') קמץ כשהוא קדש, ידוע הוא. ולפי הפשט בחכמת הנקודות: הקמץ מעלה גדולה, וראשון לשבעה תנועות, שהם קמץ, פתח, צירי, סגול, חולם, שורק, חירק. כי מתוך שבעתם תבנה ותכונן התורה. והם הנקראים שבע הברות או שבעה קולות, שעליהם אמר דוד במזמור שלמתן תורה שבעה קולות¹, לפי שכל התורה מיוסדת עליהם, וזה פשט המאמר, בשבעה קולות נתנה. ועליהם אמר שלמה: 'חצבה עמודיה שבעה', כי הם העמודים אשר הבית נכון עליהם וכו'".

1. במהדורת שעוועל ציין לשמות רבה פכ"ח, אות ד: "רבי יוחנן אמר קול אחד נחלק לשבעה קולות והם נחלקים לע' לשון". וכבר ציין הרד"ל בהגהותיו לשמות רבה פ"ה אות ט.

נראה לעיניי, שדברי רבנו בחיי הם דברי ה"מדרש הנעלם". ואם דבריו בפירוש המדרש נכונים — הרי שהתפון המדרש לתנועות, להברות שנקראות פאן קולות.

והיכן מצאנו שם קולות לתנועות?

מצאנוהו בספר הרקמה של ר"י בן ג'נאח, שער ב (מהדורת וילנסקי, עמ' לט). שם כתוב: "ולרש גם כן ענינים מתיחדים בתקונם אנשי טבריה, כי הם הצחים בלשון מכל העברים ויותר באור מכולם. וכבר נזכר זה בספר הקולות הנקרא בערבי כתאב אלמצ'ותא". ושם בעמ' לח: "מה שזכרוהו הסופרים <ז"ל> בספר הקולות חולתו". איני נכנס פאן לשאלת התרגום ועניינו. אבל לפי הבנת רבנו בחיי ("מדרש הנעלם"?) מובן 'קולות' — תנועות. נמצא, שלקחו דרוש עתיק על שבעה קולות, והעבירו אותו לשבעה התנועות.

לפי זיכרוני לא מצאתי את השם קולות לתנועות לפני תרגומו של ר"י בן תבון, ומפאן אף לזמנו של ה"מדרש הנעלם". ולאחריהם נמצא, למשל, בהקדמה ל"פתח דבריי", שיש מייחסים אותו לר' משה קמחי, שאמר: "בכתבי כפי השגת דעתי הקצרה דברים מעטים על עניין הקולות והאותיות וחתוכם וחבורם והצטרפם". (מן המונח הקולות לתנועות נראה לי, שזה בלבד מוציא מפלל ייחוס הספר לרמ"ק. הוא ור"י קמחי אביו ורד"ק אחיו אמרו תנועות, ולא קולות).

ור' בנימן בן ר' יהודה מרומי בספר "מבוא הדקדוק" (פורסם פולו על ידי ד"ש לאווינגער, פודאפעשט, תרצ"א. וקטעים ממנו על ידי באכער, REJ כרך 10 עמ' 120): "והדרך אשר אני אוהו בו שאני אבאר קודם חתוך הקול ומוצא האותיות ואח"כ אדבר בשם ובמלה ובפועל בדרך קצרה שלא יקוץ המעיין בו. ואחלק אותו לפרקים וכל פרק אחלק אותו להלכות קטנות כדי שיהיו נוחים להתלמד".

כל המשפט האחרון לקוח מלשון הרמב"ם בסוף הקדמתו ל"משנה תורה" ובהקדמתו ל"ספר המצוות".

ב. הצבה עמודיה שבעה¹

"הצבה עמודיה שבעה", שבעל "הבהיר" "מדרש הנעלם" (לעיל א)¹ העמידו לפי עניינו על שבעת הקולות — תמצא אף במדרשי חז"ל שהעמידו בו, שלא נשאר שבעה שיש במקראות. היינו מספר 'כולל', אלא ביקשו למצוא חפץ בתיבה זאת. ובפרייטא (חגיגה יב ע"ב) דרשו ר' יוסי על שבעה עמודים, שעליהם העולם עומד;

1. ועיין זוהר בראשית פב ע"א; קפו ע"א ורלא ע"א.

ובתוספתא סנהדרין סוף פ"ח (ירושלמי שם ובבלי דף לח ע"א) דרשוהו על שבעת ימי בראשית².

בר קפרא, ויקרא רבה פי"א אות ג (רבי שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן, שבת קטז ע"א) דרשו על שבעה ספרים שבתורה.

ר' אבא בר כהנא (ויקרא רבה, שם אות ב) — על שבעה ימי מילואים שפחנופת המשכן. ועוד נדרש על "שבע ארצות", (מדרש משלי ט).

ובתחילת "בראשית רבתי" הביא עוד "שביעיות" והסמיכן לפתוב הזה.

ואף במפרשי המקרא כך.

וכתב המאירי בבאורו: "שבעת עמודי החכמה להעמידם בלימודו על הסדר", ושבעה לאו דוקא, "ואולי רמז לארבעה חלקי התורה... הראשון מהם בהאמנת הפנות המקובלות הבלתי מושגות במופת כחידוש בעולם והשגחה וגמול ועונש... והשני הפנות העיוניות המושגות במופת לחכמים כמציאותו יתברך ואחדותו ושוללות כל גשמות ממנו... והשלישי חלק המצות השכליות... והרביעי חלק המצות השמעיות... ואלו הם ארבעה עמודי התורה. ואחר שיעלו בידו ותקדם יראתו באמנותם ובקיומם ראוי לו להשתדל בלימוד המחקרי עד שישגי ענין השלשה עולמות, עולם היסודות תחלה, ואחריו עולם הגלגלים ואחריו עולם המלאכים... ועל זה נאמר לדעתי חצבה עמודיה שבעה. או אפשר שרמז בעמודי החכמה לשבע חכמות³. וכבר פירשו זולתי בו דברים אחרים לא נתיישבה דעתי בהם".

כך הוא פותח בפירושו; אבל בחיבורו, 'חיבור התשובה' מהדורת ר"א סופר, עמ' 257, בדברו על החושים הוא אומר: "וכבר נודע היות חמשת החושים כלם צריכים בלמוד החכמה כמו שבאר אבן ג' ב' ר' ז"ל על אמרו חצבה עמודיה שבעה שהוא הערה על חמשת החושים ועל הגדת המגידים ועל ראיית השכל. ואמנם ענין חמשת החושים בזה כי בעיניו יראה ובאזניו ישמע וחכו יגהה וידיו יכתובו וחוש הריח מיוחס אל לימוד החכמה גם כן לפי שנקבי האף קרובים אל שני חללי המוח שבהם כח הציור. והגדת המגידים הוא הדבר הנודע מבלי ראיית שכל ומבלי הגעת איזה חוש, אבל ממה שיגידו הכל עניינו. כענין הידעת עת לדת יעלי סלע (איוב לט, א) דומיהם. והשביעית הוא הדבר המובן מצד השכל".

הוא מביא את הדברים בשם ר"ש בן גבירול, וציין המהדיר לראש ספר "תיקון מידות הנפש". אלא שב"תיקון מידות הנפש" דיבר אמנם רשב"ג על חמשת החושים, אבל לא קשר אותם כלל ל"חצבה עמודיה שבעה", ולא העיר אף על שני העניינות האחרים: הגדת המגידים וראיית השכל (ואין סתירה בין דברי המאירי כאן ובין דבריו בפירוש. שפאן לא עסק בפירוש המקרא, אלא בעניין של שבעת היסודות).

2. ובסתם — פסיקתא רבתי פ"ח (איש שלום, דף כט ע"ב), ויקרא רבה פי"א אות א

— ר' ירמיה בר אלעאי.

3. שבע החכמות, הידועות בספרות ימי הביניים.

והיכן נמצאים הדברים, שהביא המאירי בקשר עם הפסוק?
ר' יוסף קמחי הוא המפרש כך.

ב"ספר חוקה" עמ' יב אמר: "חכמות בכאן כמו חכמה, ושבעה עמודים אלה
כבר פרישתם (פירשתם) באר היטב בפתיחת ספר הגלף (צריך לומר: הגלוי)
כי הם שבע הכרות שאדם מכיר בהם בורא העולם וכל מה שבו והם חמש הרגשות
שבאדם ושתיים שאינו בגופו הגדל מגידים וחכמת הראיה שבה יכיר האדם את
עושהו יתב'. ותקרא ההכרה הזאת בלשון ערב עלם אל תסדל (!)⁴, שיראה בית בנוי
ויעיד על עושהו. ויביט מעשה ויודה על עושהו".

ואמנם בתחילת "ספר הגלוי" עמ' 1 נאמרו כל הדברים האלה. ולפי זה צריך
לומר, שחסר בחיבור התשובה, ועיקר הציון הוא על חמשת החושים בלבד, או שיש
פאן טעות ציון שציון ל"אבן גבירול".

וב"חובות הלבבות", שער הפחינה פ"ד, מפרש את שבעת יסודות החכמה: א)
יסודות החכמה בעולם; ב) במין האדם, שהוא עולם קטן; ג) בהרכב האדם וחיבור גופו
וכוחות נפשו; ד) בשאר בעלי-חיים; ה) בצומח ובדומם; ו) במדעים ובמלאכות
ובמעשים, אשר נתן ה' בלב האדם להשלמת צרכיו; ז) בתורה ובדתות כדי לעבוד את
ה'.

ומסיים: "שאפשר שדברי החכם 'חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה'
מכוונים לשבעת החכמות האלה"⁵.

ג. שבע ארצות — שבע רקיעות

א

שנינו באבות דרבי נתן, פרק לז (פרק הספורות): "ר"מ אומר, שבע רקיעין הן,
אלו הן, וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות. כנגדן קרא לארץ ז' שמות,
אלו הן, ארץ, אדמה, ארקא, חרבה, יבשה, תבל, חלד. למה נקרא שמה תבל, על שם
שהיא מתובלת בכל. דבר אחר, שדרכה להכניס, ואין דרכה להוציא".

באבות דר"נ נוסח ב' (מהד' שעכטער), פרק מג: עשרה שמות נקראת, ארץ,
יבשה, וכו', ראשית, גיא, שדה וכו'".

לשני המאמרים האלה גם יחד יש מקבילות במדרשות, שצייננו שעכטער
במהדורתו. ועיין ויקרא רבה פכ"ט, אות יא, ובציונים שם במהדורת מרגליות
ובפסיקתא דרב פהנא, בחדש השביעי ובציונים שם, ובדברי אפטוביצר, "סיני" פרך ז,
עמ' ר.

4. ולא תוקן דבר בתיקוניו של עפשטיין ZfHB, פרך ה', עמ' 146. וצ"ל:
אלא סתדל לי.

5. במיוחס לראב"ע על משלי כתב: "והעמודים הם שבע החכמות שבית החכמות נכון
עליהם ויש מפרשים אלה השבעה על עניינים אחרים. וכל אחד בוחר לעצמו.
והאמת יורה דרכו" (עיין בדברי המאירי לעיל).

ויש לעמוד על המדרשות.

(א) בקדומים — כגון אבות דר"נ, ויק"ר¹ ופסיקתא ועוד — מדובר על שמות הארץ (אם ארץ ישראל או תבל כולה).

(ב) ובאחרים — שבע ארצות ממש, כגון במדרש תהלים צב, אות ה: "שבע ארצות בראתי, ומכולם לא בחרתי אלא ארץ ישראל". וכן בפרקי דר"א פ"ח (וע"ש ציוני הרד"ל מן הזוהר ועוד). באסתר רבה פ"א, אות יב "שש ארצות", ועליהן נוספה "תבל" (וכן בשהש"ר פ"ו, ד). ובהקדמת "הלכות גדולות" (פסדר"כ, ויהי ביום פלות, בופר, ז ע"ב²).

נראה לכאורה, שתחילה דרשוהו על השמות, ולאחר מכאן תפסוהו כפשוטו: ארצות ממש. וכן יוצא אף מספר יצירה, סוף פ"ד. ומשום כך יש אף י"ב ארצות.

במדרש משלי ט, א: "חצבה עמודיה שבעה — אלו שבעה ארצות, אם זכה אדם ומקיימה, נוחל שבעה ארצות; ואם לאו מתחלק לשבע ארצות" (נו"א: מסתלק משבעה ארצות). כאן "ארצות" ממש, חלקי תבל.

בתנחומא במדבר, אות יז (במדבר רבה פ"ג, אות ח): "ברא ארצות (לא) שבע ארצות!" ובירר לו אחד מהם ארץ ישראל" (וכן בשמות רבה ר"פ לו). ויש שם כמה שביעיות, אבל אצל ארץ לא הזכיר "שבע", אבל אף לא אצל רקיעים.

ומה פירוש "שבע ארצות" ממש?

נראה לי קרוב לנדאי, שכאן השפיעו כבר "שבעת האקלימים, שבהם נתחלקה הארץ, היינו 'חלק היישוב'. ואם ישנם 'שבעה אקלימים, אפשר לכוונם לשבע ארצות ולצרף את שמות הארץ שהם שבעה. ואמנם 'שבע ארצות' נזכרו הרבה בפיוטים הקדומים והמאוחרים יותר.

כגון ר' פינחס, הפייטן הארץ-ישראלי (זולאי ברבעון "ירושלים", מחקרי ארץ-ישראל, תש"ג, עמ' עב):

וכמו שבע ארצות ברא ממים
כן שבעה מרומים ברא מאש וממים.

בפיוט שלאחר פן בעמ' עג מנה שבעה שמות של הארצות. אבל כאן — ארצות ממש.

1. "בארצות שביעית חביבה, ארץ, ארקא, גיא, ציה, נשיה, תבל, והוא ישפוט תבל בצדק". כלום "תבל" היא השביעית ממש?

2. ובספרות הסוד. ועיין מדרש הגדול לבראשית א, א, מהדורת מרגליות, עמ' יז. הדרגה של שבע ארצות לא בשטח אלא בהרפכ האדמה, חלק למעלה מחלק, ע"ש.

ובסידור רס"ג, עמ' רנ ("אוצר השירה והפיוט" ח"א, עמ' 287, ס' 6290; ח"ד, עמ' 268 לס' הנ"ל):

הנוטה שמים שבעה
והרוקע ארצות שבעה.

וכן פירושו אף בפיוט, שנדפס ב"קובץ על יד" (המחודש), כרך ז, עמ' 53:

זימן שבע ארצות ועליהם שט מִשָּׁא
חזיקם על גיבים ותלאם בזרוע ידו המנושא³
טיפח למעלה מהם רקיעים שבעה והודו כיסא.

ו"שבע ארצות" נזכרו אף במכתם של רב שמואל הנגיד, "בן קהלת" במהדורתו, סי' קעא (עמ' 67):

זמן אם דעתך לקצור בני איש
אשר תזרע, עלימה זרעתם?
ולמה זה תחדש את ארצות
וסוף דבר תכלמו שבעתם.

מעתה בוא וראה, בספר יצירה, שהזכרתי לעיל, כתוב שבע ארצות (א: אדמות), ופירש רב יהודה הפרצלוני בפירושו (עמ' 245 ועמ' 247) על פי שבעה שמות של הארץ, אבל ר"מ בוטריל בפירושו שם כבר מפרש על פי שבעה אקלימים!

דרך אגב אני מבקש לפרש כאן שני מקומות בפיוט, שנקבעו על הפסוק במשלי.
(א) ב"פיוט יניי", מהדורת זולאי עמ' מד:

גבול נחלת עממים שבעה, אשר נשאתי יד בשבועה
דגלי חצובי חצבה שבעה, יחלקנה מחלקי חלק לשבעה

ופירושו: הארץ שהייתה נחלת שבעה עממים, ונשאתי יד בשבועה לתתה לכם — יחלקנה השבטים יוצאי ירך האישיה שחצבה שבעה (היינו לאה שהולידה שבעה בנים) שהם מחלקי הארץ לשבעה חלקים, יהושע יח, ה. וכך נדרש בבראשית רבא ראש פרשה עב על לאה מה שאמר הפתוב "עד עקרה ילדה שבעה".

(ב) ב"סידור רס"ג" עמ' רנ:

אנא זכור אב הבטחתו לרשת ארץ עממים שבעה, וקנה בית לחכמתך וְחַצֵּב עמודיה שבעה

ופירושו: אברהם שהבטחת לו ארץ שבעה עממים והוא בנה בית לחכמת ה' וחצב עמודיה שבעה, כלומר יסדו באיתן. ואין צורך ברחקים שנדחקו בהם המפרשים.

3. ספק לשון זכר, ספק "מנושא" = מנושאה, כמו "שיוצא" = שיוצאה.

ב

וכאן אנו באים לעיקר.

כשם שהשמים נקראו "מתוחים" על שם "וימתחם פאהל לשבת" (ישע' מ, כב) ו"זרותים" על שם "ושמים בזרת תפן" (שם), כך נקראת הארץ "רקועה" על שם: "לרוקע הארץ על המים" (תהלים קלו, ו).
אתה מוצא פן אצל הקליר בפיוט לטל:

ר ק ו ע ה ליסד בטל.

ובפיוט "האדיר בשמי עליות" לשחרית יוה"כ:

היסד ר ק ו ע ה על מיות.

ואמר הקליר עוד בקרובה לשבועות, בחלק המתחיל "תתו קול עוז אל אליים" (הובא בבן-יהודה, עמ' 6737):

פצמה רקועת שעלים
עמים אחוזים בהלים,

כלומר "נשברה" הארץ, שהיא רקועה על המים (=שעלים, ישע' מ, י).
ובפיוטי האנונימוס, מהדורת פליישר, עמ' 109, סי' ק:

ר ק ו ע ת מ י מ = הארץ.

ועוד מצאנו:

יודע חסד לחקוק בכס שבעה
ללל פקז סולם עלי ר ק ו ע ה.

ובשיר שנדפס ב"גזני שעכטער", ספר ג', עמ' 232, טור 30:

תהי חרבו בלפתו נעוצה
עדי יהי מקובר ב ר ק ו ע ה.

ואמר ר' משה ב"ר קלונימוס בקרובה לשביעי של פסח (במנהג אשפנו שפחור"ל ליום אחרון של פסח), בחלק המתחיל "מומתים ולא מתים":

קרוע ורקוע נחרים בעדם
ריב ומצה נתגרו על ידם.
שדי המשלם לשונאיו להאבידם
שת ימינו לארץ לגמול להם חסדם
תפתה פערה פיה ובלעה הודם.

כלומר הים (הקרוע) והארץ (הרקוע) התחרו זה בזה, מי יבלע את המצרים; הים פלטם ליבשה, והיבשה החזירתם לים. וכן נראה לפרש דברי רס"ג ("האספולה הפייטנית" עמ' קכד):

כראש וזנב כפה ואגמון חוללת נחש בריח עלי רקועה כלומר על הארץ.
זולאי פירש: שמים.

ואולי צריך לומר כך ב"פזמוני האנונימוס" עמ' 171, על הפרוכת:

סמוכה וקרועה על ארבעה עמודים

וצריך לומר: ורקועה, כלומר מתוחה.

ובלשון רבות:

ר' יוסף בן אביתור, בפיוט שפרסם זולאי, "קריית ספר", שנה ל, עמ' 247, טור לא:

רְנִיָּה אֲשֶׁפִּיעַ מִרְקִיעִים עַל רְקִיעוֹת.

ולשון רבות מזכיה, שאף ר"י בן אביתור חשב על שבע ארצות.

ועוד בפיוט "ה' ה' אל רם על כל אל":

יריעות ורקועות מרובעים פאות,

כלומר: השמים (יריעות) והארצות מרובעי צדדים.

ונראה, שכך יש לקרוא אף בפיוט של ר' יצחק בן גיאת בקרובה ליוה"כ, בחלק המתחיל "ובכן מלאה הארץ קנייך", שפתי רננות, ליוורנו תרמ"ט, כה ע"א ("אוצר השירה והפיוט" ח"ב, עמ' 182, סי' 119):

קנייך ארבע יסודות

קנייך יתדות גבעות בתבל תקועות באונך

ושבע רקיעות באויר קבועות בגאונך.

קשה לפרש "רקיעות" על השמים, משום לשון נקבה "רקיעות", "קבועות".
ועל כן נראה לי, שצריך לומר: רקיעות.

ו"שבע רקיעות" היינו שבע ארצות.

והלשון על פי "תולה ארץ על בלימה" (איוב כו, כז).

ו"שבע ארצות" מצאנו אצל ר"צ גיאת כמה פעמים, כגון בקרובה ליוה"כ "וארץ אכף", בחלק המתחיל "הארץ אדניה על בלימה הטבעת" ("אוצר השירה והפיוט" ח"ב, עמ' 121, סי' 106):

הארץ טפחות שם ממדיה ואכן

חלקם לשבע זו בזו נקשרות לשכן.

ולבסוף — ר' יהודה הלוי:

בשיר "לאט פרוד על רעים ואחים" לכבוד רב אהרן החבר, כתב המשורר:

הפרוד אהרן לבות יכילון . . .
 יכילון פאשר יכיל לבבו
 חמודות לא יכילום השבחים
 חמודות מלאו שבע רקיעות
 וכמעט מלאו שבעה מתוחים.

ברודי, במהדורת שירי ריה"ל ח"ב, הערות, עמ' 135, מפרש: "שבע רקיעות — ר"ל גליונות, ואמר שבע רקיעות, כדי להתאימו עם שבעה מתוחים (ר"ל רקיעים עדה"כ ישע' מ, כב). ור"ל גליונות רבים".

אבל כבר מלשון "שבע" יכולים להבין, שאין הפונה על גליונות. ובאמת בכתב-היד, שממנו פרסם ברודי פתוב מפורש: רקיעות! ויש פאן הקבלה נאה: שבע ארצות ושבעה רקיעים — פמות שראינו כבר למעלה שהקבילו אותם. (וכבר העירותי על זה בקצרה בהערותיי ל"בן קהלת", סי' קעא.) ובשיר הפתיחה לפרשת האוינו בספר "פתרון תורה", מהדורת אורבך, עמ' 305:

פועלי צדק פהלכו בחבל
 צורם אותם חיפל
 קימתם נשפט ונחפל
 רקיעים על מים תאכל
 פי על פן תאכל הארץ וג'

אין ספק שצ"ל "רקיעים", והפונה לשבע הארצות, האקלימים — פמו שמוכיח הכתוב "על פן תאכל הארץ".

ודומה לו השם "ארקים". במקרא לא נמצא אלא לשון יחיד ("ארקא"), ובאו פייטנים ומשוררים וריבוהו. עיין מילון בן-יהודה פערפו. וכבר אמר ינאי ("פיוטי ינאי", עמ' א): קדוש עשה שמים וצבאותיהם, קדוש יסד ארקים וצאצאיהם. והנני מזפיר אחדים, משום שאנו רואים מפאן, פיצד שינוי פייטנים מלשון הכתוב והתאימוהו לצורכם.

ב"שאלות עתיקות", שכטר, JQR פרך יג, בחלק שמתחיל "תאמר מצאנו חכמה פלילה", אות ק:

קרן שבעה עינים על אבן אחת חקוקים (זכ' ג, ט)
 שבעה החברים משפילי הדברים עתיקים
 שבעה אלה עיני ה' משוטטים בכל הארקים
 ללמד בישראל משפטים וחקים.

"משוטטים בכל הארקים" עשוי על פי המקרא, זכ' ד, י: "משוטטים בכל הארץ". והפזתב שינה.
וכיוצא בו ר' שלמה הבבלי בפיוט "אור ישע מאושרים", בחלק שמתחיל "ראשו כחם פז":

אמר ויקרא ארקים.

— במקרא, תהלים נ, א: אמר ויקרא ארץ.
ור' משה בן עזרה בפיוטו "אז בטרם עולם נקרא", ברנשטיין, שירי קדש, עמ' קפה: "ויצו לתלות ארקים על בלימה בינות שחקים".
(וכיוצא בו ר' יהודה הלוי, שהובא בבן-יהודה הנ"ל:
אלהים ברא שחקים ותלה בתוכם ארקים.)

ור"י הלוי עוד:

גבהי שחקים ברא

ויסודי ארקים קרה

ועל בלימה תפן וירה

אבנים יקרות ליסד הבית

(דיואן ריה"ל, מהדורת ברודי, ח"ג, עמ' 25).

והפזל על פי הכתוב באיוב כו, ז: "תולה ארץ על בלימה". ורב דוד בן בקודה בן זמנא אמר:

אדיר נוטה שחקים, ויִסֵּד ממדי ארקים ("אגרות שד"ל" עמ' 513).

רב סעדיה גאון שאמר 'ארק', ביחיד (זולאי "האספולה הפייטנית של רס"ג", עמ' קצה): "ומשחק לארץ חכמת עוז השלך" (על דרך הכתוב "השליך משמים ארץ", איכה ב, א), אומר ברבים "ארקים", כגון בסידור, עמ' רמד: "בשוקים וחוצות יתנו חוק בכל ארקים, ארקים ומעונות (=שמים) ישמחו בך". והוא אומר אף "ארקוֹת", (האספולה הנ"ל עמ' קפו):

לאֲגַרְנוּ (=לאספנו) מכל ארקות

("ארקוֹת" נמצא בכמה פיוטים קדומים).

פתאב נחו אלעבראני תקציר מדקדוקו של רב סעדיה גאון

מבוא *

א. טיבו של התקציר
"פתאב נחו אלעבראני" הוא ספר דקדוק לעברית, המכוון לעניין לשוני מסוים — שינויי הניקוד התלויים בגורמים מורפולוגיים. קטעים מחיבור זה נשתמרו בדפי הגניזה הקהירית שמאוסף הספרייה האוניברסיטאית בקימברידג', ופורסמו כאן¹. המחבר — שמו אינו נזכר בשער כתב-היד שלפניי (אבל ר' להלן) — מכריז ומודיע בהקדמת החיבור שהוא אינו אלא המקצר (אלמכתצר) של הספר, משמע שפבר קדם לו חיבור דקדוקי משל מחבר אחר, שדן בהרחבה ובמפורט, וכנראה גם מתוך הקשר רחב יותר, בעניינותיו של התקציר (ואולי ראוי לכנותו נֶסֶח = extract). בעל הקיצור אינו מציין לשם המחבר המקורי, אולם הדעות שהוא משמיען והיסודות העיוניים, שהתקציר מושתת עליהם, אופן הרצאת העניינים וביטוי מערכת המונחים שבשימוש — כל אלה ניכר מהם בבירור וללא ספק שלפנינו משנתו הדקדוקית של רב סעדיה גאון. השאלה העומדת אפוא היא שאלת הזיקה של התקציר הזה לאחד מחיבורי הדקדוק של רס"ג, אם היה המקור דקדוקו הידוע, בן שנים-עשר החלקים, "ספר צחות לשון עברית"², או שמא היה זה חיבור מיוחד בענייני ניקוד העברית או למצער בסוגיות השתנות התנועות המותנית בגלגולי הצורות הלשוניות. נראה לי קרוב יותר, שלא ליחס לרס"ג חיבור מיוחד, שאין לדעת בודאות שחיברו. אמנם אפשר להציע, בלשון שמא, כמקור את "ניקוד רב סעדיה" (ספר

* רשימת קיצורי הספרות המשמשים במאמר זה מובאת בסוף המבוא.

1. הריני מבקש בזה להביע תודותיי למנהל יחידת אוסף הגניזה בספרייה האוניברסיטאית בקימברידג', ד"ר ס' רייף, ולעובדים המדעיים גב' ד' פטרסון, ד"ר א' גרונדורט, ד"ר פ' פנטון ומר מ' דיוויס, על הסיוע שהושיטו לי בעת שהותי בקמברידג' בקיץ תשל"ט ועל יחסם האדיב והידידותי.

2. לשמותיו הערביים והעבריים של הדקדוק הנ"ל ראה מ' וילנסקי, ס' הרקמה לריב"ג, עמ' יב הע' 10; סקוז, עמ' 1-2; נ' אלזני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, מבוא, עמ' 28.

הנופר בפירוש רש"י לתה' מה, י), שזוהה לאחרונה ע"י פרופ' נ' אלוני עם קטע גניזה קטן של חיבור בדקדוק המסורה לרס"ג;³ אבל אם זיהויו של אלוני תופס, אזי מן המעט שנודע מתוכנו ומאופיו ומסגנונו של "ספר הניקוד" ברי, שלא הוא ששימש מקורו של חיבורנו.⁴ ועוד השערה יכול אני להציע בזיהוי המקור, שהיה זה חיבור (לא ידוע) של רס"ג, הנופר בדברי ספר דקדוק למחבר עלום שם החולק על ר' יהודה בן בלעם "ולה תאליף בדיע פי אלדקדוק ואלאלחאן כתאב אלמצותאת". אבל כנגד זיהוי זה, שאין לו סימוכין, ראה מה שפירש פרופ' ש' אברמסון במהותו של "כתאב אלמצותאת" הזה.⁵

בעיניי מסתבר, שהתקציר מציע (בעיבוד מסוים של עריכה) את עיקרי העניינים הנידונים בשניים מפרקי חטיבה אחת של "ספר צחות", הפוללת את חמשת חלקי הדקדוק שעיסוקם בתנועות של הלשון העברית;⁶ פרקים אלה הם "שער התנועות" (החלק החמישי, נדפס ע"י סקוז)⁶ ו"שער השוא" (החלק השישי, לא נתפרסם עדיין). אף מופיעים בו יסודות מתפיסתו הדקדוקית של רב סעדיה המעוגנים בשאר פרקי הדקדוק שלו, ככל שאנו מפירים אותם משני חלקי הדקדוק האחרים שפבר נדפסו⁷ ומשבעת החלקים שנסקרו בספרו האנגלי של סקוז⁸ (משני החלקים האחרונים של הדקדוק טרם ידוע דבר⁹).

דומני, שיש מקום להסמך להנחתנו את העובדה, שהיה בנמצא בזמנים קדומים קיצור ל"ספר צחות", אשר על פן ברשימת ספרים מספרייתו של נתן בן ישועה שנמצאה בגניזה¹⁰ כלול בקבוצה של ספרי רס"ג החיבור "תכלין אללגה" (אולי צ"ל:

3. נ' אלוני, "ספר הניקוד לרב סעדיה גאון", בית מקרא, טו (תש"ל), עמ' 19-42.
4. לדעת פרופ' אלוני שמו הערבי המקורי של ס' הניקוד היה כתאב אלקראה ואלארשאד. דעתו מיוסדת על השם "ארשאד" הבא ברשימת פתבי רס"ג מן הגניזה. עיין: עלי ספר, חוב' ו-ז (תשל"ט), עמ' 43 הע' 66. גם לאור עובדה זו עלינו לדחות את הצעת הזיקה בין החיבור שלפנינו לבין ס' הניקוד לרס"ג.

5. לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 26. ור' גם ש' מורג, שם, שם, עמ' 278.

5א. בפתיחת החלק החמישי אומר רס"ג: פינבגי אן נאכד פי שרח אלכמסה אלאגוא אלתי הי אגוא נגם הוא אללגה (שער התנועות, עמ' 290. תרגום לעברית: סקוז, תרפיץ, כב, עמ' 177).

6. J.Q.R., כרך 42, 283-317.

7. שער הפיאור והחיסור (אלתפכים ואלאכתצאר), א"א הרפבי, הגורן, ו (תרס"ו),

עמ' 30-38; שער הנטייה, ש' סקוז, J.Q.R., כרך 33, עמ' 171-212.

8. S.L. Skoss, Saadia Gaon, *The Earliest Hebrew Grammarian*, 8.

Philadelphia 1955.

9. עיין: נ' אלוני, קרית ספר, לב (תשי"ז), עמ' 55-57.

10. פרסמה ש' שכטר, Saadyana, קימברידג' 1903, עמ' 78-79; ובמהדורה שנייה

עם ביאורים ש"א פוזנסקי, ZfHB, כרך VII (1903), עמ' 181-187.

תלכיץ), דהיינו — כזיהויו של פוזנסקי¹¹ — תמצית או קיצור מדקדוקו "כתב אללגה" (אחד משמותיו של "ספר צחות").

ועוד זאת בעניין זיהויו של הקיצור. חיבור דקדוקי בשם "מכתצר לאבן שעדאן פי אלנחו" נזכר ברשימת ספרים אחרת מן הגניזה, שפרסמה יעקב מאן¹². הוא היה סבור¹³, שזהו קיצור מחיבורו של אבן שעדאן, שנושא תחביר הלשון. אף הוא העיר, ששמו של המחבר אינו מוכר לו כל עיקר.

הואיל ולא היה ידוע בכתבי ימה"כ חיבור עצמאי בענייני הלשון העברית המוקדש לתחביר, מותר היה לפקפק בהשערותו של מאן בדבר פונתו של המכתצר, וצריך היה להניח, שאין בו מקום לפשוטו של תרגום המונח הערבי "נחו" = תחביר. ועוד טעון היה בירור דיוקו של מאן, שהקיצור הוא מחיבור שנתחבר בידי אבן שעדאן עצמו, שהרי לשונו של שם הספר פתחה גם פתח לפירוש אחר, והוא שרק מעשה הקיצור הוא משל אותו אבן שעדאן, ואילו החיבור המלא מעשה ידי חכם אחר הוא.

דומני, שלא אחטא בהשערה רחוקה, אם אציע לזהות את המכתצר פי אלנחו מאת אבן שעדאן, הנזכר ברשימת הספרים מן הגניזה, עם החיבור שלפנינו, הנקרא בשערו "כתאב נחו אלעבראני" והמתפרש בהקדמתו כמעשה קיצור, אע"פ ששם המקצר לא צוין בכה"י.

ועוד יוער בנוגע לשם הערבי אבן שעדאן. נראה לי, כי שעדאן אינו אלא סעדאן¹⁴, ובא זכרו של השם הזה בין שמות החותמים על כתובה (כ"י אוקספורד 2805), שנכתבה בשנת 990 בברקה שבאפריקה הצפונית¹⁵. בעברית צורתו סעדון, ונמצא ברשימת ספרים וכתבי-יד ששלח אברהם פירקוביץ לשמחה פינסקר: מגמיע א' סעדון¹⁶. חכם בשם ר' יעקב בן מ'ר' סעדון נזכר באגרת של הגאון רב שמואל בן חפני¹⁷.

11. שם, עמ' 186, הע' 2. למונח תלכיץ ר' שטיינשניידר בספרו הגרמני על התרגומים העבריים, עמ' 52.

12. בספרו Texts and Studies, כרך א, סינסינטי 1931, עמ' 651 ואילך. השם הנ"ל בא בעמ' 656 למטה.

13. שם, עמ' 678 הע' 244.

14. על חילופי כתיב של סמ"ך בשי"ן שמאלית ראה נ' אלוני, "כינוש-כינושים", קריית ספר, לב (תשי"ז), עמ' 498-499.

15. ש' אסף, "ספר השטרות לרב האיי גאון", מוסף התרביץ, ירושלים תר"ץ, עמ' 55, (השם המלא: סעדאן בר נחמן).

16. ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, נספחים, עמ' 192. והעיר שם המפרסם: "נ"ל שצריך להיקרא מג'וע אלפאט או אצול סעדון והוא אגרון שרשים של סעדיה ואיני יודע לאיזה סעדיה כיון אם לרס"ג או לאבן דנאן.

17. ראה ש' אברמסון, במרפזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 75 והע' 5.

ב. שמו של התקציר

המונח "נחו" מתייחד בפלשנות הערבית לציון העיסוק בתחפיר. אבל הוא משמש בה גם להפיע את הדקדוק במובן הרחב, הפולל בנוסף ל"עלם אלנחו" גם את "עלם אלצרף" (או "אלתצריף"), תורת הנטייה והתצורה של הפעלים ושל השמות¹⁸. בפלשנות העברית של ימה"ב מצאנו, למשל, שהקראי דוד בן אברהם אלפאסי משתמש פעמים אחדות במונח נחו והוראתו, בדר"כ, דקדוק-הצורות¹⁹. גם במינוחו של ר' יהודה חיוג' מצוי פה ופה המונח הזה, בלשון רבים בלבד (אנחא), המתפרש als allgemeine Bezeichnung für grammatische Formen²⁰ ועוד זאת: חיבורו הדקדוקי של ר' חיוג' עצמו על פעלי הנוח והכפל מכונה ע"י ר' משה בן עזרא כתאפה פי גמל אלנחו אלעבראני²¹.

אצל רס"ג בא המונח נחו — והוא נרדפו של המונח השכיח "אעראב" — בהוראת ניקוד²², כעולה בבירור מדבריו בפירושו לספר יצירה: "וכל כי תואר עלי נכרה תכון בשוא מפתוחה כקולך בראשית . . . ועלי אהחע תקול כ נ ח ו ה א כקולך בעם כבד, בעיני . . .". (פרק ד, הלכה ג; מהד' למברט, עמ' 76–77) ובעברית: וכל פי"ת אשר נוספת על שם לא-מיודע תהא מנוקדת בשוא ההגוי פפתח כאמרך בראשית . . . ובהיתוספה על שם לא-מיודע שתחילתו א, ה, ח, ע תבטא את השוא פניקוד הגרונית, כאמרך בעם כבד, בעיני. ובאותה פסקה גופה (שם, עמ' 77) מתנסח כלל דומה ובו נוקט המחבר לשון אעראב²³ במקום נחו²⁴. בהוראת תנועה, סימן ניקוד מצוי המונח הזה (בלשון יחיד ובל"ר) בחיבור הדקדוקי "הדאיה אלקאר" (בנוסח

18. ראה למשל, הערך nahu באנציקלופדיה לאסלאם, לידן 1937, כרך 3, עמ' 836–837; K.I. Semaan, *Linguistic in the Middle Ages*, Leiden 1968, p. 23. וכבר השמיענו דבר זה ר' יוסף קמחי בס' זיכרון שלו: וחכמי הגויים קראו שמה גראמטיקה וחכמי הישמעאלים קראו אותה אלנחו (מהדורת באכר, עמ' 2).

19. גאמע אלאפאט, מהדורת סקזו, ח"א, עמ' 37, 168, 177 ועוד.

20. W. Bacher, *Die grammatische Terminologie des Haggjûg*, wien 1882, p. 20.

28.

21. ס' העיונים והדיונים, מהדורת הלקין, עמ' 56 ש' 21/2. ותרגם מהדיר: ספרו על כללי הדקדוק העברי. ועיין גם עמ' 134 ש' 60, 56 ש' 5 (נחו = דקדוק).

22. וכבר העמיד על כך באכר, שם, עמ' 28 הע' 2 ובספרו הגרמני על התחלות הדקדוק העברי, עמ' 38 הע' 4. דיוקו לפרש פשם פעולה im Sinne von Vocalisation angewendet מיותר.

23. בדקדוק הערבי: אעראב = התנועות הסופיות שאינן מהוות חלק קבוע מן המלה ומציינות את יחסות השם ודרכי הפועל. ר': ש' מורג, לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 194 הע' 3.

24. אעראב = ניקוד או תנועה, נמצא הרבה ב"שער הנטייה" (למשל, עמ' 176 שורות 7, 8, 11, 12, 13) וב"שער התנועות" (למשל, עמ' 290 שורות 15, 16, 20, 22). ועוד יוער, כי אצל רס"ג משמש המונח אעראב גם בהרחבת המשמעות לדקדוק הלשון בכלל, עיין: אלוני, האגרון, מבוא, עמ' 29, 390.

הארון), שנכתב במזרח במחצית הראשונה של המאה הי"א. להלן שתי מובאות מתוכו: א) "פאן כאן אלנחו אלדי קבל אלמארכה אי וא וָ . . ." (גינצבורג, המסורה, ח"ג, עמ' 46). ב) "אלמלוך אלדי תסמא אנחא" (כ"י לנינגראד, עמ' 8א). בגוף חיבורנו מופיע המונח נחו בשלושה מקומות (שורות 2, 19, 71) והראתו, פמתברר מן ההקשר, ניקוד, המבנה התנועי של המלה. לפי זה זה ברי, ששם התקציר צריך להיות מובן, ולפיכך גם להיתרגם, לאור משמעותו המצומצמת של נחו בדקדוק העברי, היינו "ספר ניקוד הלשון העברית", והוא מכיון יפה למהותו של החיבור.

ג. התפיסה הדקדוקית

תוכנו של התקציר, מושגיו ומונחיו מעוגנים היטב במשנתו המורפולוגית הפוללת של רס"ג ומתפרשים על פיה. נבוא כעת למצותה במה שקשור להיבט המורפולוגי שלה — שהוא עיקר התעניינותנו בהקשר לנושאו של פתאב נחו אלעבראני — ולהציג בראשי קוים את עקרונותיה, כפי שהם עולים ונלמדים הן מן הקטעים הנמצאים בחיבורנו, הן מחלקי "ספר צחות לשון עברית" (אלה שנתפרסמו ואלה שלא נתפרסמו, אך נסקרו בספרו האנגלי של סקוז "רב סעדיה גאון, המדקדק העברי הראשון") ומפרק הדקדוק ששרד מהקדמת "ספר האגרון" של רס"ג²⁵.

1. ניקודו של השם בצורתו היסודית ("אסם אצלי", "אצל", "גוהר", "יסוד") קבוע מימי ראשית הלשון, אין לו סיבה שתסבירו והוא נלמד בקבלה מפי אב לבן. פנגד פן יש לניקוד עילה והסבר בצורה הנטויה ("פרע", "ערץ", "נוספת"), המושגת בהקשה²⁶.

2. שינויי הניקוד מתרחשים:

(א) כאשר השם בצורתו היסודית ניטה, דהיינו בצאת ה"יסוד" אל "ענף"²⁷.

(ב) בגלגולי הצורות המוגמרות, כאשר המלה הנטויה היא עצמה מתגלגלת אל נטייה אחרת²⁸.

3. הגורמים המוציאים את השמות היסודיים אל נטיותיהם ועושים עקב כך

25. לניתוחה של ההקדמה הדקדוקית ראה נ' אלוני, האגרון, מבוא, עמ' 32–39; א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו, לו (חשל"ג), עמ' 284–290.

26. עיין בטקסט, שורות 18–23 ובהע' 19א. המונחים אצל, גוהר, פרע, ערץ נמצאים ב"שער התנועות"; המונחים יסוד ונוספת (או תוספת) — בהקדמת האגרון.

27. עיין בשער החמישי (ירידת התנועות) של המאמר על התנועות (סקוז, תרפיץ, כב, עמ' 180–182).

28. עיין בשער השישי של המאמר על התנועות (סקוז, שם, עמ' 182–184). רוב ריבון של הדוגמאות לעליית התנועות ממדרגה למדרגה הן בהשתנות צורה נטויה אחת אל צורה נטויה אחרת. וממין זה הן הדוגמאות בפרק השישי (השוא) ראה סקוז, עמ' 32–33, ובטקסט שלפנינו.

שינוי בניקוד הם ארבעה²⁹: הריבוי (גמע), ההטייה בכינויים והסמיכות (אלאצאפה ואלנספה), הגדרת הזמן (קימה אלזמאן) והפסק הטעם (וצע אלקול). אלה הם גם הגורמים הפועלים על גלגולי הצורות הנטויות מאחת אל רעותה, אלא שבהן פועל, כמובן, גורם חדש בנוסף לגורם הראשון, שעשה תחילה את היסוד לנטייה.

העמדת משנתו הדקדוקית של רס"ג על עיקריה המורפופונמיים יש בה גם תועלת להבנת ההשקפה הדקדוקית המתנסחת בהקדמתו של התקציר, שעניינה (ברישא שלה) חלוקת שמונה התנועות העבריות ("ח' נגמאת אלנחו") לארבע קבוצות: אלרפע, אלנצב, אלכפץ ואלגזם³⁰.

פידוע, משמשים המונחים הללו בתיאוריה של התחביר הערבי כציון לתנועות האעראב, המביעות בערבית את יחסות השם ודרכי הפועל. בעברית, שאין בה תחילה על יחסות ודרכים ע"י הניקוד הסופי המשתנה, אי אפשר לו למינוח הנ"ל שיהא לו שימוש בתחביר הלשון. ואכן רס"ג בבואו לשאול מן הדקדוק הערבי את מונחי האעראב יצק בהם תוכן חדש, כמתחייב מאופייה של הלשון העברית, והעתיקם מתחום התחביר אל תחומה של המורפולוגיה, והפול בהתאמה לשיטתו הדקדוקית המקורית והסגולית. וכך עשה את המונחים הללו ששאל מהערבית ואת שמות התנועות העבריות שטבע במטבעתם³¹ (אלרפע אלאפבר = חולם, אלרפע אלאצגר = שורק, אלנצב אלפביר = קמץ, אלנצב אלאוסט = פתח, אלנצב אלאצגר = סגול, אלכפץ אלאצגר = צירי, אלכפץ אלאפבר = חירק, אלגזם = שוא), שיביעו את התופעה הניקודית המקבילה בווקאליזמוס העברי: מה מונחי האעראב באים לציין בתחביר הערבי את התנועות הסופיות, שאינן מהוות חלק קבוע של המלה, כך בדקדוק העברי פוּחם — וכוח נגזריהם — יפה לציין את התנועות, שאינן מהוות חלק קבוע ומהותי של המלה, הוה אומר, לציין את הניקוד של המלה הנטויה, שיצאה מ"אצל" אל "פרע", שפן לשיטתו של רס"ג, כאמור, רק במלה בצורתה היסודית, ב"יסוד", המבנה התנועתי (אלנחו, הניקוד) הוא חלק קבוע ובלתי נפרד מתצורתה. ועוד: במקביל להשתנות תנועות האעראב בשמות ובצורות הפועל שבערבית, חלים בעברית שינויי ניקוד במלים היוצאות מיסודן אל נטייתן. אבל בשעה שבערבית גורמים של תחביר מתנים את מהות התנועה הסופית הרי בעברית גורמים של תצורה (עין לעיל) עושים את השינוי ביסוד וקובעים את ניקודה של המלה הנטויה.

גם סוגית סולם התנועות — שלפיו מסודרות התנועות מן החולם בראש אל החירק בתחתית — התופסת את הסיפא של הקדמת התקציר, והיא סוגיה פונטית

29. "שער התנועות", עמ' 304 (ובעברית: סקוז, תרפיץ, כב, 181); "שער הנטייה", עמ' 174-178. השוה: דקה"ט, עמ' 35 ("שלושת העניינים הקיבוץ, הסמוך והזמנים המוציאים את השמות מן נְטָעִם הרשום להם"). ועיין: נ' אלוני, בית מקרא, חוב' סא (תשל"ה), עמ' 258-259.

30. בטקסט, שורות 2-6.

31. סקוז, עמ' 58; בטקסט שלפנינו שורות 8-13.

להלכה, אחוזה למעשה בהשקפתו המורפופונמית הפוללת של רס"ג. סידורו של הסולם אמנם הוא מיוסד על סדר מקומות חיתוכן של התנועות בפה³² (עיין בראש "שער התנועות"), אבל השפעותיו הן בתחום שינויי הניקוד הנגרמים מסיבות מורפולוגיות. לפי תפיסתו המיוחדת של רב סעדיה, מעתקי התנועות המתרחשים בהתהפך צורת יסוד לצורת נטייה כפופים לסדרן של התנועות בסולם, במה שהירידה (והיא דרך ההשתנות הרגילה בעברית³³) והעלייה נעשות מדרגה אחת אל רעותה הסמוכה אליה מתחתיה או מעליה.

הגבלתו של התקציר לשינויי הניקוד שסיבתם מורפולוגית על פורחה שהיא מצמצמת את חוג ענייני ההגה. עם זאת מהמים ונרמזים כאן וכאן כמה מיסודות השקפתו הפונולוגית של רס"ג, המופרים לנו מדקדוקו ומפירושו לספר יציחה; הריני מלקט כאן את ההערות והרמיזות בענייני ההגה (המפורשות והמשתמעות) הפוזרות בתקציר:—

1. דירוג התנועות בסולם יורד, שהחולם בראשו והחירק בתחתיתו³⁴. דירוג זה כבר הזכרנוהו למעלן בנוגע להשלכותיו על שינויי התנועות שסיבתן מורפולוגית. מעיקרא הוא מושחת, כאמור, על עיקרון פיזיולוגי-חיתוכי, כשכל תנועה נקבעת בו על פי מקום חיתוכה בפה³⁵.
2. פירושה הפונטי של הברה מוטעמת הוא כמותי: היותה משוכה בזמן, שעל כן תנועתה היא ארוכה יותר³⁶.
3. משך ההברה (או הארכתה של התנועה בהברה המוטעמת) הריהו מהות מבחינה, בכוחו להבדיל נוגדות מעין קומי-קומי, באה-באה³⁷.
4. העמדת עקרון ההבחנה בין הומוגרפים הנבדלים במקום תחולת ההטעמה על ידיעת כללי התפוצה של ההברות המשוכות, וזאת כאשר הקריאה בטקסט המקראי היא ללא טעמים³⁸.
5. שוא יחיד מצעי פעמים הוא נע פעמים הוא נח: בבואו לפני סופית הפיניו— ואחרי חירק מתוג הוא נע³⁹, וכן הוא בבואו בעיצור מוכפל⁴⁰. כנגד כן נח הוא

32. הסולם כולל שש תנועות כמספר התנועות הנחתכות בפנים חלל הפה והגרון. השורק אינו נכלל בסולם התנועות האיל ומקום חיתוכו הוא בשפתיים, שעל כן הוא חוץ-פומי.

33. ראה ו' בן-חיים, לשוננו, יח (תשי"ג), עמ' 94.

34. בטקסט, שורות 8–14. "שער התנועות", עמ' 292.

35. "שער התנועות", עמ' 292; ועיין דברי סקו במבוא לפרק הזה, עמ' 285–286,

וראה גם בן-חיים, שם, עמ' 92.

36. שם, שורות 77, 78, 82, 83, ור' הע' 68.

37. שם, שורות 74, 81, ור' הע' 58, 73.

38. שם, שורות 71, 78, ור' הע' 63, 73.

39. שם, שורה 37, ור' הע' 30.

40. שם, שורה 45.

השוא שאחרי קמץ בצורות הנסתר והנסתרים בעבר של בניין קל⁴¹ (דגם קטלה, קטלו).

6. השוא השני מבין שני שואים רצופים באמצע המלה שוא נע הוא⁴².
7. מבטאו של השוא הנע הוא כתנועת הפתח⁴³, וזהו כמפורסם, מימוש האיכותי היסודי של השוא הנע, כשלא תוכפות לו אחרי א', ה', ח', ע' או י', פעדות כתבי המדקקים הקדמונים כולם.

ד. תוכנו של התקציר

שני קטעי כתב-היד שבידינו (ר' להלן סעיף ו) אינם פוללים אלא חלק מגופו של כתאב נחו אלעבראני, אבל ע"ס הכתוב בהקדמתו וכן ע"ס תוכנו של מקורו, הוא "ספר צחות לשון עברית" לרס"ג, אפשר לנו להניח מהו החומר שהיה בדפים החסרים ולשחזר על ידי כך, במידה רבה של ודאות, את תוכנו המלא של התקציר. הנה כך היה בניו חיבורנו:—

1. הקדמה ("צדר אלפתאב"), ובה דיון בחלוקת שמונה התנועות העבריות (פולל השוא) לארבע "דרכים" ודירוגן (להוציא השוא מפאן והשורק מפאן) בסולם יורד (שורות 1–17).

2. מאמר על ההתחלפות המודרגת של התנועות (בהתאם למדרגות סולם התנועות) בהשתנות היסודות אל הנטיות.

הדיון בנושא זה הוא עיקרו של המאמר על התנועות, החלק החמישי בדקדוקו של רס"ג. ממאמר זה לא נשתמרה בכה"י של התקציר אלא הנחת היסוד שלו (שורות 23–15), הנותנת ביסוס תיאורטי לכללי השתנות הניקוד⁴⁴. אף יכול, שנחלוו לה הנחות יסוד נוספות. היות המאמר הנידון כלול בדפים החסרים מוכחת בעיקר ממה שנאמר בסוף ההקדמה (שורות 13–15), שהסיבה לאי-הכללת השורק בסולם התנועות המודרג תוספר במה שיבוא בהמשך החיבור; מקום זה איננו בחומר הנכלל בכה"י שבידינו, ולפי שבמקור, ב"ספר צחות", ההסבר לעניין זה קבוע בראש השער החמישי של המאמר על התנועות, המוקדש להשתנות המודרגת של התנועות בכיוון הירידה, ברי שאף בתקציר הוא היה נתון בהקשר זה. מלמד, שאכן הכיל התקציר מעיקרא פרק על השתנות הניקוד, מתנועה אל תנועה.

3. מאמר על השתנות השוא לתנועה מלאה בהפסק הטעם (שורות 24–64). התחלתו חסרה בכתב-היד.

41. שם, שורות 55–56, ור' הע' 48.

42. שם, שורות 36–37.

43. שם, שם, ור' הע' 29. השווה: סקוז, עמ' 30.

44. ר' לעיל סעיף ג, ההשקפה המורפופונימית, סעיף משנה 1. יש פתח לסברה, שזוהי הנחת היסוד הרביעית החסרה בכה"י הלנינגראדי, שלפי נדפס "שער התנועות" של "ספר צחות" (ר' סקוז, תרביץ, כב, עמ' 178 הע' 27).

נושא זה הוא אחד מעניינות הפרק על השוא, הוא החלק השישי מ"ספר צחות", שטרם נתפרסם אך נסקר בידי סקוז⁴⁵. לא נראה לי להניח, שבאו בהתחלתו החסרה של המאמר הזה עניינים אחרים שנידונו בפרק השישי הנ"ל, שכן עיסוקם אינו בשינויי ניקוד אלא בכללי שוא נח ונע ובאופני הגיית השוא הנע, עניינים החורגים מתחומי המוגבלים של התקציר.

בסופו של המאמר נספחת פסקה קצרה על השתנות הפתח בצורת הקשר של נסתר פיעל לצירי בצורת ההפסק (שורות 64–69).

4. המאמר על הטעם ("אלקול עלי אללחן"), דן בהתחלפות מקום התחולה של המִשְׁך, המותנה בהטעמה, במלים זהות פתיב וניקוד, לשם הבעת מובנים שונים (שורות 69–83). סופו של המאמר חסר בכה"י שלפנינו.

מאמר זה צריך להיחשב כנספח; עובדת הימשכותו למאמר הקודם לו בתקציר יש לה, לפי דעתי, הסבר במכנה המשותף לשניהם: הדיוק בשני המאמרים בנוי על עקרון ההבחנה בין הומוגראפים לגבי תיבות הנבדלות זו מזו רק בפרק פונטי אחד העושה בהן שינוי מבחינה דקדוקית (צורת הקשר כנגד צורת הפסק, לשון זכר כנגד לשון נקבה, צורת עבר לעומת צורת הבינוני).

מן הראוי להוסיף כאן מלים אחדות על מקומו של המאמר הזה במקור. בפרק החמישי של "ספר צחות", בפסקה העוסקת במניית ארבעת הגורמים של התחלפות התנועות, אומר הגאון בסיימה: "... וכמא סנבין [אלוצע] = הוא הגורם הרביעי במניין. — א"א] פי אלמקאלה אלתי תלי הדה" ("שער התנועות", עמ' 302 ש' 20/1), כלומר שהוא עתיד לבאר את עניין ה"וצע"⁴⁶ בפרק התוכף, הוא הפרק בדבר השוא. אבל הפרק הזה, כפי שהוא מסויר בכ"י לנינגראד של ס' צחות אינו כולל את ביאור עניין ה"וצע" (ע"פ סקירתו של סקוז). הסיבה לכך נעוצה דאי בהיות כ"י זה מקוטע, לוקה בחסר ומשובש מעט בסידור דפיו⁴⁷.

עם זאת עולה מן הסקירה של פרקי ס' צחות שהעניין האמור כלול באחד הקטעים האחרים של הספר וסקוז החליט מדעתו לשייכו לפרק השלישי הוא המאמר על הנטייה⁴⁸, בהתעלמו מדברי רס"ג עצמו שהובאו למעלה. גם התקציר שלפנינו מאשר, שאין השיוך הזה הולם, שכן "המאמר על הטעם" מסתפח, כאמור, אל הפרק על התחלפות השוא בתנועה שהוא קיצור מן הפרק על השוא במקור⁴⁹. ועוד יוער, כי

45. סקוז, עמ' 30–34.

46. המונח "וצע" בשימוש של רס"ג ב"שער התנועות" יש לו שני משמעים: א)

הפסק הטעם או טעם מפסיק. ר', למשל, עמ' 314 ש' 13–14; ב) הטעמה. ר', למשל, עמ' 306 ש' 15–16 (ונרדפו "טעם", עמ' 316 ש' 16).

47. ר' סקוז, J.Q.R. 61–60, כרך 23, עמ' 332.

48. סקוז, 16–17.

49. מחבר התקציר החליף את המונח "וצע" במונח פוליסמי אחר "לחן". להודאותיו

ר' הע' 58 לטקסט. נ"ל כי ההחלפה האמורה יסודה בשימוש התכוף הנעשה בידי המחבר במונח אחר הנגזר מלשון וצע והוא "מוצוע" שהוראתו הקשר, טעם מחבר.

במקור, בס' צחות, מתרחב בירור ההבחנה בין הומוגראפים וכולל גם נוגדות (אצדאד בלשוננו של רס"ג) הנבדלות זו מזו באחת מתנועותיהן, למשל: שָׁמַעוּ-שָׁמְעוּ, שָׁמַע-שָׁמַע.

ה. המינוח הדקדוקי

המינוח הדקדוקי של רס"ג הוא המשמש גם בלשוננו של מחבר התקציר. כמעט כל המונחים בחיבור שלפנינו הריהם ערביים, ורובם שאולים הם מן הדקדוק הערבי כמשמעותם או מושפעים ממנו⁵⁰.

לנוחות הקוראים יובא בסוף המאמר מפתח כללי של מונחי התקציר ובו גם ייפלטו המונחים הדקדוקיים. בגוף המאמר, בהערות לטקסט, יוער על משמעויותיהם ומקורותיהם בכתבי רס"ג ועל מקבילותיהם בדקדוק הערבי ובדברי מדקדקים יהודים מיממה"ב.

ו. המסירות של התקציר

מצאתי את החיבור בשני קטעי גניזה מאוסף טיילור-שכטר שבספרייה האוניברסיטאית של קמברידג'. שניהם אינם אלא חלקים מכתב-יד אחד, שדפיו נתלשו ונתפוררו. ואלה הם הקטעים⁵¹:

(1 T-S.Ar.5.46 (סומן כ"י א) — קטע בן שני דפים מחוברים אך לא רצופים (הקטע פולל את שער החיבור).

(2 T-S.Ar.5.16 (סומן כ"י ב) — קטע בן שני דפים מחוברים. נוסח התקציר תופס את הדף השני, והוא המשך ישיר לדף השני של כ"י א (הקטע אינו פולל את סופו של התקציר).

לא עלה בידי לגלות בספריית קמברידג' את הדפים שנתלשו קפנים המפתח של כ"י א, כך שהחיבור המתפרסם כאן קטוע, לפי שעה, באמצעו ובסופו. שני הקטעים שצירפנום כתובים ע"ג נייר בגודל בינוני. הכתב חצי מרובע מזרחי (המאה הי"א). בכל עמוד 15 שורות. הכתוב מוטושטש במקומות אחדים, בעיקר בכ"י ב.

החיבור מועתק כאן בצורתו בכתב-היד. השארתי כמות שהוא את ניקודן של כמה תיבות עבריות שיצא מידי סופר כה"י. הוספתי בנוסח המקור נקודות מבחינות לאותיות הערביות ל' = ד, ח' = ז, ט' = ה (האותיות שיש בהן במקור נקודות הבחן הן: ג' = ח, ז' = ט, ט' = ז). בנוסח התרגום השלמתי קיצורים של מובאות מקראיות וניקודתן (ניקוד חלקי). אף הוספתי סימני פיסוק.

⁵⁰ על זיקת השקפתו הדקדוקית של רס"ג ואוצר מונחיו לבלשנות הערבית העמידו כבר באכר, עמ' 60–62; סקו, עמ' 57–60; אלוני, האגרון לרס"ג, מבוא, 27–28, 31, 35, 37, 59–58.

⁵¹ עד עתה לא הוער עליהם דבר בספרות המחקרית. אני מודה לפרופ' דוד טנא שבדק בעבורי נתון זה בכרטיסיית קטעי הדקדוק מן הגניזה שברשותו.

רשימת קיצורים (לטקסט ולמבוא)

W. Bacher, *Die Anfänge der Hebräischen Grammatik*, Leipzig = באכר 1895.

גאממע = דוד בן אברהם, גאממע אלאלפאט, מהדורת ש' סקוז, ב פרכים, ניו-האבן, 1945-1936.

דקה"ט = ס' דקדוקי הטעמים, מהדורת בער-שטראק, לייפציג 1879.
פללי אוי"ה ובגדכפ"ת = נ' אלוני, "קטעי גניזה אויה ובגדכפת" (נספח למאמר "ספר הניקוד לר' סעדיה גאון"). בית מקרא, טו (תש"ל), עמ' 43-65.
כתאב אלמצותא = נ' אלוני, "ספר הקולות — כתאב אלמצותא למשה בן אשר (שני קטעים מהמקור בצירוף מבוא)", לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 9-23; 159-136.

מאמר על השוא = K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936.
סדר הסימנים = נ' אלוני, "סדר הסימנים (חיבור קראי בדקדוק המסורה מחקופת משה בן אשר)", *HUCA*, כרך 35 (1964), עמ' א-לג.
ספר צחות = רס"ג, ספר צחות לשון הקודש (כתאב פציח לגה אלעבראניין; כתב אללגה).

S.L. Skoss, *Saadia Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian*, Philadelphia 1955 = סקוז.

עלי בן יהודה הנזיר = נ' אלוני, "עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 75-105.
פירוש ס' יצירה לרס"ג = רב סעדיה גאון, תפסיר כתאב אלמבאדי, מהדורת מ' למברט, פריס 1891; מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב.
קובץ רס"ג = רב סעדיה גאון — קובץ תורני מדעי (עורך: י' פישמן), ירושלים תש"ג.

הרקמה = ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה בן ג'נאח, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד.

שער הנטייה = החלק השלישי מדקדוקו של רס"ג, המקור עם תרגום אנגלי: S.L. Skoss, *A Study of Inflection in Hebrew from Saadia Gaon's Grammatical Work Kutub Al-Lughah*, J.Q.R., N.S. Vol. 33 (1942-3), pp. 171-212.

שער התנועות = החלק החמישי מדקדוקו של רס"ג, המקור עם תרגום אנגלי: S.L. Skoss, *A Study of Hebrew Vowels from Saadia Gaon's Grammatical Work Kutub Al-Lughah*, J.Q.R., Vol. 42 (1952-3), pp. 283-317.

תרגום עברי: ש' סקוז, "המאמר על התנועות בעברית מס' כתב אללגה לרס"ג", תרביץ, כב (תשי"א), עמ' 174-184.

ה מ ק ו ר *

[כ"א]

- [א.] כתאב נחו אלעבראני¹. קאל אלמכתצר הוא אלכתאב² אן ללגה אלעבראניה ח נגמאת נחו³ והי אתנתאן פי אלרפע ואתנתאן פי אלכפץ ותלתה פי אלנצב וואחדה הי אלגום⁴ פנגמתי אלרפע הי אלאו ואלאו ונגמתי אלכפץ אלאי ואלאי ותלת נגמאת אלנצב הי אלקמצה ואלפתחה ואלתלת⁵ נקט⁵ ונגמה אלגום הי אלשווא⁶ ולהוא אלג⁷ נגמאת⁸ דרגאת מרתבה אלואחדה פוק אלכרי⁹ פנדכרהא ונקול אן אלדרגה אלעוליא הי דרגה אלרפע אלכבר והי אלאו [א.ב.] ודונהא דרגה אלקמצה והי אלנצב אלכביר ודונהא דרגה אלפתחה והי אלנצב אלאוסט ודונהא דרגה¹⁰

* הריני מכיר תודה לפרופ' שלמה מורג, שהציע לי שיפורים ודיוקים בנוסח התרגום לעברית.

1. לצד השם "כתב אללגה" נקרא דקדוקו של רס"ג גם "כתאב פציח לגה אלעבראני" (בפותרת לפרק החמישי הוא שער התנועות) וכן גם "כתאב פציח אלעבראני ואעראבה" (בפותרת לפרק הרביעי הוא שער הדגש והרפה). כמסתבר, גם בשם החיבור הלך בעל הקיצור אחר מקורו, אלא שע"פ מינוחו העדיף לשון "נחו" במקום "אעראב" השווה לו במשמעו (ראה מש"כ במבואי, סעיף ב); והואיל ואין חיבורו אלא קיצור כמה מעניינות הניקוד שבדקדוק המקיף של רס"ג השמיט משמו את מלת "פציח", שעניינה רחב יותר ומורה על נכונות דקדוק-התצורה בכלל.

2. נוסחת הפתיחה של התקציר אף היא עשויה במתפונת נוסחת פתיחה של כמה מחיבורי רס"ג השלמים, כאשר אחרי שם החיבור תוכף הדיבור "קאל גאמעה", אלא שכאן מדבר המקצר ובמקור מדבר "המאסף". ראה פפתיחות לכתאב אלסכפין לפטה (נ' אלזני, ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 241), כתאב אלשהאדה ואלותאיק (ש' אסף, ס' השטרות של רס"ג, קובץ רס"ג, עמ' ג), ספר המצוות (ד"צ בנעט, קובץ רס"ג, עמ' שע"ג).

3. הצירוף "נגמאת נחו", כמונח, אינו ידוע לפי שעה מ"ספר צחות", אבל הוא ללא ספק מעוגן בשיטתו של רס"ג (עיין במבוא). הוא מקביל למונח "חרוף" (= חרפאת) אלאעראב" בתיאוריה הדקדוקית של הערבים (עיין באלפתאב לסיבוייה, מהד' דירנפורג, פאריס 1881, ח"א, עמ' 2). למונח "נחו" במשמע "אעראב" אצל רס"ג (בפירושו לס' יצירה) ראה באכר, עמ' 38 הע' 4.

4. רפע, כפץ (או גר), נצב וגו' הם, כידוע, מונחי האעראב בדקדוק הערבי, המציינים את יחסות השם ודרכי הפועל. ראה: U. Mosel, *Die syntaktische Terminologie bei Sibawaih*, München 1975, I, p. 34.

5. פלומר סגול. למונח הנ"ל השווה: סדר הסימנים, עמ' י' ש' 10, 12; כללי או"ה ובגדכפ"ת, עמ' 56 ש' 49, ועוד בחיבורים קדמונים אחרים.

6. השווה דברי רס"ג בסוף הפרק הרביעי מדקדוקו: "גום אעני אלשווא" (ע"פ תצלום דף מכ"י לנינגראד, הנספח למאמרו של סקוז ב-J.Q.R., סדרה חדשה, פרך 23, 1932/3, עמ' 10).

ה ת ר ג ו ם

[כ"א]

[א.א.] ספר ניקוד העברית. אמר המקצר של הספר הזה, כי ללשון העברית שמונה תנועות של ניקוד והן: שתיים בדרך רום ושתיים בדרך מטה ושלוש בדרך ניצב ואחת היא דרך הקיטוע; ושתי תנועות הרום הן החולם והשורק, ושתי תנועות השחייה הן הצייר והחירק

5 ושלש תנועות הניצב הן הקמץ והפתח והשלש-נקודות, ותנועת הקטיעה היא השוא. ולשבע התנועות האלה דרגות מסודרות-בדירוג והאחת מעל האחרת, והרי אנו מזכירים אותן ואומרים

[א.ב.] שהדרגה העליונה היא דרגת הרום הגדול והיא החולם,

ותחתיה דרגת הקמץ והיא הניצב הגדול, ותחתיה

10 דרגת הפתח והיא הניצב הפינוני, ותחתיה דרגת

329 ואילך) ועיין גם סקוז, עמ' 30. והשוה גם לדברי בעל פתאב אלמצותא, מהד' אלוני, עמ' 138 ש' 23 והערות המהדיר בעמ' 139 מס' 24.

כמפורסם, מצויה חלוקה של התנועות העבריות לשלוש "דרכים" בספר דקדוקי הטעמים, מהדורת בער ושראק (לייפציג 1879), סעיף 36: "דרך הרום או או שתיים נחיות, דרך מטה אי אי מנויות, והשלש להציב עשויות אה אה אי הראויות, ואחת [היא השוא] סתם כליות לא תצא בכל פעם בפיות". נוסחה מקבילה נמצאת במחברת התיג'אן העברית (מהד' י' דירנבורג, פאריס 1871, עמ' 56). דומה, שהמונחים רפע/רום, כפץ/מטה (שחיה, במינוחה של מחה"ת), נָצַב/להציב (ניצב, במינוחה של מחה"ת) מכוונים מעיקרא לשלוש התנועות היסודיות u, i, a בהתאם, וביסוד הגדרתן במונחים הללו וקביעת ההבדלים האיכותיים שביניהן עומדת, לדעתי, תפיסה אויר-קינטית של יצירת התנועות, היינו הליכים החלים באופן תנועת זרם האויר הנישף החוצה ובכיוון תנועתו. המונחים רום ומטה מורים על כיוון תנועת זרם האויר כלפי מעלה או מטה, בהתאם, היינו שיש בחיתוכן של תנועות u ו-i סטיות הגבהה או השפלה במהלכו של זרם האויר, ואילו המונח ניצב מציינ, שזרם האויר בתנועת a הוא יציב וקבוע בכל מהלכו ואינו סוטה מעלה או מטה, שעל פן הוא מורה למעשה על המצב הנייטרלי של ירימת האויר ועל פיו נמדדות סטיות הפיון במהלכו של זרם האויר אצל שתי התנועות הראשיות האחרות. בנושא זה דנתי בהרחבה במאמר העומד להתפרסם בספר היובל לכבודו של פרופ' ז' בן-חיים. ועיין גם: ש' מורג, לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 194-200.

7. טעות. צ"ל: אלו, כלומר שבע התנועות (המלאות).

8. למונח נגמה בכתבי רס"ג ראה: E. Hommel, Untersuchungen zur Hebräischen Lautlehre, Leipzig 1917, pp. 74-75; ובייחוד נ' אלוני, "נעמה" — נגמה בימיה הפיניים", יובל, ב (תשל"א), עמ' יב-יג. ש' מורג, לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 276/7.

9. לדירוג התנועות השוה: "שער התנועות", עמ' 292 ש' 26 ואילך, ועיין: ז' בן-חיים,

"תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו, יח (תשי"ג), עמ' 92-94.

אלתלתה [נקט] ¹⁰ והי (דרגה אלתלתה והי דרגה) ¹¹ [אלנצב אלאצגר ודונהא דרגה אלאי והי דרגה אלכפץ אלאצגר ודונהא דרגה] אלנקטה אלואחדה ¹² והי אלכפץ אלאכבר ¹³ ותבקא נגמה אלא ¹⁴ מפרדה לא תדכל פי תרתיב אלדרגאת ¹⁵ ולדלך לעלה ¹⁶ סאצפהא פי מא יסתאנף ¹⁷ פאד קד קדמנא תרתיב היה אל 15 נגמאת אצל פי צדר כתאבנא פלנביין אלן מא אל מנפוע פי דלך ומא אלדי דעאנא אלי תרתיבהא היא ¹⁸ ונקול אן לכל אסם מן אלאסמא ¹⁹ פי אללגה אלעבראניה נחו כאץ גרא עליה רסם אלוגה מן אול פלא עלה 20 תעטא פיה לם צאר [ב] דלך ולא דליל ידל עליה כיף רסם בל אנמא דלך יוכד תלקינא מן אהלה ²⁰ כמא יוכד סאיר אללגאת. ולכנא אנמא נתכלם ונעטי אלעלל ונקים אלדלאיל עלי אלאסמא אדא אחצרפת ²⁰ פאנהא ...

10. השלמתי, שהרי אין הכונה כאן לדרגה השלישית (שהיא, באמת, דרגתו של הפתח) אלא לדרגת "השלוש-נקודות", היינו הסגול.
11. בשורה 11 חל שיבוש בהעתקה: מכאן הוכפלו המלים "דרגה אלתלתה והי דרגה" (ולכן הקפתי את הכפילה המיותרת בסוגריים עגולים), ומכאן נשמטה שורה שלמה מסיבת הומואוסטלוטון ("דרגה"), והשלמתיה מסברה על יסוד ניות ההקשר ובהתאם לשמות התנועות בדקדוקו של רס"ג (סקוז, עמ' 58); ההשלמה נרשמה בין סוגריים מרובעים בשורות 11-12, ולפיכך נוספה לעמוד זה שורה יתירה לנמצא בכה"י שלפניי.
12. כלומר חירק. השוה: פתאב אמצותא, 148 ש' 75; סדר הסימנים, יט, ש' 14 ועוד ונקרא בחיבור זה גם אלסימן אלספלאני (יט ש' 1); גאמע, 78, ש' 176 ("בכפץ אעני בנקטה וואחדה").
13. לשמות התנועות אלרפע אלאכבר, אלנצב אלכפיר וכו' ב"ספר צחות" של רס"ג ראה אצל סקוז, עמ' 58. השמות הללו מיוחדים הם לטרמינולוגיה של רב סעדיה ולא נמצאו כמקשה אחת — אצל זולתו ממדקדי ימה"ב.
- 13א. השורק מכונה אלרפע אלאצגר. ר' סקוז, עמ' 58.
14. השוה לפתוב בס' דקה"ט, סעיף 36: "או [פצ"ל ע"פ פתביהיד ולא אי פבנוסח הנדפס ע"י בער] לבדה נשארה לא תימנה עם אלה [עם שאר התנועות] בספירה לעילה גדולה ויתרה" (מהד' בער ושטראק, עמ' 34). ועיין ז' בן-חיים, לשוננו, טז (תש"ט), עמ' 162-163.
15. למונח "עלה" = סיבה, השכיח מאוד בכתבי המדקדים, עיין: נ' אלוני, בית מקרא, כרך טו (תש"ל), עמ' 40.
16. המקום בחיבורנו, שבו אמורה להיפתח ולהתפרש הסיבה לאי הכללת השורק בדירוג התנועות, הוא קטע החסר בכה"י שלפנינו. מן המקור אנו יודעים שהעניין הזה נקבע ב"שער התנועות" בפתח הדין על התחלפות התנועות בכיוון הירידה ("שער התנועות", עמ' 302); ולפי זה רשאים אנו לשער, שאחד משערי התקציר, שלא נשתמר בידינו בכה"י, אכן הוקדש לנושא מעבר התנועות המיודרג, ועיין במבואי, סעיף ד.

- השלוש-נקודות והיא הניצב הקטן, ותחתיה דרגת הצייר
והיא השחייה הקטנה, ותחתיה דרגת הנקודה-האחת
והיא השחייה הגדולה; ונשאר תנועת השורק מופרדת, אינה
נכנסת בסידור התנועות וזאת מסיבה שאתארה
15 במה שעתידי לבוא וכיון שהקדמנו את סידור התנועות האלה (זו אחר זו)
פיסוד ראשון בהקדמת ספרנו הבה נבאר עתה מה
המועיל בכך ומהו שהניע אותנו לסידורן הזה,
ונאמר שלכל שם מן השמות פלשון העברית
ניקוד מיוחד שחל עליו חוק הצורה מתחילה, ואין סיבה
20 שתיתן בו מדוע נהיה כך ולא ראינו המורה עליו פיצר
הונהג, אלא רק שזה נלמד בקבלה מפי היודעים אותו, כשם
שהוא נלמד אצל שאר הלשונות. אבל אנו נדון וניתן את הסיבות
ונקיש את הראיות רק לגבי השמות כאשר יינטו, שהרי הם ...

-
17. השוה "שער התנועות", עמ' 302, ש' 8-9.
18. הפונה כאן לצורת היסוד של המלה שהיא לעולם שם בלתי-נטוי. השם בצורתו
היסודית מכונה גם "אסם אצלי" (ר' להלן הע' 23) וגם "אצל" ו"גוהר" (הרפה ב"שער
התנועות") ובעברית "יסוד", "יסודת" (בהקדמת האגרון. ראה: א' גולדנברג, לשוננו לו,
תשל"ג, עמ' 284). ושוה לו בערפו המונח העברי "נטע" שבס' דקה"ט (ראה: ז' בן-חיים,
לשוננו יח, עמ' 91).
19. שימוש לשון דומה בדברי רס"ג בא בסוף "שער הדגש והרפה": "ואלכאציה אלג
נטאיר אלכלאם אלתי תוכד תלקינא לא עלה עליה מן גזה אללגה ... (הציטאט נלקח מתצלום
כה"י הנופר בעה' 6 לעיל). והשוה בדברי בעל "המאמר על השוא": "הוא הו אלחלקין אלדי
אכדנהא בקבלה שלאמת מאנשי פנסת הגדולה (עמ' ט, ש' 5. והשוה עוד לנאמר בעמ' י', ש'
13). בכל המקומות הנ"ל הפונה ללימוד על פה ישירות מפי אב או מורה ולא באמצעות
ספרים, פלומר שמועה וקבלה מרב.
20. שיעור המשפט: כאשר משתנים השמות מצורתם היסודית עקב נטייתם (על
הגורמים קשני-התצורה ר' מבוא, ג) חל גם שינוי בגוף ה"יסוד", שעל כן יש את לניקוד סיבה
והסבר. תפיסה זו שלניקוד אין סיבה ביסוד אלא רק בנטייה מובעת ע"י רס"ג בהקשר לדיגוש
ולריפוי של המלה, והרי לשון ב"שער הדגש והרפה": ונקול אן אלסמא אלאצליה אלתי הי
אס ליבנא עליה לא תקע עלה לתשדיהא וארכאיהא ולך כקולך צמים דגש וקנים רפי לא עלה
לדלך ... אדגש ואלרפי אלטביעי אלדי פי אלסמא אלאצליה אלמגעול אסא ליבנא עליה
לא יטאלב ענה בעלה לכן אדא צרפת הוא אלסמא ואנתקלת צארת לתשדיהא
וארכאיהא עלל. (קטע זה צוטט ע"י סקוז בסקירתו הראשונית על דקדוקו של רס"ג, ר' מאמרו
הנופר בעה' 6 לעיל, עמ' 334 הע' 12). תפיסה זו אף היא עולה מ"שער התנועות", אע"פ
שלא נתנסחה בה במפורש. ועייין: סקוז, עמ' 19, 49.

- [א,ב] ואִדָּא²¹ כִּאֲנַת אֲלֻכְלָמָה מִחֻמְלָה כִּאֲנַת אֲבָדָא לָךְ וְהוּ כְּקִי²² אֵל אֲשֶׁר
 25 דִּבְרַתִּי לָךְ מִחֻמְלִין²³ כִּאֲנָא אוּ מוֹצוּעִין²⁴ אַחְדָּהּמָא מָא כִּאֲן
 יִשְׁאֵר²⁵ בְּה אֵלִי אִסְם מוֹנֵת יַעֲנִי לִשּׁוֹן נִקְבָּה כְּקוֹ אֲלִישַׁע הַגִּידִי
 לִי מָה יֵשׁ לָךְ בְּבֵית וְאַלְגָּנִס אֲלֹאכֵר מָא כִּאֲן בִּלְגָה אֲלֹאֲרֵמָאנִי²⁶
 כְּקוֹ דְּנִיָּאל לָךְ אֵלֶּה אֲבָהּ וְאִדָּ קִד וְצַפְנָא אַפְעָאֵל אֲלֻמְחֻמֹּל וְאַלְמוֹצוּעַ
 פִּי אֲלֹאֲסֻמָּא²⁷ פִּנְצַף אַפְעָאֲלֵהֶם פִּי אֲלֻכְלָאֵם²⁸ וְנִקּוּל אוּל דְּלָךְ אֵן אֵל
 30 כֻּלְמָה אֲלֹתִי יִכּוֹן אֲכֻרָהָ כִּאֲף יִשִּׁיר [אֵלִי] לִשּׁוֹן זִכֵּר מִתֵּל קוּל
 דְּבָרִי(י) וְאַלְסֻבֵּב פִּי דְּלָךְ אֵנָה אֵן כִּאֲן מוֹצוּעָא כִּאֲן דְּבָרְךָ כְּקוֹ כִּי
 יִבּוּא דְּבָרְךָ וְכִבְדוֹנָךְ וְאֵן כִּאֲן מִחֻמְלָא כִּאֲן דְּבָרְךָ כְּקוֹ
 וְיֵאמֵר מִנּוּ עֵתָה יִבּוּא דְּבָרְךָ וְתִקּוּל אֵיִצִּי פִּי אֲלֻמְצוּעַ אֲנִי בִּנְךָ
 בְּכָרְךָ עֲשׂוּ וּפִי אֲלֻמְחֻמֹּל עֲשׂוּ בְּכוּרְךָ וְתִקּוּל אֵיִצִּי פִּי אֲלֻמְצוּעַ
 עֲבָדְךָ אֲנִי הַבִּינִי וּפִי אֲלֻמְחֻמֹּל זִכֵּר דְּבִר לְעִבְדְּךָ דְּלָךְ יִגְרִי
 35 עֲלִי הָדָא מָא כְּלָא אֲתֵנִין פִּי אֲלֻקְרָאֵן²⁹ פִּאֲנָהמָא מִפְתּוּחִין³⁰ וְאֵן כִּאֲנָא
 מִחֻמְלִין אֲלֹאֹל טוֹב עֲשִׂית עִם עֲבָדְךָ וְאַלְאֲכֵר יִי עַל יְמִינְךָ

21. תחילתה של הפסקה, החסרה בכה"י, כללה גם דיון במלת "בך" (ואולי גם בצורות
 "אתך" ו"עמך"). דבר זה אנו יכולים ללמוד מסקירת תוכנו של הפרק על השוא ב"ספר
 צחות" (סקוז, עמ' 34–35).

22. קיצור מן "כקולך" או מן "כקולה" או מן "כקול" — והשלמתי בתרגומי ע"פ
 ההקשר.

23. לשימוש במונח מחמול = הפסק הטעם, צורת הפסק, וניגודו מוצוע = הקשר,
 צורה בתוך המבע, השוה: "שער התנועות", עמ' 304 ש' 17, 306 ש' 14, 312 ש' 11. אלו הם
 מונחים סגוליים לרס"ג, ועיין סקוז, שם, 59: בן-חיים, שם, עמ' 96. אף הם משמשים אצל
 רס"ג לענייני תחבירי: נושא ונשוא (פירוש ס' יצירה ב, ה. מהד' קאפח, עמ' פה ש' 23), וזהו
 בודאי שימוש המקורי ומושפע מן הדקדוק הערבי.

24. לשון "אשאר" משמש אצל רס"ג לציון ההוראה על התפקיד הדקדוקי של צורן
 מסוים או של צורה מסוימת. השוה: "שער הנטייה", עמ' 176 ש' 22, 196 ש' 11, 184 ש' 12
 ועוד.

25. כך גם נקראת הלשון הארמית בתרגומו של רב סעדיה לבר' כה, כ; והשוה: סדר
 הסימנים, עמ' יג ש' 14, 15. אצל אחרים מצאנו גם "אלסריאני" כגון בחיבורו של עלי בן
 יהודה הנזיר, מהד' אלזני, עמ' 100 ש' 14 ובגאמא אלאפאט לדוד בן אברהם הקראי (ערך
 "ארם"); וכן בס' הרקמה (ר' הערת וילנסקי ב"נוספות", ח"ב, עמ' תקטז). אצל רס"ג גם לזה
 אלכסדאנין (ספר הגלוי, מהד' א"א הרפכי, עמ' קנא ש' 18). פרו' בלאו מעיר, כי גם
 אלקרסאני משתמש בשם ארמאני (פתאב אלאנואר ואלמראקב, מהד' נמוי, עמ' 13).

26. נראה, כי המחבר תפס את תיבת "לך" (ורעותה "בך") כצורה יסודית ולא כצורה
 מורכבת המכילה פניו גוף חבור, ולכן כיון במונח "אלאסמא". צריך להניח, שיש מקור
 לתפיסה זו בדקדוקו של רס"ג, אלא שלדאבון לא נתפרסם לפי שעה הפרק על השוא מ"ספר
 צחות", שבו מעוגן הדיון על התיבות הנ"ל. אבל דומני, שיש ראיה לדבר, אף פי ראיה
 שבשתיקה, מדיונו של רס"ג ב"שער הנטייה", שכן בכל הפרק המפורט הזה, שנידונו בו כל

- [ב.א] וכאשר תהיה המלה בהפסק־הטעם תהא תמיד לך והוא כאמרך אל אשר
25 דברתי לך (שם' לב, לד). צורות הפסק או הקשר יהיו: האחד מה שהוא
נרמז בו על לשון נקבה כדבר אלישע הגידי
לי מה יש לך בבית (מל"ב ד, ב), והסוג האחר מה שישנו בלשון הארמית
כדבר דניאל לך אלה אבהתי (דנ' ב, כג). ואחר שתיארנו את פעולות ההפסק
וההקשר
- בשמות נבוא לתאר פעולותיהם במלים ונאמר לפני כן
שהמלה אשר סופה הוא כ"ף מורה על לשון זכר כמו אמרך
30 "דברך", והסיבה לכך שאם היא הקשר יהיה דברך כמו פי
יבוא דְּכָרְךָ וכבדונך (שופ' יג, יז) ואם היא הפסק יהיה דְּכָרְךָ כמו
ויאמר מנחם עתה יבא דְּכָרְךָ (שופ' יג, יב), ותאמר גם כן בהקשר אני בנך
כְּכָרְךָ עשו (בר' כז, לב) ובהפסק עשו כְּכָרְךָ (בר' כז, יט), ותאמר גם כן בהקשר
35 עֲבָדְךָ אני הבינני (תה' קיט, קכה) ובהפסק זכר דבר לְעֲבָדְךָ (תה' קיט, מט). כך
נוהג
- בזה חוץ משניים במקרא שהם פתוחים אע"פ שהם שניהם
בהפסק: הראשון, טוב עשית עם עֲבָדְךָ (תה' קיט, סה) והאחר, אדני על יָמִינָךְ
(תה' קי, ה)

אופני הנטייה של השם והפועל והמילית, אין נידונות בו כל עיקר צורות פגון "לך". מלמד,
שליטתו צורות לך, לי, בו וכד' נחשבות לו פיסודות (אסמא אצליה) ולא כצורות נטיות,
דינן אינו דיןן ארצך, עדיך, עלינו וכד'. אף יש מקבילה לתפיסה זו בדברי בעל פתאב
אלמצותא: "אלאסמא גיר אלמרובה [=השמות בלא פניניים] . . . כקולנא עֵם, שֵׁם, קָח, לָךְ,
אָתְּ, קָךְ, עֲזָ" (מהד' אלוני, עמ' 140 ש' 33–34).

27. תיבת "פלאם" משמשת כאן למחבר פריבוי קיבוצי מן פלמה = מלה בכלל; היא
מכוונת אפוא כלפי השמות והפעלים הנידונים בפסקה המתחילה בשורה 29, ומחוץ לגדרה
אותיות השימוש (אללואחק), ובכללן אותיות היחס ב, ל — הנידונות בפסקה הקודמת —
אע"פ שהן עשויות להעמיד "פלמה" (פגון בך, לך) הנחשבת בשם יסודי (ר' הע' 26).
28. פנינו מקובל בכתבי רס"ג להורות על ספרי המקרא. עיין: מ' וילנסקי, ס' הרקמה
לריב"ג, עמ' טז הע' 7; י' ריבלין, קובץ רס"ג, עמ' שצ"ו; נ' אלוני, ס' האגרון לרס"ג, מבוא,
עמ' 64. השוה בקטע מהדאיה אלקאר שנתפרסם בידי ק' לוי: אלקראן אלטבראני (המאמר על
השוא, עמ' לה ש' 6). ושכיח גם בכתבי חכמים אחרים בני התקופה.
29. פלומר מנוקדים בשוא ההגוי פפתח. לשון פתיחה האמור בשוא מרמז על היותו
נע והגוי פפתח, שזהו מימוש היסודי של השוא הנע. השוה בפירוש ס"י לרס"ג: ואלכף
אלמזאדה עלי נכרה תכון מ פ ת ו ח כקולך פבוא קצאת (ובעברית: והפ"ף הנוספת על צורה
בלתי מיודעת תהיה הגויה פפתח כאמרך פבוא, פצאת) ר' מהד' קאפח, עמ' קיג ש' 23–24.
והשוה עוד ב"שער התנועות", 306 ש' 1; ועיין: סקוז, עמ' 30; א' דותן, ס' דקה"ט, ירושלים
תשכ"ו, מבוא, עמ' 35. ש' מורד, העברית שפפי יהודי: תימן, ירושלים תשכ"ג, 163.

- פקט³⁰. וכדלך בפעל אלמחמול ואלמוצוע פי אלאמר אלדי יומרו
 בה גמאעה³¹ פאנה^{31א} אדא כאן מוצועא כאנת נגמחה שוא סאכנה³²; [ב,ב]
- 40 כק צאו פאדא צאר מחמולא צאר צאו והו קו ומלאו את החצ
 חללים צאו וכדלך פי אלמוצוע תקול לכו ופי אלמחמול תקול
 לכו ואדא לחקת³³ אלתי³⁴ פי אול אלכלמה³⁵ לס יגיר מן הדא אלנטר שיא
 לאנך תקול תלכו ותלכו תצאו ותצאו תשבעו ותשבעו³⁶
 ואמתאל דלך ומן אפעאלהמא איצי אנה אדא כאן אלאמר מצרופא³⁷
- 45 אלי אסם מונח פהו יכון בשוא מן תחריכהא³⁸ נטיר קו דברי
 והדא אלקול אדא כאן מוצועא ואדא צאר מחמולא אנתקל³⁹ אלי
 אהנתין⁴⁰ וצאר דברי וכדלך דברו ודברו ואלביאן פי הדא זמרו
 אם זמרו פאלאול אד הו מוצוע פהו זמרו בשוא ואלתאני אלדי
 הו מחמול צאר זמרו וכדלך אלקול פי עמדו עמדו ואין
 מפנה אנמא אכתלפא⁴¹ אן אלאול מוצוע ואלב מחמול ומן אפעאלהמא
 50 איצי אדא כאן אלוואצף יצף ען נפסה פעל⁴² יריד יפעלה⁴³ ואלפעל

30. בדרך אגב נמצאנו למדים, שבצורת קְמִינְךָ השוא (שבנו"ן) נע הוא. כנראה בגלל
 קיטועו של כה"י הלנינגרדי של "ספר צחות" בפרק על השוא (סקוז, 30–31) אין בו אישור
 מדברי רס"ג עצמו למשתמע מדברי המקצר כאן. מפל מקום יש בדברי מחברנו ראה
 להשקפה הדקדוקית, התופסת את פונת השיטה הטברנית בטיבו של השוא בצורת ימינך
 ושכמותה ששוא נע הוא. כמסתבר, אריכות תנועת החירק גורמת בהכרח לנעויות.
 31. כלומר, צורת הרביעי של הציווי. המונח הדקדוקי גמאעה = לשון רבים בא
 ב"שער הנטייה", עמ' 186 ש' 15, ונמצא גם בפתאב אלמצותא, עמ' 142 ש' 44 (ור' הערת
 המהדיר בעמ' 143 מס' 66). מקבילי-תרגומו העברי "קיבוץ" מצוי בס' דקה"ט, ר' באכר,
 עמ' 36. ועיין גם וילנסקי, ס' הרקמה לריב"ג, עמ' ריג הע' 6* ועמ' שפח הע' 9.
 31א. בכה"י: כאנה; צורך התיקון גלוי.
 32. נראה לי, שנפלה כאן טעות (של המקצר? של המעתיק?) וצ"ל: מתחרפה, היינו
 שוא נע, כי לפי משנתו של רס"ג חייבת תנועה לתכוף לעיצור הפותח דיבור. עיין "שער
 התנועות", עמ' 290 ש' 15 ואילך ("אלמקדמה אלתאניה"). חיזוק להצעת התיקון נמצא לי גם
 בדברי רס"ג בפרק על השוא (ראה: סקוז, עמ' 31) בפסקה הדנה בכללי השוא הקודם לגרוניות,
 שאז הגייתו כתנועת הגרונית.
 33. לשון לחק מורה על התחברות המוספיות (אללואחק) אל בסיס נטייה או אל צורה
 מוגמרת. השוה, למשל, ב"שער הנטייה": אללואחק אלתי תלחק אלאסמא (עמ' 176 ש' 5).
 ראה: סקוז, עמ' 45, והשוה: באכר *Die grammatische Terminologie des Haggug*, Wien 1882, p. 25.
 34. התי"ו היא בכלל תחיליות העתיד אית"ן, הנחשבות אצל רס"ג קבוצה לעצמה
 בתוך "אללואחק" ("שער הנטייה", עמ' 176 ש' 12, עמ' 182 ש' 5). במינוחו של דוד
 בן-אברהם הקראי הן נקראות "חרוף אלאשארה" (גאמע, ח"א, עמ' 457).
 35. מונח שגור לציון תחילת המלה או האות/ההברה הראשונה של המלה והיפוכו

והם בלבד. ובדומה לכך בפועל שבצורת ההפסק וההקשר בלשון ציווי אשר יצו

- [ב.ב.] בורבים; שפן כאשר הוא בהקשר תהא תנועתו שוא נח (!)
- 40 כאמרך צאו, וכאשר הוא בהפסק ייעשה צאו והוא פכתוב ומלאו את החצרות חללים צאו (יחז' ט, ז), וכן בהקשר תאמר לכו ובהפסק תאמר לכו; וכאשר אתה מוסיף תי"ו בראש המלה לא משתנה דבר מן העיון הזה שהרי אתה אומר תלכו ותלכו תצאו ותצאו תשבעו ותשבעו והדומה לכך. ומפעולותיהם עוד, אם יהיה הציווי נטוי אל לשון נקבה הרי יהא בשוא נע פעין אמרך דבְּרִי 45 והדיבור הזה כאשר הוא בהקשר, וכאשר יהיה בהפסק ייעתק אל שתי־נקודות וייהפך דבְּרִי, וכמוהו דבְּרוּ ודבְּרוּ; וההוכחה בזה: זמְרוּ אלהים זמְרוּ (תה' מז, ז) הראשון הואיל והוא הקשר הרי הוא זמְרוּ בשוא והשני אשר
- הוא הפסק נהיה זמְרוּ; וכן הדיבור בעמְדוּ עמְדוּ ואין מפנה (נחום ב, ט) אמנם נבדלו זה מזה מפני שהראשון הקשר והשני הפסק. 50 ומפעולותיהם
- גם כן, אם יתאר המתאר על עצמו פועל שמתכוון לעשותו והפועל

"אכר אלפלמה" (ר' שורות 76, 77, 78). השוה: המאמר על השוא, עמ' יא ש' 4; אוי"ה ובגדכפ"ת, עמ' 47 ש' 15; ס' הרקמה, עמ' רמד ש' 12, רמו ש' 16. בסדר הסימנים בא תרגומם: תחילת המלה, אחרית המלה (עמ' כח ש' 20).

36. צ"ל: וְשָׁבְעוּ (ירמ' ה, ב).

37. "מצרוף" פירושו היות בסיס הנטייה (בין שהוא "יסוד" בין שהוא "ענף") קבור אל צורני הנטייה, והוא נרדף אל מנסוב (להלן ש' 55).

38. התחביר קשה (יהיה בשוא מבחינת הנעתו?). ונראה לי, שיש כאן השתבשות בהעתקה וצ"ל "מתחרפה", ולפי זה תרגמתי. כך או כך פונת העניין ברורה: השוא בעיצור מוכפל — הפי"ת בצורת דבְּרִי הנידונה — שוא נע הוא.

39. לשון "אנתקל" כביטוי להתחלפות תנועות מצוי פעמים אחדות ב"שער התנועות" (עמ' 304 ש' 17, 306 ש' 1 ועוד). שם הפעולה הוא "נקל" או "אנתקאל" ומופיע גם הוא בשער הנזכר.

40. כלומר צירי. השוה: המאמר על השוא, עמ' י' ש' 10; כתאב אלמצותא, עמ' 148 ש' 81; סדר הסימנים, דף י' ש' 14, 16 ועוד. ונרדף לו המונח נקטתין (ש' 52 להלן).

41. בכה"י טעות גלויה: אכתלעא.

42. השוה לניסוחו של ר' יונה אבן ג'נאח בס' הרקמה שלו: כשיספר האחד על עצמו (מהר' וילנסקי, עז ש' 6), והוא ניסוח לציון גוף המדבר בפועל.

43. הפונה לפועל בצורת עתיד מוארך המביע מודאליות. ואולי יש לתרגם "יריד" — ירצה, ואז מתפרשת כאן מודאליות של רצון ובקשה.

מוצוּעַא פאנה יכן בשוא פאדא צאר מחמולא בנקטתין⁴⁴ כקו
אספֿרָה ואספֿרָה ותקול אשלמה ואשלמה פי חאל אנה מחמול

[כ"י ב]

- [כא] אפעאל אלמחמול ואלמוצוּע איצי אנה אדא וצף אלוּאצף פעלא [ב,א] 55
[א] ציא מנסתב⁴⁵ אלי [דא] ת⁴⁶ מונתה⁴⁷ וכאן מעני דלך מוצוּעא
כאן נגמחה שוא סאכנה⁴⁸ ואדא כאן מחמולא אנתקלת נגמחה
אלי אלקמצה כקו והארץ היתה תהו ובהו ותקול פי מא חמל^{48א}
ציון מדבר היתה וכד איצי קו כי יד יי עָשְׂתָה זאת וכקול
[אל ה] משתה אש [עָשְׂתָה] אכחלפא לאן אלסאכן⁴⁹ מנהמא מחמול⁵⁰
וכדלך נעָשְׂתָה [נ] עָשְׂתָה ואמתאלהן ומן אפעאלהמא איצי אן 60
אלפעל אדא כאן מסתאנפא⁵¹ מצרופא⁵² אלי כחיר פאנה יכון פי אל
מוצוּע [שוא ס] אכנה כקו תעבדון א האם ואדא כאן מחמולא ארתפע

44. כלומר צירי (הנקרא גם אֶחְנִיתִן, למעלן שורה 47). השוה: "שער הנטייה", עמ' 176 ש' 14; המאמר על השוא, עמ' טו; סדר הסימנים, עמ' כ ש' 21 (ונקרא בחיבור זה גם בעברית: שתי נקודות, עמ' יז ש' 12).

45. השוה שימוש לשון דומה ב"שער התנועות": אלפעל [אלמאצי] אלמנסוב אלי אנה ונחן (עמ' 314 ש' 10); והשוה עוד ב"שער הנטייה", עמ' 184 ש' 1–2. המונח "מנסוב" (מן "אלנסבה", ר' "שער התנועות", עמ' 302 ש' 12 וכן "שער הנטייה", עמ' 176 ש' 18). עניינו אפוא התרפכות פניו הגוף (של הנושא או הקניין או המושא) בבסיס הנטייה.

46. = גוף, פניו הגוף לסוגיו (פרוד וחבור, של נושא ושל מושא ושל קניין), והוא מונח מרפז בתורת הנטייה של רב סעדיה, ומתפרש בהנחת היסוד השלישית המוצעת ב"שער הנטייה", עמ' 176 ש' 18–23. אף הוא טבע שם את המונח "עשר דואת", שתורגם ופורש בידי הראב"ע בס' צחות שלו: ורב סעדיה הגאון ז"ל יקראם עשרת הקונים, והטעם כי הם קונים [= מביאים לנטייה] כל הדברים (מהד' ליפמאן, לב ע"ב). המונח העברי "קונה" מופיע ראשונה בס' דקה"ט (מהד' בער ושטראק, עמ' 35), ועליו ראה: א' דותן, ס' דקדוקי הטעמים, ח"ב, עמ' 218.

47. דעת רס"ג היא שהה"א הסופית בצורת הִיָּתָה (המודגמת בהמשך בשורה 57) וכד' היא פניו גוף הנסתרת ולא צוּרֵן הנקבה, והיא בניגוד להשקפת ר' יונה אבן גנאח (המושפעת מן המדקדקים הערבים) ש'הא בפְּעֻלָּה החולף [= בעבר] לנקבה האחת סימן לנקבה לא כניו" (ס' הרקמה, ריג ש' 12).

48. מן הדוגמאות הִיָּתָה וְעִשְׂתָּה, המובאות בהמשך, מתברר, כי לדעת בעל-הקיצור השוא שאחרי הקמץ בצורת הנסתרת של העבר בפניין הקל נחשב כשוא נח. ואכן, זוהי כמסתבר דעת הרס"ג, אף שלא נאמרה במפורש, שעל פן בפרק על השוא שבדקדוקו לא כלל בין כללי השוא ההגוי פפתח, היינו השוא שהוא נע, את השוא הבא אחרי תנועה הקרויה "גדולה" בצורות הללו ושפמותן. (אבל בצורות שבהן יש שוא באות הראשונה של הדומות, הבא אחרי תנועה "גדולה" ומתוגה, כגון דָּלָלוּ, מקוימת, לדעת רס"ג, הנעתו והגייתו פפתח). עיין סקוז, עמ' 30–31. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם זו המתנסחת בכללי השוא כ"י

בהקשר הרי יהא בשוא, ואם ייעשה לצורת הפסק יהיה בשתי-נקודות כמו אַספֿרָה וְאַספֿרָה; ותאמר אַשְׁלֶמָה [בהקשר] וְאַשְׁלֶמָה בשעה שהוא בהפסק. [כ"י ב]

[ב.א.] והיו פעולות ההפסק וההקשר גם כן, אם יתאר המתאר פועל

55 עבר חבור אל פינני גוף של הנקבה ועניינו הוא הקשר,

תהיה תנועתו שוא נח ואם יהיה בהפסק תיעתק תנועתו

לקמץ, כמו והארץ הִיְתָה תהו ובהו (בר' א, ב), ותאמר פשיהיה בהפסק

ציון מדבר הִיְתָה (ישע' סד, ט); וכמוהו גם אמרו פי יד ה' עֲשֵׂתָה זאת (ישע'

מא, כ) וכאמר

אל המשתה אשר עֲשֵׂתָה (אסתר ה, יב) נשתנו (שתי צורות ההפסק מצורות ההקשר שלהן) מפני שהשוכן שלהם הוא בטעם מפסיק

60 וכמו כן נֶעְשֵׂתָה וְנֶעְשֵׂתָה דומיהן. ומפעולותיהם עוד,

אם יהיה הפועל עתיד נטוי אל לשון רבים הרי יהיה

בהקשר שוא נח כאמרך תַעֲבֹדוּן את האלהים (שם' ג, יב) וכאשר יהיה בטעם

מפסיק יעלה

אוקספורד שפרסם נ' אלוני, לשוננו יב (תש"ג), עמ' 147–148 (כלל ד). ועיין במאמרו של הנ"ל, "נעים ונחים בימה"ב" שם, שם, עמ' 65.

48. לשימוש בפועל חמל בהוראה נהיה או עשה לצורת הפסק השווה: "שער

התנועות", עמ' 314 ש' 14.

49. "סאפן" פירושו בענייננו האות ששוכנת עמה ההטעמה; בדוגמאות שלפנינו הריהי

י' של הִיְתָה וש' של עֲשֵׂתָה. יש עניין להעיר, שבתורתו של ר' יהודה חיוג' יש גם כן קשר בין ה"סאפן" לבין ההטעמה. הגדרת ה"מלעיל" (בצורות כגון נַעַר, קָדַש) היא לשיטתו: סקוט אלסאכן אלחאני ותבאת אלאול (כתאב אלחנקיט, מהד' נוט, עמ' V) ובתרגומו של ר"מ הפהן ג'יקטילה: ופתרון מלעיל נפילת השוכן השני והעמדת [כלומר קיום] הראשון (ספר הניקוד, מהד' נוט, עמף 122). ע"ד כך הוא מפרש גם מלרע. לשון שכן בעברית לעניין ההטעמה מצאנו בדברי ר' יקותיאל הנקדן האשכנזי. ר' אלדר, לשוננו, מ (תשל"ו), 197 ש' 2–3.

50. צורות ההפסק בדוגמאות שלמעלן מזדמנות בטעמים מפסיקים מן הדרגה השנייה

(המכונים "מלכים") והם הזקף והטפחא (ולמטן, ש' 63, מובאת דוגמה בטעם הסגול).

51. למונח הזה, שהוראתו לשון עתיד, ראה: ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון,

א, עמ' 66 הע' 5; נ' אלוני, כתאב אלמצותא, מבוא, עמ' 20–21. אף הוא מציין שם (הע' 33)

לשימוש בדברי מדקדקים קדמונים. והשוה לשון מחברנו, לעיל ש' 15: פי מא יסתאנף = במה שיבוא. על חלוקת הזמנים בשיטתו של רס"ג ר' "שער הנטייה", עמ' 178.

52. ר' הערות 37, 45 לעיל. לפי השקפתו הדקדוקית של רס"ג כל פועל נטוי הריהו

בבחינת נטייה של היסוד (ע"י עצם תוספת מגדירי זמן. ר' "שער הנטייה" ש' 18 ואילך); אבל

בתחום מערכת הפועל לעצמה צורת הנסתר ליחיד בעבר ובעתיד וצורת היחיד בציווי נתפסות

כבסיס הנטייה, כצורת המוצא להיוצרות נטייה עם (מצרופא אלי) שאר פינני הגוף, אף שהן,

כמובן, נחשבות למכונות. תפיסה שונה לריב"ג וראה ס' הרקמה, עמ' ר"י ש' 7–8 והע' 5, עמ'

קעג הע' 1.

אלי דרגה אלאו והי כק בחרו לכ היו א מי תעבודון והו אלעלה
 איצי פי תכר(י)תו ותכרותו ושבה דלך וכמא יוגבה אלמחמול
 65 ואלמוצוע אדא כאן אלדכר אלמדכור פעל מאץ לואחד והו מוצוע
 יכון בפתחה כקו ושבר את מצ בית שמש ואדא צאר מחמולא
 צאן בתנתין⁵³ כקו ואת כל עץ הש שבר ונציר⁵⁴ הדא איצי כקו
 גלל לי את יהוש לאנה מוצוע ותקול ואלה מי גלל בתנתין לאנה מחמול⁵⁵
 [ובק] קדש וקדש⁵⁶ ... [וא]שבאה דל ולהדה אלמקאלה אלקול⁵⁷ עלי
 70 אללחן⁵⁸ אד כאן <... אלארכאן⁵⁹> אלקויה⁶⁰ מן [כ]ל [כ]למ[ה]
 והי אלמוצוע אלתי ירכב⁶¹
 עליהא אלנחו ואד אקילת⁶² מן גיר לחן⁶³ וגב אן [י. .] ד פיהא אלחרף
 אלדי הו אל[ר]כן⁶⁴ מנהא ודלך אן יכון עלי צרבין אחדהמא מא יותר
 פי אלמעאני אתרא⁶⁵ ואלאכר מא לא יותר פאמא אל[די] יותר פהו אל

53. בצורות הפסק מנוקדת תמיד עה"פ של נסתר בניין פיעל בצירי, ראה: ח' רבין, לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 16-17, ולא ידוע לי מי מן המדקדקים הקדומים, מלבד מחברנו, העמיד על אופן התפוצה הזה.

54. = נטיר. על חילופי צ-ט ראה: י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימה"ב, ירושלים תשכ"ב, עמ' 39.

55. עניין חילופי פתח-צירי בצורה הקשרית פנגד צורה הפסקית הריהו כנספח לעיקרו של הפרק, העוסק בחילופי שוא-תנועה עקב הפסק הטעם, ויצא מידי המקצר מבלי שיש לו מקור — ככל הידוע לנו לפי שעה — בדקדוק של רב סעדיה (אף פי ייתכן, שרס"ג עסק בחילופים האמורים בפירושי המקרא שלו). בדרך אגב יוער, כי רס"ג עסק בחילופי תנועות אחרות הנגרמים עקב ההפסק, כגון בצורות גלל-גללך, לשמע-לשמע, וישב-ישב, ועוד ("שער התנועות", עמ' 314).

56. בספרינו אין צורת הפסק "קדש".

57. בכתובות של חלקי "ספר צחות" משמשים המונחים "מקאלה" (=פרק) ו"קול" (=מאמר) בערבוביה, ר' סקוז, J.Q.R., ס"ח, כרך 23, עמ' 335 הע' 15. אבל "מקאלה" מציינת לא רק פרק מתוך ספר אלא גם חיבור של ממש, ראה למשל, דברי רס"ג במבוא לסידורו, מהד' דוידוזן אסף ויזאל, עמ' יב ש' 3.

58. "לחן" הוא מונח פוליסימי: א) טעם מטעמי המקרא. ב) נעימה, נעימת הקריאה בטעמים (ר' אלוני, יובל, ג, תשל"ד, עמ' א ואילך) וכן ג) טעם מפסיק בלבד (ר' מורג, לשוננו, כו, תשכ"ב, 276) וכן ד) הטעמה. בלשוננו של רס"ג "לחן" נדרף עם "וצע" בחלק ממשמעיו (ר' במבוא, סעיף ד, הע' 46). נושא "אלקול עלי אללחן", בקטע שנשתמר בידינו: מָשָׁךְ ההברה פמהות פונמית, המבחינה זוגות של נוגדות שאין ביניהן אלא מקום ההטעמה. בתפקיד זה הארכתה של התנועה בהברה המשוכה צמודה לתחולת ההטעמה בה.

59. הנוסח כפי שהוא בכה"י (אד כאן אלקויה) אינו מעלה שום מובן, ונראה שיש כאן טעות של דילוג (בגלל מלים דומות בכתיבתן): אד (קרא: אד) כאן ... אלארכאן אלקויה. השלמתי מלת ארכאן לפי העניין ובהסתמך על טקסט דומה בחיבור אחר (הדאיה אלקאר הארוך), שאף בו יש דיון בעניין ההטעמה (אלרכן) במסגרת הפרק על טעמי הנגינות, וז"ל:

לדרגת החולם והריהו פמו בחרו לכם היום את מי תַעֲבֹדוּן ('יהוש' כד, טו);
וזאת הסיבה

גם בתַכְתּוֹתוֹ וּתְכַלְתּוֹן וכד'. וכן גם יחייבו ההפסק
וההקשר אם יהיה העניין הנופר פועל עבר ליחיד; פשהוא בהקשר 65
יהיה בפתח פמו וְשֶׁבֶר את מצבות בית שמש (ירמ' מג, יג) וכאשר ייעשה
הפסק

יהיה בצירי פמו ואת כל עץ השדה שֶׁבֶר (שמ' ט, כה), ודומה לזה גם פאמרך
גָּדַל ה' את יהושע ('יהוש' ד, יד) מפני שהוא בהקשר, ותאמר ואלה מי גָּדַל
(ישע' מט, כא) בצירי מפני שהוא הפסק
וכמו קָדַשׁ (מל"א ח, ל) וקָדַשׁ . . . וכיוצא בהם. ולפרק הזה — המאמר על [בב]
הטעם, מפיון שהוא . . . ההברות המוטעמות של כל מלה — פשהיא בהקשר 70
— אשר יצורף

אליה הניקוד; ולפי שנאמרה בלא נעימה (של הטעמים), מתחייב . . . בה
ההברה

אשר היא נושאת־ההטעמה שלה. וזה יהיה בשני אופנים: האחד מה שישפיע
על המובנים והאחר מה שאינו משפיע. ואשר לזה שמשפיע הריהו

"פאמא אלארכאן אלקויה מן כל אסם ופעל". לא עלה בידי להשלים את הדיבור המתמצע בין
ה"דומות".

60. "ארכאן אלקויה" — מילולית: היסודות או העיקרים החזקים (הפולטים בחזוקם);
עמודי התווך (של המלים). לשון רבים מן "רֶכֶן" (ר' שורה 72 להלן). והפונה להטעמה
(=עיקריות. ר' מורג, העברית שפני יהודי תימן, עמ' 212), להברה המוטעמת של המלה.
61. ידוע אצל רס"ג (וגם אצל הקראי דוד בן אברהם אלפאסי) לשון רכב פמונח
להתחברות אפיקסים לבסיס, ר': באכר, הטרמינולוגיה של חיוג', עמ' 1129 הע' 3; סקוז, עמ'
15. וכן (בצורת "יתרכב") להצטרפות תנועות מסוימות זו עם זו במלה נתונה (נרדפיה:
יאתלך, יגאור), ר' "שער התנועות", עמ' 298, ש' 5, 6, 8, 20.
62. לפנינו שימוש בצורת הפניין הרביעי במקום הראשון (קאל = אמר, הקריא,
דקלם). על תהליך ערפובם של הפניינים הללו בפועל ע"ו ר' בלאו, דקדוק הערבית־היהודית,
עמ' 76.

63. הכתוב מדבר בקריאה העשויה שלא בנעימה, ללא ביצוע מוסיקאלי של טעמי
המקרא. המדקדק מבקש אפוא לברר את דרכי תחולת ההטעמה בקריאה של לימוד ולא
בקריאה ליטורגית. בקריאה העשויה בטעמים מסייע, פידוע, ביצועם המוסיקאלי לקיומה של
ההטעמה; בקריאה שאיננה מסורתית (שלא בטעמי המקרא). מיוצבת ההטעמה במסורת לימוד
הקריאה ובידיעת דקדוק הלשון. עיין: ש' מורג, העברית שפני יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג,
עמ' 230–233.

64. השלמת האות ר' היא הסבירה ביותר מבחינת שיוירי הפתח. פונת הדברים: גם
פשהקריאה עשויה שלא בנעימת הטעמים, קיומה של ההטעמה ותחולתה הנכונה מחויבים הם.

65. השוה שימוש לשון דומה ב"שער הנטייה", עמ' 176 ש' 1.

- מעני אלדי יפצל פיה בין אלכלמה אלמדכ[רה] ואלמונתה פנקול
 75 אן טבע אלכלמה⁶⁶ אלמונתה אלאתכא עלי אן[ל אלכ]למה והו מתל
 קו קומי אורי תמד אול אלכלמה⁶⁷ לאנהא מונתה ותקול פי מא הו
 מדכר ליום קומי לעד תמד⁶⁸ אכר אלכלמה לאנה מ[דכר] ותק איצי
 פי אלכלמה אלמונתה שובי שובי השולמית תמד אולה[א] ותקול
 הדה אלכלמה פי אלמדכר כי אחרי שובי נחמ תמד אכרה[א] וקד
 80 תנפע מערפה אלאחרף⁶⁹ אלמדודה⁷⁰ מן אלכלמה מנפוע אכר והי אל
 מוצוע⁷⁰ והו אלפרק בין אלפעל אלמאצי ואלפעל אלמקים⁷¹ מן דלך קול
 והשמש באה מדדת אול אלכלמה לאן אלפעל קד מצא ותקול
 בער היא באה תמד אכר אלכלמה לאן אלפעל מקימא⁷² וכדלך בין הבאה
 ליעק⁷³

66. המושג של טבע המלה (המופיע גם בשורות 19–20 לעיל) מתפרש ב"שער הפיאור והחיסור" מדקדוקו של רס"ג: בל פי טבע אלכלמה אן תכתצר ונרא אצטלאח אללגה פי דלך פי אלאכתדי (א"א הרפכי, הגורן, פרך ו, תרס"ו, עמ' 35). ותרגם שם המהדיר: רק בטבע המלה היא שתתקצר ורואים אנו בזה כישרון (סגולת) הלשון מראשיתה.
 67. תרגמתי מילולית (ראש המלה) והכונה: ההברה הראשונה וכנגדה: אכר אלכלמה: ההברה האחרונה.

68. הגדרת ההברה המוטעמת בבטיי פמותי, בלשון מד = משך, מלמדת — פידוע — שמשך הזמן, היינו האורך, הריהו היסוד הבולט בהטעמה. ממקום אחר בדקדוקו של רס"ג אנו שומעים, שתנועה שהייתה בתחילה ארוכה בהיותה בהברה מוטעמת מתחלפת בתנועה אחרת כאשר מסיבה של סמיכות טעמים תיבתה מוקפת ומאבדת את טעמה העצמי ("שער התנועות", עמ' 316 ש' 12 ואילך). השוה גם: כתאב אלמצותא, עמ' 148 ש' 80–82; ס' אותיות הנזח והמשך לר"י חייג', מהד' נוט, עמ' 35 ש' 32.

69. "חרף" כמונח דקדוקי בתורת ההגה יש לו שלושה משמעים: אות, הגה, הברה. ר' וילנסקי, הרקמה, ח"ב, הערות חדשות, עמ' תרעד למטה; מ' בראפמן, תרביץ יז (תש"ו), עמ' 43–45.

70. המונח "ממדוד" בהקשר לאות או להברה בא פעמים אחדות בפסקה אחת בפירושו ס' יצירה לרס"ג (מהדורת למברט, עמ' 76–77), אלא ששם ההארכה מעוגנת בנושא אחר. מונח זה פלואי לתנועה, לא לאות, נמצא אצל רס"ג ב"שער התנועות" עמ' 316 ש' 14 (ר' הע' 68).

70א. הדיבור והי אל מוצוע (ש' 80–81) אין לו שחר במקום זה ולא תרגמתי; אפשר שכה"י נסחרס כאן מחמת השמטה.

- המוכן שמבדילים בו בין המלה הזכרית לנקבית ונאמר
 75 פי בטבע המלה הנקבית ההישענות על תחילת המלה, היינו כמו
 אמרך קומי אורי (ישע' ס, א) אתה מושך את תחילת המלה מפני שהיא לשון
 נקבה ותאמר במה שהוא
 לשון זכר ליום קומי לעד (צפנ' ג, ח) אתה מושך את סוף המלה מפני שהיא
 זכר, ותאמר גם כן
 במלה הנקבית שובי שובי השולמית (שיה"ש ז, א) אתה מושך את תחילתה,
 ותאמר את
 המלה הזאת בלשון זכר פי אחרי שובי נחמתי (ירמ' לא, יט) אתה מושך את
 סופה. ויש
 80 שתועיל ידיעת ההברות המשוכות של המלה תועלת אחרת
 והוא ההבדל בין הפועל בעבר לבין הבינוני; מעניין זה אמרך
 והשמש בָּאָה (בר' טו, יז) אתה מושך את תחילת המלה שכן הפועל כבר חלה,
 ותאמר
 בערב היא בָּאָה (אס' ב, יד) אתה מושך את סוף המלה שכן הפועל ניצב, וכך
 (ההבדל) בין הַבָּאָה ליעקב (בר' מו, כו) ...

71. הפונה לבינוני הפועל מבחינת צורתו וניקודו, השווה: "שער הנטייה", עמ' 190 ש'
 25, 194 ש' 3. במשנתו הדקדוקית של הגאון מיועדות צורות המקור הנסמך בכינויים (פגון
 אמרי) להביע זמן הווה (שם, עמ' 178 ש' 6). עיין: א' גולדנברג, לשוננו, מג (תשל"ט), עמ'
 91-92; סקוז, עמ' 12.
 72. למרות המשתמע מדברי "המאמר על הטעם" (עיין הע' 68) קרוב להניח,
 שבתיאוריה הפונולוגית של רב סעדיה הופר קיומן של תנועות ארוכות בלשון העברית גם בלא
 זיקה אל ההטעמה, כלומר אריכות לעצמה והטעמה לעצמה. דבר זה יש לו ראיה מפללי הניקוד
 המיוחדים לאותיות הגרזניות כפי שניסחם הגאון בפירושו לס' יצירה (מהד' למברט, עמ'
 76-77). ועיין מ' למברט, R.E.J., פרך 18 (1889), עמ' 125; א' בנודיד, לשוננו, כב (תשי"ח),
 עמ' 134-135.
 73. שימוש של מחברנו בעקרון ההבחנה בין הומוגרפים שונה משימוש של
 מדקקי המסורה בעיקרון הזה. בעל התקציר מייסדו בנקודת ראות בלשנית "ידיעת ההברות
 המשוכות" (ש' 80 בטקסט) ומברר מתוך ניתוק מהחיות טעמי המקרא (סימון הטעמים
 במובאות המצוטטות בקטע שלפנינו מעשה ידי המעתיק הוא ואינו עשוי לפי רוח דברי
 המדקק), ואילו דרכם של מדקקי המסורה היא בעניין זה פירכסם של חכמי המסורה
 המשלבים במערכת הטעמים את הבחינה הלשונית (החיות מקום ההטעמה בתיבה) עם הבחינה
 המוסיקאלית (לתפיסה הבלשנית-מוסיקאלית של תפקידי הטעמים אצל חכמי המסורה עיין:
 ש' מורג, לשוננו, לח, תשל"ד, עמ' 49-77).

מפתח מונחים

חמל 57. הע' 48א	או 4, 8, 63
חרף 71. הע' 69	או 4, 13
אחרף ממדודה 80. הע' 73	אי 4, 12
חרוף אלאעראב הע' 3	אי 4
טבע אלכלמה 75	אול אלכלמה 42, 75, 76, 78, 82. הע' 35
יסוד, יסודת הע' 18, הע' 20. מבוא, ג	אכד, יוכד תלקינא 21. הע' 19
כלמה 24, 30, 70, 74, 79. הע' 27	אכר אלכלמה 30, 77, 79, 83. הע' 35
כלמה מונתה 75, 78	אמר 38, 44
כלמה מזכרה 74	אס הע' 20
כלאם 29. הע' 27	אסם, אסמא 18, 23, 29. הע' 26
כלף, אכלתף 50, 59	אסם אצלי הע' 18, הע' 20
כפץ 3, 4. הע' 4	אסם מונת 26, 45
אלכפץ אלאכבר 13	אסמא גיר מרכבה הע' 26
אלכפץ אלאצגר 12	אעראב הע' 1, הע' 3, הע' 4. מבוא, ב
כתיר 61	אצל הע' 18
כקו הע' 22	ארמאניה 27
לגה, לגאת 22	אתנתין 47. הע' 40
לגה אלארמאניה 27	אתר, יותר 72/3, 73
לגה אלכסדאניין הע' 25	גאמע הע' 2
לגה עבראניה 2-1, 18	גהה אללגה הע' 19
לחן 70, 71. הע' 58, 63	גוהר הע' 18
לחק 42. הע' 33	גזם 3, 6. הע' 4
לואחק הע' 27, הע' 34	גמאעה 39. הע' 31
לשון זכר 26	גנס 27
לשון נקבה 30	דאט 55. הע' 46
מאצי 55, 81	דגש טביעי הע' 20
מד 78, 82. הע' 58, 68	דליל, דלאיל 20, 23
ממדוד 80. הע' 70	דרגה 8, 63
מזכר 74, 77, 79	דרגאת מרחבה 7
מוצוה 25, 28, 31, 33, 34, 38, 39, 41,	דרכים הע' 6
46, 48, 50, 52, 54, 55, 62, 65, 68.	דרך מטה הע' 6
הע' 23. מבוא, הע' 49	דרך ניצב הע' 6
מונת 26, 55, 74, 75, 76	דרך רום הע' 6
מזאד הע' 29	ואחד 65
מחמול 24, 25, 28, 32, 34, 35, 37, 38,	וגב, יוגב 64, 71
40, 41, 46, 49, 50, 52, 53, 54, 56,	וגה 19
59, 62, 64, 66, 68. הע' 23	וצף 51, 54. הע' 42
	וצע מבוא, 4

- מעליל הע' 49
 מנסוב 55. הע' 45
 מסתאנף 61. הע' 51
 מעני 74, 73, 55
 מפתוח 36. הע' 29
 מצא 82
 מצרוף 44, 61. הע' 37, 52
 מקאלה 69. הע' 57
 מקים 81, 83. הע' 71
 נגמה 4, 5, 6, 13, 16, 39, 56. הע' 8
 נגמאת נחו 2. הע' 3
 נושא ונשוא הע' 23
 נחו 1, 2, 19, 71. הע' 1, 3. מבוא, ב
 נטע הע' 18
 נטר 42
 נסבה הע' 45. מבוא, ג
 נצב 3, 5. הע' 4
 אלנצב אלאוסט 10
 אלנצב אלאצגר 11
 אלנצב אלכביר 9
 נקטה ואחדה 12. הע' 12
 נקטתין 52. הע' 44
 נקל, אנתקל 46, 56. הע' 39
 סאכן 59. הע' 49
 סימן אלספלאני הע' 12
 סריאני הע' 25
 עבראני 1
 עלה, עלל 14, 19, 22, 63. הע' 15
 עשר דואת הע' 46
 פעל 38, 51, 61, 82
 פעל יריד יפעלה 51. הע' 43
 פעל מאצי 55, 65, 81
 פעל מקים 81
 אפעאל 28, 29, 44, 50, 54
 פציח הע' 1
 פרע מבוא, ג
 אלפתחה 5, 10, 66
 צדר אלכתאב 16
 צרף, אתצרף 23. הע' 20
 קיבוץ הע' 31
 קפלה שלאמת הע' 19
 קול 69
 קונה הע' 46
 אלקמצה 5, 9, 57
 קראן 36. הע' 28
 אלקראן אלטבראני הע' 28
 אלקניה הע' 59
 רכב 70
 רכן ארכאן 70, 72. הע' 64
 רסם אלוגה 19
 רפה טביעי הע' 20
 רפע 2, 4. הע' 4
 אלרפע אלאכבר 8. הע' 13. מבוא, ג
 אלרפע אלאצגר הע' 13א
 רפע, ארתפע 62
 שאר, אשאר 26. הע' 24
 שוא 6, 45, 52
 שוא מתחרכה הע' 32, הע' 38
 שוא סאכנה 39, 56, 62
 תלקין 21. הע' 19
 תלת נקט 5/6, 11. הע' 5
 תנתיץ 67, 68
 תרתיב אלדרגאת 14
 תרתיב אלנגמאת 15/16, 17

אבל, אלא ואלא ש- בעברית של ימינו

0. מבוא

מאמר זה מנסה לתאר את מלות ה"ניגוד" אבל ואלא בעברית של ימינו מבחינה תחבירית וסמנטית-פראגמטית.

בשנים האחרונות זכו מלות ה"ניגוד" האלה למספר מאמרים בספרות הפלשנית הפללית, כגון אנסקומבר-דוקרו¹, דוקרו², ג' ליקוף³, ר' ליקוף⁴ וורנר⁵. מאמר אחד, של דסקל-כתיאל⁶, אף הוקדש כולו לאבל ואלא העבריים. מפל אלה האחד הראוי ביותר ללימוד ולהעמקה הוא מאמרם של אנסקומבר-דוקרו (מאמרו של דוקרו חוזר על חלק הדברים אגב עמידה על מספר דוגמות מאלפות ביותר). מאמר זה ישמש לנו מסד לתיאור מלות ה"ניגוד" העבריות, ופה ושם נביא גם מדבריהם של האחרים אגב דחייתם.

אנסקומבר-דוקרו מבחינים שני סוגי mais: הראשון מקביל ל-aber הגרמני ול-pero הספרדי — הוא אבל העברי, והשני מקביל ל-sondern הגרמני ול-sino הספרדי — הוא אלא העברי⁷. בעוד שיש הקבלה מלאה בין mais מן הסוג הראשון לבין אבל, וכל מה שאומרים המחברים עליו (ועל aber ו-pero) תופס גם לעניין אבל, אין היא קיימת לעניין mais מן הסוג השני. פי בעברית מצויים לפחות ארבעה סוגי אלא, ורק אחד מהם (הראשון) מקביל לו (ול-sondern ול-sino) הקבלה מלאה והם:

1. J.C. Anscombe, O. Ducrot, "Deux mais en francais?", *Lingua* 43 (1977), pp. 23–40.
2. O. Ducrot, "Analyses pragmatiques", *Communications* 32 (1980), pp. 11–29.
3. G. Lakoff, "The Role of Deduction in Grammar", in: *Studies in Linguistic Semantics*, (ed. by Ch. J. Fillmore and D.T. Langendoen) Holt, Rinehart and Winston 1971, pp. 63–70.
4. R. Lakoff, "If's And's and But's — About Conjunction", in: *Studies in Linguistic Semantics*, (ed. by Ch. J. Fillmore and D.T. Langendoen), Holt, Rinehart and Winston 1971, pp. 115–142.
5. A. Werner, "But", *UEA Papers in Linguistics* 3 (1977), pp. 1–35.
6. M. Dascal and T. Katriel, "Between Semantics and Pragmatics: The Two Types of 'BUT' — Hebrew 'AVAL' and 'ELA'", *Theoretical Linguistics* 4 (1977), pp. 143–172.
7. ורנר מבחין בין שלושה סוגי but, המקבילים בגרמנית ל-aber, sondern ו-*darfür*, ובהולנדית ל-*maar*, *maar echter* ו-*daarvoor*. הראשון הוא "קונסיבי", השני "קונטראדיקטורי" והשלישי 'קומפנסטורי'. לדעתי, אין לראות ב-*darfür* מקבילה ל-but, אף שלעתים אפשר לתרגם כך.

א. שלילה + מ₁ + 'אלא' + מ₂ (משפטי "אלא").

ב. מ₁ + 'אלא ש' + מ₂ (משפטי "אלא ש—").

ג. שלילה... 'אלא'... (משפטי "בלבדיות").

ד. מ₁ + 'אלא אם כן' + מ₂ (משפטי "אלא אם כן").

כפי שעוד נראה, קרובים משפטי "אלא ש—" למשפטי "אבל" יותר מאשר למשפטי "אלא", וקיים קשר הדוק בין משפטי ה"בלבדיות" למשפטי "אלא אם כן", שאין להם כמעט כל קשר אל שני סוגי המשפטים האחרים. בעברית מצויים למעשה שלושה סוגים של משפטי "ניגוד" (שלושה סוגי mais): משפטי "אבל", משפטי "אלא" ומשפטי "אלא ש—" ⁸, ובנוסף עליהם מצויים משפטי ה"בלבדיות", כאשר משפטי "אלא אם כן" הם מקרה פרטי שלהם ("בלבדיות" התנאי).

1. שלילה + מ₁ + 'אלא' + מ₂

לפי אנסקומבר-דוקר, במשפטי "אלא", מ₁ ו-מ₂ יכולים להתחבר באמצעות אלא (אחרי מחיקות אפשריות של חלקיהם המשותפים), אם מתקיימים התנאים הבאים:

א. המשפט הבא לפני אלא חייב להיות משפט שלילי, המתנתח כשלילה + מ₂. השלילה חייבת להיות מפורשת ותחבירית, היינו, באמצעות לא או אין, ולא באמצעות אי או בלתי, השוללות מלים וצירופים, אך לא משפטים:

(1) הוא לא הלך, אלא רץ.

(2) הוא אינו חכם, אלא טיפש.

(3) *אי-הסתלקותו הרגיזה, אלא שיבתו.

(4) *זה בלתי נחון, אלא אפשרי.

ב. השימוש במשפטי אלא אינו אפשרי אלא בתוך דיבור אחד, כלומר צריך שאותו דובר עצמו יבטא הן את מ₁ והן את מ₂ ⁹.

ג. כאשר הדובר מבטא "לא-מ₁ אלא מ₂", הוא מציג את מ₂ כצידוק לדחייתו את מ₁, דבר שאין משמעותו בהכרח ש-מ₂ גורר לוגית את שקריותו של מ₁. כל שאפשר לומר הוא, שהשימוש במבנה "לא-מ₁ אלא מ₂" מציג את מ₂ כדוחה את מ₁.

ד. לא רק ש-מ₂ משמש לדחיית מ₁, אלא עליו לעשות זאת בצורה ישירה: על מ₂ לאפיין אותה עובדה עצמה ש-מ₁ התיימר לאפיין. דרישה זו תתבהר בעזרת שתי הדוגמות הבאות:

8. שלושה "ניגודים" אלה אינם מקבילים לשלושה סוגי ה-but של ורנר.

9. דובר שני עשוי להיכנס לתוך דברי הדובר הראשון ולהשלים את המשפט, כגון:

א': הבחור הזה איננו רמאי קטן

ב': אלא רמאי גדול.

אלא שבמקרה זה יש לראות את דברי א' וב' יחדיו כדיבור אחד, שביצועו הלשוני התחלק בין שני דוברים.

(5)*הבנקים אינם פתוחים, אלא זה יום ראשון.

(6)הבנקים אינם פתוחים, אלא רק משרדי החליפין.

משפט (6) אפשרי, משום שהאינדיקציה "רק משרדי החליפין פתוחים" עונה על אותה בעיה עצמה ("הבנקים פתוחים"), והיא ממירה אותה באופן ישיר. במשפט (5) האינדיקציה "זה יום ראשון" אמנם עונה אף היא על בעיית פתיחת הבנקים, אלא שהיא עושה זאת באופן בלתי-ישיר ("הואיל ויום ראשון היום, הבנקים אינם פתוחים, אלא סגורים").

דברים אלה של אנסקומבר-דוקרו (עמ' 24–28) מקובלים עליי בשלמותם, ונוסיף רק עובדה הנגזרת מן התנאים דלעיל: המבנה "לא-מ₁, אלא מ₂" אינו עשוי להיות הוא עצמו משפט שאלה:

(7)הוא לא ישב, אלא עמד.

(8)אל תשב, אלא עמוד!

(9)*הוא לא ישב, אלא עמד?

המשפט האחרון הוא בלתי אפשרי, משום שאלא מורה, שנשללה קודם טענה (ואף הציווי הוא בגדר טענה, טענה המתממשת על ידי כך, שהשומע-המצווה מבצע את האמור בציווי), ושאלא היא הפך הטענה. ברור שאין להביא ראייה לסתור ממשפטים כגון:

(10)האם זה נכון שהוא לא ישב אלא עמד?

שהרי "שהוא לא ישב אלא עמד" איננו הוא עצמו משפט השאלה, אלא רק הנושא (משפט תוכן נושאי) שלו.

נוסיף עוד, שמבחינה תחבירית המבנה הנדון יכול להופיע כמות שהוא גם על פני השטח, ואז מקבלים מה שנהוג לכנות "משפט מחובר", והוא יכול להופיע אגב השמטת חלקים מ-מ₂, הבאים גם ב-מ₁, ואז מקבלים על פני השטח מה שראוי לכנות "משפט פולל"¹⁰. כל אחד מחלקי המשפט (נושא, נושא, מושא, תיאור) או מחלקי הצירוף (לואי, תמורה) עשוי להיות החלק המקביל במשפט הפולל:

(11)לא ביקשתי שדוד יעזוב את החדר, אלא רק ציינתי שאשתו ממתינה לו בחוץ (משפט מחובר).

(12)לא דוד דיבר, אלא שמעון (נושאים מקבילים).

(13)דוד לא דיבר, אלא צעק (נושאים מקבילים).

(14)דוד לא פגע בשמעון, אלא בשלמה (מושאים מקבילים).

(15)דוד קיבל אותו לעבודה לא בגלל קרבתו אלי, אלא על אף קרבתו (תיאורים מקבילים).

10. ראה על ההבחנה בין משפט בעל חלק פולל (פגון: "דוד ושלמה נסעו לחיפה") למשפט פולל בספרי שטח ועומק בתחביר, אוניברסיטת חיפה תשל"ו, עמ' 45–72.

(16) הרים אלה, לא הירוקים, אלא הקרחים, יש בהם יופי מיוחד (לנאים מקבילים).

(17) דינה, לא האחות הראשית, אלא המזפירה, הודיעה לי על הצלחת הניתוח (תמורות מקבילות).

ראוי עוד לציין שאחרי אלא עשוי לבוא תואר הפועל המורה על ניגוד לוגי, כגון להפך או אדרבה, ואז אפשר להשמיט את מ, בשלמותו:

(18) והיות והנ"ל אינו מביע כל התנגדות לציטוטם, אלא אדרבה, אביא בזה בית אחד מתוך שיר אחד (פ' שדה, על מצבו של האדם, עמ' 87).

והערה אחרונה, כל אלא במבנה הנדון עשוי עקרונית להיות מומר בפי אם, אלא שמלת ה"ניגוד" החזו"לית שכיחה יותר אין ערוך, ובכל המקומות שבדקתי¹¹ כמעט שלא נמצא פי אם, עד שלא היה אף טעם לנסות ולמצוא הפרש סגנוני ביניהן (שאף אינו מענייננו בחיבור זה).

2. מ, + אלא ש — + מ,

מבנה זה שונה לחלוטין מן המבנה הקודם¹². דבר זה יתפרר בקלות, אם ננסה להמיר את אלא שבמשפטים (11–18) באלא ש —, כגון:

(19) *לא דוד דיבר, אלא ששמעון (דיבר).

המשפט שלפני אלא ש — אינו עשוי לבטא דחיית טענה (לא-מ), ודבר זה הופך את משפטי "אלא ש —" לדבר שונה לגמרי ממשפטי "אלא". נתבונן בדוגמות הבאות:

(20) ולפי היה כבד והייתי מביטה במים וחושבת אם כדאי לנסוע אליו או יותר כדאי לרדת למים לאט לאט . . . אלא שאני לא אטבע, מפני שאני יודעת לשחות (פ' שדה, שם, עמ' 34).

(21) אמנם היה לו איזה חלוק רחצה ירוק . . . אלא שהחלוק היה כבר בלוי ולא עוד אלא שהיה גם קצר מדדי (שם, עמ' 158).

(22) החושב אתה, פי לאברהם לא היו דאגות אחרות זולת הצדיקים המפוקפקים של סדום? אלא שהוא, פשוט, התאוה לנצל את ההזדמנות כדי לנצח את אלהים בעמידה על המקח (שם, עמ' 188).

11. לצורך העבודה נעזרתי מלבד באידיאולקט הפרטי שלי, בדרך האינטרוספקציה, פרישום כל הדוגמות מתוך שני 'רומנים' ושלשה מחזות, והם: פ' שדה, על מצב 1 של האדם, עם עובד, תל-אביב 1967; א' מגד, על עצים ואבנים, עם עובד, תל-אביב 1974; ח' לוי, חפץ, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב 1972; ח' לוי, קרומים, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב 1976; ב' תמוז, פת של פלבים, המועצה הציבורית לתרבות ולאמנות (ללא מקום הוצאה וללא תאריך).

12. דסקל-כתריאל אינם מזכירים כלל מבנה זה, למרות שהוא נפוץ למדי בעברית של ימינו.

למרות השוני הרב שבין משפטי "אלא" למשפטי "אלא ש—" , ישנו בכל זאת דבר-מה משותף, והוא: בשני סוגי המשפטים, עולה אצל השומע, אחרי ששמע את מ₁, השאלה או ה"קושיה" "אם לא מ₁, אז מה?", או "אם כדברך הוא, אז מדוע... ?" , ומ₂ בא לענות על שאלה זו. דבר זה ברור לגמרי לגבי משפטי "אלא", שהרי אם אדם דוחה טענה, בין שהיא טענתו של בן השיח בין אינה אלא בגדר "הוה אמינא" של הדובר עצמו, רשאי השומע לצפות לטענה חלופית, שתהווה נימוק לדחיית הטענה הראשונה. אבל גם במשפטי "אלא ש" עולה תמיד קושיה, ש-מ₂ הוא פתרונה. במשפט (20) עולה ה"קושיה": "מדוע אם כן לא התאפדת בטביעה?"; ב(21) ה"קושיה" היא: "אם כן, מדוע לא ילבש חלוק זה?"; ב(22): "אם כן, מדוע ביקש אברהם חזור ובקש את הצלת סדום בזכות הצדיקים שאולי מצויים בה?". דע, שאמנם כך יש לראות את הדברים, שהרי אפשר בדרך כלל להמיר את אלא ש— בקושיה המפורשת "אלא מאי/מה?", כשם שאפשר גם להמיר את זה האחרון בראשון. הקורא יוכל בעצמו לנסות ולהמיר את אלא ש— שבמשפטים (20–22), וכן ינסה להמיר את אלא מאי שדוגמה הפאה ב-אלא ש—:

(23) בכנותו את המשיב בשם "משוגע" הצהיר במו פיו, כי רואה הוא את הלז כמי שאינו אחראי למעשיו, ואם כן, מה לו אפוא כי ילין עליו? אלא מאי? פאן בא המשיב עצמו לסיועו של המבקש... (שם, עמ' 92).

לעומת אלא ש—, הניתן להמרה באלא מאי, ולהפך, "אין זאת אלא ש—" אינו ניתן להמרה ב"אלא מאי?". הסיבה לכך היא, שב"אין זאת אלא ש—" הקושיה היא קושיתו של הדובר עצמו, בעוד שבאלא ש— הקושיה היא קושיתו של השומע, והדובר רק מודע לה:

(24) כבר השם היה מוזר בעיניי ("הקדמה לנאומי של ישו נגד פסקל"). — מ"א), ובתוך השיר עצמו לא יכולתי למצוא ביאור לו, היות ולא נופר שם בכלל לא ישו ולא פסקל, ואין זאת אלא שבאמת היה השיר רק הקדמה ליצירה על נושא זה (שם, עמ' 31).

(25) אומרת(!) בלבי: יהודי מלופש ככומר? אין זאת אלא שנוצרי הוא (שם, עמ' 71).

קושיה מסוג אחר היא "אלא מה!", שתוכנה הוא: "וכי אפשר היה אחרת?!", כגון: (26) ובחוצץ מה? אביב! אלא מה! אני בבית חולים ובחוצץ לא יהיה אביב? (ח' לוי, קרום, עמ' 64).

(27) היא ברחה ממנו? עם טורקי? אלא מה! (ח' לוי, חפץ, עמ' 31). שימוש זה במשפטי "אלא ש—" , שאפשר שהוא ייחודי לעברית, מצוי, כמובן, במקורות החז"ליים:

(28) מאימתי נעשה בן סורר ומורה? משיביא שתי שערות ועד שיקיף זקן — התחתון ולא העליון, אלא שדיברו חכמים בלשון נקייה (סנהדרין ח, א). פירוש אלפק, "אלא שדיברו וכו' — ולמה קראו לו חכמים 'זקן'? אלא שדיברו

בלשון נקייה וכינו את שערות העריו 'זקן'. כלומר, הבנה שלמה של הפיטוי אלא — תלויה ביכולתנו לשחזר את הקושיה שאלא ש + מ₂ בא להשיב עליה. וכן: (29) בנות ישראל נאות הן, אלא שהעניות מנולתן (נדרים ט, י). ההצדקה בשימוש אלא ש — נובעת מן הקושיה: "מדוע הוא (רבי ישמעאל) אומר, שבנות ישראל, משמע כולן, נאות הן, ומכחיש בכך את שרואות עינינו? ו-מ₂ מתרץ קושיה זו¹³.

לא כל משפט המכיל אלא ש — הוא משפט "אלא ש—":
(30) לא די ששאתו בוגדת בו, אלא שעליו עוד להביא אליה את המאהבים (פ' שדה, שם, עמ' 148).

משפט זה שייך למשפטי "אלא", כי המשפט הראשון בנוי בצורת שלילה + משפט. ש — עשוי גם להישמט ממשפטי "אלא ש—", כגון:
(31) לכאורה היה בקביעה זו לתרץ את גורלה של הבוררות לטובת המבקש, אלא כאן בא המבקש עצמו לסיועו של המשיב... (שם, עמ' 92).
קראנו למשפטי "אלא" ולמשפטי "אלא ש—" בשמות אלה, כי רק לעתים רחוקות אין באים בהם הצורנים האלה עצמם.

3. שלילה... אלא...

כיצד יש להסביר משפטים מן הטיפוס:
(32) לא חזרתי לראותו אלא כעבור שנים אחדות.
(33) האיש הזה אינו אלא רמאי.

דסקל-כתריאל (עמ' 162) מסבירים מבנה זה כמקרה פרטי, קיצוני, של המבנה "לא-מ, אלא מ₂". לדעתם, יש כאן מחיקה מקסימלית של חומר ממבנה העומק של משפטי "אלא". משפטים מטיפוס (32, 33) באים לבטא, שכל האפשרויות לזיהוי ה"אובייקט" נדחות, להוציא זו המוזכרת ב-מ₂. במבנה רגיל של "לא-מ, אלא מ₂" דוחים אפשרות מסוימת אחת (זו המוזכרת ב-מ₁), ולכן היא חייבת להיות מוזכרת במפורש (דבר, המסביר מדוע יש פחות מחיקת חומר), לפני שהיא יכולה להיות מוחלפת.

ואולם (א) במבנה הרגיל של "לא-מ, אלא מ₂" המחיקות נעשות אך ורק מתוך החומר של מ₂; (ב) השלילה של מ₁, כפי שאומרים בצדק אנסקומבר-דוקר (עמ' 27), היא תמיד שלילת הטענה (שלילה פולמית), ולא שלילה תיאורית (שהיא חלק מתיאור מציאות חוץ-לשונית), ואילו השלילה שבמבנה הנידון אינה יכולה כלל להיות בגדר שלילת הטענה, הואיל ואין לה מעמד תחבירי עצמאי (שלילה + משפט), אלא היא קשורה קשר בליינתק אל אלא, ויחדיו הם מביעים את הבלבדיות. כלומר, "לא... אלא X" פירושו: X ולא שום דבר אחר; או: רק X. ועוד זאת (ג): אילו היו תיאור מלא של מלות ה"ניגוד" בלשון חז"ל, הצריך עדיין להיפתח, אינו עניין לכאן. נזכיר רק שהביטוי "ולא עוד אלא ש" מעלה אף הוא את השאלה: אלא מה עוד?

המשפטים (32, 33) גלגולים של מבנה העומק "לא-מ, אלא מ₂", היינו מצפים שלא ניתן יהיה להפכם למשפטי שאלה, אבל המשפטים הבאים בנדאי אפשריים:

(34) האם לא חזרת לראותו אלא כעבור שנים אחדות?

(35) האם האיש הזה אינו אלא רמאי?

כל זה מביא אותנו לדחות את הסברם של דסקל-כתריאל ולנתק כל קשר גנראטיבי בין משפטי ה'בלבדיות' למשפטי "אלא". יש לראות ב"לא ... אלא ..." צורך בלתי-רציף המשמש ברמת המשפט הפשוט (רמת הפסוקית — clause) בלבד. אין הוא מחבר בדרך פלשהי שני משפטים, ואף אינו משמש ברמה הנמוכה מרמת המשפט — היא רמת הצירוף (phrase) — אלא הוא בא ברמה התחבירית המתוארת במונחים של נושא, נושא, מושא ותיאור (הלנאי והתמורה שייכים לרמת הצירוף השמני בלבד)¹⁴. כל אחד מחלקי המשפט האלה עשוי לשמש כאבר שעליו חלה הבלבדיות:

(36) אין חכם אלא אתה (נושא בלבדי).

(37) אין אתה אלא מרמה את עצמך (נושא בלבדי).

(38) הוא לא שתה אלא מים (מושא בלבדי).

(39) הוא לא עשה זאת אלא כדי להרגיזה (תיאור-תכלית בלבדי).

יושם לב לאי-תקינותם של המשפטים הבאים:

(40) *הוא לא אלא נסע לירושלים.

(41) *הוא אינו אלא נסע לירושלים.

משפט (40) בלתי-תקין, משום שצורך הבלבדיות חייב להיות בלתי-רציף. משפט (41) בלתי-תקין, משום שאין אינו עשוי לבוא במשפט שנשואו פועל נטוי (בעבר, בעתיד או בציווי). מכאן, שאין כל אפשרות להפוך פועל נטוי לפועל בלבדי באמצעות הצורך שלילה + אלא ...

4. מ₁ + אלא אם פן + מ₂

לדעתי, יש לראות במבנה "מ₁ אלא אם פן מ₂" מקרה פרטי של אלא הבלבדיות. ראינו שאלא יכול להיות מוסב על כל אחד מחלקי המשפט, ובכלל זה התיאור על סוגיו השונים, ועל פן הוא יכול להיות מוסב גם על תיאור התנאי. והואיל וכל משפט תנאי בנוי מפסוקית תנאי + פסוקית עיקרית, אין אלא יכול לבוא אלא בין שתי פסוקיות, מ₁ ומ₂, כאשר מ₂ משמש כתיאור התנאי¹⁵:

14. המבנה הנדון יכול לבוא, כמובן, בתוך משפט זיקה, כגון: "הרים אלה, שאינם אלא קרחים, יש בהם יופי מיוחד [השוה עם משפט (16) לעיל], שהוא עצמו לואי, אבל הבלבדיות עצמה אינה מוסבת על לואי, אלא על נושא.

15. תיאור התנאי אינו חייב להופיע על פני השטח בצורת משפט שלם, כגון: במקרה של גשם, לא אבוא". אך ברור שאין כאן אלא קיצור של המשפט: "במקרה שירד גשם, לא אבוא".

(42) אשאר בבית, אם ירד גשם.

(43) לא אשאר בבית, אלא אם כן ירד גשם.

היחס בין שני המשפטים האלה הוא כיחס שבין שני המשפטים הבאים, כלומר, יחס של משפט חסר-בלבדיות לעומת משפט שיש בו בלבדיות:

(44) אשאר בבית היום.

(45) לא אשאר בבית אלא היום.

ואולם, הואיל ומשפטי "אלא אם כן" בנויים משתי פסוקיות, בניגוד למשפטי הבלבדיות הרגילים, אין לתפוס את "לא . . . אלא אם כן" כצורך אחד בלתי-רצוף, כפי שהדבר נהוג לגבי "לא . . . אלא", אלא יש לראות בלא צורך לעצמו ובאלא אם כן צורך לעצמו. והואיל וניתק הקשר המורפולוגי בין השלילה שבפסוקית העיקרית ובין אלא אם כן שבראש פסוקית התנאי, וכל פסוקית היא עצמאית יחסית מבחינת המבנה הפנימי שלה, אין הבעת בלבדיות התנאי מותנית עוד בהופעת לא בפסוקית העיקרית, אלא היא יכולה להתקיים, גם כאשר הפסוקית העיקרית היא חיובית:

(46) אבוא לבקר אותך, אלא אם כן ירד גשם.

משפט התנאי חסר הבלבדיות, המקביל למשפט (46), הוא:

(47) אבוא לבקר אותך, אם לא ירד גשם.

אפשר, כמובן, להפוך את התנאי שבמשפט (47) לתנאי בלבדי על פי הדרך

הראשונה [כמו ב(43)]:

(48) לא אבוא לבקר אותך, אלא אם כן לא ירד גשם.

יוצא מכאן שבנגד כל משפט תנאי חסר בלבדיות קיימים שני משפטים בעלי תנאים בלבדיים, והוא הדין גם להפך: כנגד כל משפט בעל תנאי בלבדי עומדים שני משפטי תנאי רגילים. כנגד משפט (43) עומד לא רק משפט (42), אלא גם המשפט הבא:

(49) לא אשאר בבית, אם לא ירד גשם.

הסיבה לכך היא, שבלשון הטבעית, בניגוד ללשון הלוגיקה¹⁶, בדרך כלל משפט תנאי מסוג "אם א', אז ב'" שווה למשפט מסוג "אם ורק אם א', אז ב'", או בניסוח אחר, למשפט מסוג "אם א', אז ב', ואם לא א', אז לא ב'", לכן:

16. בלוגיקה, משפט התנאי נתפס כ"אימפליקציה מאטריאלית", ראה, למשל, א' טרסקי, מבוא ללוגיקה ולמתודולוגיה של המדעים הדדוקטיביים, מוסד ויצמן לפרסומים במדעי הטבע ובטכנולוגיה, ירושלים 1956, עמ' 22. לפי האימפליקציה המאטריאלית, מן המשפט "אם א', אז ב'" אין משתמע "אבל אם לא א', אז לא ב'". בלשון הטבעית, אף על פי שגם היא נוהגת לעתים בדרך זו, כגון במשפט "אם יהיה יפה אבוא לבקר אותך, אבל גם אם לא יהיה יפה, אבוא בכל זאת לבקר אותך" — בדרך כלל מ"אם א', אז ב'" משתמע "אבל אם לא א', אז לא ב'". בעניין זה אני דן בהרחבה בהקשר למחלוקת התנאים בדבר הצורך בתנאי כפול בספר: לשינוי התחייבות במקרא ובמשנה, פרק ו', שיצא בקרוב בהוצאת "פינת הספר", חיפה.

(50) אבוא לבקר, אם יהיה יפה. = (51) לא אבוא לבקר, אם לא יהיה יפה.
 (52) אבוא לבקר, אם לא ירד גשם. = (53) לא אבוא לבקר, אם ירד גשם.
 פנגד כל אחד מארבעת המשפטים האלה קיימים שני משפטים בעלי תנאים
 בלבדיים, אבל הואיל ו(50)=(51), ו(52)=(53), קיימים רק ארבעה סוגי משפטים
 בעלי תנאים בלבדיים (ולא שמונה), והם:
 (54) לא אבוא לבקר, אלא אם פן יהיה יפה. = (55) אבוא לבקר, אלא אם פן לא
 יהיה יפה.

(56) לא אבוא לבקר, אלא אם פן לא ירד גשם. = (57) אבוא לבקר, אלא אם פן
 ירד גשם.
 המשפטים (54, 55) מקבילים למשפטים (50, 51), ו(56, 57) ל(52, 53).
 המבנה "מ, אלא אם פן מ₂" עשוי להופיע במבנה השטח בהשמטת חלקים
 מ-מ₂:

(58) יתן פבדוד את דעתו על המים . . . שפל העולם מלא מהם, בדרך כלל, אלא
 אם פן במדבר (פ' שדה, שם, עמ' 74).
 (59) איך יוכל אדם לומר, אלא אם פן על דרך הלצון (שם, עמ' 75).
 ייתכנו גם השמטות מתוך הצורן 'אלא אם פן':
 (60) אל תדבר, אלא אם שואלים אותך.
 (61) עוד מעט אצא, אלא אם לא ייפסק הגשם.
 בלשון חז"ל אפשר להשמיט לא רק את פן, אלא את אם פן:
 (62) כל הנכבשים זה עם זה מותרים, אלא עם החסית (תרומות י, י).
 ואלפק מפרש: "אלא אם פן נכבשים עם החסית". אבינרי¹⁷ מעיד שראה (לפני
 כמה עשרות שנים) שלט בבית הדואר בתל-אביב בזה הלשון:
 (63) הכניסה אסורה אלא בתפקיד.
 כלומר, הפניסה אסורה, אלא אם פן בתפקיד, כלומר, הפניסה אסורה, אלא אם
 פן היא בתפקיד.

5. אבל

לפי אנסקומבר-דוקר ודוקר, כאשר מחברים באמצעות אבל שני משפטים
 (יותר נכון, שתי פרופוזיציות) מ₁ ומ₂, פירוש הדבר, שמוסיפים להם את הרעיונות
 הבאים:

א' שמסקנה מסוימת ק, המצויה בתודעתו של הדובר, ושהשומע יכול לתפסה,
 עולה בעקבות מ₁, אבל היא מופרכת על ידי מ₂. או, בלשונם של המחברים, מ₁ ומ₂ יש
 להם ביחס אל ק "אוריינטציות ארגומנטטיביות" מנוגדות.
 ב' למ₂ יש יותר פוח פנגד ק משיש למ₁, בעד ק, באופן שכלל המבע "מ, אבל
 מ₂" נוטה בכיוון של "לא-ק".

17. "אבינרי, יד הלשון, "יזרעאל", תל-אביב 1964, עמ' 32.

נניח, למשל, שמישהו שואל אותי, אם הוא יכול להגיע בקלות למקום פלוני, אני משיב לו:

(64) זה רחוק, אבל יש אוטובוס.

"זה רחוק" מעלה את המסקנה "קשה להגיע לשם" (ק), ו"יש אוטובוס" מעלה את המסקנה ההפוכה "אין זה קשה להגיע לשם" (לא-ק). המאזן הפולל מטה תמיד לעבר המסקנה "לא-ק".

התנאים המגבילים לשימוש במשפטי אבל הם שניים:

א. מ'₁ (=המשפט השלילי המקביל למ'₁, או החיובי, אם מ'₁ שלילי) צריך שיהיה לו אותו פיוון 'ארגומנטטיבי' כמו למ'₂. לדוגמה, כדי שהמבע

(65) הוא אינו ספרדי, אבל הוא ארגנטיני

יהא אפשרי מבחינת השימוש הפראגמאטי הממשי, צריך שהמבעים "הוא ארגנטיני" (מ'₂) ו"הוא ספרדי" (מ'₁) יהיו נתפסים כמאפשרים אותה מסקנה, כגון בדיאלוג הבא:

א': קרלוס מדבר היטב ספרדית, האם הוא ספרדי?

ב': לא, הוא אינו ספרדי, אבל הוא ארגנטיני.

לעומת זאת, הדיאלוג הבא בלתי אפשרי:

א': קרלוס בודאי מפיר היטב את ספרד.

ב': *לא, משום שאינו ספרדי, אבל הוא ארגנטיני.

הסיבה לאי-תקינותו של המשפט האחרון היא, שבהקשר הנתון מ'₁ ("הוא ספרדי") ומ'₂ ("הוא ארגנטיני") יש להם פיוונים "ארגומנטטיביים" מנוגדים לגבי המסקנה "קרלוס מפיר בודאי היטב את ספרד".

ב. כאשר מ'₁ ומ'₂ שייכים לדירוג אחד, מ'₁ צריך להיות מבחינה ארגומנטטיבית גבוה ממ'₂. ראה ההבדל בין שני המשפטים הבאים:

(66) אין זה ודאי, אבל זה אפשרי.

(67) *אין זה אפשרי, אבל זה ודאי.

"אפשרי" ו"ודאי" מצויים באותו "סולם ארגומנטטיבי" ¹⁸, והאחרון גבוה

יותר מן הראשון. ודוגמה פשוטה נוספת:

(68) הוא לא עשיר, אבל הוא אמיד.

(69) *הוא לא אמיד, אבל הוא עשיר.

ג' לייקוף (עמ' 67) רואה במשפט

(70) ג'ון הוא רפובליקני, אבל הוא הגון

מה שהוא מכנה "אבל של הפרכת המצופה" ('but' denial of expectation), שם שהוא פשע עצמו מתאים יפה לתיאור גישתם של אנסקומבר-דוקרו. אלא שלייקוף

18. על 'הסולמות הארגומנטטיביים' ראה O. Ducrot, *La preuve et le dire*, Mame,

Paris 1973, pp. 225-285. ראה גם המאמר של דוקרו, שהופר בהערה 2, עמ' 25-27.

מסביר את משפט (70) כמכיל פרה-סופוזיציה: "רפובליקנים הם בלתי הגונים", והוא מציע לראות בכל משפטי אבל של "הפרכת המצופה" משפטים הפועלים על פי הפלל: מ, גורר לא-מ₂. ואולם אנסקומבר-דוקרן כבר העירו בצדק רב (עמ' 29), שפלל זה של לייקוף אינו אלא מקרה פרטי של הפלל שלהם, דהיינו, ק עשוי להיות שוה ל"לא-מ₂", כגון:

(71) דוד הוא נמוך, אבל חזק.

מ₂ משמש כארגומנט ל"ק = חלש". ומ₂ = "לא-ק = חזק". כלומר, מ₂ שולל ישירות את המסקנה העולה ממ₂. שיטת אנסקומבר-דוקרן מסבירה את כל דוגמותיו של לייקוף, ואילו שיטת האחרון יכולה להסביר רק חלק קטן מדוגמותיהם של הראשונים.

לגבי משפט (70) נוסיף מצדנו, שמשפט זה הוא משפט פיגורלי: הכנסת המלה אבל בין שני האברים של המשפט המחובר הזה אינה מובנת מאליה, כפי שהיא מובנת למשל במשפט (71). הדובר, שהוציא מפיו (או שכתב) את (70), ביקש לרמוז לנו, בלי שיאמר זאת במפורש, מה דעתו על הרפובליקנים, והוא עושה זאת באמצעות השימוש באבל, שימוש מפתיע, שהרי בחברה האמריקנית הפללית אין זה מובן מאליו ש"רפובליקנים" פירושו "בלתי הגון". מבחינה זו, יש פאן שימוש לא-תקין של אבל, הבא על תיקונו כאשר עומדים, אגב העלאת חיוך (חיוך מריר, אם אנחנו רפובליקנים), על המשתמע¹⁹ מתוך מבעו.

לייקוף אחר, ר' לייקוף, היה הראשון שהבחין בין but סמנטי ל-but של "הכחשת המצופה" (שאינם מקבילים אל אלא ואל אבל העבריים), כגון:

(72) ג'ון הוא גבוה, אבל ביל הוא נמוך.

(73) ג'ון הוא גבוה, אבל אינו טוב בכדורסל.

המשפט השני מוסבר בדרך של פרה-סופוזיציה (מ, גורר את "לא-מ₂", ומ₂ מכחיש גרירה זו). לעומת זאת, המשפט הראשון מכיל ניגוד סמנטי, ולכן אפשר להפוך את סדר אבריו, בלי שתשתנה משמעות המשפט, והוא מקביל בכך למשפט המחובר הסימטרי ("ג'ון הוא גבוה וביל הוא נמוך" = "ביל הוא נמוך וג'ון הוא גבוה"). ואולם, לדעתי, תיאור זה אינו נכון. גם אבל ה"סמנטי" הוא לאמתו של דבר אבל של "הכחשת המצופה". משפט (72) ייאמר רק כאשר המסקנה העולה ממ₂ תהיה מנוגדת לזו העולה ממ₁, כגון בדו-שיח הבא:

א': אני זקוק לבחור נמוך קומה, כדי שלא יבלוט בשטח. מה דעתך על ג'ון?

ב': ג'ון הוא גבוה, אבל ביל נמוך.

כלומר, ממ, עולה המסקנה (או הגרירה) "אין פתרון לבעייתך", וממ₂ עולה המסקנה ההפוכה "יש פתרון לבעייתך". אילו היה ב' עונה "ביל נמוך, אבל ג'ון הוא

19. השתמעות זו היא דוגמה טובה ל-implicature של H.P. Grice "Logic and Conversation", in: *Syntax and Semantics* vol. 3 (ed. by P. Cole and J.L. Morgan), Academic Press, New York 1975, pp. 41-58

גבוה", הייתה תשובתו נראית תמוהה עד מאוד. ברור מפאן, כי אבל אינו שווה לו¹⁹ החיבור, ואף לא *while*, כדעת ר' לייקוף (עמ' 142).

דסקל-כחריאל מבססים את הסבריהם לשימוש אבל על תפיסת המפע פבנוי מ"שכבות משמעות", הסדורות באופן מדרגי, מיסודו של הר²⁰. לדעתם, אבל פועל, כאשר מ₁ ומ₂ שייכים לאותה "שכבת משמעות" או לשתי "שכבות משמעות". במקרה השני, מ₁ מורה על קבלת "שכבה" אחת או "תת-שכבה", ומ₂ מורה על דחיית "שכבה" אחרת, או להפך. ה"שכבה" הנדחית היא לעולם יותר "חיצונית" או "חיצונית" באותה מידה כמו זו שמקבלים אותה (שמספיקים לה), כאשר ה"שכבה" ה"פנימית" ביותר היא התוכן הלוגי-סמנטי של הפרופוזיציות, ו"חיצונית" לה היא ההבחנה בין חיווי, ציווי, שאלה ועוד; ועוד יותר "חיצונית" לה היא התחייבות הדובר לגבי מה שאמר²¹. המחברים מביאים את הדוגמה הבאה (עמ' 156):

א': זרקו החוצה את כל החומר הזה.

ב': בסדר, אני אזרק אותו, אבל אני יודע שמחר תרצה אותו שוב.

לדעת המחברים, דבריו של ב' מורים על קבלת הציווי של א', ומה שנדחה הוא המשמעות ה"חיצונית" יותר, היינו, התחייבות הדובר עצמו לגבי רצינות פונותיו. פמובן, אם רוצים, אפשר לתפוס את הדברים בדרך זו, אבל אין צורך ואין טעם בדבר. לפי שיטת אנסקומבר-דוקרו, שהמחברים סבורים שאין היא יפה להסבר כל דוגמאותיהם, ובכלל זה הנדונה כאן. המסקנה העולה מ"בסדר, אני אזרק אותו" היא: "החלטה נבונה, גם אני סבור שאין צורך בכל החומר הזה". ואילו מן "אני יודע שמחר תרצה אותו שוב" עולה המסקנה ההפוכה. ואין טעם להוסיף ולהראות, כיצד אפשר להסביר כל דוגמה ודוגמה שלהם על פי שיטת המחברים הצרפתים. כל הרעיון שלהם אפשר שהיה בו ממש, אילו היה באמת מתקיים הפלל שלהם, ש"שכבה פנימית" יותר אינה ניתנת לדחייה, אם מקבלים "שכבה חיצונית" יותר. איש לא יכחיש שהדו-שיח הבא אפשרי:

א': דוד ירד מן הארץ.

ב': זה מעניין מאוד, מה שאתה מספר, אבל זה לא נכון.

ג': זה לא נכון, אבל זה מעניין מאוד, מה שאתה מספר.

נדמה לי שהמפעים של ב' וג' דוחים את עצם תוכנם הפרופוזיציונלי של מפע א', והם מקבלים, לעומת זאת, את המשמעות ה"חיצונית" יותר, שדברי א' "ענייניים", והיה מקום לא' להשמיע את דעתו. קל לראות שאף פאן, כמו לגבי כל אבל, מ₂ מכחיש את המסקנה המצופה ממ₁.

R.M. Hare, "Meaning and Speech Acts", in: *Practical Inferences* .20
(ed. by R.M. Hare), MacMillan Press, London 1971, pp. 74-93
21. עניין ה"שכבות" מסובך הרבה יותר, ואינו מחוור בכל פרטי, אף לא למחברים עצמם, ובייחוד לא המבנה המדרגי, שיש לו חשיבות מרובה בתאוריה שלהם.

לגופם של דברים נציין עוד, שמבע מטיפוס "מ, אבל מ₂" כמו גם מטיפוס "לא-מ, אלא מ₂", אינו ניתן ליהפך למבע של שאלה:

(74) היא יפה, אבל טיפשה.

(75) *האם היא יפה, אבל טיפשה?

הסיבה לכך היא שאבל אינה מלת-חיבור בעלת משמעות לוגית-סמנטית גרידא (פדעת ורנר), אלא היא מחברת 'טענות' רלואנטיות ל-ק, ואין משפטי שאלה מביעים שום טענה. משפט שאלה מסוג (75) פשוט מערב מין בשאינו מינו.

אבל, בניגוד לאלא, אינו חייב לבוא דוקא בתוך משפט מחובר. הוא עשוי לבוא בראש פסקה, ואפילו בראש פרק חדש. הוא אינו חייב לבוא בתוך דיבור אחד, כפי שהוא לגבי אלא, אלא אפשר בהחלט, שבתוך דיאלוג יאמר משוחח אחד משפט או פסקה או הרצאה שלמה, ומשוחח שני יפתח דבריו באבל. די שנקרא ספר אחד, או שנעקוב אחר שיחה אחת כדי להיווכח בכך²². ולמרות כל ריבוי הפנים של אבל (אבל עשוי לבוא אף באמצע הפסקות: "אינני רוצה, אבל, לעשות זאת"), ולמרות מאות הדוגמות שאספתי, לא מצאתי אף דוגמה אחת, שיש בה כדי לסתור את גישתם הכללית של אנסקומבר-דוקרו. במקום לעסוק במיונים עקרים (מהסוג המצוי במאמר של דסקל-פתריאל) חשוב יותר ומאלף יותר לעמוד על המשותף שבשימושי אבל באמצעות כמה דוגמות נוספות פחות "באנאליות".

(76) כל הימים הייתי שומע: יגאל, אל תבייש את סבא שלך! כמובן לא רציתי לבייש אותו! אבל מה אני, אהרן אהרונסון? ומה הייתה אמה שלי? מלפה אהרונסון? זו שפל ילד בזכרון, עוד לפני שלמד ללכת, ידע בעל-פה את פסוק הגבורה שלה — כמו "טוב למות בעד ארצנו" של טרומפלדור — גם אם נכרסם אבנים, לא נוזז מפה?"

אבל אבנים כרסמתי (א' מגד, על עצים ואבנים, עמ' 49).

אבל הראשון אינו מעורר כל בעיה. הוא דומה לאבל שבמשפט: "השתדלתי לעשות זאת, אבל לא תמיד הצלחתי" — הפיון הארגומנטטיבי של מ, לגבי ק (עשיית הדבר) הוא חיובי (פי מי שמשתדל מצליח בדרך כלל), בעוד שמ, מפריך מסקנה זו (מ₂ = "לא-ק"). בקטע של א' מגד, מ₂ ("אבל מה אני, אהרן אהרונסון?") שונה רק בכך, ששליטת המסקנה העולה ממ, נעשית בדרך של שאלה רטורית. אבל השני, בסוף הקטע, לכאורה אינו מתפקד כמו אבל רגיל, כי מהי ה"מסקנה", שאותה הוא בא להפריך? ואמנם אין לחפש את המסקנה בתוכן הדברים שנאמרו קודם.

22. על פי בדיקותיי, אך מחליף את אבל במשפט מחובר (אחרי פסיק), והוא בא גם בתחילת משפט (אחרי נקודה). 'אך' אינו בתחילת פסקה, וכודאי לא בתחילת פרק, ואינו משמש כרגיל אלא בתוך דיבור אחד. א' מגד מרבה להשתמש בואך לצד 'אך'. ואולם וברם באים בראשי משפטים ובראשי פסקות. כל אך, ואך, ואולם, ברם ניתנים להמרה באבל, אך לא להפך. דברים מדויקים יותר בעניין זה אפשר יהיה לומר רק אחרי בדיקה סגנונית של סופרים שונים ושל סוגי כתיבה שונים.

התוכן עצמו שלם וסגור, והמשפט "אבל אבנים פרסמתי" הוא ראשיתו של מבע אחר, שאינו מוסיף דבר על תוכנו של הקודם. פירושו של **אבל** זה הוא: אם כבר הזכרתי פרסום אבנים, ובכן אבנים פרסמתי. אכן בהמשך מביא בעל המונולוג דוגמה לאותו סוג של פרסום אבנים שהוא מתפנן אליו (מקרה אחד מחיי ילדותו הקשים בזכרון יעקב). זהו אותו סוג של **אבל**, הבא כאשר הדובר מבקש לשנות את נושא שיחתו, כגון:

(77) במשרדנו אין העבודה בדרך כלל מרובה, ויש אשר שעות חולפות שם בשיחות — מהן בטלות ומהן אולי מאלפות. אבל על משרדנו עוד אדבר אחר כך. השימוש של **אבל** במקרה זה אינו שונה באופן בסיסי משאר שימושו: הדובר אומר משהו הנוגע לעניין מסוים, לכן מצפה השומע שימשיך באותו עניין. **אבל** קוטע את מהלך המחשבה הזו, ונותן לו כיוון חדש. את המונחים "ארגומנט" ו"מסקנה" אין להבין, דבר הלמד מעניינו, במשמעות הלוגית הצרה, אלא במשמעות הקרובה למטאפורה (אבל הם אינם מטאפורות). גם בדוגמה של מגד **אבל** מציין כיוון חדש במהלך השיחה, אלא שהפעם יש לכיוון החדש הצדקה, אם לא מתוכן הדברים, לפחות מהמלים ששימשו להבעת התוכן. והנה דוגמה מסוג אחר:

(78) מלצרית, אבקש חלב, אבל מיד? (ח' לוי, חפץ, עמ' 32).

הזירו המובע ב"אבל מיד?" או "אבל מהר?" אחרי משפט ציווי בא אף הוא לתת כיוון חדש למהלך מחשבתו של השומע-המצווה, הסבור שמדובר בפקודה רגילה, שיש למלאה בזמן סביר, ההמשך מפרך מסקנה זו, ודוגמה אחרונה:

(79) חנה: סליחה, אפשר לקבל קצת חלב?

חנה: תיפנס ותיקח לך, טוב?

חפץ: אבל זה בית קפה שמגישים (ח' לוי, שם, עמ' 31).

חפץ אינו מקבל את הצעתה של חנה (המלצרית), והוא עושה זאת לא בדרך ישירה, אלא על ידי העלאת הנימוק ש"שזה בית קפה שמגישים". כאן, אני סבור, יש לראות בדברי חנה מבע שהוא עצמו בגדר מסקנה (מ, = ק), ומענהו של חפץ (מ₂) מעלה (באופן עקיף) את המסקנה "לא-ק". והוא הדין בכל דו-שיח, כאשר אחד המשוחחים מתנגד לדברי חברו, בין באחד הפרטים בין לדברים כולם, והוא פותח **אבל** — דברי המשוחח הראשון מעלים מסקנה, הנדחית על ידי המשוחח השני, או דבריו של המשוחח הראשון הם עצמם המסקנה הנדחית.

6. מסקנה: שלושה סוגי "ניגוד" בעברית

בעברית קיימים שלושה צורנים להבעת שלושה סוגי "ניגוד": **אלא, אלא ש—**, **אבל**. פירוש הדבר, ששלושת הצורנים האלה אינם ניתנים להמרה הדדית (כאשר המבנים התחביריים פשלעצמם מאפשרים זאת), ללא הכנסת שינוי פלשהו בתוכן הסמנטי-פראגמטי, כלומר, בתוכן הקומוניקטיבי הממשי, של המבע. נבחן זאת בעזרת הדוגמה הבאה:

א': הוא אינו קמצן, אלא חסכן.

ב': הוא אינו קמצן, אבל חסכן.

ג': הוא אינו קמצן, אלא שהוא חסכן.

ראשית כול יש לשם לב להבדל אחד חשוב ביותר, הקיים בין א' לבין ב' וג': השלילה בא' היא שלילת הטענה (שלילה פוזיטית, דחיית טענה), בעוד שהשלילה שבב' ובג' היא שלילה תיאורית. שלילה תיאורית נפרדת בכך, שאפשר להביא לפניה אדוברים תיאוריים שונים, כגון אמנם, למרות ש—, אף על פי ש— (והדבר הגיוני, ואינו טעון הסבר נוסף). וברור שאפשר להכניס את אמנם בראש ב' וג', אבל לא בראש א'. הבדל זה, פשעצמו, כבר קובע את א' כסוג לעצמו. אבל ההבדל בין א' לשני האחרים הוא הרבה מעבר לזה, בעיקר בין א' וב', וקיימים הבדלים גם בין ב' לג'.

א' מגיח את החסכנות פתכונה חיובית, והחיוביות שבחסכנות משמשת לו נימוק לדחיית הטענה שהאיש קמצן, תכונה שפולה שלילית. א' מציג אפוא את האיש כבעל תכונה חיובית. לעומת זאת ב' תופס את החסכנות כשל, תחתון אמנם, משלבי סולם "קפיצת היד", שאפשר לתארם בחלקו כך: "חסכן" ← "קמצן" ← "פילי" ← "שוכב על דינריו". ב' תופס אפוא את החסכנות כשייכת לסולם השלילי של "קפיצת היד", ואם כי הוא מסכים לתיאור האיש כלא-קמצן, אין להסיק מכך על תכונתו החיובית של האיש, כי קיימת ועומדת טענה אחרת, שאמנם טוענת פחות, אבל המסקנה העולה ממנה לגבי הערכת האיש כחיובי או שלילי מנוגדת קוטבית לזו שהיה אפשר להסיק מן התיאור הראשון של האיש. יש להדגיש עוד, שמשפט אלא ממיר באופן ישיר טענה אחת בחברתה, ומהמרה זו עשויה לעלות מסקנה כלשהי (בא', תכונתו החיובית של האיש), אבל מסקנה זו אינה תנאי הכרחי לאפשרות השימוש של אלא. לכן היה א' יכול להיאמר גם כשאין לדובר שום כוונות נסתרות, מעבר לעצם העמדת הדברים על דיוקם. זו הסיבה, שאפשר להוסיף לא' פסוקית, שתסתור את המסקנה בדבר תכונתו החיובית של האיש, כגון: "הוא אינו קמצן, אלא חסכן, ואף זו תכונה שלילית בעיניי". לעומת זאת אי אפשר להוסיף תוספת "סותרת" כזאת למשפטי אבל: "הוא אינו קמצן, אבל חסכן, ואף זו תכונה חיובית בעיניי". ברור שמשפט זה סותר את עצמו, משום שאבל מוצדק כאן רק אם החסכנות נחשבת בעיני הדובר לתכונה שלילית.

למשפטי אלא ואבל יש דבר משותף, שאין למשפטי אלא ש: אלא משמש להמרת טענה בטענה אחרת, ואבל משמש להעלאת מסקנה הסותרת מסקנה אחרת כלומר, בשני המקרים מ, אינו אלא פעין מבוא למ₂, שהוא העיקר. במשפטי אלא ש המצב הוא בעצם הפוך: מ, הוא העיקר, ומ₂ אינו אלא מסביר קושי העולה ממ, מבע ג' (שהוא מלאכותי מאוד, והוא בצורתו זו כדי לשמור על עקרון ההבדל המינימלי שבין שלושת המבעים) מבקש קודם כול לתאר את האיש כלא-קמצן, וההמשך בא

להסביר את הסתירה בין קביעה זו להתנהגותו של האיש. כדאי להביא כאן דוגמה פחות מלאכותית, שהסבר זה יראה בה ביתר ברירות:
א': מה קורה עם דני? מדוע הוא מביא ציונים נמוכים כל כך? האם יש לו קשיים בלימודים?

ב' לא. דני הוא ילד נבון מאוד, אלא שהוא שונא את הלימודים ואת בית הספר. דוגמה זו מדברת בעד עצמה, ואין צורך בהסברים נוספים.
ולבסוף, כדאי עוד להעיר, כי אלא ש — קרוב יותר אל אבל מאשר אל אלא. לא זו בלבד שאלא ש — בא במבנים תחפיריים שונים לגמרי מן המבנה התחפירי האופייני לאלא, ולעומת זאת הוא בא במבנים תחפיריים המתאימים גם לאבל, אלא שבמבנים רבים, אם נמיר את אלא ש — באבל, או להפך, נתקשה למצוא הבדל ממשי בתוכן הדברים. אפשר שהסיבה לכך היא, שאותה ה"קושיה" העולה בעקבות מ, שלפני "אלא ש" — אינה רחוקה כל כך מן ה"מסקנה" העולה ממ, שלפני אבל, ולמעשה, אפשר לראות ב"קושיה" מקרה פרטי של "מסקנה"²³. אפשר גם שאצל חלק מדוברי העברית אין קיימת כלל ההבחנה בין אלא ש — ובין אבל, בין משום שאין הם משתמשים כלל באלא ש — בין שהם משתמשים בשתי הצורות ללא כל הבחנה תפקודית (להבדיל מ"סגנונית" טהורה), בדומה לשימוש הבלתי-מובחן בדרך כלל שבין 'אבל' ובין 'אך', או בין אולם ובין ואולם. הנחתנו היא, שלפחות חלק מדוברי העברית בימינו מבחינים הבחנה תפקודית בין אלא ש — ובין אבל, וקויה העיקריים של הבחנה זו הוצגו לעיל.

23. אנסקומבר-דוקר ויכלו להסביר את המשפט "דני הוא ילד נבון מאוד, אלא שהוא שונא את הלימודים ואת בית הספר" כפי שהם מסבירים את כל משפטי 'אבל', דהיינו, ממ, עולה המסקנה, שדני הוא תלמיד טוב, ומצליח להשיג ציונים גבוהים, וממ, עולה המסקנה ההפוכה. ואולם, לדעתי, הסבר זה לא יהיה מדויק מבחינת הניסוח העברי של המשפט הזה בדו-שיח המסוים דלעיל. כדי לשמור על ההסבר הכללי שלהם, אם הם חפצים להפכו "אוניברסלי", הם יוכלו לטעון שה"קושיה" העולה במשפטי אלא ש עבריים היא סוג של "מסקנה" (שממילא קרובה היא להיות מטאפורית), ויש בעברית אפשרות להבחין ביניהם הבחנה מורפולוגית.

מהדורה חדשה של תרגומי הקטעים לתורה

Michael L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources, Volume I: Texts, Indices and Introductory Essays, Volume II: Translation, Analecta Biblica 76, Rome, Biblical Institute Press, 1980, pp. 260, 199, 8 facsimilies.*

בנוסף על תרגומי התורה הארמיים-היהודיים השלמים לתורה (תרגום אונקלוס; המיוחס ליונתן; ניאופיטי) ועל שרידיהם של תרגומים שלמים (השוה עליהם בספר המבוקר, פרק א, עמ' 12, בייחוד הע' 1 ו-2) יש בדיניו תרגומי קטעים, לרוב של פסוקים מבודדים או של חלקי פסוקים או אף של מלים בודדות. לא בקטעי תרגומים מדובר אפוא (שם, שם), אלא בתרגומי קטעים, שנלקטו פחות או יותר כמות שהם בידי עורכיהם. מאחר שבידנו ארבע משפחות כתב-יד, שבכל אחת מהן מבחר שונה של קטעים ופסוקים והשונות לעתים קרובות שינוי בולט אף במסירת תרגומי הפסוקים המשותפים, הרי על פורחנו לא בתרגום קטעים אחד אנו דנים, אלא בתרגומי קטעים (שם, שם).

מה גרם להם לתרגומים אלו, שנערכו מלכתחילה קטעים קטעים? בסקירה בהירה ומאלפת (א, עמ' 12-19) קליין דן בתולדות המחקר בבעיה זו ומגיע למסקנה, המשאירה את הבעיה בעינה (שם, עמ' 19): "תרגומי הקטעים בהכרח גם יותר וגם פחות מאשר שינויי נוסח למיוחס ליונתן או לאונקלוס — אך פיצד, זה נשאר בחינת חידה".

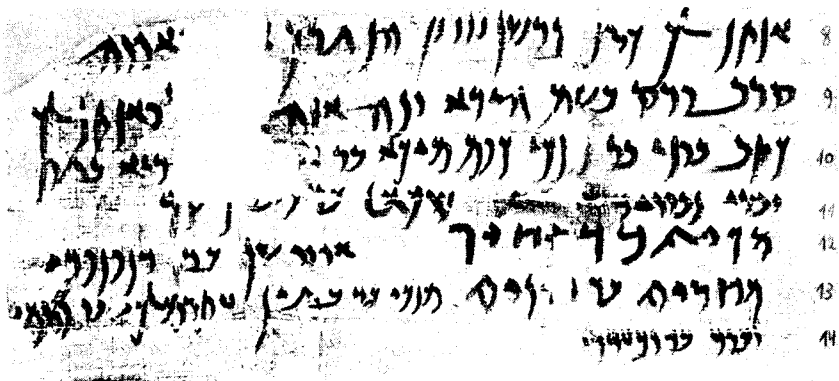
פרק א' פותח ב-"מסות פתיחה" (עמ' 12-42). כבר הבאנו לעיל את דינו של קליין בשמם ובתפקידם של תרגומי הקטעים (עמ' 12-19). עמ' 19-23 עוסקים בקשריהם עם סדרי התפילה; עמ' 23-25 בתאריכם; ועמ' 26-33 במקורותיהם. מחקר אחרון זה מתבסס על מאמרו של המחבר HUCA מו, 1975, 115-137 (פך נכון עמ' 3, הע', ושלא כמו עמ' 26, הע' 48). עמ' 33-37 נושאם מהדורות קודמות; 37-41 המהדורה הנוכחית; ואילו במסקנה עמ' 41-42 קליין קובע, שלא נתפון בדינויו אלא למסות פתיחה, כי הקדמה ראויה לשמה לא הגיע עדיין הזמן לכתיבתה. כאמור, עיקרו של פרק א הוא הטקסט של תרגומי הקטעים: כ"י פאריס הבר' 110, עמ' 43-125; כ"י ואטיקאן אבר' 440, עם חילופי נוסחאות מפתבייד נירנברג סולגר 2,20 ולייפציג אוניברסיטה ב"ה, עמ' 126-236; כ"י הסמינר התיאולוגי 605 עמ' 237-238; וכ"י בריטיש מוזיאון אור' 10794 עמ' 239-241. פרק א מסתיים

במפתח הפסוקים, בקונקורדנציה של המלים השאלות מיונית ומרומית ובמפתח יוני-ארמי. בכלל, גם בהערותיו המחבר מגלה עניין מיוחד במלים שאולות אלו. פחות עניינו בלשונם הארמית של התרגומים. זה פוגם פחות את הקטעים המבוססים על כתב-יד אחד בלבד (כתב-יד פאריס, הסמינר התיאולוגי ופריטיש מוזיאון). אולם בקטע המבוסס על יותר מכ"י אחד נראה, שנשמט מידי קליין קנה מידה חשוב להעדפת גרסאות: לשונו של הנוסח. כך עמ' 139 בראשית כ, טז, כ"י ואטיקאן, גורס 'ענינו' בכתב חסר: ענוי, אך כתב-היד האחרים: ענינו. אמנם מצוי פתיב חסר (עמ' 135, בראשית טז, ה כל כתב-היד: בהמנות, ולא: בהימנות, אך למשל 152, 1 כל כתב-היד מהימנין), אך הנוסח צריך עיון. עמ' 151–152 מתחלפים תלתא–תלתי לא רק בין כתב-יד, אלא בתוך אותו כה"י עצמו, ואין אף ניסיון להכריע. עמ' 154 בראשית מד, ה מטייריה, נירנברג מטייריה, המיוחס לזונתן מטיירא, ונראה לכאורה לגרס מטיירה. עמ' 155, 4 מקבליה, כתב-היד האחרים מקבלא, וגרס פן (או: מקבלה). עמ' 169, 1 נלוו, נירנברג נלוולוי, ובהמשך גורס גם כ"י ואטיקאן נלוולי, ויש לנסח אפוא נלוול(וי).

מלבד שמונת הפקסימיליות, שבסוף כרך ב', מכיל פולו "תרגום דתרגומא", ר"ל תרגום אנגלי של התרגום. אינני משוכנע, שתרגום שלם של כל הקטעים אכן בחינת הכרח ואי-אפשר היה להסתפק בתרגום המקומות הקשים בלבד. על כל פנים עשוי תרגומו המדויק של קליין להיות לעזר לסטודנטים. הערות אחדות: עד צית — משמעו לעתים קרובות 'עד' ולא רק בכיוון ל-; כך למשל עמ' 11, בראשית יא, ד; עמ' 122, בראשית נ, א. עמ' 99, בראשית טז, ה נראה לפי המקצב לצרף את "בהמנות שמיא" למה שאחריו ולא למה שלפניו (וכן עשה לוי במילונ). עמ' 61, הע' 14 לישנא תליחאה אין משמעה 'לשון של שלושה', אלא 'לשון שלישית', והשוה גם ויקרא רבא יט (ועוד) "ולמה נקרא לשון שליש, שהוא הורג שלושה, האומרו, והמקבלו והנאמר עליו", ונגרר קליין אחרי המדרש גם עמ' 33, הע' 173. כבר במאמרו הנזכר ב-HUCA השפיל קליין להעמיד את מחקר קטעי התרגום על יסודות חדשים. שוחרי מדעי היהדות אסירי תודה לו על כך.

בוני

בתעודה שנמצאה בִּיב, קרלינג¹ מס' 1, חשע שורות הראשונות גופו של שטר, ובשורות 10–14 שם הסופר ושמות העדים. מה שם הסופר? קרלינג קרא בתי בר מנכי (שם, עמ' 132, וכן במפתח השמות הפרטיים, שם, עמ' 305).
אחריו החרה החזיק: (1) גרלו² 42, עמ' 212: Bitya fils de Mannuki. ובמפתח השמות הפרטיים אף גור גרלו גיורונו של השם בתי: bît, בית, בתוספת פינוי קניין החבור למדבר. (2) פורטן-גרינפלד³, עמ' 36.
הרי תצלום השטר, מצולם מספרו של קרלינג, החל בשורה 8:

1. Emil G. Kraeling, *New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine* – The Brooklin Museum Aramaic Papyri, New Haven 1953

2. Pierre Grelot, *Documents Araméens d'Egypte*, Paris 1972

3. בצלאל פורטן בהשתתפות יונה גרינפלד, יהודים מיב וארמים מסון, חמישים תעודות ארמיות עם תרגום עברי ואנגלי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ד.

והרי העתקו פדרך שהעתיקו קרלינג, עמ' 132:

- 8 אנתן לך כסף כרשן 5 הן גרך א[ח לי] ואחה
- 9 קרב ורק בשם הירא זנה אנה [אפצ]ל ואנתן לך
- 10 כתב בתי בר מנכי כפם מיכא בר א . . . [שה]דיא בגו
- 11 זבדי נבוזיר שפאל בר כבר כ.תר
- 12 מכיה בר אחיו אחושן בר דנונוכי
- 13 מחסיה בר ידניה מנכי בר בגין עתרמלכי בר פסמי
- 14 זבוד בר זבעדרי

נחפשה תי"וין ונחקורה: שו' 8, מלה ראשונה: אנתן. שו' 9, מלה הקודמת לאחרונה: ואנתן. שו' 10, מלה ראשונה: כתב. שו' 11, מלה אחרונה: כ.תר. שו' 13, מלה שביעית: עתרמלכי.

אנו רואים: א. פגישת שני קוי התי"ו הדוקה היא, ואינה רופפת כב"בתי" (שורה 10, מלה שנייה). אף יש ששני הקוים מצטלבים למעלה, כגון "אנתן", שו' 8, מלה הראשונה. ב. הקו השמאלי ישר, ואין הוא כפוף שמאלה כב"בתי".
אין פשר בתי, אלא בוני; לא ת, אלא ונ. והשווה ו' נ' סמוכות זו לזו בשם דנונוכי⁴, שו' 12, מלה האחרונה. כאן הרוח שבין ו' לבין נ' גדול משהוא בתיבת בוני, לפיכך לא נכשלו מלומדים ולא קראו דנתוכי.

בתי אין לו זכר במקרא. בְּנִי, בּוֹנִי, מצינו שלוש פעמים בנחמיה. ט, ד; י, טז; בְּנִי; יא, טז: בְּנִי-בּוֹנִי. השטר נכתב בשנת י"ד לארתחשסתא המלך (שו' 1), הוא המלך שהעיד בו נחמיה: "אשר-צוה אותי להיות פחם בארץ יהודה משנת עשרים ועד שנת שלשים ושתים לארתחשסתא המלך שָׁנִים שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה" (נחמיה ה, יד).

השם בּוֹנִי שב ועולה בתלמוד הבבלי. תענית כ, ע"א: "לא נקדימון שמו אלא בוני שמו". ושנית בבבלי, אבל לא בדפוסים אלא בכתב-ידות בלבד. סנה' מג, ע"א, כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג: "תנו רבנן חמשה תלמידים היו לו לישוע הנצרי ואלו הן מתאי נקי נצר בוני תודה". ועוד שתי פעמים בהמשך סיפור המעשה. ונוסח דומה בכ"י פירנצה 79.II.

שתי הבחינות, הבחינה הפאליאוגראפית והבחינה ההיסטורית, שתיהן כאחת באו ללמדנו, שכתב את השטר בוני, ולא בתי.

אין במקרא מלה משורש להם *

במלה **קָמַתְלָהֶם** שבפסוק "דברי נרגן קָמַתְלָהֶם והם ירדו חדרי בטן" (משלי יח, כו; כז, כב) נתלבטו קשה כל הפרשנים וחוקרי הלשון, וכפי שהעיד בן-יהודה בהערה 2 לערך **להם** במילונו "לא נתברר משמ' מלה זו". לי נתברר, שאין בכלל במקרא מלה משורש להם; וכשם שבישעיה ב, כ, למשל, לא התחשבו הפרשנים המסורתיים בתיבות **לְחַפֵּר פְּרוֹת** שבספרי המקרא שבידנו, משום שלפיהן לא מצאו פירוש סביר לאותו פסוק, ואת שמונה האותיות של שתי תיבות אלה צירפו לתיבה "לְחַפֵּר פְּרוֹת", שלפיה נתפרש להם אותו פסוק בצורה שהניחה את דעתם — איני מתחשב גם אני בתיבה **קָמַתְלָהֶם** שבשני המקראות הנ"ל בספרי המקרא שבידנו, ואת שמונה האותיות של תיבה זו אני מצרף לשתי תיבות "קָמַתְלָהֶם" — צירוף, שלפיו הפתגם שבשני המקראות הנ"ל מתפרש בצורה מניחה את הדעת בהחלט.

והנה פירושי לאותו פתגם, לפי הצירוף "קָמַתְלָהֶם":

דְּבָרֵי נִרְגָן, דבריו של מחחרר ריב,¹ קָמַתְלָהֶם, נשמעים לאוזן²
דבריו³ של מתלוצץ⁴; וְהֵם, ואולם⁵ הם, דברי הנרגן, יִרְדּוּ מִדְּרֵי קֶטֶן.

* מתוך פירושי לשני קובצי הפתגמים שבמשלי י, א — כט, טז; כה, א — כט, כז, שעמי בפתובים; פירושים המבוססים בחלקם הגדול על כללי התחביר המתוארים בספרי "כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא", הוצ' רשפים, תשל"ט, ושחלק מהם אני מקוה להוציא לאור בקרוב.

1. נרגן — מחחרר ריב. השוה "ובאין נִרְגָן ישחק מדון", משלי כו, כ ועוד.
2. הָמִים — נשמעים לאוזן. השוה "קולם פים יהמה", ירמיה ו, כג; ג, מב; ועוד.
3. לפי הכלל, שבספרי "כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא", רשפים תשל"ט, שאני קורא לו "השמטת נשנה", עלינו להבין פאן, פאילו היה פתוב: "דברי נרגן פ[דבר] קָמַתְלָהֶם". השוה משלי יב, כד, שר"מ קמחי (הפירוש המיוחס לראב"ע), המאירי, בעל המצודות, הביאור ואחרים פירשו שם, פאילו היה פתוב: "יד חרוצים תמשל, ו[יד] רמיה תהיה למס".
4. קָמַתְלָהֶם — מתלוצץ. השוה "אל יסף פרעה התל", שמות ח, כה; "אם כהתל באנוש תהתלו בו", איוב יג, ט; ועוד.
5. מלת הקישור **אולם** הושמטה במקראות רבים אחרי וי"ו החיבור לפי הכלל, שבספרי הנ"ל אני קורא לו "השמטת חיבור". השוה תהלים ד, ג-ה, שלפי התרגום האנגלי (המלך גיימס), יהואש, מקרא מפורש ואחרים עלינו להבין שם, פאילו היה פתוב: "בני איש עד מה . . . [ואולם] דעו וגו'".

יורדים לחדרי⁷ הבטן של שומעם, ר"ל לתוך לבו⁸. פלומר, מחרחר הריב אינו מרים את קולו, אלא הוא מדבר בקול נמוך ובמתינות, בדומה למי שמשמיע בדיחה, שאינו מתכוון אלא להנות את שומעיו; ואולם לאמתו של דבר, יש הבדל עצום בין דבריו של מחרחר ריב ובין דבריו של מתלוצץ, מאחר שבניגוד לדבריו של מתלוצץ, ששומעם אינו נותן דעתו עליהם בכלל, והוא רק צוחק על ההיתול שבהם — הרי דבריו של המחרחר ריב חודרים לתוך לבו של שומעם ברכילות על שכניו ומפיריו, הפלולה בהם.

6. הניקוד בספרי המקרא שבידנו הוא: "יָרְדוּ", ולפי הפירוש, הנראה לי נכון, אני קורא "יָרְדוּ".

7. לפי הכלל, שאני קורא לו בספרי הנ"ל "השמטת יחס", הושמטה בראש התיבה חדרי אות-היחס למ"ד — כפי שהושמטה אות-יחס זו במאות מקראות, כגון בראשית כד, כו, שלפי כל המתרגמים והפרשנים עלינו להבין שם, כאילו היה פתוב: "נחני ה' [ל]בית אחי אדני".

8. במקראות רבים הוראת בטן היא: פנימיות גופו של אדם, כשהפונה בעיקר ללב. השוה "נר ה'... חפש כל חדרי בטן", משלי כ, כא; "שמעתי ותרגזו בטני", חבקוק ג, טו; "ובטנם תכין מרמה", איוב טו, לה.

הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה

לזכר אמי

מן המפורסמות הוא, שיש בעברית שתי סיומות הנקבה: -ה, -ת. ידוע הרבה פחות, מדוע הלשון בחרת פעם בסיומת זו ופעם בזו. לעתים הבחירה נראית שרירותית, במיוחד כאשר שתי הסיומות מצטרפות לאותו בסיס ויוצרות שתי מלים שונות, כמו למשל מערכת/מערכה. בכל זאת במקרים מסוימים קיימת סיבה פונולוגית לבחירת סיומת הנקבה. פננתי היא לקבוצת שמות-עצם ושמות-תואר, הגוזרים משם ארץ בעזרת הסיומת -י, שיש להם שתי צורות נקבה: הן המסתיימת -יָה והן המסתיימת -יֵת. (גם מלים המציינות דת, כגון יהודי, נוצרי ואף דתי, שייכות לקבוצה זו.) לדוגמה:

ז'	אישה	שפה, עיר וכו'
יהודי	יהודייה	יהודית
אנגלי	אנגלייה	אנגלית
מצרי	מצרייה	מצרית
רוסי	רוסייה	רוסית וכדומה.

כאן החלוקה היא ברורה: הצורה המסתיימת -יָה היא שם-עצם, המתייחס לבני אדם (או ליתר דיוק לבנות חוה), ואילו הצורה המסתיימת -יֵת היא שם-תואר או שם-עצם המציין לשון.

יחד עם זאת באותה קבוצה סמנטית אנו מוצאים מלים בעלות צורת נקבה אחת בלבד:

סיני	סינית	סינית
הולנדי	הולנדית	הולנדית
אפריקאי	אפריקאית (אפריקנית)	אפריקאית (אפריקנית)
אוסטרלי	אוסטרלית	אוסטרלית וכדומה.

נשאלת אפוא השאלה: מה קובע את שייכות המלה לקבוצה א' (עם שתי צורות נקבה) או לקבוצה ב' (עם צורת נקבה אחת בלבד)? והתשובה היא — מקום הטעם. בקבוצה א' הטעם מלרע, ואף כאשר למלה מיתוספת הברה (סיומת הנקבה -יה,

הרבים – ים והרבות – (ת) הטעם נשאר מלרע, ז"א הוא יורד על ההברה שניתוספה. לעומת זאת בקבוצה השנייה הטעם נשמע מלעיל; יתרה מזו, הטעם קשור להברה מסוימת במלה ואינו זו ממנה אפילו כאשר למלה מיתוספת הברה (סיומת רבים/רבות): סִינִיִּים / סִינִיִּית.

ניתן לסכם את המצב כך: הסיומת –יָה היא סיומת כבדה, המושכת עליה את הטעם; היא יכולה להיתוסף רק למלה אשר טעמה מלרע (כלומר טעם נייד: הוא אינו קשור להברה מסוימת במלה פי אם יורד עם היתוספות הברה). אם הטעם במלה אינו נייד, אלא קבוע (כמו בִּסְיָנִי, הוֹלָנְדִי), סיומת זו, שהיא תמיד מוטעמת, אינה יכולה לבוא, ואז יש רק צורת נקבה אחת בעלת הסיומת הקלה – ת. לאחר בדיקה של כמה עשרות מלים המציינות דת או לאום מצאתי, שלכלל זה, הקובע את תפוצת סיומות הנקבה יש שני יוצאים מן הכלל. האחד הוא לִיטְאִי – נ' לִיטְאִית (אין *לִיטְאִיָּה – אולי כדי למנוע רצף של שלוש תנועות aia, פי הרי ה־y פאן אינה אלא הגה מעבר). המקרה השני הוא יִשְׂרָאֵלִית ולא *יִשְׂרָאֵלִיָּה – אולי משום שצורה זו (ישראלית) מצויה במקרא; אך אל נשכח, שבפי חלק מדוברי עברית המלה היא יִשְׂרָאֵלִי(ת) במלעיל!

'דבר מה שלא נאמר למשה' (ירוש' מכות ב, ז, לא סע"ד)

ברשימה מאלפת ומעניינת ב"לשוננו" הביא מרדכי מישור מקורות לצירוף מה שלא בספרות חז"ל במשמעות "יותר ממה ש" —¹. בין השאר נמנו דוגמות שבהן משמש מה שלא, כשהוא בא למנות פרט אחד שיש בדבר יתר על מה שיש בחרו. למשל: "נא' בשבט יהודה ובנימין מה שלא נא' בסדומיים", או "נאמ' בה (במלאכה) מה שלא נאמ' ביראה".

בהמשך דבריו הביא מישור קטע מכתב־יד גניזה לירושלמי מכות פ"ב ה"ז, לא סע"ד: "והא כת' וידבר יי אל יהושע ל', מ' ח' מ' י' ש' (=מה חידוש מקרא יש שם), אין² תימר שש ערי מקלט, כבר ניתנו למשה מסיני, אלא אף הוא נא' לו דבר מה שלא נא' למשה, ונס אל אחת מהערים האלה ועמד פ' וג' ונתנו לו מ' וישב עמם". דוגמה זו שונה משאר הדוגמות שברשימה, שהרי כאן מה שלא מוסב על דבר מסוים, ובשאר הדוגמות מה שלא עומד בפני עצמו, ואינו מוסב על שום דבר. ואכן הקדים מישור דוגמה זו בלשון, המורה על הספק שבהשתייכותה לתופעה הנידונה, וכתב: "וכנראה גם במאמר זה". ולכאורה נראה ש"דבר מה שלא נאמר למשה" משקף גרסה מורפבת משתי נוסחות מקבילות: "דבר מה שלא נאמר למשה" ו"מה שלא נאמר למשה".

ברם ייתכן ש"מה שלא נאמר" כאן שייך לתופעה אחרת. רשמתי מספר מקורות מן הספרות הארץ־ישראלית שאחר התלמוד, שמופיע בהם מה ש—, המוסב על דבר מסוים. כך, למשל, בקטעים מן הגניזה, שיוחסו ל"מעשים לבני ארץ־ישראל": "בת כהן מה שחלצה", "כיפה מה שהיא ניקראת קוכין"³. פנראה, אף בכתובת בית־הפנסת מחורפת סוסיה: "זכור לטובה קדושת מרי רבי איסי הכהן המכובד בירבי שעשה הפסיפוס הזה — וטח את כותליו בסיד — מה שנתנדב במשתה רבי יוחנן" וכו'.⁴ וכן בפסקה משר"מג:א: "נטל את כתובתה מה שנתן לו המלך לקדשה וקרעה". ובפרקי דר' אליעזר פרק לו: "ונשתירו מעט מהרבה מה

1. מ' מישור, מה שלא — "יותר ממה ש" —, לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 302–304.
2. לא בדקתי את כתב־היד מבודאפשט, אשר לא צוין מספרו במאמר, והעתקתי מן המודפס במאמר, שם, עמ' 304. אך כאן ברור שבמודפס יש טעות, ובמקום "אין" צריך להיות "אין", כפי שכתבתי.
3. הראשון אצל ב"מ לוי, תרביץ, שנה א, ספר א (תר"ץ), עמ' 99 ושם הלשון מגומגמת. השני אצל צ"מ רבינוביץ, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 286 (=מ' מרגליות, הלכות ארץ־ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מה).
4. ראה י' נוח, על פסיפס ואבן, ישראל תשל"ח, עמ' 115–116.

שהיתה רחל רועה". וכן בתעודות מן הגניזה. בנוסחת תאריך בתעודה, פנראה מדמשק משנת 784 למניינם: "[...] לשבוע הששי מה שהיא שנת ארבעת אלפים...".⁵ ובקולופון אחד, שהביא ש"ד גויטיין בספרו "סדרי חינוך": "זה מחזור שלארבעה נביאים האחרונים מה שקנה מבשר".⁶

פנגד מה ש — העברי רשמתי מקרים רבים של מה די/ד — הארמי. הוא מצוי בתרגומים הארץ-ישראליים, במיוחד בכתב-יד ניאופיטי 1. בדקתי את התרגום לס' דברים, וצינתי דוגמאות רבות לכך, כגון ד, מו: "סיחון... מה די קטיל משה"; יד, כב: "עללת זרעיכון מה דאתון מפקין" ועוד. וכן הוא מצוי בתעודות ארץ-ישראליות מן הגניזה, כגון בנוסחת הכתובה: "[הדין שטר] פרנה מה דעבר מרי מבשר"; כלומר: זה שטר הכתובה מה שעשה מרי מבשר, ועוד בהקשרים אחרים. מה ד — פזה מצוי אף בארמית שומרנית (מד —) ובארמית הנוצרית של ארץ-ישראלית (מא ד —).⁷

אם כן, ייתכן שאף "דבר מה שלא נאמר למשה" שבקטע הירושלמי מן הגניזה, שייך לפרשה זו.⁸

5. ספריית אוניברסיטת קימברידג', אוסף טיילור-שכטר TS 12.474, שורות 20–21.

6. ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' נא, הערה 28.

7. בארמית שומרנית, ראה: ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, פרך ג', ספר ב', עמ' 42, שורה 12. בארמית נוצרית, ראה: א"ש רוזנטל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290–291, הערה 20.

8. קיצרתי ברשימה זו, מאחר שהארכתי בתופעת מה די ומה ש, בתיעוד ובדיון, במקום אחר. ראה: מ"ע פרידמן, "הכתובות הארץ-ישראליות מתקופת הגאונים", בתוך "תעודה א: חקרי גניות קהיר" שבעריכת מ"ע פרידמן, חל-אביב תש"ם, עמ' 79–81; וכן בספרי

M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study*, I, The *Ketubba* Traditions of Eretz Israel (Tel-Aviv and New-York, 1980), pp. 66–69. וראה שם עמ' 48–87 דיון שלם על הארמית שבכתובות הארץ-ישראליות שמן הגניזה. ולעניין מה ד – השוה תרגום רות, ב, ז: "שובלין באלומיא מה דאשתאר בתר חצודיא".

(א)ליעזר

י' קוטשר ז"ל העיר במאמרו "לשון חז"ל" ("מחקרים בעברית ובארמית", עמ' פ"ב ואילך) על הכתיבים ליעזר, לעזר של השמות 'אליעזר' 'אלעזר' בכתב-יד קויפמן ובכתב-יד אחרים. יש להעיר, שבכתב-יד מן הגניזה, T.S. ,F2(1), 208 (ירושלמי, שקלים נ, ב-ד) מחזקה האל"ף בשם 'אלעזר'. המחיקה נעשתה על ידי שתי נקודות עיליות ושתי נקודות תחתיות: אֵלִיעֶזֶר (היו"ד תלויה, וככול הנראה נוספה). דרך זאת של מחיקה נוהגת בכתב-יד זה גם בתיבות אחרות.

שלמה מורג

ת י ק ו ן ט ע ו ת

בהערתי ב"לשוננו" מה, א, עמ' 76, שורות 5-3 מלמטה, יש לתקן:

באמת כל קטע נוסף של

מילון שמות מבטל את הצורך במידת הזהירות שראוי לנקוט בזיהוי תופעות חדשות.

במילון מונחים יש בד"כ יותר, ואפילו הרבה יותר שמות מאשר פעלים. מילון

אסתר גולדנברג

(א)ליעזר

י' קוטשר ז"ל העיר במאמרו "לשון חז"ל" ("מחקרים בעברית ובארמית", עמ' פ"ב ואילך) על הכתיבים ליעזר, לעזר של השמות 'אליעזר' 'אלעזר' בכתב-יד קויפמן ובכתב-יד אחרים. יש להעיר, שבכתב-יד מן הגניזה, T.S. ,F2(1), 208 (ירושלמי, שקלים נ, ב-ד) מחזקה האל"ף בשם 'אלעזר'. המחיקה נעשתה על ידי שתי נקודות עיליות ושתי נקודות תחתיות: אֵלִיעֶזֶר (היו"ד תלויה, וככול הנראה נוספה). דרך זאת של מחיקה נוהגת בכתב-יד זה גם בתיבות אחרות.

שלמה מורג

ת י ק ו ן ט ע ו ת

בהערתי ב"לשוננו" מה, א, עמ' 76, שורות 5-3 מלמטה, יש לתקן:

באמת כל קטע נוסף של

מילון שמות מבטל את הצורך במידת הזהירות שראוי לנקוט בזיהוי תופעות חדשות.

במילון מונחים יש בד"כ יותר, ואפילו הרבה יותר שמות מאשר פעלים. מילון

אסתר גולדנברג

ספרים שנתקבלו

אובל עזרי ולידובסקי צפריה (עורכים), ביבליוגראפיה מוערת של ספרי דקדוק, ספרים לשיפור הלשון וספרים על תולדות הלשון העברית שיצאו לאור מאז קום המדינה בארץ ובתפוצות, עלון ט', המועצה להנחלת הלשון, ירושלים תשל"ט, 75 עמ'.

ויס רפאל, התרגום הארמי לספר איוב, בית-הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשל"ט, 336 עמ' + מפתחות. זהרי חיים, מדרשי אגדה והלכה בפירוש רש"י לתורה (בהשוואה למקורות), מהדורה חדשה מתוקנת, 2 חלקים, ירושלים תש"ם, 80 + 55 עמ'.

לאנדמן מיכאל, תיקון הכתב העברי, תרגמה מגרמנית ד"ר רות עטרון, ירושלים תשל"ט, 175 עמ'.

פרכטמן מאיה, קטגוריות מיידעות ומתחמות בעברית הישראלית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, תל-אביב תשל"ט, 232 עמ'. קור אבשלום, מחברת התיג'אן העברית, מקורותיה וזיקתה אליהם ויחסה למסורת תימן ולכלל המסורות העבריות, עבודת גמר לתואר מוסמך, תל-אביב תש"ם, 158 עמ'.

רבין חיים וסולומוניק אברהם (עורכים), בעיות בדקדוק מעמת, בהתאם לתכנית הלימודים להנחלת הלשון שלב א' (עברית-אנגלית-צרפתית-ספרדית-רוסית-גרזית), ארחות י"א, המחלקה לחינוך מבוגרים משרד החינוך והתרבות, ירושלים תש"ם, 126 עמ'.

Hayon Yehiel (editor), *Hebrew Annual Review; A Journal of Studies of Hebrew Language and Literature*, The division of Hebrew Language and Literature the Ohio State University, Vol. 1-3 (1977-1979).

Rubin Joan, *Directory of Language Planning Organizations*, East-West Culture Learning Institute, Hawaii 1979, 112 pp.

Sivan Reuven, *The Revival of the Hebrew Language*, Jerusalem 1980, 60 pp.

Werner Fritz, *Modernhebräischer Mindestwortschatz*, München 1979, 240 pp.

L'ÉSONÉNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XLV, No. 2, Tévet 5781/Jan. 1981

ENGLISH SUMMARIES

Moshe Bar-Asher: MISUNDERSTOOD SPELLINGS (pp. 85–92)

Many spellings occurring occasionally in Biblical Hebrew (=BH) are more frequent in Mishnaic Hebrew (=MH), especially where *scriptio plena* in MH is preferred to *scriptio defectiva* in BH. In other words, the difference between the languages is only quantitative, the orthographic details typical of MH already occurring in BH. Nevertheless, there are some new spellings in MH. These spellings are very rare and so were sometimes misunderstood by copiers of ancient mss. and by modern scholars.

A. It seems that a final *he* was omitted in MH. This can be inferred from spellings like **בָּא, אֲוִירָא** instead of **בָּה, אֲוִירָה**, and from vocalizations such as **מִגְבִּיהַ**, **בָּה** in place of **מִגְבִּיהַ, בָּה**. This phonetic process is the basis of a number of word-combinations, e.g., **וְקוּצָה לַחֲלָה** (Niddā 10, 7) instead of **וְקוּצָה לָהּ חֲלָה** in Codex Kaufmann of the Mishna: *lāh ḥallā* which was pronounced *lā ḥallā* was written as a single word **לַחֲלָה** (the tendency to attach a proclitic word to the following word, not only in pronunciation but also in spelling, is a well-known phenomenon in MH). However, the second hand of the ms., the hand of the vocalizer, misunderstood the compound word **לַחֲלָה** (< **לָהּ חֲלָה**), considering it **לַחֲלָה** (=the preposition **ל** + **הַחֲלָה**).

B. Most Semitic scripts do not indicate gemination, i.e., a double consonant is not indicated orthographically. Only in later periods was the gemination noted by an extra sign (the *dagēš forte* in Hebrew and in Aramaic, the *šaddā* in Arabic). However there are occasional orthographical indications of gemination: writing a doubled consonant by doubling the relevant letter. This is the case in Judeo-Arabic of North Africa, e.g., the word **סָרָאק** ("thief") is written **סַרַרָאק**. This feature is very rare in ancient mss. of MH and Aramaic dialects, e.g., **רַנְנֹן, מַכְכְּרִין, מְדָדָה** in place of the usual spelling **רַנֵּן, מַכְרִין, מְדָדָה** etc. But such spellings were sometimes misunderstood, as in mss. and printed editions of Pseudo-Jonathan, e.g., in Gen. 4, 20–21 **רַב בְּהוּם/רַב בְּהוּם** was changed by mistake to **רַב בְּהוּם/רַב בְּהוּם**.

C. Similarly, the spelling **מוּעַט** in the Dead Sea Scrolls was explained by scholars as MH **מוּעַט** (< **מִמוּעַט**) when it is in fact the noun **מִעֵט**, the *waw* indicating the *shewa*, which was pronounced [u] under the influence of the labial [m] (like **פֹּרַת** for **פֶּרַת** in the Genesis Apocryphon).

To conclude, spellings of the kind discussed in our article are very rare, most of them occurring only in a few of the ancient mss. They were often misunderstood by copyists and scholars. It is our role to clarify these misunderstandings.

Gad B. Sarfatti: THE GLOSSES OF THE MISHNA CODEX DE ROSSI 138 (pp. 93–94)

The Mishna Codex De Rossi 138 is of the foremost importance for the study of Mishnaic Hebrew, and therefore any research tending to define when and where it was written is highly valuable.

Our purpose is to draw attention to Dr. Luisa Cuomo's linguistic analysis of the 154 marginal glosses of this codex*, which reaches the conclusion that their language is the Italian dialect of the peninsula of Salento (Italy's south-eastern tip) of the XI century. As it has already been suggested that the glosses were written by the same hand as the text itself (or by a very similar hand), Dr. Cuomo's conclusions apply to the entire codex.

* Luisa Cuomo, *Antichissime glosse salentine nel codice ebraico de Parma*, De Rossi 138, *Medioevo Romanzo* IV (1977), pp. 185–271.

S. Abramson: CONCERNING VARIOUS INTERPRETATIONS OF THE "SEVEN GROUP" (pp. 95–104)

The seven occurrences of *gol*, "voice", in Ps 29 were utilized by the sages in support of different subjects, e.g., the seven benedictions of the Sabbath Amida, etc.

The מדרש הנעלם according to R. Baḥye to Genesis 18:7 interprets the seven קולות as meaning תנועות. However, קולות in the sense of תנועות appears for the first time in ibn-Tibbon's translation of ibn-Janah's ספר הרקמה, hence the conclusion that the *midrash* already made use of ibn-Tibbon's translation.

The *midrash* also adds חצבה עמודיה שבעה, Prov 9:1, to this group.

R. Menaḥem ha-Meiri, in his חבור התשובה, says that it refers to the five senses, as explained by ibn-Gabirol. In fact, R. Joseph Kimḥi, and not ibn-Gabirol, first advanced this explanation.

The "Seven Group" includes שבע ארצות. The present author shows that ארצות is synonymous with רקיעות.

Ilan Eldar: KITĀB NAḤU AL 'IBRĀNĪ, A TREATISE ON THE CHANGES OF VOCALIZATION (pp. 105–132)

The present treatise of Hebrew vocalization (*naḥu* meaning vocalization, the phonetic structure of the word) comprises an extract (or an abridgment) of the fifth and sixth parts of Se'adya Ga'on's grammatical work *Kutub al-Lughah*, i.e., "The Discourse on Vowels" and "The Discourse on Šēwa".

The edition is based on two Geniza fragments of the Taylor-Schechter

Collection at Cambridge University Library (the Arabic text is accompanied by a Hebrew translation, commentary and introduction). The author of this abridgment, which is not extant in its entirety, deals with three matters, as follows: (1) a study of vowel changes according to the consecutive order of the positions of the vowels in the mouth; (2) a study of the changes taking place in both non-pausal and pausal forms, with regard to the *šēwa*; (3) a study of similar verbal forms, differing from each other only in the shift of tone.

Moshe Azar: 'AVAL, 'ELA AND 'ELA ŠĒ- IN MODERN HEBREW (pp. 133–148)

The three 'contrastive' morphemes 'ela, 'ela šē- and 'aval, express three different types of 'contrastiveness': 'ela, in the construction type NEGATION — S₁ + 'ela + S₂, is used to assert something (S₂) opposed to another assertion (S₁), the denial of which serving as a reason for the assertion (S₂); 'ela šē-, in the construction type S₁ + 'ela šē- + S₂, is used when S₁ raises an implicit question to the hearer, of which S₂ serves as a reply; 'aval, in S₁ + 'aval + S₂ or at the beginning of a sentence, is used when the speaker wishes to say something directly or indirectly contrastive to what has been said or to the consequence of what has been said, by the speaker himself or by another speaker.

'Ela is also found as part of the discontinuous morpheme NEGATION ... 'ela, which signifies exclusivity. 'Ela 'im ken is used when the exclusivity devolves upon a conditional clause.

J. Blau: REVIEW OF M. KLEIN'S, *The Fragment-Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources*, Vol. I (pp. 148–150)

I. Ben-David: BUNNI (pp. 151–152)

An Aramaic document found at Elephantine (E.G. Kraeling, *New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*, The Brooklyn Museum Aramaic Papyri, Papyrus 1) contains the name of its scribe in line 10. Scholars read *bty*. But the correct reading is בוני (bwny). The letters ו and נ form a n when written close together. The contract was written in the fourteenth year of king Artahšasta (line 1). Neḥemya lived just at this time, and one finds the name *bwny*, בני, בוני, Bunni, three times in the book of Neḥemya.

Meir Rottenberg: THERE IS NO ROOT LHM IN THE BIBLE (pp. 153–154)

The word כמתלהמים, appearing in Prov 14:8 in the verse דברי נרנן כמתלהמים and 26:22 as well, has puzzled all the commentators; Ben Yehuda writes in his dictionary, under the item להם: "The meaning of this word is unclear".

The author divides the letters of the word into two groups, כמתל המים, and

vocalizes and interprets the verse according to the rules laid down in his book, "Obscure Syntactical Rules of Biblical Hebrew" (Reshafim Publications, 1979), and called *Sypplying a Repetitive Element*, *Sypplying a conjunctive Element* and *Supplying a Preposition*, as if the "original" form of the verse were דְּבָרֵי נִרְצָן דְּבָרֵי נִרְצָן [לְ]מַחְרֵי בָּטָן [אֵל] מְחַל הַמִּים, [אֵל] מְחַל הַמִּים, [אֵל] מְחַל הַמִּים, which means: דְּבָרֵי נִרְצָן (the words of a trouble-maker) מְחַל הַמִּים [אֵל] מְחַל הַמִּים (sound [cf. קוֹלָם בְּיָם יְהֵמָה Jer 6:23, 50:42, etc.] soft and moderate, as spoken by the trouble-maker, just like the words of a clown [cf. אֵל יִסֵּף פְּרָעָה הָתַל Ex 8:25, etc.]) [אֵל] מְחַל הַמִּים (but *they*, i.e., the words of the trouble-maker) יֵרְדוּ [לְ]מַחְרֵי בָּטָן (descend, by virtue of the gossip and spite they contain, to the very chambers of the heart [בָּטָן here denotes the heart within the body – cf. וּבָטָנָם תִּכְבֵּן מַרְמָה Job 15:35, etc.], and fill it with anger and rage, whereas the words spoken by a clown give rise, by virtue of their humor, to laughter and joy).

Baruch Podolsky: STRESS AS A MORPHOLOGICAL FACTOR IN MODERN HEBREW (pp. 155–156)

The paper deals with the derivation of the feminine forms of gentilic names in Modern Hebrew. Some such names have only one feminine form ending in *-it*; others have two forms: one (ending in *-iyya*) referring to persons, and the other (in *-it*) referring to anything else. It turns out that the factor which determines which of the two groups the noun belongs to is its accentual patterns: if the word has a stable stress (usually penultimate), it belongs to the group with a single feminine form. If its stress is unstable (i.e., final, as in *anglí* – *angliyyá*/*anglít* – *angliyyót*; cf. *sini* – *sínit* – *siniyyot* with the stable stress), then the word belongs to the group sporting two feminine forms. The explanation proposed is that *-a* (or *-iyya*) is a stressed ending and can, as a result, be added only to words with unstable (mobile) stress.

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
כרך ארבעים וחמישה, חוברת ג-ד — ניסן-תמוז ה'תשמ"א

התוכן:

163	קטע חדש מספר אָגרון	אהרן דותן
	הטיפול במלים יחידאיות בשורשן בפירושי	מערבי פרץ
213	ר' יהודה אבן בלעם	
	שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים	אילן אלדר
233	מתוך הדאיה אלקאר הארוך	
	לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו	מרדכי ברויאר
260	ד. כתיב וקרי ו'טעים'	
	רום (רמם) — בנה באוגריתית ובמקרא	יצחק אכישור
270	(ולהפריח) — 'לבנות' במקרא ובחוספתא	
	שמות במשקל מקטל במקרא ובמשנה	יצחק גלוסקא
280	ומשמעויותיהם	
		ביקורת
299	שלושה ספרי בלשנות בשלוש ארצות	נחמיה אלוני
307	נתון בערכים	זאב בן-חיים
		הערות
311	עוד על בן-אשר ובן-נפתלי	אילן אלדר
314	שתי מלים מלשון חכמים	זאב פלק
317	שְׁדִי תרומת (שמ"ב א, כא) — ביטוי מוזר	שלמה מורג
319	צורת הנקבה של שמות בסימנת — בעברית	אורה שורצנלד
319	עוד לעניין "הטעם כגורם מורפולוגי"	ברוך פודולסקי

פתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' אהרן דותן, רח' האוניברסיטה 89, רמת-אביב, תל-אביב 69345
ד"ר מערבי פרץ, רח' האצ"ל 2/6, אשדוד 77203
ד"ר אילן אלדר, רח' הרב קוק 60, קריית-מוצקין, חיפה 26361
הרב מרדכי ברזיאר, רח' הרב עזריאל 56, בית-וגן, ירושלים 96423
ד"ר יצחק אבישור, רח' המעפילים 16, ירושלים 92545
ד"ר יצחק גלוסקא, רח' ר' יהודה הלוי 24, פתח-תקוה 49420
פרופ' נחמיה אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים 94261
פרופ' זאב בן-חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים 96187
ד"ר אורה שורצנלד, רחבת אילן 10, גבעת-שמואל

סייעה בהתקנה לדפוס והגיהה
עפרה כהן

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מיצבו בנו משה ז"ל

קטע חדש מספר אָגרוֹן

בין קטעי הגניזה של אוסף טיילור-שכטר בקמברידג' נמצא לי, בביקורי שם בקיץ תשל"ח, כתב-יד של אגרון עברי שלא נודע עד כה¹. ציונו T-S A.S. 141.1, והוא כולל קרעי שלושה דפי נייר, שניזוקו ביותר (מסומנים באותיות A, B, C). ברשותה של ספריית האוניברסיטה בקמברידג' הם מתפרסמים כאן בלתי תצלומיהם², והקורא יעמוד מעצמו על מידות החסר ומקומותיו. ע"פ חישוב משחזר נראה שהגודל המקורי של הדפים היה 22×15 ס"מ לערך. מדף B שרד החלק הגדול ביותר, ומדף A — החלק הקטן ביותר.

הכתב מרובע מזרחי, האותיות גדולות ומהודרות, המלים ערוכות בשלושה טורים (רק בדף B נשמרו כל שלושת הטורים), ובעמוד היו לפחות 17 שורות. סדרן של המלים — שורה אחר שורה (ולא טור אחר טור). פה ושם יש ניקוד מועט — למעשה שש מלים מנוקדות (כריא, [ח]צד, אֵם, חָש, ליי, קלוט)³, וכולן מידי הסופר הראשון הן מנוקדות.

בדף A הוסיפה יד שנייה ניקוד ברוב המלים, וכן תרגומים לערבית בכתב ערבי מעל לרוב המלים בין השיטין. הניקוד הנוסף שבדף זה נוהג חילופי קמץ/פתח, צירי/סגול (אף שאין סגול מצוי בו), כמעט אין בו דגש קל ולא מצאנו בו פתח גנובה ומפיק ("גבה, גבח" = גִּבְהָ, גִּבְחָ). סימנים אחרים המזדמנים בו — חולם ארץ-ישראלי (פִּעֵמִיִּים בשני הערכים "גאל") וסימן המשמש, כנראה, לציון דגש חזק (פִּעֵמִיִּים⁴), והוא קרוב בצורתו לסימן הדגש הארץ-ישראלי. תכונות אלה (הניקוד הטברני הפלתי-מקובל⁴ והסימנים הארץ-ישראליים) מרמזות על מקומו של מנקד זה — ארץ-ישראל. כל הניקוד המובא להלן בפנים בדף זה הריהו מיד שנייה,

1. רשימת הקיצורים הנוהגים במאמר זה ר' להלן בסופו, עמ' 211–212 ([49]–[50]).
2. הריני מודה לד"ר שלמה (סטיפן) רייף, מנהל אוסף הגניזה ע"ש טיילור-שכטר בספרייה, על הרשות לפרסם את כתב היד ואת תצלומיו.
3. בכתב-היד האותיות "אל" פתובות תמיד בליגאטורה, וכאן יסומנו אֵ. אותיות שקריאתן מסופקת מסומנות כאן בנקודה מעליהן.
4. פעם בערך "גבח" ופעם נוספת מזדמן אותו סימן בגלוסה ערבית ומציין גם בה דגש חזק כנראה, ר' להלן ערך "גבורה" והע' 57.
4. זהו לדעתי המונח המתאים ביותר לניקוד זה, והצעתיו באנגלית (Tiberian Non Conventional) בהנמקה, באנציקלופדיה יודאיקה, ערך Masorah פרך 16, טור 1465.

אלא אם כן העירונו עליו שמיד ראשונה הוא. בשאר הדפים כל הניקוד הריהו מיד ראשונה.

הגלוסות הערביות לעתים אין בהן נקודות דיאקריטיות בפתב הערבי. סימון מקרי לחלוטין (למשל $\text{ح} = \text{ج}$) וגם פשאינן מסומנות יש לשקול את האפשרות לקראן. בכך גדל בשיעור ניפר מספר אפשרויות הקריאה, וממילא גדולה התעיה. אין להכריע אם הניקוד הנוסף והגלוסות הערביות מידי אותו אדם הם⁵. ודאי הוא שאינם מיד הסופר הראשון.

בדף B אין ניפרים קצות הגיליון למעלה ולמטה. בעמ' ב' שלו שלושה טורים ברורים ומרונחים זה מזה. בעמ' א' הטור הראשון דבוק אל האמצעי כמעט ללא רוח, ובארבע שורות הניח הסופר את הטור הראשון (הימני) חלק. הטעם לכך אינו ברור; אפשר נתפנן לחזור ולהשלים שכחה.

דף C פגום הוא עד למאוד, וערכים רבים אינם ניתנים לקריאה כלל. בשלושת קטעי כתב-היד רשימת מלים, ערכי מילון, מן האותיות ב, ג, ח, ט, ק. הסדר הוא סדר הא"ב, אך לא נשמר בדיוקו השלם (ר' להלן).

מבנה הערכים כך הוא: מתוך 110 הערכים שבכתב-היד 42 (כ-38%) הם מלים בודדות ללא תוספת פלשה, וב-11 נוספים (10%) יש קרע או חסר בכתב-היד סמוך למלת הערך ואין לדעת אם היה לה המשך של הספר או שמא גם היא ערירית היא. כ-28 ערכים (כ-25%) צוין ההקשר במקרא (פגון "גבות עיניו", "חרי, וארגים") או בתלמוד ("ברזא דחביתא", "חרוקות, קרנים" — רק שתי אלה), או שהוקדם השורש (פגון "קד, ויקד"). פעם הובא היחיד וריבוי ("קישות, קישואים"), פעם צוין הפסוק במקרא ("ברא") ופעם — המקור במשנה ("חריע"). רק ב-25 ערכים (כ-23%) יש לפנינו מילון כפשוטו, דהיינו מלות הערך מלואות הסברים: במרבית המקרים מלה או שתיים להסבר המשמעות (כ-22 ערכים), ובמיעוטם (3 ערכים) רק ציון הגיזרון.

* * *

העיון בכתב-היד העלה, כי דפיו אינם אלא חלק מכתב-יד, המונח במקום אחר בספריית קמברידג', וציונו T-S D.1.19. כ"י זה פרסם אלוני כחלק מספר האגרון לרב סעדיה גאון, אף הביא את תיאורו ואת תצלומיו⁶. הוא פינהו "ק"ב", וכך נכנהו אנחנו, וכה"י שלנו יכונה "ק"ג".

דף A של ק"ג הוא חלק מן הדף הראשון של ק"ב, ושני הקרעים מתאימים זה לזה ה ת א מ ה מ ל א ה בשני צדי הדף⁶, ובכמה מקומות הפתב נמשך מקרע לקרע

5. שיתוף הסימן המיוחד (הארץ-ישראלי?) לציון הכפלה והשימוש בו גם בניקוד וגם בגלוסות הערביות (ר' לעיל הע' 3) מסייע לאפשרות ששניהם בני אותה יד הם, אבל אין זו ראייה מכרעת.

6. תיאור כתב היד — א"א, עמ' 126–127, תצלומיו — לוח XII–XIII.
א. גם באשר לגלוסות הערביות וגם באשר לניקוד מיד שנייה. אפילו הסימנים

ומאשר את הזהות ללא כל צל של ספק.

מתוך כך מתבררת ההשלמה הנכונה למלים קטועות בק"ב, וניתן לחקן מספר השלמות שהציע אלוני:

בעמ' א': הערך שאחרי "ב[ך]כ[ה]" ("א"א 197) הוא "ברך לש טובה" (ולא: "ב[ך]ק?"). ההשלמה "בר יח[למו]" ("א"א 198) נכונה היא, ובק"נ יש עוד תיבה "בר יח[למו] בניהם". גם ההשלמה "ברך חילוף לק[לל]" (שם) מדויקת למדיי — בק"נ "לק[ללה]". להלן מתברר טיבו של העיגול מעל "ברומים" ("א"א 199), המעגן פאן הערת גיליון בערבית "והו תכות מברומה" הרשומה בק"נ, ואינו מציין לשון יחיד (כמוצע שם).

בעמ' ב': מפין שני הקרעים עולה קריאת הערך הראשון של ק"ב "גבל מגב[ל] הטיט", ולא "גובלים [את] הטיט" ("א"א 201), והערך הסמוך לו הריהו "גבל ועמון", ולא "גב[ן]" (שם). וכן במקום "ג[כ]ינה" (שם) יש לקרוא את הערך השלם "גבן מן גבינה", ובמקום "גבר[ר]" ("א"א 202) — פנראה "ג[בורה]".

למדנו שכה"י שלפנינו — ק"נ — אחד הוא עם ק"ב, והטקסט שבהם רצוף הוא, ואין כל ספק שבשניהם אותו חיבור עצמו. אם ק"ב חלק מספר האגרון לרב סעדיה גאון הוא, הרי שגם ק"נ חלק מאותו חיבור הנהו. ואולם יש בק"נ סימן מובהק, המעיד עליו כמאה עדים, שאינו שייך לספר האגרון לרס"ג. על פורחנו גם ק"ב אינו לו.

ר' מבשר הלוי בספר השגותיו על הגאון השיב עליו בעניין ספר האגרון, וז"ל: "וממא יגד לה רצי אללה ענה פי כתאב אצול אלשער קולה פי אלנצף אלאול טד לא נמצא...". (=ומה שנמצא אצלו, רצון השם עליו, בספר יסודות השיר, אמרו בחצי הראשון: "טד לא נמצא...").⁷ פידוע חיבר רס"ג את ספר האגרון בשתי מהדורות, ובמהדורה השנייה, המכונה "כתאב אצול אלשער אלעבראני" (=ספר יסודות השיר העברי), שני חלקים: החלק הראשון מסודר בסדר הא"ב של ראשי התיבות, והחלק השני — לפי סופיהן. מהשגה זו של ר' מבשר אנו למדים, כי בחלק הראשון של האגרון, המסודר, כאמור, ע"פ הא"ב של ראשי התיבות, רשם סעדיה "טד לא נמצא".⁸

המיוחדים מצויים פאן: חולם ארץ-ישראלי — בערכים ברקנים, גלם, והסימן לדגש חזק (ר') לעיל הע' 3) בערך "ברך מדות הלח".

7. מבשר, עמ' 26; תרגומו של מ' צוקר — שם, עמ' 80.

8. ואכן כך הסיק אלוני דין, ועל סמך דברים אלה של מבשר הביא "טד לא נמצא" פערך במילון ("א"א, עמ' 232). יש לציין שבכה"י היחיד שבו שרדו דברים אלה של מבשר הגרסה היא "טר", אך אין כל ספק שטעות סופר היא וצ"ל: "טד". והספיקו על כך הכול (ר') הרפבי, עמ' ע הע' ב; צוקר — מבשר, עמ' 80, הע' 65; אלוני — א"א, עמ' 232 בהערה וכן עמ' 91-92).

והנה בכ"י ק"ג, הפולל גם ערכים מן האות טי"ת, לא זו בלבד שלא כך רשום בו, אלא שמחברו הביא בו ערך מלא ומפורש:
"טדי שער".

לפיכך אי אפשר שכתב-היד קטע מן האגרון לרס"ג הוא. יתרה מזו: גם כ"י ק"ב, אשר הוא, כאמור, חלק מכה"י שלפנינו ושייך לאותו החיבור ללא כל ספק, אף הוא אינו שייך לאגרון לרס"ג.

ואל יעלה בדעתך, שמא תיקון יש פאן ותוספת, שהוסיף המחבר במהדורה השנייה בעקבות השגתו של ר' מבשר הלוי. אין הדבר כך, שהרי ר' מבשר חיבר את ספר השגותיו על המהדורה השנייה ("כתאב אצול אלשער") של רס"ג ולא על המהדורה הראשונה, וספרו נתחבר אחרי מות האגרון⁹. רס"ג לא היה יכול לתקן דבר בעקבות ביקורת, שלא ראה כלל. לא זו אף זו: ק"ב נחשב — בשל מבנהו — על המהדורה הראשונה של האגרון¹⁰, ואילו כך היה הדבר, הרי מציאותו של הערך "טדי" בו לעומת חסרונו במהדורה השנייה (פעדות ר' מבשר) תמוהה עוד יותר. ניתנה האמת להיאמר, שגם לכתחילה דיפוקו של כ"י ק"ב באגרון רופף היה, שלא נמצאה בו זיקה מפורשת לא אל המבוא לאגרון ולא אל חלקיו האחרים, שבייחוסם לרס"ג אין ספק¹¹. אלוני קישר כ"י זה אל האגרון על סמך תכונות כלליות ביותר, שאינן מיוחדות לאגרון של רס"ג דוקא ומצויות גם באגרונים אחרים, כגון סידורם של הערכים בסדר הא"ב של שתי האותיות הראשונות (ועוד ר' על כך להלן), הכללת שמות אנשים ומקומות ומלים מלשון חז"ל ומן התרגומים, דרכי ההצגה והביאור של הערכים וכיו"ב¹². עם שאין תכונות אלה לבדן קושרות את המילון שלפנינו בהכרח אל רס"ג, גם אין הן מונעות זיקה זו¹³. ואין לטעון כנגד אלוני שנאחז בדמיון החיצוני וצירף את כה"י ק"ב לאגרון, לפי שאין לו לדיין אלא מה שענינו רואות. ואולם אם בהמשכו של אותו כ"י נתגלתה ראייה חדשה, שהיא בגדר "סימן מובהק", על פורחני נשיב את האבדה לבעליה. אלא שלא נודעו הבעלים. ודאי הוא שאין סעדיה בעל האבדה. ואם הבעלים עלומים הם, כל העוסק בפרשת "אלו מציאות" שלהם חזקה עליו שחייב להכריז.

אין זה אלא שחיבור אחר לפנינו, אגרון גם הוא, אך לא רס"ג. וטוב טוב לנו שנתהה על קנקנו שלזה ונעיין בו להשוותו אל האגרון של רס"ג, שמא יימצאו לנו

9. כפי שהוכיח מ' צוקר, עי' מבשר, עמ' 4.

10. כדעת אלוני, א"א, עמ' 126–127.

11. על הגדרת חלקי האגרון, שבייחוסם לרס"ג אין ספק, ר' בעמוד הבא.

12. א"א, עמ' 126.

13. גם אסתר גולדנברג, שבכל דיונה אמנם רואה היא בכ"י ק"ב חלק מן האגרון

לרס"ג, רומזת בראשית דבריה (א"ג, עמ' 120), שעדיין רצוי לבקש ראיות נוספות לבעלותו של רס"ג על קטע זה.

הבדלים נוספים לאשש את השוני ביניהם.

נשנה אפוא את חיבורנו, המונח לפנינו בשני כתבי-היד ק"ב וק"נ, אל כתבי-היד של האגרון, שזיקתם לרס"ג בחזקת ודאי לכל הדעות. ספר האגרון לרס"ג במהדורת אלוני מיוסד על תשעה כתבי-יד, שרק חמישה מהם מחזיקים ערכים מן המילון:

קמברידג' א' (=ק"א) — סוף ההקדמה העברית והערכים אב—אדניה
קמברידג' ב' (=ק"ב) — הוא הנדון כאן
קמברידג' ה' (=ק"ה) — ההקדמה העברית והערכים אול—אלה
קהיר, מוצרי (=ק"מ) — הערכים חור—חלש
לינגראד ב' (=ל"ב) — הערכים כלה—ספחת

מאלה שייכים לאגרון לרס"ג בלא שום פקפוק שלושה: ק"א וק"ה, שיש בהם גם מן ההקדמה העברית לאגרון, וכ"י ל"ב, שיש בו פריטים שר' מבשר הלוי מביא מתוך האגרון של רס"ג. שניים זיקתם מפללא נאמרה, ק"ב וק"מ, ואינה מיוסדת אלא על סברה. לפיכך עומדים להשנאה שלושה כתבי-יד: ק"א, ק"ה ול"ב, שהם מן האגרון לרס"ג, לעומת שני כתבי-היד ק"ב וק"נ — חיבורנו. נעייץ בהם בחינת מבנה המילון — חלוקתו, סדרו ואופן הצגת הערכים בו, בחינת התפיסה הדקדוקית העולה מבין השיטין ובחינת פריטים של פרשנות המשקעים בהם.

אשר למבנה — ודאי שאין לבקש דמיון אל ל"ב, שכן כ"י זה נחשב בדין למהדורה השנייה של המילון, וימבנהו שונה. נותרו כתבי-היד ק"א וק"ה, שאינם אלא חלקים מתוך אותו כ"י עצמו¹⁴, ואלה דין הוא שהיו שונים או לפחות קרובים אל מבנם של ק"ב-ק"נ, אם אכן בני אותו חיבור הם, שהרי פולם מן הטיפוס הקצר הם, וכולם נחשבו שייכים למהדורה הראשונה¹⁵.

ההשנאה מלמדת על שוני במבנה שני המילונים בכמה וכמה פנים:
(א) סידור הערכים. ק"א-ק"ה (להלן: רס"ג) מפריד את ערכיה של כל אות מן הא"ב לשתי חטיבות: תחילה ערכים די-עיצוריים מסודרים בסדר הא"ב של האות השנייה (בראש האות אל"ף 37 ערכים החל ב"אב" וכלה ב"את"¹⁶), ואחריהם הערכים בני שלושה עיצורים ומעלה, מסודרים שוב בסדר הא"ב (ור' להלן). לעומת זאת בק"ב-ק"נ (להלן: חיבורנו) אין הפרדה כזאת, וערכים די-עיצוריים משולבים בין שאר הערכים פסדרם בא"ב. השנה מקומם של הערכים: בר, גר, גז, חש, טב, טח, קב, קד, קל.

14. כפי שהראה אלוני, א"א, עמ' 129-130.

15. פולם — פלומר, ק"א, ק"ב, ק"ה, ר' א"א, עמ' 21, 131.

16. הערך "אלה" יוצא דופן ברשימה זו, אך אין ספק שנשתרעב כאן בטעות מעתיק,

ואכן חוזר הוא במקומו הראוי לו בסדר הא"ב, ר' א"א, עמ' 194.

ב) חלוקת הערכים. בחטיבת הערכים התלת-עיצוריים רס"ג מחלק כל אות לשערים ע"פ האות השנייה של מלת הערך, ובכך עד 22 שערים בכל אות: באב [א]ב ("אָבב" עד "אבִּיק"), אָג ("אָגד" עד "אגרטלי"), אָד ... אָח ... אֵל, אֵכ, אֵל ... כל אחד מאלה נחשב שער ("באב") לעצמו, ממש כמנהגו של דב"א באגרונו. לעומת זאת חיבורנו אינו נותן כל חלוקה משנית בתוך כל אחת מאותיות המילון.

ג) פותרות לחלקי המילון. בראש כל אות לא הייתה פנראה פותרת באגרון לרס"ג. כך עולה מן ק"א-ק"ה, שאין בו פותרת בראש האות אל"ף (אחרי הפתיחה "א[תחיל] וכו'"). וכך עולה גם מכ"י ל"ב (שאמנם מן המהדורה השנייה הוא), שבו אין פותרת בראש כל אחת מן האותיות ל, מ, נ, ס. לעומת זאת בחיבורנו הייתה פותרת בראש האותיות, ובניסוח מיוחד במינו, שלא מצאנו דוגמתו במקום אחר: "טית אות הכתב", וכן "גימל אות הכתב".

ד) סדר הא"ב. באגרון לרס"ג, במהדורתו הראשונה, סדר הא"ב של הערכים כמעט מושלם הוא¹⁷. בדיקת כל הערכים שלפנינו (אב—אדניה, אזל—אלה) מגלה רק כחמש חריגות¹⁸. ואילו בחיבורנו הסדר מעורער למן האות השלישית. השנה (למשל מן הדף הראשון, שבו 25 ערכים) מקומם של הערכים: ברא, בר, ברושים, ברך, ברבורים.

ה) הערבית שבמילון. באגרון לרס"ג יש תרגומים לערבית בערכים אחדים: ב"26 מתוך כ"140 ערכים (=כ"19%). בחיבורנו אין כלל תרגומים לערבית. יש בו בשני מקומות גלוסה ארוכה בערבית, שאורכה יוצא דופן ומעיד עליה שתוספת מאוחרת היא. ואכן, אחת מהן עדיין היא פתובה בגלילין ("ברומים"), ואחת כבר הספיקה להיכנס לפנים בגלגול העתקה קודם ("גלומי") — ואגב שתיהן תרגומים למלים מאותו פסוק במקרא (יח' כז, כד). הוסף לכאן את פותרות המשנה הערביות באגרון לרס"ג ("באב"), לעומת הפותרות העבריות לאותיות בחיבורנו ("אות הכתב") ונמצא לך גם זה הבדל יסודי בין שני החיבורים.

17. קביעתו של אלוני (א"א, עמ' 44), שהסדר הוא בעיקר ע"פ הא"ב של שתי האותיות הראשונות מיוסדת על בחינת כל כתבי היד. ואולם אם בוחנים את המצב בק"א-ק"ה בלבד, התמונה שונה, והריהי כאמור פגמים.

18. מתוך כ"146 ערכים ע"פ ספירתו של אלוני (א"א, עמ' 41). רוב הערכים החורגים מסדר הא"ב באות השלישית שלהם (אביק, אטון, אייר) מצויים בסוף שער ("באב") או סמוך לסופו, ואחד מצוי בראש שער (אִיָּה), ועל פן יש להניח שהם ערכים שנשפחו והוספו בידי מעתיקים במקומות נוחים לכך. רק הערך "איוב" חורג מסדרו שלא בגבול שער. מובן שאין להתחשב באימות הקריאה (ו, י) לעניין סדר הא"ב, שכן אלה לא תמיד נלקחו בחשבון. וכן אין להתחשב בערכים נגזרים, שפעמים הם סמוכים אל הערך הראשי בניגוד קל אל סדר הא"ב (ר' למשל הערכים אָבִינִים, אגרת, שהסטייה בהם אינה אפילו באות השלישית אלא ברביעית). אשר לסטייה בערך "אלה" ר' לעיל הע' 16.

אשר לתפיסה הדקדוקית — אגרונו של רס"ג הריהו בעיקרו מילון שמות — כפי שהודיע בהקדמתו הערבית¹⁹ — ובכלל שמות גם שמות פעולה ושמות תואר (בינוניים) וכן קצת מלות, אך אין בו צורות פועל מפורש. לעומת זאת בחיבורנו יש כמה וכמה צורות פועל, שאין לטעות בהן²⁰. העדות עליהן, שצורות פועל הן בחיבורנו, משלושה סוגים היא:

- (1) ניקוד כצורת פועל, אך הניקוד מיד שנייה הוא: "גול" (=גול).
- (2) ניקוד מיד ראשונה כצורת פועל: "גז". אין לתפוס זאת כצורת בינוני²¹, שהרי מתלנה לו לערך זה פירוש עברי: "גז עבר"²², ומכאן שראה בכך פועל בזמן עבר. אי אפשר לומר כך בלשון ודאי על תיבה מנוקדת אחרת: "חש", שאין בה פירוש, וגם במקראות שבהם היא מזדמנת אפשר להסתפק (למשל בחבקוק א, ח היא בנדאי בינוני).

(3) טובה מכול היא העדות העולה מערכים, שבהם הצורה עצמה פועל מפורש היא, כגון הערך "יחקרו" (ור' שם), או שתיבת ההקשר המשלימה אותם מלמדת על צורת פועל ודאית, כגון "טאב עלוהי, טח וטח, טחן ברחים, קהה הברזל, קלם מלך בבל" — פולן עבר, ואולי גם "חשב מחשבה, טוה מטוה", וכן "קוה לד" — ציווי. לעומת אלה לא תמצא באגרון לרס"ג ערכים כגון אלה, שהפועל מפורש בהם ואין עליו ספק. בערכים מעין [אגר] מן ואגרה בקיץ" (א"א 181, מתוך ק"א), "אטר מן ואל תאטר עלי" (א"א 189, מתוך ק"ה), סביר ביותר, כי מלת הערך הריהי שם הפעולה כצורת היסוד הגזורה מן הפועל שבמובאה הסמוכה, ותיבת "מן" תעיד על כך. כיוצא באלה צורת היסוד "אָת מן ואָתה" (א"א 172, מתוך ק"א), וכך יש לתפוס

19. א"א, עמ' 152 שו' 41. ושם ציין במפורש, שאסף במילונו כל שם שראשיתו אל"ף ("כל אסס אולה אל"ף") וכל שם שראשיתו ביי"ת וכן הלאה. אמנם אלוני תרגם "אסס" = מלה, אך אין לזוז מתרגומו של הרפבי (עמ' מו), שתרגם "אסס" = שם. ור' גמ א"ג, עמ' 275. היא אף הרחיבה את הדיבור בעניין זה (שם, עמ' 276 ואילך) והתאמצה להראות כיצד יש לתפוס את רוב ערכי האגרון כצורות שמניות בעיקרן. אמנם בכמה ערכים, שביקשה לפרש כשמות, יש קצת דוחק בטיעונה, והיא עצמה מוצאת להתגונן מפני חשש שקריאתה יש בה "משום אינוס הערכים הפתובים" (שם, עמ' 277). ושמא יש להבחין בין האגרון במהדורה קמא (ק"א-ק"ה) — כאן בנדאי הדין עמה — לבין מהדורה תניינא (ל"ב), שבה אין כל הערכים מיושבים כל צורכם לעיקרון זה. ור' עוד בהע' הבאה.

20. אסתר גולדנברג כמובן לא ידעה ולא יכלה לדעת, ששני חיבורים לפנינו, וכי החיבור האחר (ק"ב) לא לרס"ג הוא ואין לבקש בו בהכרח אותה שיטה, ואין הוא נרתע מצורות פועל ממש. משום כך נדחקה לחיקונים ולפתרונות שונים (ר' להלן בסמוך) — ניתנה האמת להיאמר שדבריה של גולדנברג בכללותם מחודדים יותר כלפי שרשים להפקיעם מן האגרון ופחות מכן כלפי צורות פועל מפורש.

21. כהצעתה המסויגת של א"ג, עמ' 278.

22. ואף יש מעליה תרגום ערבי (ביד שנייה): جاز (=עבר). וטעתה א"ג (שם) לחשוב

שתיבה זו רשומה "בלא פירוש או תרגום".

גם "אָבָה מן ולא אבה" (א"א 173, מתוך ק"א), "אָכף מן כי אכף עליו" (א"א 194, מתוך ק"ה) — למרות ניקוד לשון עבר, שהוא מוטעה כנראה ומושפע מצורת הפועל שבמובאה הסמוכה²³. כך קרה פפי הנראה גם בערך "אָחַר ולא אָחַר" (א"א 187, מתוך ק"ה). ושים לבך, שטעות זו בניקוד (פצורת עבר במקום פשם, כנראה סגולי) לא קרתה — ולא יכלה לקרות — כאשר צורת הפועל שבמובאה שונה באותיותיה מצורת היסוד (לעיל — "ואגרה", "תאטר").

ולבסוף, אשר להבדלים בפרשנות בין חיבורנו לבין פירושי רס"ג — אלה אמנם אינם מרובים, שכן כלל הערכים שנתפרשו אינו גדול. די לנו שנביא הבדל חשוב ובולט אחד, שממנו יתברר שאי אפשר שיצאו מידי מחבר אחד שני פירושים מנוגדים כל כך.

בחיבורנו מובאים שני ערכים שונים סמוכים:

"גִּזְ צֹאנֶךְ"

"גִּזְ עֶבֶר"

לעומת זאת מתרגם רס"ג בתפסיר את המקום היחיד שבו מזדמנת התיבה "כי גִּזְ חיש ונֶעְפָּה" (תה' ז, י) — "אִדָּא דנָא אֲלֻחְצָאד תטאירנה"²⁴ (=כאשר קרב הקציר אנו מתעופפים [=נסים]). ואם ספק בעניין שאכן תפס רס"ג גִּזְ = גִּזְ, הריהו הולך ומפרש שם "ופסרת כי גִּזְ חיש חצאדא כמא פסרת יִרְדַּד כְּמָטֵר עַל גִּזְ מִשְׁתַּקָּא מִן וְהִנֵּה לִקְשׁ אַחֲרֵי גִזְי הַמֶּלֶךְ"²⁵ (=ותרגמתי "כי גִּזְ חיש" [תה' ז, י] — קציר, פשם שתרגמתי "ירד כמטר על גִּזְ" [תה' עב, ו] הגזור מן "והנה לקש אחר גִּזְי המלך" [עמ' ז, א]). ובכן הוא גִּזְ הוא גִּזְ, ושניהם קציר. המפרש כך אי אפשר לו שיביאם במקום אחר פשני ערכים שונים, שאחד מהם כלל אינו שם עצם, אלא פועל עבר במשמע "עבר"²⁶.

נמצאנו מספקים ואומרים: חיבורנו חיבור שונה הוא מן האגרון של רס"ג — שונה במבנהו המילוני, שונה בתפיסה הדקדוקית שביסוד המילון, ושונה מרס"ג בפרטים של פרשנות. ועל הכול גולת הכותרת — אותו סימן מובהק של "שער טדי", שאי אפשר לו שיצא מידי רס"ג; אלא שמעתה שוב אין הוא סימן יחיד.

23. כך דעת א"ג, עמ' 277, על אָכף, וכן בעניין אבד, אָזר, שראוי להם ניקוד אָבֵד, אָזֵר. גם ניקוד הערך "אָחַז תפש" (א"א 185) הריהו ע"פ הערך הסמוך (שהוא השם הפרטי "אחוז"), פפי שהעיר אל נכון אלוני (שם), וגם זו טעות סופר ודאית, שכן מנקד זה אין דרכו להחליף פתח בקמץ.

24. איתן, עמ' 27.

25. איתן, עמ' 28.

26. קרוב ביותר לפירושו של רס"ג גם יהודה אבן קוריש ברסאלה, שתרגם "כי גִּזְ חיש" (ריב"ק, עמ' 212, 300): "אֵן אֲלֹגוֹ סריע" (=פי הגז [=הפריטה] מהיר). גם ראב"ע בפירושו לפתח תפס לשון פריטה. אך רבים לעומתם פירשו גִּזְ=עבר, כמחברנו — כך תרגום יונתן, דב"א, מנחם, ריב"ג, רש"י ורד"ק בפירושו.

עם כל זאת אין החיבור משקף בהכרח אספולה בלשנית אחרת או מאוחרת, וכל המובא בו נראה קדום למילונים "המדעיים" של ימי הביניים. גם אין בו סימנים ברורים מתורת שלוש אותיות השורש²⁷. אפשר אפוא ליחסו לחכם אשר בתפיסתו הבלשנית לא היה רחוק מרס"ג. פמותו הביא ערכים דו-עיצוריים וכמותו נטה לגזור מן הפועל צורות יסוד שמוניות ולהביאן פערכים במילונו (לעתים במשקל סגולי, כגון גַנע, גִלע, גִלש), אף על פי שהוא, לא פרס"ג, לא התנזר כליל מהבאת צורות פועל מפורש. ושוב כמותו הריהו גזור צורות יסוד שמוניות וזכריות משמות עצם בסיום נקבה (גבן מן גבינה, חרף מן חרפה). ואין מכאן ראייה שרס"ג הוא המחבר, שכן סעדיה עצמו העיד במפורש שפך היה המנהג בימיו לגזור זכר מן הנקבה. וזה לשונו בקטע, שהוא לדעת הרפבי מספר הגלוי (זכרון לראשונים ה', עמ' קפט): "ואשתקקת לען מן לענה כמא מן אלעאדה אן ידכר אלמונת" (= וגזרתי לען מן לענה פ מ ו ש ה ו א ה מ נ ה ג לעשות מנקבה זכר). וזהו אפוא המנהג, ואף הפייטנים נהגו כך, ואין פאן ייחוד לרס"ג.

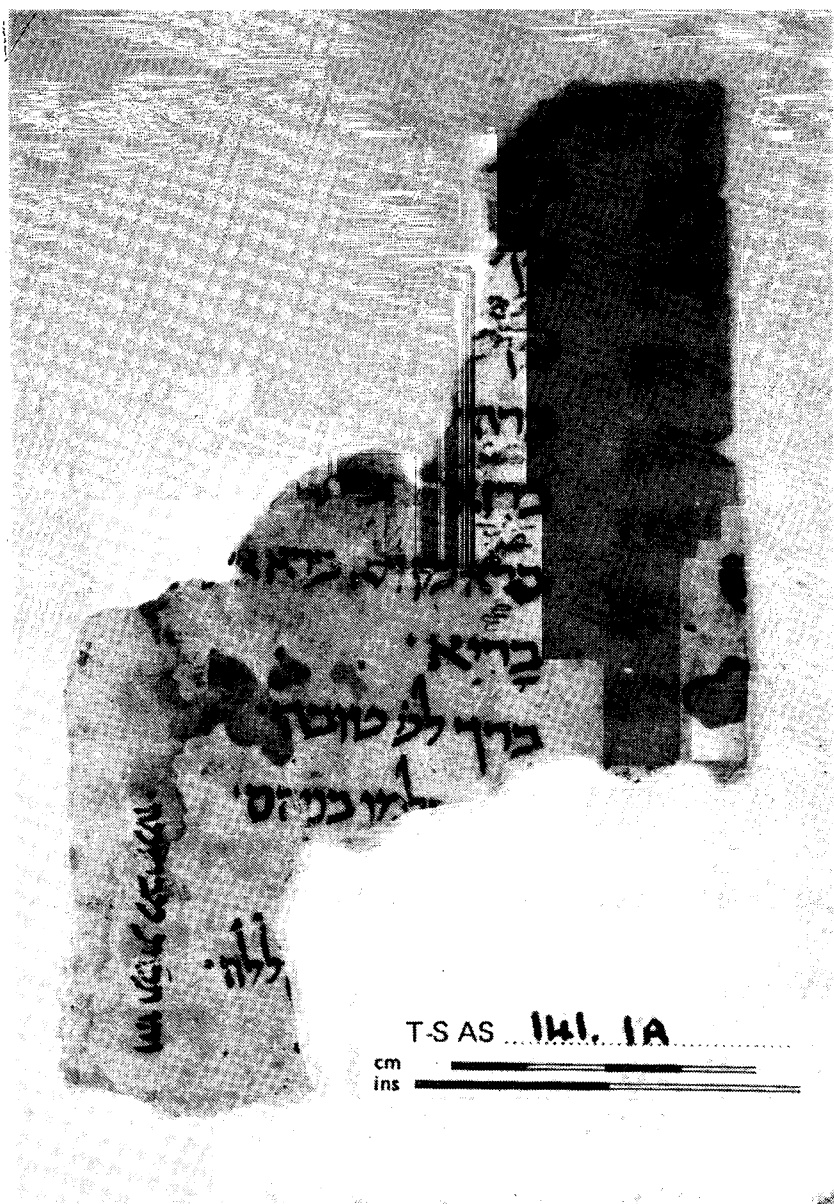
גם באשר למקורות קרובים הם למדיי זה לזה: בשניהם מובאים לצד שמות העצם גם שמות פרטיים, בשניהם יש מספר לא קטן של ערכים מלשון חכמים ובמקצת גם מן התרגום, בשניהם הדרך שבה נבחרו המלים למילון נראית תמוהה באותה המידה, ובשניהם אופן הצגת הערכים ופתרונם — או היעדר פתרונם — קרוב למדיי.

הני — קרוב לרס"ג, אולי מבית מדרשו, אך בנדאי לא משל הרס"ג הוא החיבור ולא מאגרונו.

* * *

והרי בזה ערכי המילון כסדרם בשילוב הדפים משני קטעי כתב-היד (ק"נ, ק"ב).

27. מן הכפולים יש בו קד ואולי גם קב; מן עו"י גז, חש, טב (בנפרד מן "טאב"), טח; מן ל"י טוה וכן קקה, קנה, קלם; ומרובע — טאטא.

ב]

عد
بצר]

ספ
בְּקֶעַל]

ברג
ביק [ש]

ברה ?]

صفون
בְּרִצָּא דְּחִבִּיתָא?]

עז
ברא מן ולא ברא את[ם]

בריא' -
 صح

ברך לש' טובה.

בר יחלמו בניהם' ^{בריה}

סול
בִּרְקָנִים.

ברך חילוף לקללה.

בְּרֵלָא שֶׁהֵם

ברומים ובגנזי

בְּרִיעָה

אַחַסָּר
 בִּרְךָ וְהֵב

اور
ברוש'

~~צ[ר]כ[ה]~~

בָּרַךְ לְשֹׁכֵר.

בר מן ברי לבבי

אַרְז
בְּרוּשִׁים

בְּרָכִים

בָּרַם אֲרִמ'

اسم
ברעי.

בְּרִץ מִדּוֹת הַלֵּחַ.

אוז
ברבורים

יהו תכנת מברומה

דף מחובר משני קרעים:

העליון — T-S A.S. 141.1 (=ק"ג) דף A ע"א (תצלומו פאן)

התחתון — T-S D. 1.19 (=ק"ב) דף 1 ע"א (תצלומו ר' אלוני, א"א, לוח XII, מס' 19)

גימל אות] הִכְתֵּב :

مدا

גִּמְלָא־מ]

גִּמְלָא מ]

حريه

גבנונ[ים

حب

גִּבְא]

גִּבְהַ

[גבבה] קשׁ :

اقرع

גִּבְחַה[וא

גבות עיניו

حد

גִּבּוּל

را يسي

גִּבְרִי

عاحى الطين

גִּבְלִים

גִּבְל־מִנְבַּל[חֲטִיט

[?]

גִּבְן מִן גִּבְ[נונים

גִּבְל וְעִמּוֹן

جيسى

גִּבְס ונגבס במקות

جيس

גִּבְן מִן גִּבְיִנָה

مروى

גִּבְעִי גִּבְעוּלִי

מכא[?

גִּבְע

جيسى من ياد[وت]

גִּבְיִשׁ גִּבְחֹן

حبروته

[גבורה]

مصريه

גִּבְיִת גִּד בֶּן יַעֲקֹב

جمع

גִּד הַעֲרָכִים לַגִּד שֶׁלֹּחַן

[]

גִּד אֹרֵג מִן קִפְדִּיתִי כְּאֹרֵג חִי

דף מחובר משני קרעים:

העליון — T-S A.S. 141.1 (=ק"ג) דף A ע"ב (תצלומו כאן)

התחתון — T-S D. 1.19 (=ק"ב) דף 1 ע"ב (תצלומו ר' אלוני, א"א, לוח XII, מס' 20)

ז"י
נח
אחזקאל
כנול
גידודין
נחמ
זרל

[גלה על רא]שה

גלול

جليد

גליד קרח

وسخ

גלל לשון גללי האדם

[גלי]ל העליון

لصف (?)

גלם מן גלמי ראו עיניך

[גלל] מן בגללך

[?]

لعايب

גלומי תכלת קא אתרג' גוגזין

[גל]ם ויגלם

אסמאנגון

קטף

דתכלא ותפסירה

[]

عدموا (?)

גלע ולפני התגלע

גלש מן שגלשו

	גו[ה]
	حسد
גו[ן]	גויה'
	موت
גוץ ה]	גויע'
فراق	حور
גוץלי	גור'
جزه	ملاصی
גו צאנך	גוש עפר'
	جاز
גו שם איש'	גו עבר'
	غصب
גוס ארבה'	גול'
ג[ז]ר עיר'	גוע'

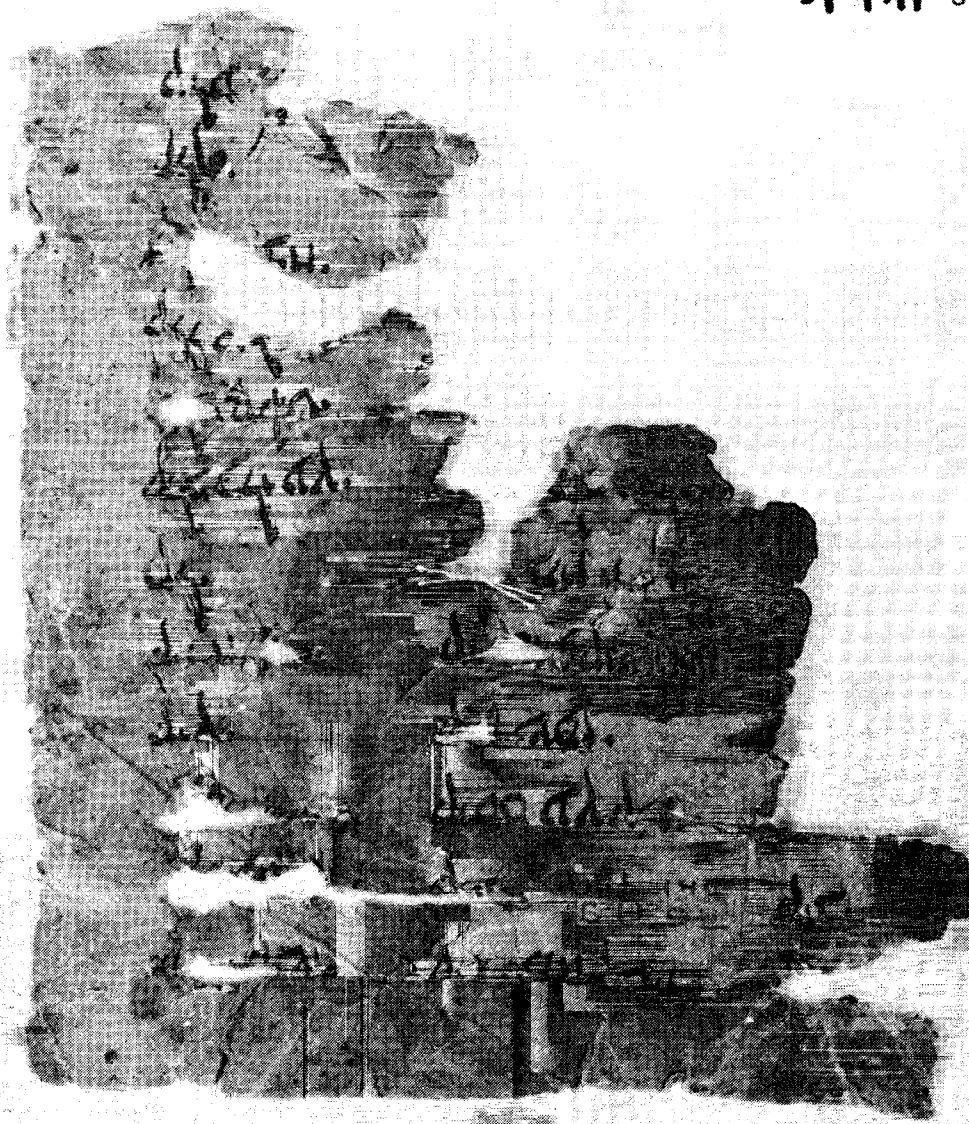
]	ח[צד
חרי וארגים	חר[ני]טים		
חלון	ח[רך]		
חרום מום	חרם		
חרף מן חרפה	חריע בעקצין		
חרץ נחרצה	חרף וקיץ	חרפת	
חצבות	חזית	חרוצים	
חרש [ברז]ל	חזוקות קרנים	יחרקו	
חרי[שית]	חרשים	וחכם	
ח[רש מן]	חרש מצל חרשא	צם	
חש לע מן	חרת דיו	מקום	
חש	חשב מחשבה	[]	

חתת

טית	אות	הכתב
טאב עלוה[י]	טאטא	טב
טבח	טבל	טבל תבואה
טבלה	טבולים	טבת חדש
[טבור	טבע מטבע
[טבריה	טבריון
	טדי שער	טהר צהר
	טור הר	טור סדר
	[ט]וה מטה	טח וטח
	טחול	טחן ברחים
	טחר טחורים	טחן

קבל נגד־	ק[ת]	לל
קבצהיקב]	קבע יציב־	ת[
קבר־ קברת ו[ח]ל	קבץ־	
קד[ח]־ קדל עורף־	קדה־	
קד־ קדש	קדום־	
ק[ה]ה הברזל־	קד ויקד	
ק[ו]ה ליי־	ק[ה]ל	
ק[ת] וז	ל[
ק[א]		
ק[ת]		
ק]		
ק]		

ק[טר]	קטרת וזהקטיר·	ק]
קן	ק[·	קיבר·
ק[יש]	קיסם עץ קטן·	ק[יק]ל[ין]
קיץ·	קיץ שמן·	
קיזה	קישות קישואים·	
קל·	קלח מין ירק·	
קלב כלי עץ·	קל[ם מ]לך בבל·	
קל] קלוט·		
קלל] ל]		
קלנס[ש]בח·		
קלף·		
קלע מל]	ל	
ק[ל]		

ה ע ר כ י ם ו פ י ר ו ש ם

דף A ע"א

בצר] — הקרע בכה"י מתחיל סמוך לרי"ש, ואין לדעת אם המלה שלמה היא או שהיה לה המשך: בצר[ה], בצר[ון], בצר[ת] וכיו"ב. אם שלמה היא, הריהי יוצאת לכמה פנים: שם העצם **בָּצַר** על גוני משמעיו (חזק; זהב, כסף²⁸ או מתכת בכלל), או השם הפרטי לשימושו (שם המקום — דב' ד, מג ועוד, או שם אדם — דה"א ז, לו), או הפועל למחלקותיו (קטף ענבים; חיזק חומה וכד'; עצר ומנע, ונמנע וכד'). ואין הכרע ביניהם. אף הערבית שבגלילון אינה מסייעת, שכן לאחר שתי האותיות הראשונות קריאתה בחזקת שמה היא: אם עד[ג] = היעדר והימנעות, או עד[נ] הקרוב אל **עלן** = מתכת, צור מחצב, או עד[ר], **עדר** (על) = נבצר (מן), או אף עד[ו,א] = צחיחות, בצורת (?). ושמה ניתן להבחין צלליות של ניקוד מיד שנייה, מעין **בָּצַר** (אם אין הנקודות שייכות לערבית דלמטה), ואם כך, אולי הפונה לשם העצם בהפסק **בָּצַר** (איוב כב, כד), ויתאים לו התרגום הערבי שמעניין מתכת. וצ"ע.

בָּקַע — העי"ן אינה שלמה, אך זיהויה קרוב לנדאי. בלא ניקוד אפשרויות הפירוש רבות, כשם וכפועל, אך הניקוד מלמד על **בָּקַע**, שהוא בלשון המקרא מחצית השקל (שמ' לח, כו). וכך יש להבין את הערבית שבגלילון **بَقَعَ** = **בָּקַע**, או **شَقَّ** (אפשר שניפרת הכסרה), **شَقَّ** [א] (אם אכן יש להשלים כך) = מחצית. וכן תרגם ריב"ג בשרשים: **شَقَّ**.

בָּקַשׁ] — ההשלמה מסופקת. אפשר שניפרים שרידי שיי"ן (ואולי היא עיי"ן?). בלא ניקוד אפשרויות הפירוש רבות, כשם (בקשה) וכפועל, אך הניקוד מלמד על **בָּקַשׁ**, דוגמת חידושי הפייטנים, והוא ניקוד העשוי להלוש גם צורת שם פעולה, שנקט מנקד זה²⁹. — הערבית שבגלילון, **بَرَج**, אינה מסייעת. **بَرَج** = מגדל, מבצר, ואולי **بَرَج** = תייר, מבקש.

בָּרָה] — קשה לזהות את האות הראשונה של המלה הבאה. אשר לניקוד — אין זה **בָּרָה** הארמי, שאין דרכו להציג כך צורות נטיות, אף אין זה **בָּרָה** (=עקר, השמיד), הנכתב לעולם באל"ף. אפשר שהניקוד מכונן לצורת שם פעולה סגולי (מעין **בָּרָה**), שמנקדים לא נמנעו ממנו אפילו בגזרת ל"י³⁰, ואם כן לפנינו צורת היסוד של הפועל "ברה" (=אכל). אך הפועל המקראי הזה כבר הוא מובא להלן כדרך לעצמו בפתיב "ברא" (ור' שם). מצד שני יקשה להניח שגזר שורש פזה משמות פגז **בָּרָה**, **בָּרוֹת**, **בְּרִית** וכיו"ב או מן **בָּרַת**³¹, שכן אפילו לריב"ג והבאים אחריו לא מצאנו גזירות כאלה. וכן, אפילו נתעלם מן הניקוד, קשה להניח שנחפז המחבר אל **בָּרָה** מן ברר

28. ר' פירוש ראב"ע לאיוב כב, כד-כה, וכן ר' ריב"ג, אצול בערפו (ואין "כסף"

מובא בתרגום — ריב"ג, שרשים).

29. ר' לעיל, עמ' 171 [9].

30. ר' א"ג, עמ' 277.

31. כברת ארץ (בר' מח, ז). ור' פירוש ראב"ע לפתוב, ורד"ק, שרשים "ברה".

"בְּרָה פחמה" — שיה"ש ו, י ועוד). אף שם המקום "בית בְּרָה" (שופ' ז, כד) אינו נראה, משום שבנדאי אין המלה הפאה פותחת באות ביי"ת (מעין "ברה בית ברה"). כלום אפשר שהבחין המחבר בין שני שורשים: וְאַבְרָהָ (ש"ב יג, ו, י), לְבָרָה (איכ' ד, י), לְהַבְרָה (ש"ב ג, לה), וְתַבְרָנִי (ש"ב יג, ה) מצד אחד, ומצד שני בְּרָא — שורש אחר באותה משמעות להלן? מצד הקריאה אכן אפשר שהאות הראשונה של המלה הבאה הריהי למ"ד, ואם כן אפשר להשלימה לְ[בָרָה] או לְ[תַבְרָה] ובכך לחזק אפשרות זו. אך מצד הדקדוק תהיה הבחנה פזאת קשה, ובייחוד קודם לחיג'ג'. וכנראה גם בעל הגיליון התקשה בערך זה ולא הוסיף לו תרגום ערבי משלו. וצ"ע.

בְּרָא דחביתא — ארמית: נקב (ברז) של חבית. לא מצאתי צירוף זה ממש כך, אלא הוא עולה מן ההקשר "ההיא חביתא דחמרא דאישתקיל לברזא" (ע"ז נט ע"ב), "האי מאן דזבין ליה חביתא דחמרא לחנוואה . . . ולא אמין אלא דלא שני בברזא" (ב"ב צח ע"א). ויש כמותו "ברזא דדנא" (שבת קלט ע"ב). והלנאי "דחביתא" נחויץ הוא ובא להוציא מידי "ברזא" בסתם, שהיא רצועה (של עור), למשל חגיגה ט ע"ב. — ובערבית בגיליון: صفون — שם פלי?

ברא מן ולא ברא את[ם] — "ולא בְּרָא אִתָּם לָחֶם" (ש"ב יב, יז). הפתיב באל"ף מצוי בנוסחאות משופחים של מקרא (כ"י לנינגראד, פתח ארס צובה וכתבי-יד מרופים שמביא גינצ', וכן מעידות על כך הערות מסורה רבות³²), וכבר אמר עליו ריב"ג בשרשיו (ערך "ברה"), פי "האלף במלת ולא ברא כתובה במקום הא כי כל [שמוש] אשר בא ממנו על דרך בעלי ההא", פלומר, למרות הפתיב נוטה הפועל פל"י. אך קודם חיוג' נחשבו שניהם ממילא שורש אחד דו-עיצורי — "בר", וכן, דרך משל, מביאם דב"א באגרונו. — הערבית שבגיליון: عَدَّ יֵשׁ לְקָרָא عَدَّ = האכיל (تَعَدَّى = ניזון), או אולי عَدَّ = מזון, ואם כך תפס בעל הגיליון את מלת הערך כשם עצם (מעין בְּרָא?).

בְּרִיא — שופ' ג, יז ועוד. הניקוד כאן מיד ראשונה. — הערבית שבגיליון: صحیح = בריא, שלם.

ברך לע' טובה — הפריד בין הפועל כפשוטו "לשון טובה", המצוי לרוב במקרא, ובין לשון נקייה שלו "חילוף לקללה" (פגון איוב ב, ט). הנזכר להלן בריחוק מה.

בר יחלמו בניהם — "יחלמו בניהם ירבו בְּכָר" (איוב לט, ד). בק"נ פאה ההשלמה המלאה למלת הערך ששרדה בק"ב.

ברך חילוף לקללה — אף כאן רק ההשלמה המדויקת לראשית הערך ששרד בק"ב.

32. אך במקראות גדולות מהדורת יעקב בן-חיים, ונציה רפ"ה, כתוב בה"א, אע"פ שהערות המסורה שם מעידות על פתיב באל"ף, ובייחוד הערת המסורה הגדולה לשיה"ש ו, ט. גם מבעלי המילונות יש שהביאוהו בכתיב "ברה" (ר' מנחם "ברה").

ברומים ובג'נזי — ערך זה פולז בק"ב הוא, אך טיבו של העיגול מעל למ"ם מתברר עכשיו³³ — הוא מרמז אל ההערה הנוספת הפתובה אנכית בגיליון שמאל בק"נ (ספק אם מידי הסופר הראשון), והיא הסבר בערבית ל"ובג'נזי ב'רמים" (יח' כז, כד): **והו תכות מברומה** = והוא ספות או מלתחות³⁴ (مُحَوَّت) קלועות, ארוגות ומקושטות.

דף A ע"ב

[גימל אות] הַכְתָּב — ההשלמה ע"פ הפותרת שבדף B ע"ב. הניקוד מיד שנייה³⁵. הרי זו ראשית ערכי האות גימ"ל, והיא פותרת שפתחה כל אחת מאותיות הא"ב במילון, כפי שמתברר גם מראש האות טי"ת להלן. הצירוף "אות הכתב" לא מצאנו דוגמתו, ומשמעו כאן אות מאותיות הכתב, האל"ף-בי"ת, להוציא מאות של מניין — הבחנה חשובה למן האות כ' ואילך³⁶. לעניין הפותרות לחלקי המילון בחיבורנו ובאגרון לרס"ג ר' לעיל עמ' . הפתיב "גימל" שבהשלמה אינו ודאי, ואפשר גם "גמל", כמצוי לעתים, ואף "גם"³⁷.

גא' מ] — ההשלמה אינה ודאית כלל. האותיות בשורה זו ובבאה שוות לחלוטין (להוציא את הרנח המוגדל פלשהו בשורה הבאה), ואם לא נייעזר בערבית ובניקוד, שמיד שנייה הוא, לא נוכל להבחין ביניהן. ברור ששני הערכים מכוונים לשתי משמעויות של "גאל". בשורה זו הערבית שבגיליון: **فَالْ** = פדה (הפתיב הקלאסי: فلى), והפתח שבגימ"ל מסייע לצורת פועל עבר במשמע זה, לפיכך אפשר להשלים ע"פ הצירוף השכיח "גאל מ[יד]", אע"פ שבמקרא אין צורת עבר נסתר שלאחריה "מיד" אלא תמיד צורות אחרות (עיין יר' לא, י — "וגאלו"; תה' קו, י — "ויגאלם"; תה' קז, ב — "גאלם" ועוד). או אפשר יש להשלים פסוק מסוים, שבו מלה הפותרת במ"ם סמוך לפועל (למשל, הוש' יג, יד — "ממות אנאלם"; תה' קג, ד — "הגואל משחת"; יהו' כ, ג — "מגאל הדם" ועוד). גם אפשר שיש להשלים "מ[ן]" ואח"כ צורת פועל או אף שם עצם, כגון "מ[ן] גאולה" (ויק' כה, יד ועוד), והשנה לכך ערכים מעין "חרף מן חרפה" דלהלן. קשה להכריע, והאחרון נראה יותר. אשכול הנקודות שמעל ללמ"ד ולשמאלה מזדמן גם במקומות אחרים³⁸, ומשמעו כאן

33. אלוני תמה: "הנתכון לציין לשון יחיד?".

34. = ארגוים לבגדים. וכן בתרגום יונתן "ברמים" — "קומטריין" = מלתחות, קמטרים (ור' רד"ק בפירושו לכתוב).

35. סימן הרפה מעל לחי"ו מסופק, וכן יש ספק-נקודה מתחת לפתח של הה"א שעושה אותו לקמץ.

36. אפשר להעלות על הדעת גם בידול מן המושג אות של תפקיד, כגון, יסוד ונוספת (ר' למשל באגרון, א"א, עמ' 160–161), עיקר ומשרתת וכיו"ב. מצד שני קשה להניח כאן בידול מן המושג אות ומופת, שכן מה טעם יביא הבחנה כזאת בראש חלקי המילון.

37. ר' החומר שאסף אלוני (א"א, עמ' 33) מתוך פירוש רס"ג לספר יצירה.

38. ר' לעיל, עמ' 1 וכן בהע' א6.

אינו ודאי, אך אם אכן מצינו את חולם ארץ-ישראלי — כלום נתפס המנקד למקור המוחלט גָּאֵל? והרי לא מצאנו שימוש בצורה זו להפשטת הפועל בתקופה קדומה כל כך. אתמהה.

גָּאֵל מֶן — אף כאן קשה להשלים. אם הקודם לשון פדיון והצלה, פעדות הערבית בו, לא נותרה לו לערך זה אלא משמעות המיאוס והגיעול. אם שתי הנקודות שתחת המ"ם שָׁא הן ולא חלק מן הערבית בשורה שלמטה, נראה שיש להשלים "מֶן גָּאֵל" (מלאכי א, ז, יב). וכך נראה. והניקוד שמעל לגימ"ל, אם אכן גם הוא חולם ארץ-ישראלי הוא, אפשר שיצביע על הניקוד המתגשם בדוגמה: גָּאֵל — מֶן גָּאֵל. אך גם כאן, כבערך הקודם, אפשר שהשלמחה של המ"ם היא "מֶן", ואח"כ צורת פועל משורש זה או אף שם עצם, למשל "מֶן גָּאֵל הַפְּהִנָּה" (נחמ' יג, כט), ואם כך יהא הניקוד גָּאֵל מצביע על היחיד של גָּאֵל — "גָּאֵל"³⁹, בקמץ במקום פתח. ואף זו אפשרות, ועל פיה אין השנא שייך לכאן.

גבנונים — ההשלמה ודאית. התיבה מצויה פעמיים במקרא (תה' סח, טז, יז), בשתייהן כלנאי של הר, הרים. הכתיב וי"ו יש לו אסמכתה (ר' גינצ'), אע"פ שבנוסחוני גִּבְנוֹנִים. תמיהה יש על מקומה של התיבה כאן ובנפרד מן "גִּבְנָן", הגזורה ממנה במפורש להלן (ק"ב) והבאה שם במקום הראוי לה בסדר הא"ב. אולי תפס מלה זו כמורפכת גבנונים, והביא בחשבון סדר הא"ב רק את המרפיב הראשון "גב"⁴⁰. ונראה שיש לדייק גם מסדר הערכים וגם מן הערך דלמטה, שלדעתו "גב" עיקר, ובהרחבה (מעין "תפכים") נתקבל "גבנונים", ומן ההרחבה הזאת נגזר "גִּבְנָן". לפיכך אפשר שהביא "גב" (בחלק החסר) לפני "גבנונים" במקום הראוי ל"גב", ואילו "גבן" נגזר מן "גבנונים", כדבריו במפורש להלן, והוא אפוא צורה תניינית⁴¹, ובאה במקום הראוי לה. אם כך הדבר, הרי שהוא מפליג ממרבית המילונאים, המביאים "גבנונים" כגזור מן "גבן" (ר' רס"ג בתפסיר⁴², וכן דב"א, מנחם, ריב"ג), ורק רד"ק מתקרב אליו בגזרו "גבנונים" מן "גב" ובהביאו אותם בפרשיו בערך "גב", ולדעתו

39. ור' ניקוד חולם כזה במשקל זה גם בתיבת "גָּלִים" בק"ב (א"א, עמ' 208). ואגב, שם נראה בתצלוים גם פתח "גָּלִים".

40. ושם נרמזו כך בדרשות חז"ל, כגון מגילה כט ע"ב: גבנונים — "כולכם בעלי מומים" (אע"פ שבהמשך שם נקשר אל "גבן"). ור' גם נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, פרק האמונות והדעות, עמ' 15-16.

41. והרי זה הפך דבריו המפורשים של רס"ג בתפסיר (ר' הע' 42). לא הבאתי זאת למעלה במבוא כסתירה בפרשנות בין מחברנו לרס"ג (לעיל עמ' 170 [8]), כי אין דאיות שאכן יש כאן סתירה עקרונית, ומפל מקום עמדת מחברנו אינה אמורה במפורש אלא יוצאת מן הניתוח שלנו.

42. הוא מתרגם "גבנונים" (בארון, עמ' XX) — "מנחבדו" = בעלי חטוּרַת, ומסמך את תרגומו במפורש אל "גבן" (שם, עמ' XXII): "ופִּסְרָת גבנונים מנחבדוּ מְתָל קולה או גבן (ויק' כא, כ) = ותרגמתי "גבנונים" — בעלי חטוּרַת, כמו "או גבן".

"שרש כל אלה גבב והדגש יוכיח ונפל ממלת גבנונים להקל", אך גם הוא איננו שונה למחברנו בתפיסת "גבב מן גבנונים". — הערבית שבגלילון קשה לזיהוי; נראה שהיא צורת נקבה לציון ריבוי: *حريفة* (מן *حرف* = חוד, פסגת הר) — (הרים) מחודדים, או *حريفة* (מן *حَرَف* = נָקב, ביקע, *حَرَف* = סדק) — מבוקעים, ויש *خريف* שמשמעו עשיר בצמחים ויש מי שפירש כך גבנונים (ר' להלן), או *خريفة* (מן *خَرَف* = חָדַר, ניקב) אף הוא — מבוקעים. קשה להכריע בקריאה⁴³, אך מאחר שלא נמצאו לי צורות *حريفة*, *خريفة*, נראה לי להעדיף *خريفة* = עשירים בצמחים, ומעין כך כבר פירש יוסף קמחי בספר הגלוי (מהד' מאתאוס, עמ' 77–78), שגור גִבֵּן מן גבות עינים וגבינים, "ופת' הרים גבנונים מזה הלשון, הרים בעלי אילנות ועשבים נקראו גבינת הרים".

גִבָּא] — "גִבָּא" (יש' ל, יד). היה המשך לשורה זו, ושירי הפתב שנותר אפשר שהוא קצה בי"ת, כלומר, אפשר להשלים "[בור]". והוא ההסבר הרגיל לגבא, ר' מנחם ורד"ק, שרשים. — הערבית שבגלילון: *جَبَّ* = בור, וכן תרגם דב"א, אלא שזיוג ערך זה עם גִב וגב, כמנחם, ואילו כאן נפרדים הם, והערך "גב" היה, כנראה, בחלק החסר מפתב היד.

[גבבה] קש — כך יש להשלים כמתבקש ע"פ העניין וע"פ סדר הא"ב. והיא לשון משנה⁴⁴ (שפת ג, א ועוד), והביאה גם תנחום בערפה. וכך נאה יותר מאשר להשלים ארמית ע"פ "לגבבא גילי", שהוא תרגום "לְקַשֵּׁשׁ קֶשׁ" (שמ' ה, יב).

גִבָּה — גִבָּה. פשיטא, ואין פירוש.

גבות עיניו — "גִבַּת עיניו" (ויק' יד, ט). ושם רשאים אנו להסיק מסידורו של ערך זה פאן ולא למעלה, שצורת היסוד הייתה לדעת המחבר גִבָּה, ולא גִב כדעת בעלי המילונות בימי הביניים.

גִבָּח ה[נ]וא] — "גִבָּח הוא" (ויק' יג, מא). הסימן שמעל לבי"ת נראה לי דגש בניקוד ארץ-ישראל, סימן שבדרך כלל הוא שכוּב ופתוח לימין כ, אך מצוי הוא גם בזויות שונות של לכסון ועד למצב אנכי פתוח כלפי מעלה⁴⁵. כאן הוא עדיין מלוכסן פלשהו, אך בקטע ק"ב הריהו אנכי ממש "מדות הָלַח"⁴⁶. בכך נמצאו לנו אפוא שני

43. אמנם מתבקשת קריאה משורש *حذب*, מעין *حذبة* או *حذية*, שיחפרשו לשוי חטוּטרת. אך אין הקריאה כך.

44. כאשר לצורת התיבה ר' ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 61–62.

45. ר' למשל, E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, עמ'

58, וכן דוגמאות בעמ' 176 שו' 13, 17, 20, 21, ובעמ' 177 שו' 1, 2, 9, 13, 17, 18, 20. והשוה את התצלומים שם בלוחות 13, 14.

46. א"א, עמ' 199–200. אלוני פקפק בו והציע לראות בו פתח בבלי וכך הדפיס שם, אך כאן אין זה אפשרי, וגם שם אי אפשר לקרוא כך, שכן יש באותו עמוד פתח בבלי (במלה "ברם") והוא שונה מסימן זה. ור' גם שם, עמ' 126.

סימנים ארץ-ישראליים בכתב היד — הדגש והחולם. — הערבית שבגלילין: ⁴⁷ אַרְע = קירח, ואין זה התרגום המקובל, אלא גיבש = אגלח, קירח = אצלע, כך בתפסיר רס"ג, דב"א וגם ריב"ג, אצול (המביא רק אגלח). בתרגום הערבי הנוצרי (סמית ואן-דייק) אַרְע הוא דקא קירח⁴⁸, ואילו גיבש = אצלע
גְבִיר — בר' כז, כט, לז. תמיד בכתיב מלא במקרא. — הערבית שבגלילין:

رايس = ראש (פתיב קלאסי: رئيس), וכן תרגם ריב"ג, אצול.

גְבוּל — בר' י, יט ועוד. מצוי לעתים במקרא גם בכתיב חסר וי"ו (ש"ב כא, ה ועוד). — הערבית שבגלילין: حَل = גבול. וכן תרגמוהו דב"א וריב"ג, אצול.

גְבִלִים — ללא הניקוד וללא התרגום לערבית יוצא ערך זה לכמה וכמה פירושים: (א) גְבִלִים = לשים, (ב) גְבִלִים = שמלאכתם לישיה, (ג) גְבִלִים = בני גבל (שם מקום). האחרון אינו נראה, שכן מה טעם יקדים המחבר את התואר לשם המקום "גבל" (בשורה הבאה). מצד אחר, הרי גְבִלִים שבמקרא (מ"א ה, לב) הריהם בני גְבִל (יח' כז, ט), הסמוכה לצור⁴⁹, ולא בני גְבִל ועמון (תה' פג, ח), שכני עמלק, שבשורה הבאה. ואם כך אין להקשות מדוע קדם התואר, אלא מדוע בא התואר לבדו ולא שם המקום (גְבִל). גם העובדה, שהפועל "גבל" (טיט) חוצץ בין "גבליים" לבין "גְבִל", מלמדת שאין "גבליים" קשורה בשם המקום. שני הפירושים הראשונים שתי צורות הם של אותו משמע — העוסקים בלישה, והרי זה ממש כמשמע הערך הבא (עי' שם). גם הריבוי תמוה, שהרי לא נהג כך אלא פשהביא פערך מובאה פמות שהיא במקורות (השנה "גבות עיניו" למעלה). ונראה שגם המנקד גמגם (או שמא היו פאן שני מנקדים) ורשם שני ניקודים: גְבִלִים (=גְבִלִים), גבליים (=גְבִלִים). כל אחד מהם יש לו קושי כנגדו לדחותו. גְבִלִים — יש גְבִל בלשון הגמרא (פסחים לד ע"א; מו ע"א; כתובות עב ע"א ועוד) והוא פניו של פעל מלאכת הלישה והאפייה, אך לא נרשמה צורת הריבוי במילונים. הקושי אינו רק בלשון הרבים, שנבחרה פאן, אלא גם בקרבת המשמע אל הערך הבא, אשר גם הוא עניין לישיה הוא, ובכניין פיעל (כפי שמתפרר עכשיו, ר' להלן). גְבִלִים — יש בלשון המשנה (שבת כד, ג; בבא מציעא י, ה), ובריבוי, ועל פן לא תתמיה צורת הריבוי פאן, אך קרבת המשמע אל הערך הבא עדיין יש בה קושי, וכן מוקשה ביותר הפתיב החסר⁵⁰. אפשר שעל שום קושי זה שלפתיב החסר חזר בו המנקד מניקודו (או מניקוד קודמו) גבליים וניקד גְבִלִים. ואם תעלה על דעתך הכחנת משמעות בין הערך הבא "מגבל" (בכניין פיעל), שפורש מושאו "טיט",

47. אַרְע פ שאין פל הנקודה מעל ל"פ"א ברור לחלוטין בתצלום, מוציא אני מפלל אפשרות קריאת אַרְע = רב שער, פרוע, שהוא ההפך מן קירח.

48. כך עולה גם מן המילונים הערביים ש- אַרְע הוא קירח לחלוטין.

49. אמנם פרשנים שונים סבורים שאין הבדל בין השניים (ר' למשל דב"א בערפ),

ואם פן אין בכך קושי.

50. מה שאין פן הפתיב ב"מ"ם (ולא בנ"ן), שהוא מצוי בגרסאות שלמשה, למשל,

שבת כד, ג — פ"י קאופמן וכ"י פרמה; בבא מציעא י, ה — דפוס ליוורנו.

לבין ערך זה "גבלים" (פבניין קל), שיהא מיוחד לזולת הטיט — אין הדבר כך, שכן מצינו לשון גבילה מבניין קל גם בטיט (ב"מ י, ה: גובלין — הנ"ל; פרה ט, ה: יִגְבֵּלם — וכך גם ניקוד כ"י קאופמן), ומצד אחר מצינו לשון גיבול בפיעל גם בזולת טיט, כגון קמח (תוספתא שבת יג, יד; בבלי שבת יח ע"א), עיסה (ירושלמי דמאי ה, א [כד ע"ג]; בבלי סנהדרין ה ע"ב), גבינה (בבלי תענית י ע"א) וכיו"ב, ממש פשימושי הבניין הקל. — גם הערבית שבגיליון: عاجن (א: عاجنو) ⁵¹ الطين = לש (או: לשי) הטיט, לא זו בלבד שאינה מבחינה בין שני הערכים אלא שהיא עושה אותם שונים לחלוטין.

יוצא אפוא שהערך מוקשה היה כבר בזמן קדום, וגם המתרגם לערבית וגם המנקד (או המנקדים) התקשו בו ולא ידעו לישבו כל צורפו. נראה לי שיש להתעלם מן הניקודים ומן התרגום הערבי ולחזור אל הערך בכתבו המדויק — חסר וי"ו דוקא ובלשון רבים דוקא: "גבלים". אין זו אלא תיבת גְבָלִים שבמקרא (מ"א ה, לב), שאינה באה כאן בהוראת אנשי המקום "גבל", אפשרות שדחינו כבר למעלה, אלא בהוראתה האחרת — סִפְתִּים, פְּסָלִי אבן. כבר רד"ק העדיף לפרש כך בפירושו לכתוב ("אומנין ידועים לפיסול האבנים במדה הצריכה לקיר והוא מענין גבול שנותנין גבול לאבן בפסלם אותה"), וביתר אריכות בשרשים ("הם פוסלי האבן בקו ומדה . . ."). אין ספק שהלך בעקבות תרגום יונתן "ארגובליא", שתרגם כך "גבלים" מצד אחד ו"גְבָרִים" (מ"ב יב, יג; כב, ו) מצד שני⁵². גם תנחום הירושלמי בערפו הולך בעקבותיו ומפרש כך "נחאתין אלחג'אר ונשארין אלרכאם" (=סתתי האבנים ופסלי השיש), ולסיוע רשם מובאה ממקור בלתי ידוע "וכן הגבלין שעושיין כן באבנים כדי שיפצל האבן בהן בשוה"⁵³. והנה נראה שגם מחברנו כך תפס תיבת "גבלים" — כך יסתבר כתיבה החסר של התיבה בלא וי"ו, וכך יסתבר גם מקומה בסדר הא"ב — מיד אחרי "גבול". שהרי מצאנו שכן הוציאו משמע זה של "גבלים" מתיבת "גבול", כדברי רד"ק בפירושו ובשרשים (ר' לעיל). אם יימצא לנו מיהו שפירש כך גְבָלִים עוד לפני רד"ק אפשר יתברר מה על זהות מחברנו.

גבל מגב[ל] הטיט — מפאן עולה הקריאה וההשלמה של אותיות אחדות שלא היה אפשר לקראן בכה"י ק"ב: מלת הערך "גבל" ולאחריה מ — חצויות בין שני

51. קשה לקבוע את הקריאה המדויקת, אם לשון יחיד או רבים.

52. וכן מתרגמת גם הפשיטתא את שתי התיבות ב"ארגובליא". לדעת החדשים נגזרת המלה מן האכדית במשמע עושה באבנים, חוצב, ע"י תוספות הערוך השלם, ערך "ארגבליא", וכן ע"י א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, עמ' 134, 153, 177.

53. תנחום א', עמ' 65. וכאן הפתיב כבר הוא בנו"ן ושלא כבמקרא. ומפל מקום אין זו התיבה שבמקרא, אלא תיבה אחרת ע"פ משמעה של התיבה שבמקרא. והתיבה האחרת, כשם שפתיבה שונה אפשר גם משקלה נתפס אחרת, ולא מן הנמנע שנשקלה במשקל בעלי המלאכה. אם כך, פלום אפשר שהמנקד פתב היד שלנו גְבָלִים גם הוא להוראה זו כיון?

כתבי היד, ובק"נ קצה הגימ"ל נראה ברור והבי"ת מסופקת, אך ההשלמה כולה ודאית. "הטיט" — בק"ב. מצאנו בגמרא "מגבל את הטיט" (תענית יט ע"ב). לא מצאנו בלא "את", ואפשר שלא הקפיד כל כך.

גְּבֵל וְעִמּוֹן — תה' פג, ח, והפִּנְנָה לְגָבֵל — בחילוף פתח/קמץ, שמנקד זה (יד שנייה) רגיל בו. הנו"ן הסופית חסרה בק"נ ונותרה בכ"י ק"ב, וההצטרפות ברורה לחלוטין.

לפינו אפוא ארבעה ערכים מן השורש "גבל": (1) גבול, (2) גבלים = חוצבים (שאוילי הוא נגזר מן הקודם), (3) גבל (פועל) = לש ועירב, (4) גבל = שם מקום, ואע"פ שבמקרא נזכרים שני מקומות שונים — גְּבֵל (יח' כז, ט), גָּבֵל — ספק אם נתפסו כשניים בידי מחברנו.

גִּבְן מִן גְּבִינָה — חיבת "גבינה" אף היא מצטרפת בבירור משני הקטעים: בק"נ רק... ג, ובק"ב [גינה]. ערך זה עשוי לכאורה להתפרש בשני אופנים: "גבן" הוא השורש, היסוד של "גבינה" היחידאית במקרא — וְכָבֵדָה (איוב י, י), או "גבן" הוא צורה גזורה מן גבינה המקראית. כל עוד לא מצאנו ראיה לכך אין אנו רשאים להניח שרשם המחבר באגרונו "שרשים" של שמות עצם, כלומר תבניות מופשטות ללא קיום בשימוש הלשוני. לפיכך נראה שמדובר בנגזרת מן "גבינה". אפשר שהוא הפועל הדנומינאטיבי בלשון חכמים גִּבְן, שנרשם במילונים רק בצורת הבינוני — מִגְבֵּן (בבלי שבת צה ע"א; ירושלמי שבת ז, ג [י ע"ג] ועוד)⁵⁴. ואם כך שוב יש כאן מידה של הפשטה, שכן רשם את צורת הפועל היסודית ולא את הצורה המצויה בעין. לפיכך הדעת נוחתת שהדין עם המנקד שניקד גִּבְן = גָּבֵן, כלומר צורת יסוד שְׁמִינִית בוכר הנגזרת מן הנקבה "גבינה"⁵⁵. וכנראה כך הכין גם בעל הגיליון בערבית: גִּבְן = גבינה, שרשמו מעל ל"גבן" ולא מעל ל"גבינה". והוא שם עצם העשוי ללשון הפייטנים, אך לא נמצא לי, ואין מפאן ראיה.

גָּבַע — שם המקום גָּבַע (יהר' כא, יז ועוד), גָּבַע בְּנִימָן (מ"א טו, כב). כך ע"פ הבנת המנקד. — הערבית שבגיליון אינה ברורה, ואולי יש להשלימה: ٤٦ [٥] = מקום.

ג[בורה] — השלמה זו, אע"פ שיש לה רק כתרי אותיות לאששה, מסתברת ביותר, שכן בין "גבעול" לבין "גביש" (שניהם בק"ב) לא נותר אלא השורש "גבר". ניפרים ראשי ארבע אותיות אחרי הגימ"ל: אחת, השלישית, ראשה צר, ובכן יז"ד או

54. גורסט "מגבין" בתוספתא (שבת ט, יג; בבא מציעא ח, ז) יש כנגדה גם בכתוב חסר יז"ד, ומכל מקום אין לראותה כהפעיל אלא כפועל בכתוב מלא — ר' מורשת, עמ' 117; לעצם התופעה עי' ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), עמ' 172.

55. על המשקל שהניקוד מורה עליו ועל גזירת הזכר מן הנקבה ר' לעיל עמ' 171 [9].

56. האות הראשונה אפשר שהיא ג והשנייה אוילי היא ג, ו? אך ג? הוא דוקא ארץ מושפלת, שפלה.

וי"ו, והאחרות — השנייה, הרביעית והחמישית — ראשן רחב. השנייה — בנדאי
 ב"ת, הרביעית — בנדאי רי"ש (מן הטעם הנזכר). החמישית מסתבר שהיא ה"א.
 ובכן "גבירה" או "גבורה". קשה להניח "גבירה", אחרי שכבר בא הזכר "גביר"
 למעלה ואין דרפו להביא זכר ונקבה בנפרד. לפיכך "גבורה". תיבה זו נכתבת במקרא
 לעתים חסר (שופ' ה, לא; יש' לג, יג; תה' עא, טז) והוי"ו לא נחשבה יסוד יציב. —
 הערבית שבגלילון קשה לפענוח. נראה שכתוב ⁵⁷جَبْرُوت, צורת משנה נדירה של
 جَبْرُوت = עצמה, כוח. רס"ג ודב"א תרגמו "גבורה" (=גבורה).
 יש בעמוד זה עוד 3 שורות ששרדו בקטע המשלים (ק"ב).

דף B ע"א

[ת]צד — ההשלמה ח — ע"פ המקום בראש השורה, וניכר מתחת לאות קצהו
 של פתח (או חטף פתח או קמץ). האות האחרונה — דל"ת או רי"ש. אילולי הניקוד,
 שהוא מיד ראשונה, היינו קוראים "[ח]צר", שהוא גם קרוב יותר בסדר הא"ב אל
 הערך הבא, אך בניקוד זה — שלא בצירי בצד"י — הכרח לקרוא בדל"ת. המלה
 אינה מתפרשת בכתב-היד, והיא יוצאת פאן לכמה פנים: פועל במשמע קָצַר — עיקר
 שימוש בארמית (למשל אונקלוס דב' כד, יט; בבלי מו"ק ט ע"ב; יב ע"ב ועוד), אך
 נמצא גם בעברית — חוֹצֵד (ספרא, קדושים א, ז [מהד' פינקלשטיין, עמ' שצג]),
 וכנראה שאילה היא מן הארמית⁵⁸ ואינה מצויה עוד בפועל עברי. ואם שם-עצם, שוב
 אין הניקוד בפתח מתיר לבקש פאן שם במשקל קָטַל העברי או במשקל קָטַל (חֲצֵד)⁵⁸
 = קוצר בתרגום לתה' קכט, ז) או במשקל קָטַל הארמי (חֲצֵד = קצירה, למשל,
 אונקלוס לבר' ח, כב; לדב' כד, יט ועוד), שהרי אין הסופר הזה מחליף פתח בקמץ,
 ורק חֲצֵד כחליף המשקל חֲצֵד עשוי לבוא בחשבון. אלא שלא מצאנו באגרונו של
 מחברנו ערך ארמי, בין פועל בין שם, בלא תרגום בצדו, ולפיכך נראה לנו יותר שערך
 עברי הוא. וכל שאין דעתו נוחה מצורת פועל עברי חֲצֵד, על פורחו ימשוך ידיו מן
 הניקוד, ויבקש פתרון של שם-עצם עברי. שמה אין פאן אלא "חצד" בלשון חכמים
 (עבודה זרה א, ה) במשמע מין ממני התמרים⁵⁹, שהוא פנגד גרסת "חֲצֵב" במשניות
 שדפדפוסים (ליורנו, וכך ניקד ילון) ובבבלי, ובא בדל"ת בכ"י קאופמן (אמנם בניקוד

57. מעל ל"א סימן דמוי מחצית השָׁדָה, וקרוב אל הסימן המשמש בשני מקומות
 בכתב היד לציון הכפלה: בעברית — דגש ארץ-ישראלי (ר' לעיל, עמ' 163 [1] והערה 3).
 האמנם כך יש לפרשו?

58. עי' מורשת, עמ' 171.

58א. כך כנראה יש לנקד, ולא חֲצֵד, כמנוקד במקראות גדולות, ונציה רפ"ה.

59. כך פירשו רש"י בגמרא ע"ז יד ע"ב. אחרים פירשו מין עשב (ר' רש"י שם) או
 קנה סופר (רמב"ם בפירושו המשניות ורע"ב). ועי' גם Immanuel Löw, *Aramäische Pflanzennamen* (1881) עמ' 109 ואילך.

"חֲצֵד" ובירושלמי (עבודה זרה א, ה [לט ע"ד]), ומצוי אפילו ברי"ש "חצר" במשנה בירושלמי (ונציה, שם [לט ע"א]) ובכ"י פרמה. לפי זה גם קריאת "חצר" אינה בלתי אפשרית בכה"י שלפנינו. ואולם המתעלם מן הניקוד עשוי להעדיף קריאה זו, ברי"ש, מפל מקום (ר' לעיל). וצ"ע.

חנני'טים — אע"פ שאפשר להשלים גם וי"ו, נראה יותר כך, שהתיבה מן המקרא היא ובאה בו תמיד בריבוי ולכן כך היא גם כאן. פתיב מלא ביש"ג, כב "החריטים", ואילו במ"ב ה, כג פלא יידוע ובכתיב חסר "חריטים". ומשמעו — פיסים.

חרי וארגים — התיבה השנייה היא תיבת ההקשר במקרא, וסדרן בו הפוך ואֲרָגִים חָרִי (יש"ט, ט). הפתיב המקובל "חור"י"⁶⁰, והפתיב החסר וי"ו מצוי בכמה פתחייד (עי' גינצ'). אין המחבר מכריע בין הפירושים הרגילים לתיבה זו, אם מעניין חור — מעשה חורים, רשת (פגון ת"י, רש"י ורד"ק בפירושיהם), אם מעניין חור — לבן, פגדים לבנים (דב"א ערך "ארג", מנחם⁶⁰, ריב"ג, שרשים בערפול), אם מעניין אחר.

ח[רך] — השלמה זו נראית ביותר. רגלה של האות האחרונה עשויה להיות גם ק, פ, י, אך ע"פ סדר הא"ב (אחרי "חרי" ולפני "חרם") דין להשלים את האות השנייה ברי"ש, ולאחריה ממילא כ (שכן חרף, חרץ, חרק — כולן באות פערכים להלן). "חרך" הוא אפוא היחיד מן חֲרָכִים (שיה"ש ב, ט), המצוי בלשון חכמים, למשל בגמרא: "תגרי חרך" (פסחים קטז ע"א; וגרסת הערוך "הרך" אינה מקוימת, כפי שהראה קאהוט, ור' פירש"י), ובפסיקתא דרב כהנא, פרשת החדש: "כשם שיש הפרש בין חלון לחרך כך יש הפרש בין זכות אבות לזכות אמהות" (מהד' ש' באפער, מט ע"ב, וכן במדבר רבה יא, ב ובמקומות אחרים). התיבה נמצאת גם בארמית פתרגום ל"חלון" (ר' למשל אונקלוס לבר' כו, ח; ת"י ליהו' ב, טו ועוד). נראה לי שפאן פִּינֹן לארמית, שכן מלים עבריות מן המקרא אינו מביא אלא פצורתן בו, וזו הרי מצויה רק בריבוי. ועוד שתרגומה של "חרך" הארמית הריהו נתון בערך הבא "חלון". ואגב, רק כך ניתן לישב "חלון" במקום זה בסדר הא"ב, בתוך קבוצת "חר".

חלון — כאמור, אין זה ערך במילון אלא הסבר של תרגום לערך הקודם, וטעה מעתיק לחשבה ערך לעצמה משום שגם היא פותחת באות חית"ת.

חרם — שם העצם חָרַם למשמעיו: איסור ונידוי (פגון ויק' כו, כח) או רשת ומצודה (פגון מיכה ז, ב). גם שם-עצם פרטי אפשרי, כגון חָרַם (עו' ב, לב ועוד)⁶¹, או חָרַם (יהו' יט, לח).

60. ושים לבך אל מנחם שהביא תיבה זו בערך "חור", אע"פ שאין הוי"ו מן השורש לדעתו: "וכבר אמרנו ונקדמה מלה זאת במחברת חר, ולא השניתיה כי אם עקב הוא"ו אע"פ שאין הוא"ו יסוד" (מנחם, ערך "חור"). משמע שהפתיב המלא בוי"ו היה מושורש ביותר.

61. אע"פ שיש גרסאות גם בכתיב מלא "חרים", עי' גינצ' לנחמ' יב, טו.

חרום מום — חָרָם (ויק' כא, יח) והוא בעל מום, שאפוא שקוע. לא מצאתי חיבה זו בכתוב מלא וי"ו בנוסחאות של מקרא. והפתיב כאן כבלשון חכמים (בכורות ז, ג).
חריע בעקצין — חָרִיעַ — מִין צִמָּח, ונוכר במשנה עוקצין ג, ה, וגם במקומות אחרים במשנה (פלאים ב, ח), בתוספתא ועוד.

חרף מן חרפה — אפשר שהפננה לפועל הפיזי והקללה המשמש מיעוטו בבניין קל (פגזן חרפי — תה, קיט, מב) וריבזו בבניין פיעל (פגזן חרף — שופ' ה, יח), והוא קרוב למשמע חרפה (בר' לה, יד), שעניינה לא רק גנאי ובושה, אלא גם חירוף וגידוף (השנה, למשל, יש' נא, ז; צפ' ב, ח; תה' עט, יב). ונראה יותר שהמכוון כאן לצורת יסוד שמנית לזכר (מעין חרף) הגזורה משם פנקבה (ר' לעיל עמ' 171 [9]).

חרפת — קשה להלום חיבה זו. אם אין הערך הקודם פועל, אולי חרפף (ש"א יז, מה ועוד)? אך אם כך, מדוע הביאו בצורה זו דוקא? ושמה חרפת (יהו' ה, ט ועוד)? אך לשם מה החזרה על צורת הנסמך, אחרי שכבר נרשם השם בנפרד? מאותו טעם לא ישוער הריבוי חרפת, מה גם שפתיבו במקרא לעולם מלא וי"ו (תה' סט, י, יא; דני' יב, ב). בעלי המילונים בימי הביניים נהגו לחלק את השורש "חרף" לשלוש מחלקות משמע עיקריות: לשון חירוף וחרפה, לשון עונת החורף והפועל הנגזר מכך, ולשון זימון וייעוד. כך כבר חילק מנחם ואחרים בעקבותיו, ויש שהוסיפו, כריב"ג, גם משמע של חידוד וחרירות וכיו"ב. משלושת משמעי היסוד גלויים לפנינו כאן שניים:

בערך הקודם — חירוף וחרפה, ובערך הבא — עונת החורף. שמא יש לבקש כאן את המשמע השלישי — לשון זימון וייעוד, שממנו מביאים הפול בלשון מקרא "שפחה נחרפת" (ויק' יט, כ) = מיועדת. אלא שלא "נחרפת" מצאנו כתוב, ואין זכר לנו"ן וגם אין לה מקום, שכן החי"ת מיושרת עם ראשית שוליו של הטור הימני, וגם אין דרכו להקדים בראש הערך אות נוספת (אך ר' להלן). ואם לא נשמטה הנו"ן בגלגול קודם של העתקה, קשה להניח שבכונה תחילה רשם מתוך "נחרפת" את החלק הפותח בשורש בלבד. מצד אחר — אין נראה לי לחשוב כאן על הארמית "חרפתא" פתרגום הקטעים ל"עטלף" (דב' יד, יח), שכן אילו נרשם בלא יידוע היה דינו להיות "חרפה". אפשר שאין "חרפת" ערך לעצמו אלא המשכו של הקודם: "חרף מן חרפה, חרפת", ושוב טעה המעתיק לחשבו ערך לעצמו והעתיקו לחוד פדרך שנהג ב"חלון" (ור' גם להלן). אם כך אין לפנינו אלא שני ערכים ושתי משמעויות משורש "חרף". וצ"ע.

חרף וקיץ — לאו דוקא בסדר זה, אלא "חרף" הבא בהקשר "קיץ". במקרא לעולם קיץ קודם: "קיץ וחרף" (תה' עד, יז; וכן ר' בר' ח, כב; זכ' יד, ח).
חרץ נחרצה — נִחְרָצָה (דני' יא, לו), ובצירוף "כלה ונחרצה" (יש' י, כג ועוד), והוא לשון גזירה ופסיקה.

חרוצים — חָרוּצִים (מש' י, ד ועוד) — לשון שקידה וזריזות. יש להניח שאין הכננה לבינוני הפועל "אם חרוצים ימיו" (איוב יד, ה), שכן הוא בגדר משמע הפועל שבערך הקודם, פשם שאין הפננה לבינוני הפועל בלשון חכמים "חרוצים" (בבלי שבת צח ע"ב), שעניינו בעל חריץ, ואף הוא בגדר משמע הפועל שבערך הקודם, ומפל

מקום דרכו של המחבר — סתם מלה פערך הריהי לשון מקרא.
חרית — אין ספק באשר לקריאתן של שלוש אותיות: ח.ית. הרי"ש נראית אך במטושטש, אך היא מתבקשת גם ע"פ סדר הא"ב. "חרית" בנדאי טעות היא במקום זה במילון⁶². סדר הא"ב מבקש את הצד"י, והיא האות התלויה, שנשמטה כנראה בטעות. אמנם אין זו הצד"י של סופר כתב-היד (דומה היא במקצת לעי"ן) והיא נוספה כנראה מיד שנייה, אך אין ספק שמקומה כאן בין הרי"ש וליו"ד — "חרצית". לא מצאתי מקור קדמון לתיבה זו. אפשרויות אחרות אינן באות בחשבון: לא "חרצות הפרזל" (עמ' א, ג) — שלא מצאנו נסמך לבדו במילון זה, וגם היו"ד ברורה היא; גם לא חֲרָצֶת (מ"א כ, מ) — שאין משמעו יוצא מגדר הפועל שפערך "חרץ, נחרצה", וגם היו"ד אי אפשר לה שתהיה חלק מאות צד"י קודמת⁶³. נותרה אפוא "חרצית". זו נתחדשה בלשון ימינו כשם פרח (כריזאנטמה)⁶⁴, אך כאן למה היא מכוננת?
חצבות — אף כאן נשמטה אות בטעות וחזרה ונתלתה במקומה — חֲרָצֻבוֹת (יש' נח, ו; תה' עג, ד).

יחרקו — יִחְרְקוּ שן (איכה ב, טז). היו"ד אינה ניכרת היטב בתצלום, אך בנדאי היא כתובה, ואולי קדמה לה גם וי"ו (אך ספק). לא מצאנו לו למחבר שיפתח ערך באות משרתת ושלא במקומה בסדר הא"ב. אפשר שנשמט כאן בטעות "חרק" לפני תיבה זו (כמו "חשב מחשבה" להלן). אם אין כאן טעות, הרי זה הבדל עקרוני מן האגרון לרס"ג, שבו לא מצאנו כגון זה. לא זו בלבד שלא מצאנו, אלא שהעיד עליו ר' מבשר הלוי שלא כך היה דרכו של רס"ג: "וקד שרט פי אול כתאבה אנה לא יתבת פי אלנצף אלאול מנה אלא לפט"ה יכון אולהא חרף אצלי" (= וכבר התנה תנאו בראש ספרו, שלא יביא בחציו הראשון אלא מלים שהאות הראשונה שלהן שורשית)⁶⁵. דברים אלה אמר ר' מבשר כנגד הערכים הט, הץ (מן הטוה, הצה), שהביא, לדבריו, רס"ג באגרונו. ואולם אם צורות אלה — צורות ציווי-מקור — עשויות לשמש ערכים באגרונו של רס"ג בהיותן צורות יסוד לשיטתו⁶⁶, "יחרקו" בנדאי אינה צורת יסוד, ורס"ג בנדאי לא היה רושם אותה פערך (ובאות חי"ת). גם עצם הבאת פועל מפורש פערך במילון אינה לשיטת רס"ג (ר' לעיל עמ' 169 [7]).

62. "חרית" היא כנראה ענף דקל, המצוי בלשון חכמים בריבוי "חריות" (סופה ד, ו ועוד), ונהגו המילונים לרשום את היחיד "חרות". אלא שאין הוא דאי, ומצורת חֲרִית, כפיניקדום של כתב-היד קאופמן ופרמה ודפוס ליוורנו ועוד, אפשר לגזור גם "חרית". ואכן כך רשם ר' נתן בן יחיאל בעל הערוך, ובא קאהוט ותיקן ל"חרות".

63. אמנם יש לפניה צלילית בתצלום, אך זו מבין קפלי הנייר היא יוצאת ואינה צורת

אות.

64. עי' ילקוט הצמחים (מילוני ועד הלשון העברית — ב. תר"ץ), עמ' 18. כמקור החידוש צוינה שם הפוניית ע"פ עמנואל לעף (ואפשר להיתלות גם בעברית כפי לתרגם "פרח זהב" [= Chrysanthemum] בשורש "חרץ").

65. מבשר, עמ' 27; ותרגומו של מ' צוקר — שם, עמ' 80.

66. ור' גם א"ג, עמ' 282–283. לדעתה טעה ר' מבשר בהשגתו זו.

חרוקות קרנים — אין זה נסמך, אלא "קרנים" היא תיבת ההקשר: "חרוקות" הוא אחד הסימנים האמורים בקרניים של חיה טהורה (בבלי חולין נט ע"ב), והפנה "מלאות פגיונות וחריצים", בפירוש רש"י (שם). והתיבה באה בהקשר זה בריבוי. בכה"י יש כאן פגימה, אצפ"כ ניפרים שרידיהן של כל אחת מן האותיות המסופקות, ואין אפוא ספק בקריאה.

חרש [ל] — מתוך הקרע בכתב־היד מזדקר פנראה ראשה של למ"ד, ולפניה ניפרים בדוחק ראשיהן של שלוש אותיות. באות בחשפון שתי השלמות: א) "תַּרְש" [ברז]ל⁶⁷ (יש' מד, יב), פלומר אומן, ב) תַּרְש [מרג]ל[ים], פלומר, שקט והסתר, וההשלמה היא תיבת ההקשר "מרגלים תַּרְש" (יהו' ב, א). ההכרעה בין שני המשמעים, וממילא בין שתי ההשלמות, תלויה בדרך המיון של שאר ערכי השורש "חרש", ובעיקר בדרך ההשלמה והפענוח של שני הערכים הבאים. מהם יתברר לנו מיד, שהלשון הראשון עיקר.

וחכם חרשים — וַחֲכָם תַּרְשִׁים (יש' ג, ג). בגלל החי"ת במלה הראשונה נתחלק הביטוי בטעות לשני ערכים (ר' גם לעיל ערך "חרך-חלון"). אין דרכו של המחבר לפתוח ערך בזולת השורש⁶⁸, ונראה אפוא ששתי המלים אינן אלא המשך לערך הקודם. אם כך הדבר, מוכרע משמעו של הערך הקודם לצד תַּרְש, וממילא מוכרעת ההשלמה "תַּרְש [ברז]ל". ומה טעם הביא, שלא כדרכו, יחיד וריבוי בזה אחר זה? יש טעם בדבר, שכן אין הריבוי ממין היחיד ממש, שזה ריבוי תַּרְשִׁים (הוש' יג, ב ועוד), ומשקלו קָטֵל, וכאן הניקוד תַּרְשִׁים.

ושני פירושים נאמרו בתיבת תַּרְשִׁים: א) ריבוי של תַּרְש = אומן (צָנָאע — רס"ג בתפסיר, ודב"א), ואין הוא שונה במשמעו מן תַּרְשִׁים, אלא בדרך ניקודו. ב) מלשון "חַרְשִׁי רע" (מש' יד, כב ועוד), פלומר, תַּרְשִׁים = מחשבות (פפירוש מנחם, דב"א בשם אחרים, ריב"ג שרשים⁶⁹, רד"ק בפירושו ובשרשים). הפירוש השני מחייב לראות בערך זה (וחכם חרשים) ערך לעצמו, וכבר ראינו את הקושי בכך. לפירוש הראשון אין הערך אלא המשך לקודם "חרש [ברז]ל" וחלק ממנו, וממילא כמשמעו.

יש מקום לסברה, ששתי המשמעויות אינן אלא אחת ביסודן, שכן מצאנו "חַרְש נחשת" (בר' ד, כב; מ"א ז, יד) במשמע תַּרְש, וגם יונתן תרגמו "אומן", ממש כתרגום "תַּרְש" (למשל ש"א יג, יט). וכבר רמז לכך מנחם (ערך "חרש") "אומנים חושבי מחשבות", ור' גם ריב"ג שרשים בערפו. אם כך הדבר, אפשר שלא הפריד המחבר בין שני המשמעים, ושניהם אחד הם ככפל משמעיו של "חַשֵּׁב", וכזווגם "תַּרְש וְחַשֵּׁב"

67. בין השורות מעל לאמצעה של המלה שהושלמה עוד קו תלוי. אין הוא דומה לוי"ו.

68. לשיטתו היינו מצפים לערך מעין "חרש וחכם חרשים".

69. ומשמע המחשבה, מחשבת האון, הורחב אף לכישוף ומכשפים, וכפי שהעיר

ריב"ג, שרשים, כי "חרשיא" הוא התרגום של "חרטמים" (בר' מא, כד) ושל מכשפים (שמ' ז, יא). וכך כבר ריב"ק, חלק א' 64, "חרשים".

(שמ' לה, לה ועוד). בין כך ובין כך אין "וחכם חרשים" אלא המשך הערך הקודם, והוא "חרש [ברז]ל".

חרין־שית — השי"ן שרידיה ניפרים והשלמתה ודאית, אך אין להבחין אם היא סוף התיבה, כלומר תְּרִישׁ (בר' מה, ו), או שיש המשך — תְּרִישִׁית (יונה ד, ח). הכרעתה של שאלה זו קשורה בערך הבא, וממנו עולה כי המכון כאן הוא "חרין־שית". ור' עוד להלן.

אֵלם — הצירי מיד ראשונה והוא פתוב מתחת לאות המשולבת אֵל ולא ברור אם הוא מכון לאל"ף והתיבה היא אֵלם (תה' נו, א; נח, ב), או שהוא מכון ללמ"ד והתיבה היא אֵלם (שמ' ד, יא ועוד). בין כך ובין כך אין התיבה יכולה להיות ערך לעצמו במקום הזה, והיא נמשכת בנדאי אל הקודם. עולה במחשבה הצמד "אֵלם או תְּרִישׁ" (שמ' ד, יא) כמתוך בין אֵלם לבין השורש "חרש" הנדון כאן, ויש להניח שהערך הקודם קרוב אל עניין תְּרִישׁ, כלומר, אי אפשר שיהא המכון בו "חריש" אלא "חרישית" דוקא.

מתוך קשר זה של "חרישית" אל "חרש" יעלה גם פירושו של מחברנו לתיבה יחידאית זו, שהרבה פירושים נאמרו בה. אין צריך לומר, שיש לנו לברור רק מאותם הקשורים לשורש "חרש", ולא מאותם העולים מן ההקשר בלבד ללא ביסוס אטימולוגי. הגמרא בגיטין (לא ע"ב) מביאה שתי דעות על "רוח . . . חרישית": רב יהודה, האומר "בשעה שמנשבת עושה תלמים תלמים בים", גזירה מן "חריש", דברי רש"י שם "כתלם של מענית המחרישה דהיינו חרישית לשון חרישה לפי שחזקה היא". רבה, האומר "בשעה שמנשבת משתקת"⁷⁰ כל הרוחות מפניה, גזירה פנראה מן תְּרִישׁ (=שקט). אף תרגום יונתן חרישית — "שתיקתא", כלומר רוח שקטה⁷¹, נגזר גם הוא מן תְּרִישׁ. פירוש יחיד במינו מצאנו לריב"ג בפרשים: "רוח קדים חרישית שניחס אותה אל הפרק (=העונה) אשר יהיה בו החריש והוא פרק קר ויבש והיתה הרוח ההיא קרה ויבישה והוסיפה בנוק". הוא גזר אפוא מן "חריש", אך לא פרב יהודה בגמרא, אלא מן עִזְנָה החריש. לעומת זאת מביא ראב"ע בפירושו למקום פירוש אחד בשם ריב"ג, ולא מצאתי את מקורו: "אמר רבי מרינוס (=ריב"ג) שהיתה חזקה ומשמעת שאון עד שתחרשנה האזנים". פירוש זה שהחזיק בו גם רד"ק, גזר חרישית מן תְּרִישׁ. הוא היחיד העשוי להתאים בנידון דידן לקרבת תְּרִישׁ-אֵלם אל חרישית. לפיכך נראה לשער שבחלק החסר מכתב־היד היה ההמשך מעין כך "חרי־שית מן חרש און אֵלם". והיפוך סדר המלים לעומת הסדר שבמקרא ("אלם או חרש") בא בגלל הצורך להבליט ולהקדים את המלה הנוגעת לענייננו, וכבר ראינו שנהג כך (ר' ערך "חרף וקיץ") ואין אפוא לתמוה על כך. ואולי יש להשמיט

70. לדעת רש"י (שם): "כשהיא מנשבת בשעת החום היא חמה מאוד ומבטלת צינת כל

הרוחות", ואינה חזקה אלא "היא חמה ומנשבת בנחת" (רש"י למשנה בבא בתרא כה ע"א).

71. וכנראה זאת גם פגנתו של דב"א "באמסאך" = בעצירה, בנחת.

תיבת "או" מן ההשלמה "חרין[שית מן חרש] אלם", ואין כאן מובאה מן המקרא אלא פירושו: "חרש = אלם", וראיה לכך גם פשוטו של "חרש" בלשון חכמים שאף אילם במשמעו⁷², וגם תרגום מפורש, שכן תרגם יונתן אֱלָמִים (יש' נו, י) — "חרשין" (והשונה اخرس = אילם).

חרש מצל — "וְחָרַשׁ מִצֵּל" (יח' לא, ג). "חרש" פירושהו רוב הקדמונים — ענף, כגון דב'א, ריב'ג ורד'ק, וכך ("סוך") תרגם יונתן. אך כבר בלשון חז"ל חורש = יער (ר' ירושלמי עבודה זרה א, ב [לט ע"ג]⁷³, בבלי ב"ק סח ע"ב ועוד), והוא כנראה בהשפעת הארמית, שכן בתרגומים "חורשא" היא תרגום "יער" (ר' התרגומים הארמיים לדב' יט, ה; יהו' יז, יח; יש' ז, ב; תה' פ, יד ועוד). אף רש"י למקומנו פירש כך.

חרשא — חָרַשָּׁא (עז' ב, נב; נחמ' ז, נד) — שם פרטי של משפחת נתינים מעולי הגולה. התיבה פתובה כהמשך לערך הקודם ולא כערך לעצמו. לכאורה היא תרגום "חָרַשׁ" שבדרך הקודם, ובכך היא מכריעה את המחלוקת הפרשנית בתיבה זו (ר' לעיל). רק לכאורה כך, וכמה טעמים בדבר: א) הפתיב החסר אינו מדרפו של המחבר, והתיבה הארמית דרפה להיכתב מלא "חורשא". ב) דוֹקָא במקום הזה (יח' לא, ג) אין יונתן מתרגם חָרַשׁ כך, אלא "וחרש מצל" = "וסוכיה מטלן". אין זה מתקבל על הדעת שהמחבר יסתייע במלה ארמית כדי להוציא מפרשנותו של התרגום הארמי (ענף). לפיכך נראה שהוא שם פרטי — והרי דרפו של המחבר להביא לעתים שמות פרטיים — ומעתיק, שטעה בסידור הטורים פעמים אחדות (ר' לעיל), טעה שוב לחברו עם "חרש מצל" בגלל קרבת "חרשא" ל"חורשא".

[ח]רש מן] — זיהויה של תיבה זו קשה. הערכים שזוהו עד פה משורש זה אלו הם: א) חָרַשׁ, חָרַשִּׁים = אומן, "חושב", ב) חָרִישִׁית מן חָרַשׁ, ג) חָרַשׁ, ד) חָרַשָּׁא. נותרו עוד שני משמעים שלא בא זכרם כלל: חָרַשׁ אדמה ונגזריו, חָרַשׁ (=חרס). ההכרעה בדבר המשמעות וממילא ההשלמה אפשר תסתייע מן המלה הבאה.

מקום — זה פנדאי אינו ערך כאן אלא או המשך לקודם או הקדמה לבא. אע"פ שמצאנו "יער חֶרֶת" (ש"א כב, ה) ו"חֶרֶת" שם מקום הוא, בכל זאת אין "מקום" הקדמה לערך הבא, ומפמה טעמים: א) אין דרפו להקדים את ההגדרה ("מקום") לתיבת הערך; ב) אמנם מצאנו מי שחיבר את שם המקום "חרת" לחרישה, כגון דב'א "ויגזו אנה מוצע יצלח ללחראתה" (=ואפשר שהוא מקום ראוי לחרישה), אך כאן אין ספק שאין "חרת" מתחבר לשורש "חרש", אלא משמעו אחר (ר' להלן).

72. ור' גם תנחום א' ערך "חרש": "וכאן אלחך בה אלם" (=והיה נכון יותר לקראו אילם).

73. ואפשר שבתלמוד שימש גם במשמע ענף, ר' למשל ירושלמי תענית ב, ד (סה ע"ד), שבו חורש מקביל אל אילן וסכך. ור' גם בראשית רבה נו, ט (תיאודור אלפק, עמ' 605).

לפיכך "מקום" חוזר לאחוריו ומגדיר את החסר בסוף השורה הקודמת. שלושה שמות מקומות באים בחשבון: א) "קיר חֶרֶשׁ" (יר' מח, לא, לו ועוד) או "קיר חֶרְשֶׁת" (יש' טז, ז ועוד)⁷⁴, ב) "חֶרְשֶׁת הגוים" (שופ' ד, ב, יג, טז, ג) "חֶרְשָׁה" (ש"א כג, טז ועוד).

אם ההשלמה היא קיר חֶרֶשׁ או קיר חֶרְשֶׁת (ואין הבדל ביניהן). פי אז הערך הוא חֶרֶשׁ (=חרס), וההשלמה אפוא "חרש מן [קיר חרש(ת)] מקום". וכך פירושו של דב"א (ערך "אש") לפתוב "לאשישי קיר חרשת" (יש' טז, ז): "לאסאסאת חאיט אלכוף... יעני בה עלי אסאסאת סורכם אלדי יציר מחל אלכוף מנקוץ מכרוב" (=ליסודות קיר החרס... כלומר על יסודות חומתכם שתהיה כמו חרס הרוסה, חרבה). והוא מעין פירושו של רד"ק לפסוק "עד השאיר אבניה בקיר חֶרְשֶׁת" (מ"ב ג, כה): "שברו אבני החומה ככלי חרש" (רד"ק שרשים, ערך "חרש" והוא שונה מפירושו לפתוב: "שם עיר גדולה בערי מואב"). אף רש"י בפירושו גזר שם העיר הזאת מן השורש "חרס" אמנם באופן אחר: "עד השאיר כל אבני הקירות כקיר לעמוד על חרסית שלהן הוא הטיט", אעפ"כ תמוה שמחברו של מילון יגזור — בהפיך — את השם הפללי חֶרֶשׁ משם פרטי של מקום.

אם ההשלמה היא חֶרְשֶׁת הגוים יהא הערך "חרש", אך מה משמעו? רד"ק פירש (שופ' ד, ב): "ופירוש חרושת הגוים מתרגמין יער חרשא (!) כי היו ביער ההוא מגדלים חזקים וישבו בהם הכנענים הנשארים". הוא גזר אפוא "חרשת" מן חורשא = יער. דרך אחרת היא דרכו של רלב"ג (שם): "ולזה נקראת חרשת הגוים ר"ל שהיא היתה נבנית במלאכת גוים רבים שבנאוה...". גזירה המקרבת את השם אל הערך הראשון — חֶרֶשׁ. ואין טעם בחזרה זו.

ואולם מפל ההשלמות האפשריות מסתברת ביותר מן הפחינה הגראפית ההשלמה "חֶרְשָׁה", שכן היא מתאימה בדיוק לרנח הנותר בין "מן" לבין שולי הפתב של טור זה (השנה לעיל בטור זה "חרף מן חרפה"). "חֶרְשָׁה" (מלעיל) נתחבטו בו פרשנים בין שם מקום ולבין יער, למשל רד"ק בפירושו (ש"א כג, טו): "בחרשה. פירוש ביער תרגום יער חורשא והה"א נוספת כי הטעם מלעיל או בחורשה שם מקום". דוקא בגלל התלבטות זו היה מקום להוסיף ולציין אחרי מלה זו "מקום", תוספת הנראית מיותרת אחרי שמות פרטיים מובהקים פ"קיר חרשת" או "חרשת הגוים". משום כך וגם מן הטעם הגראפי הנופר נראית לנו השלמה זו הטובה ביותר. שיעורם של הדברים כך הוא אפוא "חרש מן [חֶרְשָׁה] מקום", כלומר צורת היסוד "חרש" שאינה מצויה אלא בשם המקום "חֶרְשָׁה". אמנם בכך יש מעין חזרה על הערך "חֶרֶשׁ מצל", וכפילות תמוהה היא. אפילו נדבק בהנחה, פי אותו חֶרֶשׁ ענף הוא, ובערך שלנו חרש = יער, עדיין קרובים הם למדיי. ושמא נתפרש לו למחברנו "חרשה" בפנים אחרים, פגון מלשון "חריש", כלומר, דרך משל, מקום חרוש? בכך

74. יש גם גרסות חֶרְשֶׁת (יש' טז, ז), חֶרֶשׁ (יש' טז, יא) — עי' גינצ'.

יהא משום יישוב טוב לכל פנים, שכן משמע זה של השורש חרש נותר היחיד שלא נמצא לנו כאן. לא מצאתי פירוש פזה ל"חרשה", אך פידוע, אין "לא ראינו" ראייה. **חרת דיו** — לא בנקל אפשר להחליט על קריאה זו של התיבה השנייה, אך אין מנוס מכך. האות האחרונה, עם שהיא גדולה ושונה מוי"ו רגילה, אין דרך לקרוא אחרת, שכן בנדאי אינה נו"ן סופית (לקרוא "דין"), ובנדאי אינה כ"ף סופית (ושלפניה אינה רי"ש — לקרוא "דרך"). משיכת קולמוס נדיבה של הסופר עינתה במקצת את הוי"ו, אך וי"ו היא. ואכן "חרת" בלשון חכמים הריהי דיו שחורה, וכפי שלשון המשנה "שחור פחרת" (נדה ב, ז) מתפרש בפי רבה בר רב הונא: "חרת שאמרו — דיו"⁷⁵ (בבלי נידה כ ע"א).

חַש לֵא מֶן — פנראה יש להשלים "חַש לשון מ[הירות]", והוא משמעו הרגיל במקרא (יש' ח, א ועוד). והשנה לעיל "ברך לשון טובה".

חשב מחשבה — צירוף שכיח במקרא, אך לא ממש בצורה זו (ש"ב יד, יד; יר' מט, כ, ל ועוד). ואפשר לא לצירוף נתפנן, אלא לפועל חָשַׁב בכללו, והוסיף "מחשבה" להגדרת משמעו פדי להוציא משם העצם חָשַׁב (שם' כח, כח ועוד), הקשור באפוד בלבד ועניינו מעין חגורה. בגלל היעדר "מן" כנראה אין כאן צורת יסוד הגזורה משם העצם "מחשבה".

חשן — הנקודה מיד שנייה היא, ואם היא חולם, יש להשלים פנראה "חֲשָׁן[ך]", שבסדר הא"ב אכן הוא הערך הבא מלשון המקרא.

דף B ע"ב

חתת — חֲתַת (איוב ו, כא). הוא הערך האחרון באות חי"ת בלשון המקרא, והוא גם הערך האחרון באות חי"ת בחיבורנו.

טית אות הכתב — הפתיחה לאות טי"ת, ור' לעיל בפתיחה לאות גימ"ל.

טאב עלוה[י] — ארמית המקרא: טָאָב עֲלוּהִי (דנ' ו, כד) = טוב (היה) עליו.

טאטא — קשה להכריע אם הוא שורש מן נְטָאטְאֲתִיָּהּ בְּמִטְאָטָא (יש' יד, כג), או צורת עבר או מקור. קביעה זו של הצורה המשמשת כערך עשויה ללמד על בעליה. מנחם ודב"א הביאו פועל זה בערך "טא"⁷⁶, וריב"ג בשרשיו (סוף האות טי"ת) מתלבט באשר לשורש: חוזר בו משורש "טיט" ומחליט ע כ ש י ו שהוא מרובע "טאטא". ועדיין רד"ק בשרשים (ערך "טאטא") מתחבט באשר למוצא: "טוא" או "טאה" או "טאטא". ולאחריו תנחום מחליט, פנראה בהשפעת לשון חכמים, "טאט". כלום מותרים אנו להיאחז בהצגה זו של "טאטא" כשורש ולהסתייע בה כדי לאחר את מחברנו לפחות לריב"ג? ספק. על פורחנו צורת יסוד היא, הגזורה מן הפועל או מן השם, או אולי אף פועל עבר.

75. ויש שדייקו שהוא הצבע השחור שבדיו (ר' רש"י שם).

76. ומנחם מחבר עמו גם "טיט" ו"טין".

טב — כאן אין מנוס מלהכריע אם שורש הביא או צורה המצויה בעין, כלומר, כלום זהו שורש הפועל "טוב" או זאת צורת התואר הארמי — טב, בין מן המקרא (דנ' ב, לב; עז' ה, יז) בין מלשון חכמים "דקל טב" (עבודה זרה א, ה). אם נאמר ארמית היא זו, נמצא שהוא מפריד בין טַאב לבין טב, כלומר, בין הפועל ובין התואר. אין להעלות כזאת על הדעת וגם לא מצאנו לקדמונים שיפרידו כך, לא דב"א, המביאם כאחד בשורש "טאב", ולא מנחם. אין לנו אלא לראות בערך "טב" את השורש או צורת היסוד של הפועל העברי, כלומר, לא צורה המצויה בעין אלא הפשטה. הרי סיוע לכך שהמחבר קודם לחיג', הרושם כבר את השורש העברי "טוב", והריהו נוהג כמנחם ודב"א שהביאו את העברית בערך "טב". ואין לבקש היקשים מהצגתו של ערך זה אל דרך ההצגה של פועלי עו"י אחרים בחיבורינו ובאגרון.

טבח — לכאורה ערך פשוט, אך אין להכריע בין שם העצם טָבַח (בר' מג, טז ועוד, והשם הפרטי — בר' כב, כד), או טָבַח (ש"א ט, כד ועוד), לבין הפועל טבח (שם' כא, לז), או שמא בכל זאת שורש הוא וכוללם יחד.

טבל — "טָבַל" (ויק' ד, ו ועוד).

טבל תבואה — לשון חכמים: טָבַל (ברכות ז, א ועוד) — תבואה לפני שהופרשו ממנה תרומות ומעשרות.

טבלה — בלשון חכמים (עירובין ה, א ועוד) — לוח, והפתיב בה"א (ליד הפתיב באל"ף) מצוי גם הוא (ר' כ"י קאופמן, פרמה, דפוס ליוורנו ועוד).

טבולים — טְבוּלִים (יח' כג, טו). מלה יחידאית, שנחלקו בדייקי פירושה, ועל הרוב עניינה פובעים גדולים (תרגום יונתן, רש"י), צבועים, טבולים בצבע (מנחם ורד"ק; דב"א — לאו דוקא פובעים).

טבת חדש — טָבַת. "חדש" אפשר שהוא פירוש ואפשר שהוא תיבת הקשר, חלק ממובאה שלמה מן הפסוק "חדש טבת" (אס' ב, טז).

טבור — טָבוּר (שופ' ט, לז; יח' לח, יב), מצוי במקרא רק בצירוף "טבור הארץ".

טבע מטבע — שימוש זה של הפועל טָבַע מצוי בלשון חכמים בלבד: "טבע כמה מטבעות" (סנהדרין ד, ה), "וטבעו לו מטבעות" (מכילתא, בחדש, ח [מהד' הורוביץ-רביק, עמ' 233]) וכיו"ב.

טבריה — נזכרת פעמים רבות במקורות חז"ל, וכבר במשנה (שביעית ט, ב ועוד).

טבריון — שם אבי מלך ארם, ובנוסחינו הוא כתוב חסר — טַבְרִיּוֹן (מ"א טו, יח). בתרגום יונתן ובתלמודים מלא יו"ד כמו כאן (ר' ירושלמי יבמות ב, ו [ד ע"א], בבלי יבמות סב ע"ב).

טדי שער — אחד מחמשת שערי הר הבית הנזכר במשנה (מידות א, ג; א, ט; ב, ג). "שער" אפשר שהוא הסבר ואפשר שהוא תיבת הקשר, חלק ממובאה מן המשנה: "חוץ משער טדי" (מידות ב, ג). ע"פ עדותו של ר' מבשר הלוי פתב רס"ג באגרונו

"טד לא נמצא", כלומר, צירוף שתי אותיות אלה אינו נמצא בלשון ולכן אין לו ערך באגרון, והשיג עליו ר' מבשר ממציאות "טדי". לפי זה אין מחברנו יכול להיות רס"ג, ור' לעיל עמ' 165–166 [3]–[4].

טהר צהר — "טהר" אפשר ארמית היא ו"צהר" תרגומה העברי, או שמא "טהר" עברית היא וכשימושה בלשון חכמים ו"צהר" פירושה בלשון מקרא. מצאנו בלשון חכמים "טהרו שלמזבח" (ימא ה, ו), ונחלקו המסורות באשר לניקוד: טְהָרוּ (פ"י קאופמן וכ"י פרמה), טָהְרוּ (דפוס ליוורנו), שעל פיהן בנפרד טָהָר, טָהָר או טְהָר. ניקודו של ילון טָהְרוּ הריהו פנראה על יסוד הדגם המקראי טָהָר. והרבה נתחבטו בפירושו והעלו כמה פירושים: חציו של מזבח או גילוי של מזבח (אלה כבר בבבלי ימא נט ע"א), ופירושים המשתלשלים מאלה: גופו, גגו, גפו של מזבח⁷⁷. אלא שלא מצאנו לתיבת "צהר" בעברית נושאת אחת המשמעויות האלה. על פורחנו "טהר" ארמית היא במשמע זוהר ונהרה, וכבר מצאנוה לרוב מתרגמת לשון "צהר", בעיקר בצורת "טיהרא" תמורת "צהרים"⁷⁸ (אונקלוס לדב' כח, כט; המכונה יונתן לבר' מג, טז; יונתן למ"א יח, כו; תרגום לתה' צא, ו ועוד), ופעם שלא בידיע "ומטהר יומיך" במקום "ומצהרים" (איוב יא, יז)⁷⁹. אך דנקא בהיקרותה היחידה של "צהר" במקרא (בר' ו, טז) דנקא שם לא תורגמה בלשון "טהר", אלא בלשונות ניהור (אונקלוס), בית נהור (פ"י ניאופיטי), יוהא . . . לאנהרא (המכונה יונתן). המחבר רשם אפוא את הערך לא ע"פ מרבית היקרויותיו בתרגום, "טיהרא" — "צהרים", אלא ע"פ יסודו הנדיר "טהר" — פנראה טָהָר במשקל qitl⁸⁰ — שאותו תרגם בצורה העברית המקבילה לו (גם אטימולוגית) על פתיבה המקראי החסר "צהר".

טור הר — הארמית "טור" במובאה זו מזדמנת כבר במקרא (דנ' ב, לה, מה), וכמוכן גם לאחריו, והיא משמשת בדרך כלל בתרגום "הר" (אונקלוס לבר' י, ל; יונתן ליהו' יז, יח ועוד).

טור סדר — היא המלה העברית "טור" (שמ' כח, יז ועוד), המתפרשת כאן

77. ר' ש' שרביט, "בעקבות ה'מבואות' ל"נ אפשטיין", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ב (תשל"ד), עמ' 113–114. ושם גם דיון באטימולוגיה.

78. ומכאן משמעות "חצי" דלעיל, מתוך "טיהרא" = חציו של יום, וכדברי רבה בר רב שילא (ימא נט ע"א).

79. ונראה שיש לכך בארמית גם משמע אחר קרוב לעניין זה והוא לשון בהירות וצחות, בתרגום "רוח צח" (יר' ד, יא) — "רוח טיהרין", וכשאלת הפבלי (ברכות נט ע"א, ע"פ כ"י מינכן) לגבי הרקיע: "אימת מיתחזי בטהריה", והוא קרוב אל תרגום "וכעצם השמים לְטָהָר" (שמ' כד, י) — אונקלוס: "וכמחזי שמיא לברירו", תרגום הקטעים: "כוכביות (כחזו) שמיא כד אינון נקיין מן עננין". במאמר הירושלמי (ברכות ט, ג [יג ע"ד]) "הרואה את הרקיע בטיהרו" המלה עברית היא וגזורה ע"ד הארמית הנ"ל (פבבלי). או שמא אינו אלא חילוף גרסה תחת "בטהורו"? אך גם בכ"י לידן פתוב "בטיהרו" ביו"ד.

80. ר' G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, עמ'

במלה עברית אחרת "סֶדֶר", שגם היא מצויה בארמית (ושם מקורה) ומשמשת בדרך כלל בתרגום "טור" העברית (אונקלוס לשם' כח, יז; יונתן למ"א ו, לו ועוד).
 [ט]וה מְטוּה — הפועל "טוה" אינו במקרא אלא בצורת "טָו" (שם' לה, כה-כו)⁸¹, וכאן אפשר שהוא הפועל ואפשר שהוא צורת יסוד שמנית מן "מְטָוה" (שם' לה, כה). ומנחם הביאו בערך "טו".

טח וטח — טח⁸² (יש' מד, יח), וְטַח (ויק' יד, מב). ומצוי גם בלשון חכמים (פלים, י ועוד). ויש לשאול מה טעם הביא כך שתי מלים שוות? הרי פאן אין האחת תיבת הקשר של האחרת. ואין "טח" צורת יסוד של "וטח", שהרי אין היא שונה ממנה. אין מנוס מן המסקנה שלא צורת יסוד לפנינו ולא שורש אלא ממש פועל עבר. והביא את שתי הצורות בגלל השוני בניקודן. והשנה לעיל ערך "וחכם חרשים".
טחול — לשון חכמים טָחול (חולין ג, ב ועוד).

טחן ברחים — הפועל "טחן" נמצא במקרא בריבוי בלבד "וְטָחְנוּ בְרָחִים" (במ' יא, ח). ושים לב אל דיוקן של הפתיב החסר, כמקרא, לעומת המלא המצוי לרוב במקורות לשון חז"ל, למשל, ריחים (ב"מ ט, יג — כ"י קאופמן, פרמה ודפוס ליורנו), ריחיים (אהלות ח, ג — כ"י קאופמן ופרמה), ובלית אותו הפועל: "הטוחנין בריחים" (זבים, ג, ב — כ"י קאופמן).

טחר טחורִים — טַחְרִים (ש"א ה, ט) הוא קרי קדום ביותר של הפתיב "עפלים", ומצוי פעמים אחדות במקרא בצורות שונות. בנוסחאות משובחים של מקרא הפתיב פקרי בשני מקומות (ש"א ו, יא — טַחְרִיָּה; ש"א ו, יז ; טַחְרִי), ויש נוסחאות שבהם הפתיב כך גם במקומות אחרים (עי' גינצ'ו). מפל מקום ככולם חסר וי"ו, אלא שאין להקפיד, שכן זו בעיקרה צורת קרי היא ולכן אין לה פתיב מסור. ואכן נכתבת גרסת הקרי בוי"ו במקורות הקדומים ביותר המוסרים עליה, למשל, תוספתא מגילה ד, מ: "כל מקום שכתוב בעפלים קורין אותו ב ט ח ו ר י ם " (וכן ר' בבלי מגילה כה ע"ב). ייתכן כי "טחר" פאן שורש הוא, לפי שאין צורה זו מצויה ביחיד. אמנם נמצא היחיד בדברי אסף הרופא ובמקורות אחרים מספרות הרפואה (עי' מילון בן-יהודה, ערך "טחור"), אך שם פתיבו מלא וי"ו פִּדִין — "טחור". ואולי פאן גזירה חדשה של שם ביחיד.

טחן — ניפרים ראשיהן של מספר אותיות ואין אפשרות לזהותן. אם נכונה קריאת חיי"ת, קשה לחשוב על השלמה מתאימה, אלא אם פן תיבה זו אינה במקומה בסדר הא"ב ואז השלמתה פותחת בזולת האותיות ש-ת.

דף C ע"א

[לל] — צנאריהן של שתי הלם"דין נראים בבירור בשרידיהן של הטור הימני,

81. אמנם יש "טוה", עבר נסתר, בלשון חכמים (למשל, בבלי ברכות נח ע"א), אך

לשון חכמים אינו שייך לפני "מטוה" המקראית.

82. בפתח במקום קמץ, אולי בהשפעת החי"ת. ויש הגוזרים צורה זו מן הפפולים.

ונראה לי, שיש להשלים כאן "[ק]לל" בפירוש לערך "[קב]", המתבקש כאן ע"פ סדר הא"ב. ותהא הצגת הפועל "קבב" כאן בשורש שניי פהצגת חברו שמן הפפולים "קד" להלן. ההשלמה המוצעת היא אפוא "[קב]לל".

ק[?]ת' — בגלל איחויים של קרעי הנייר במקום הזה אין לדעת אם יש מקום להשלים כאן אות נוספת. אם לאו, הרי זה "קת" (מפות ב, א) = ידית, ומקומו בסדר הא"ב תמוה. אם יש מקום להשלים, אולי קָאָת (ויק' יא, יח ועוד) — ממיני העופות, ואינו במקומו ע"פ סדר הא"ב, אם נכונה השלמתנו בערך הקודם "קב". אך שרידי הכתב שבין האותיות ק-ת אינם מתאימים לאל"ף. ואולי יש צורת אות גם לפני הקו"ף ("ה"א?) מחוץ לשולי הטור, ואולי אף לאחר התי"ו (וי"ו?): הָקָאָת (מש' כה, טז)? ואולי וְקָבָתוּ (במ' כג, כז) פדוגמה לערך הקודם "קב"? וצ"ע.

קָבַל נגד' — שוב יש לשאול: כלום עברית היא זו או ארמית? בלשון המקרא קָבַלָּעַם (מ"ב טו, י) נמצא בנוסחאות רבים פשתי מלים קבל-עם (ר' גינצ'), וכן תפסוהו המפרשים ובעלי המילונים. גם בארמית קָבַל (דנ' ב, ח ועוד), וכך הוא לעתים תרגום "נָגַד" (אונקלוס לבר' כא, טז; לשמ' יט, ב; יונתן ליהו' ג, טז ועוד). ונראה יותר שפאן "קבל" ארמית היא.

[ת — ע"פ המקום בסדר הא"ב וע"פ שיעור המקום ביחס להשלמה שבשורה הקודמת אפשר להשלים כאן [קָבַעַת (יש' נא, יז, כב).

קבע יציב — פשימושו של "קבע" בלשון חכמים. ע"פ ההסבר "יציב" נראה שהערך מובא כאן פשם — "קָבַעַ" (פגון ברכות ד, א) — לשון יציבות, וכן "קבוע" (כלים יח, ב; סופה ה, ח) = יציב.

קבֻצֵּה־יקבן — קריאתו של ערך זה קשה ביותר, ויישובו תלוי בקריאת האות השלישית: אם צד"י היא או עי"ן (שתיהן אפשריות ע"פ סדר הא"ב). אם צד"י היא, נשלים "קבצה יקב[צנו]", ונקרא קָבַצָּה (מיכ' א, ז). וְקָבַצְנוּ (מש' כח, ח) או וְקָבַצְנוּ (יר' לא, ט), והן דוגמאות משמושו של פועל זה. אם עי"ן היא, נשלים "קבע היקב[ע אדם]"⁸³, ונקרא וְהִקְבַּע אדם (מל' ג, ח), והיא דוגמה לפועל "קבע". וכך נראה יותר, שכן דרכו של המחבר להקדים צורת יסוד ולא לפתוח בצורה נגזרת ("קבצה"), מה גם שצורת היסוד "קבץ" נמצאת במקרא. ועוד, הרי הביא להלן את הערך "קבץ" בסתם, קשה להניח שהקדים לו צורה נגזרת פערך לעצמו בלא שיניי משמעות. לעומת זאת "קבע" פאן שונה במשמעו מן הערך הקודם, ויש לו הצדקה. "קבע" עדיף אפוא מפל הבחינות, אע"פ שלמראה עיניים קרוב יותר לקרא צד"י.

קבֻץ — קבֻץ (מ"א כ, א). ואפשר שהוא שורש ומכוון לכל נגזרותיו בתחום הפועל על בנייניו ובתחום שם העצם.

קבר — קָבַר (בר' כג, יט) או קָבַר (בר' כג, ד ועוד), ואפשר שהוא שורש לפול. ואולי הערך הבא אינו אלא הדגמה לערך זה, ושניהם ערך אחד שנתחלק בטעות

83. אולי יש מקום גם להשלמת מלה נוספת זו.

לשניים. מפל מקום כאן הם רשומים פשוני ערכים שונים, פפי שעולה מן הנקודה ומן הרוח שאחרי "קבר". העובדה שנרשם הערך הבא כחלק מטור זה, הטור השלישי, אינה מלמדת על המשכיות בערכים; השנה רישום דומה גם בשתי השורות הבאות, שבהן אין ספק בשוני הערכים. יש כאן תקלה בסדירות עריכת הטורים, שפבר ראינו דוגמחה מידי סופר זה למעלה בכ"י ק"ב (בשורות "גביע" — "גד בן יעקב").

קברת ו[ח]ל — "קברת רחל" (בר' לה, כ; ש"א י, ב), בהקפדה על הפתיב החסר. אך הקריאה אינה דאי, ואולי אפשר לקרוא "קברת' [את] ל[אה]" (בר' מט, לא).

קדה — קדה (יח' כז, יט), ממיני הבושם.

ק[ד]ח — שורש פעל משמעויות אחדות, בלשון המקרא בערה וחום (דב' לב, כב ועוד), ובלשון חכמים פאותו משמע וכן במשמע ניקוב (שבת יב, א). ולא נתפרשה הפנה כאן.

קדל עורף — "קדל" ארמית היא והיא משמשת תרגום עורף שבמקרא (ר' אונקלוס לבר' מט, ח; לשם' כג, כז; לויק' ה, ח; יונתן ליהו' ז, ח ועוד — קדל), ומצויה במקורות חז"ל (ירושלמי ביצה ה, ב [סג, ע"א]; בבלי מגילה יג ע"א; ויקרא רבה כח, ו ועוד). חדרה לעברית לאחר זמן, ובן-יהודה מביא את שימושיה העבריים ממקורות מאוחרים יחסית כפרייתא דשמואל וכמדרש הגדול. כאן נראה שהפנה לתיבה הארמית.

קדום — אין צורה פוזאת במקרא אלא בריבוי "נחל קדומים" (שופ' ה, כא), ואילו לכך פיון היה מביא את הריבוי, שאין דרכו לשנותו. אפשר שאין זה ערך לעצמו אלא דוגמה לערך שבא לפני כן כחלק שנקרע מכתב-היד. אך מסתבר יותר שהוא הארמית "קידום" (אמנם בכתוב מלא יו"ד) המתרגמת "קדום" (ר' התרגומים לבר' מא, ו; וכן בידיע "קידומא" יונתן ליונה ד, ח ועוד). "קדמה" (= "קידומא", ר' התרגומים לבר' כה, ו; יונתן ליהו' טו, ה ועוד)⁸⁴.

קדר — קדר (מיכ' ג, ו) או קדר (תה' לה, יד ועוד) או שם פרטי קדר (יש' כא, טז; יח' כז, כא ועוד), או מקביליהם שבלשון חכמים וכן קדר (חגיגה ג, ה ועוד). ואפשר שהוא השורש לפול.

קדש — קדש או פועל פיוצא בו או אחד השמות קדש, קדש, קדש, וכיו"ב, או השורש לכולם.

קד ויקד — השורש מן הפפולים "קד" מובא כאן פדרך שנהגו בו מנחם (המביא בכללו גם "קדה", שפאן הוא ערך נפרד) ודב"א וימנהגו של רס"ג באגרון באחדים משורשי הפפולים. ניקד (בר' כד, כז ועוד) הוא דוגמה לשימוש הפועל. **ק[ה]ה הברזל** — "קהה הברזל" (קה' י, י). אין ספק שפאן הובא הפועל בצורת עבר נסתר פמות שהוא בפסוק המסוים.

84. ופעם אף היא מתרגמת השקם (מש' כז, יד).

[קהל] — רק צנארה של הלמ"ד ניפר, אך ההשלמה ודאית, שכן במקום הזה בסדר הא"ב אין להשלים אחרי הקו"ף אלא ה"א בלבד. והוא השורש או שם העצם קהל (מ"א ח, סה ועוד).

[קו]ה ליי — כך יש להשלים ע"פ המקום בסדר הא"ב: "קוה לה" (מש"כ, כב). תיבת הערך הריהי פועל בציווי פמות שהוא בפסוק מסוים. הקמץ (מיד ראשונה) הוא ניקודו של שם ההנהיגה. לכל שאר שרידי האותיות בעמוד זה אי אפשר להציע השלמות.

דף C ע"ב

ק[טר] קשר — "קטר" הארמי המצוי כבר במקרא כשם עצם בריבוי קטרין (דנ' ה, יב ועוד), אכן משמעו "קשר", ובתרגומים הוא מתרגם לעתים את הפועל "קשר" העברי (ר' התרגומים לבר' לח, כח; לדב' ו, ח; יונתן ליר' נא, סג; תרגום למש"כ, טו ועוד). במשמע זה מצוי הוא פעם אחת גם בעברית "תצרות קטרות" (יח' מו, כב), אך נחלקו בפירושו, וכבר במשנה נחפרש מעניין אחר: "ואין קטרות אלא שאינן מקורות" (מידות ב, ה)⁸⁵, אף על פי כן יש שפירשוהו בימי הביניים "קטרות" (דב"א, ריב"ג, רד"ק) בניגוד מפורש למשנה⁸⁶. בערך זה נראה שהפנה לארמית, שכן אילו פיון לצורה היחידאית במקרא, בנדאי היה מביאה כצורתה "קטרות" (חצרות). קטרות והקטיר — קטרות (שמ' ל, א ועוד), והקטיר (שמ' ל, ז ועוד). מן השורש העברי "קטר" הביא אפוא שתי צורות: שם ופועל, ושתיהן הצורות השכיחות ביותר מסוגן. לא חזר כאן על צורת היסוד "קטר", שכן כבר היא נתונה בערך הקודם, אם כי במשמעות שונה.

ק — מן האות השלישית נראית כרגלה של תי"ו, ואולי אפשר להשלים "ק[ט]ת" — שם המקום קטת (יהו' יט, טו)? אך יש עוד המשך של 2-3 אותיות, שהראשונה שבהן אולי ה"א. והפול צ"ע.

ק [] — יש מקום לשתי אותיות נוספות — השנייה שבהן אולי אל"ף — ואם כן "ק[יא]" (יש' כח, ח)? וספק גדול מצד הכתב, ומצד העניין ר' לעיל ערך "ק[ת]" (האפשרות של קריאת "הקאתו").

קיבר — בלשון חכמים "קיבר" (מכשירין ב, ח 2x) — קמח גס. לכאורה הרי"ש ברוחה. המתעמק לעיין יגלה מה שנראה פסימנים לרגלה של ה"א שנקלפה, ואם כן "קיבה" — גם הוא אפשרי מצד סדר הא"ב. מצד הכתב קשה להכריע, אך הכתיב מטה את הכף לאפשרות הראשונה. שכן מקומה של התיבה במקום הזה בסדר

85. מלשון "קטור", כלומר, חצרות שאינן מקורות ונראה קיטור עולה מהן — כך פירשוהו מפרשי המשנה וגם רש"י ליחזקאל.

86. תנחום מביא את שני הפירושים, אך נוטה כנראה לצד הפירוש שבמשנה (ר' תנחום ב', עמ' 333).

הא"ב — וסדר זה נשמר בחיבורנו בעקיבות באות השנייה — מלמד שעיקר כתיבו של הערך הריהו ביו"ד, ואין זה מילוי פתיב גרידא. יש בכך חיוזק לקריאת "קיבר" שעיקרו מלא יו"ד⁸⁷, שכן "קיבה", אשר במקורות חז"ל נכתבת לעתים מלא יו"ד, במקרא הריהי חסר — גָּקָה (דב' יח, ג), והמחבר מקפיד בדרך כלל על פתיב המקרא. [קיש] — שתי האותיות הראשונות אינן נראות כלל, אך יש להן מקום, ומכל מקום ע"פ הערכים שבסביבה יש להשלים גם יו"ד. האות האחרונה אינה ברורה. מצד סדר הא"ב הייתה טי"ת מתאימה יותר — בארמית קִיט (דנ' ב, לה), אך האות נראית יותר כש"ן, ובכך השם הפרטי קִיש (ש"א ט, א ועוד). וראוי לתת את הדעת גם על הערך "קיש" במילונו של תנחום (ב', עמ' 337), שהביא בכללו "קישן" (בכורות מה ע"א), כלומר, המקיש בקרסוליו (כפירש"י שם). וכבר בגמרא דרשו את השם הפרטי "קיש" מלשון "נקש": "בן קיש שהקיש על שערי רחמים" (מגילה יב ע"ב). **קיסם עץ קטן** — בלשון חכמים "קיסם" (ביצה ד, ו ועוד), ותרגמו הרמב"ם בפירוש המשניות (שם) ממש כך: "עוד צגיר" (= עץ קטן), וכן תרגם גם תנחום (ב', עמ' 355, ערך "קסם", לבבלי בבא בתרא טו ע"ב).

קִינָן[לון] — קִינָלון (חב' ב, טז) — השלמה מסופקת ביותר. אחרי הקו"ף הראשונה אפשר להבחין בגנן של שתי אותיות — צרה ורחבה, ואחרי הלמ"ד ספק אם יש אות אחת (צרה) או יותר. ע"פ סדר הא"ב היה מתאים יותר משהו מעין "קיפל". וצ"ע.

קיץ — קִיץ (ש"ב טז, א ועוד).

קִיץ שמן — כבר במשנה "שמן קיק" (שבת ב, א).

קִירָה — אותיות מסופקות. קשה להניח שהוא שם המקום בה"א המגמה קִירָה (מ"ב טז, ט ועוד). אולי הוא "קִירָה" המצוי במקורות חז"ל, ע"פ פתיב "קִירָה" (שבת קי ע"ב), במשמע שענה (כפירש"י שם, וכפירוש הערוך "קִיר" 2), אך נמצא גם בפתיב "קִירָה" בגרסת הרי"ף (במקום "גבינה", שבת כ ע"ב) וכפי שהביא הרמב"ם (הלכות שבת ג, כב) ובעקבותיו תנחום (ב', עמ' 335, ערך "קִיר"), והוא אף פירשו (שם, עמ' 337): "זפת סיאל" (= זפת נוזלת)⁸⁸. האפשרות שנחסרו עוד אותיות אחרי הה"א נראית רחוקה, שכן אז תתבקש קריאת שתי מלים (פגון, קִיר ה[בית], קִיר ח[רש] וכיו"ב), אך האות האחרונה דבוקה אל הרי"ש ואינה מתירה לקרוא שתי מלים.

87. כ"י פרמה "קיבר"; דפוס ליוורנו: קִיבר, קִיבֶר; ילון ניקד: קִיבֶר. ונמסר לרוב בכתיב מלא יו"ד, אך כ"י קאופמן: קִבֶר, קִבֶר.

88. והפירוש מוקשה, שכן באותם מקומות (שבת כ ע"ב והרמב"ם) כבר נזכרה "זפת". יתר על כן, "קִירָה" בא לעתים פניגוד אל "זפת". כך במקום שהגמרא מפרשת מתרגמת את הנאמר במשנה: "זפת — זיפתא, שעוה — קִירותא" (שבת כ ע"ב), "קִירָה" (= שעוה, כרש"י) לעומת "כופרא" (= זפת) (בבא מציעא מ ע"א).

קישות קישואים — קישות (פלאים ג, ה ועוד), מין ירק בלשון חכמים, וריבוי קישואים (פלאים ג, ד ועוד) מצוי כבר במקרא קִשְׂאִים (במ' יא, ה).
קל — קשה להכריע בכנות ערך זה: אם הוא שורש מן הפועלים, תמוה שלא הביא דוגמת פועל ממנו כמנהגו (השנה "קד" לעיל). אולי הוא קל (ש"ב ב, יח ועוד) או קל (יר' ג, ט), שפירושו מעניין קלות (תרגום יונתן, רד"ק), או שמא הוא ארמית קל (דנ' ג, ה ועוד) = קול, אבל אז תמוה היעדר תרגום לעברית כאן.
קלח מין ירק — בלשון חכמים קָלַח (פאה א, ג ועוד) הריהו, פידוע, קנה (מעופה) של צמח, ואינו ידוע לי פשמו המסוים של ירק פלשהו. נראה שיש להבין את ההגדרה דכאן "מין ירק" במשמע טיפוס איצורה או יחידה של ירק.
קלב כלי עץ — מובא (בכתיב זה) בדרש על הביטוי "פלי עץ" (ויק' יא, לב) בספרא, שמיני (מהד' פינקלשטיין, עמ' רכ): "כלי עץ יכול הסולם וְהַקֶּלֶב⁹⁸ והנחותה והמנורה תל' לו' מכלי עץ לא כל כלי עץ", הרי ש"קלב" פלי עץ הוא. ובכתיב זה הביאו גם הרמב"ם (הלכות פלים ד, א), אך הראב"ד בהשגתו (שם) גורס "קולב", ומעיר שאינו יודע מהו. הכתיב "קולב" מצוי כבר בתוספתא (פלים ב"מ ג, יג), בירושלמי (שבת ו [ח ע"ב]) ובבבלי (שבת ס ע"א) ור' פירוש רש"י (שם) והערך ("קלב" 1).

קלם מלך בבל — "קָלָם מֶלֶךְ בָּבֶל" (יר' גט, כב). פשוטו של כתוב זה — שָׁרְפָם, וכן פירושו הפול, והביאו המחבר כצורתו לא פשוטו "קל" או "קלה" (שאינו מצוי במקרא).

קלן [קלוט] — בחסר אפשר שנראים שרידי מ"ם סופית, ואינה מתאימה כאן. בהכרח טי"ת היא, והרי זה השורש "קלט". קלוט (ויק' כב, כג) הוא אחד מבעלי המומים בפהמה, ונתפרש מומו באופנים שונים (ר' אונקלוס למקום; בבלי בכורות מ ע"א; דב"א ערך "סר, שרוע", ריב"ג ועוד).

קלל [לל] — "קלל" מתפרש לכמה פנים: פפועל — לשון קללה או לשון קלות, פשם — לשון נוצץ וכיו"ב או מין פלי קיבול. וההכרעה בהמשך, אלא שאיני יודע להשלימו. לפני הלמ"ד אות בלתי ברורה: ספק ט, ספק כו, כי, ע? האפשרות "קל לנט" לנ" ("לט" לשון קללה בארמית) אינה פאה בחשבון בגלל רחיי האותיות — "קלל" מלה אחת ואחריה רנח.

קלם ש"ב — קָלָם (יר' כ, ח; תה' מד, יד ועוד) במקרא הוא לשון לעג וביזיון, ואילו בלשון חכמים הוא, פידוע, לשון שבח והלל, ומשמש הרבה פפועל בבניין פיעל. וכבר הראה מנחם מורשת ז"ל שפועל זה נעדר מן המשנה והתוספתא ונפוץ במדרשי ההלכה (מורשת, עמ' 323), והוא מצוי, כמובן, בתלמודים ובארמית. פשם עצם נזכר "קלס" במקור מאוחר יחסית (שמות רבה א, טו — לשמ' א, יז; ויש גרסאות "קילוס"), וכאן זו, פנראה, צורת יסוד, ואינה בהכרח מובאה מן המקורות.

מפל מקום הערך הזה לשון חכמים הוא. אמנם יש שפירשו גם במקרא לשון שבח בפסוק "לְקַלֵּס אֶתְנָן" (יח' טז, לא) — כך כבר תרגם יונתן, וכך פירשו ריב"ק ברסאלה, ריב"ג, רש"י, אבן פרחון, תנחום ואחרים (ור' גם מורשת, עמ' 324). לכאורה אפשר שפיון המחבר גם ללשון מקרא, אלא שעל פי דרכו חזקה עליו שהיה מביא לשון מקרא בצורתו "לקלס", ולכן נראה שלשון חז"ל הוא.

קלף — בלשון חכמים פועל במשמע קילוף (מעשרות ד, ה ועוד), או שם — קלף (שבת ת, ג). ואין להכריע.

קלע מלן ל — "קלע" מתפרש לכמה פנים: כפועל — לשון זריקה או לשון שזירה. פשם — קלע — פלי זריקה, העצם הנזרק, או מסך, או קלע. ההכרעה תצא מן ההמשך, אך אותו אי אפשר להשלים.

רשימת הקיצורים במאמר זה

א"א — נחמיה אלוני, האגרון — כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון (תשכ"ט).

א"ג — אסתר גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לו (תשל"ג), 117-136, 275-290; לשוננו לח (תשל"ד), 78-90.

איתן — Ernst Eisen, *Sa'adja al-Fajjūmi's arabische Übersetzung und Erklärung der Psalmen (Psalm 90-106)* (1934)

בארון — S. Baron, *Saadia Al-fajjumi's arabische Psalmenübersetzung und Commentar (Psalm 50-72)* (1900)

גינצ' — תנ"ך ... עם חילופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ... מאת כ"ד גינצבורג: חמשה חומשי תורה (1908), נביאים (1911), כתובים (1926).

דב"א — דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב גאמע אלאלפאט, מהדורת S.L. Skoss, כרך I (1936), כרך II (1945).

הרפני — אברהם אליהו הרפני, זכרון לראשונים, מחברת חמישית, חוברת ראשונה: "השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי" (תרנ"ב).

מבשר — משה צוקר, השגות על רב סעדיה גאון מאת ר' מבשר בן נסי הלוי איש בגדאד (תשט"ו).

מורשת — מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים (תשמ"א).

מנחם — מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפאווסקי (1854).

רד"ק, שרשים — ספר השרשים לר' דוד בן ר' יוסף קמחי (תר"ז).

ריב"ג, אצול — כתאב אלאצול לאבן אלוליד מרואן בן ג'נאח, מהדורת A. Neubauer,

עם תוספות ותיוונים מידי W. Bacher (1875; 1968).

ריב"ג, שרשים — ספר השרשים ... חברו ... ר' יונה בן גנאח, מהדורת בנימין זאב

באכער (תרנ"ו).

ריב"ק — ה"רסאלה" של יהודה בן קוריש, מהדורת דן בקר (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה — תשל"ז).

תנחום א' — ספר אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק] מהפרשן . . . ר' תנחום ב"ר יוסף הירושלמי, כרך א': אותיות א-כ, מהדורת ברוך טולידאנו (תשכ"א).

תנחום ב' — אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק) לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי (האותיות ל-ש), מהדורת הדסה שי (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה — תשל"ה), חלקים א-ג.

הטיפול במלים יחידאיות בשורשן בפירושי ר' יהודה אבן בלעם*

בדברי הקדמתו לפירוש הנ"ך¹ 'נכת אלמקרא' (= 'דיוקי המקרא')², מתווה ר' יהודה אבן בלעם את דרכו בפירוש המלים, כך:

... ועלמת אן ד'לך מחתאג' אלי ת'לת'ה אצול אלאול אן אתרג'ם לפט'ה באקרב תרג'מה עלי מא תג'יזה אללגה אלערכיה ואלת'אני אן אדל עלי מוצ'ע אלאשתקאק מן אלנצוץ ומא לם יכן מוג'ודא פיה ווג'דת לה שאהדא פי כלאם אלאואיל רצ'י אללה ענהם או פי אללגה אלנבטיה או אלערכיה ג'לבתה ואלת'אלת' אן אבין תצריף אלכלמה ונחוהא פבהד'ה אלת'לת'ה אצול תחם אלמנפעה ותכמל פיהא אלפאידה ...

ובעברית:

... וידעתי כי דבר זה (פלומר, פירוש המלים בחיבורו) זקוק לשלושה עיקרים: האחד, שאתרגם מלה בתרגום הקרוב ביותר, כפי שהשפה הערבית יכולה לספק; השני, שאראה על גזיונה במקרא; ואם לא ימצא שם, ואמצא לו עד בדברי הראשונים ז"ל, או בשפה הארמית או הערבית, אביאנו; והשלישי, שאבהיר את נטיית המלה ודקדוקה. בשלושת העיקרים האלה, התועלת תהיה שלמה והרוח יהיה מלא ...

התוצאת דרך זאת מראה, כי הבאת עדות מלשונות קרובות לא רק מקובלת עליו, אלא שהיא חלק הכרחי מפירושו. בלעדיה התועלת והרִנֶּח, כדבריו, לא יהיו מלאים.

* אני מודה מקרב לב למו"ר פרופ' מ' גושן-גוטשטיין ולידידי ועמיתי ד"ר מ' צפור, שקראו את טיוטת המאמר והעירו את הערותיהם המאלפות.

1. ההקדמה במקור הערבי פורסמה על ידי 'דרנבורג במבוא למהדורתו לפירוש אבן בלעם לישעיה, REJ 17-23 (1880-1886), ובהדפס מיוחד בפאריס 1892, עם תרגום צרפתי (להלן: פירוש אבן בלעם לישעיה), ופורסמה עם תרגום עברי על ידי נ' אלוני, 'שלושה קטעים חדשים מחיבורי אבן בלעם', בית מקרא ט (תשכ"ד), עמ' 113-114. התרגום שיובא להלן שונה מתרגומו של אלוני.

2. זהו התרגום לשם החיבור הזה שהוצע על ידי פוזננסקי, והוא, לדעתי, התרגום המתאים ביותר לאופיו של הפירוש. ראה: פירוש על ספר יהושע לרבי יהודה אבן בלעם, מהדורת ש"א פוזננסקי, פרנקפורט א"מ 1903 (להלן: פירוש אבן בלעם ליהושע), עמ' 7 הערה 2, וכן: פירוש על ספר שופטים לרבי יהודה אבן בלעם, מהדורת ש"א פוזננסקי, פרנקפורט א"מ 1906 (להלן: פירוש אבן בלעם לשופטים), עמ' 8. על תרגומים אחרים לשם החיבור, ראה נ' אלוני, הנ"ל בהערה הקודמת, עמ' 112, וכן הנ"ל, 'שלושה ספרי בלשונות לאבן בלעם', בית מקרא ד, יז (תשל"ו), עמ' 603.

כן יש ללמוד מדבריו אלה, שיש לו סדר עדיפויות בחיפוש הגיזרון: בדברי המקרא; פשאין גיזרון למלה במקרא, יחפש תחילה יעד בדברי הראשונים³; לאחר מכן — בארמית, ולבסוף — גם בערבית.

בדיקת הטיפול של פרשננו במכלול המלים המקראיות בפירושו מבחינת האמצעים הפרשניים שהוא נוקט עשויה להביא לידי תוצאות, הוזהות לאלה הצפויות מבדיקת טיפולו במלים יחידאיות בשורשן. אולם טיפולו במכלול המלים קשור גם במתודולוגיה הפרשנית הכללית, שבין מניעה יש לכלול בהכרח את אלה שהם פרשניים טהורים, שהם לאו דוקא עניין של שימוש באמצעי פרשני זה או אחר. אף זאת: בבדיקת טיפולו במלים יחידאיות, ויותר מאשר בטיפולו במכלול המלים, תכלוט ביתר מרץ מגמתו המתודולוגית של הפרשן בכל מה שקשור להשוואות חוץ-מקראיות ולהנחות בדבר צורתה הפתובה של המלה — שני נושאים, אשר, פידוע, התנהלו סביבם ויפוחים נוקבים בין חכמי ימי-הביניים.

במאמר זה נבדוק אפוא באילו דרכים פירש אבן בלעם את המלים היחידאיות בשורשן, הלכה למעשה. אגב זה ננסה לראות, באיזו מידה הקפיד פרשננו על הסדר בבחירת הדרכים, כפי שזה נראה מתוך הקדמתו הנ"ל; גם נשתדל לציין, בקצרה, את עצמאותו הפרשנית בנושא זה.

*

תחילה, יש לשים לב, שבהקדמתו הנ"ל אין התנצלות מפורשת על הדרך כפי שהותוותה, אף כי בעצם הדגשת הנחיצות לכך יש משום התנצלות. אולם במקומות אחרים בפירושו אנו מוצאים התנצלות מסוימת בולטת יותר: בדבריו על "הרו והגו", שביש' נט, יג, הוא מנתח את הגו כצורת מקור מן השורש הגה, ומסביר שתצורתה היא על דרך זיווג המלים עם הרו כדרך הזיווג של מוצאך עם מוצאך שבשמ"ב ג, כה. לאחר מכן הוא מצביע על תופעה מקבילה בלשון הערבית. וממשיך ואומר:

... ולעל מן יקרא הדא [ושב]ה מן אסתשהאדי בקול אלערב ואסתעמאלהם עלי מא ג'א פי אלנצין פינכרה עלי פליעלם אן [פי] ד'לך קד תקדם אלסאדה אלג'לה מת'ל רב סעדיה גאון וצ"ל ורבינו האי גאון ז"ל ...

3. דוק: "בדברי הראשונים", ולא "בלשון חז"ל" או פיוצא ב', פדוגמת יהודה אבן קריש (הש': רסאלה, מהדורת י"ל ברגיס וד"ב גולדברג, פאריס 1862, עמ' 22, ועוד; ובעברית: אגרת רבי יהודה אבן קריש, מהדורת מ' פץ, תל-אביב תשי"ב, עמ' ה, ועוד) וכן מנחם בן סרוק (הש': ספר המחברת לר' מנחם בן סרוק, מהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון ואדינבורג 1854, ערך גבעול, ועוד). בכל פירושו של אבן בלעם המצויים בידינו לא מצאנו את השימוש במונח 'לשון חז"ל' או פיוצא ב', וייתכן שהמונח "דברי הראשונים" מצביע על ראיית "לשון חז"ל" כהמשך ישיר ללשון המקרא.

ו ב ע ב ר י ת :

...וייתכן, פי מי שיקרא דבר זה [וכיוצא בו, בהביאי עדות מדברי הערבים ושימושיהם למה שבא במקרא, יגנה אותי בזה; אולם הוא צריך לדעת, פי [ב]דבר הזה קדמוני האדונים הנכבדים, כמו רב סעדיה גאון זצ"ל ורבינו האי גאון ז"ל... להוכחת נכונות דבריו על החכמים האלה, הוא מזכיר שני מקומות, שרב האי גאון משה בהם מלים מן המקרא לשיר ארוטי ערבי וכן לקוראן, ואחר כך הוא מוסיף:

פאד'א כאן מת'ל הד'א אלטור [מוג'ודא] פי עלם אלאסראיליה לם יחתרג' ען הד'א ושבהה פכיף נחתרג' נחן ענה ולם ינכרה אלא מן קלת בצירתה ואסתשער באלתקשף אלבארד...

ו ב ע ב ר י ת :

ואם הר כזה, [המצוי] במדע עם ישראל, לא נמנע מזה ופיצא בו, איך נימנע אנחנו ממנו?! ולא גינה אותו אלא זה שראיתו מועטת והתלבש בפרישות חסרת טעם...

בהמשך הדברים שם הוא מציין, פי גם חכמי התלמוד נהגו לפרש מלים מקראיות בהסתייעות בלשונות אחרות, והוא מביא דוגמה אחת, שיש בה השואה ללשון הערבית.

דברי התנצלות אלה מראים, כמה הייתה ההתנגדות להיזקקות לשפה הערבית חזקה גם בימיו של אבן בלעם, במחצית השנייה של המאה האחת עשרה, וכמה חשוב היה לו, שיהיו דרכיו ופירושו מקובלים על דעתם של אנשים רבים.

בשלושה מקומות אחרים בפירושו מצאנו אותו מציין את הקרבה שבין הלשונות — עברית מקראית, ארמית וערבית — ובשניים מהם הוא אף מתפעל מן הקרבה הזאת:

א. בדבריו על יש' כו, טז, הוא מפרש את צָקוֹן במשמעות מושאלת, משהו לשימוש המושאל של פועל דומה בערבית, וממשיך ואומר: "פהד'א מן עגיב אלאתפאק בין האתין אללגתיך" — "וזה מפלל ההתאם בין שתי הלשונות האלה הגורם להתפעלות".

ב. בפירושו ליש' כז, ט על גִּיד הוא מתרגם את המלה במלה ערבית דומה: "אלג'יאר", מצטט את גירא הארמית שבדנ' ה, ה, ומוסיף: "פקד תקארבת אל'לת' לגאת פיה כמא תרי" — "וקרובות שלוש הלשונות בזה, פפי שאתה רואה".

ג. בדבריו על הוֹזִים, שביש' נו, י, הוא מפרש את המלה גם על פי השואה לשפה הערבית, ואומר: "והד'א גריב פי אלמקארבה פי האתין אללגתיך" — "וזה מופלא בקרבה שבין שתי הלשונות האלה".

בשלושת המקומות האלה מובאים בהבלעה התנצלות ושכנוע, והם בנדאי מצביעים על שני דברים: האחד, שההתנגדות להשואה ללשון חז"ל נעלמה לגמרי או

לפחות נחלשה מאוד בתקופתו של אבן בלעם⁴; והשני, שההתנגדות להשוואה לארמית הייתה עדיין קיימת במידת מה, ואילו ההתנגדות להשוואה לערבית עדיין נשארה עזה. על פי דבריו ועל פי דרכו הפרשנית אבן בלעם היה מאלה אשר פקחו את עיניהם וראו את המועיל שבהשוואות האלה לפתרון מלים מקראיות רבות, ובמיוחד — לפתרון מלים יחידאיות בשורשן⁵.

בטיפולו במלים היחידאיות בשורשן אבן בלעם נוקט דרכים שונות, כפי שיתואר להלן. אך תחילה נראה מהו המינוח המצוי אצלו להגדרת מלים מן הסוג הזה:

א . ה מ י נ ו ח :

בשבעה מקומות בפירושי המצויים בידינו⁶ אבן בלעם מצביע באופן ברור על יחידאיות השורש של המלה הנדונה:

בפירושו לשור' טז, יז, על ותאלצהו, הוא מציין "וליס לה נט'יר" — "ואין לו דומה"; בדומה לזה — על הוזים שביש' נו, י: "ולא נט'יר לה פי אלמקרא" — ואין

4. זאת, אם נזכור, שבימי ר' יונה אבן ג'נאח — במחצית השנייה של המאה העשירית ובמחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה — ההתנגדות הייתה, ככול הנראה, חזקה מאוד. הש' לכך דברי ריב"ג ב'פתאב אללמע' (על פי המהדורה של דרנבורג: J. Derenbourg (ed.)) [Le livre des parterres fleuris, Paris 1886, עמ' 6-13 (=ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי² וד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' טז-כד) (ודברי אבן בלעם — גם אלה שבהקדמתו לנ"ך וגם אלה שבפירושו ליש' נט, יג — דומים להם מאוד גם בתוכן וגם בסגנון). וכן לדבריו ב'מחברות' (J. et H. Derenbourg (eds.), *Opusculs et traités d'Abou'lwalid Merwan*), ערך 'גוש'.

אגב, יורשה לי להעיר, כי דעתם של וילנסקי (ברקמה, עמ' יט, הערה 8) ונ' אלוני (במאמרו: 'השקפות קראיות ב'מחברת' מנחם והמלים הבודדות בערך "גלב", אוצר יהודי ספרד, ה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 23 ואילך), שדברי ריב"ג — המכוונים נגד אלה שגינו את לשון המשנה ונמנעו מהשתמש בה להשוואה, כווננו נגד הקראים, אינה מתקבלת על דעתי. ומשני נימוקים, לפחות: הנימוק האחד, גינוי המשנה, מפאת דקדוקה, אינו בהכרח גינוי המשנה עצמה. המשנה ותוכנה חשובים הם לטוענים האלה, אך מפאן ועד לשימוש בה להבנת לשון המקרא — שלדעתם היא פעלת דפוסים דקדוקיים יציבים ועקיבים, הדרך רחוקה; והש' ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת ר' שרטר, ברסלאו 1866, תשובה מס' 96. הנימוק השני, שריב"ג עצמו מזכיר את טענתם של מגני לשון המשנה יחד עם הטענה הראשונה שהופנתה נגד חכמי הלשון והפשט, לאמור, שפירושיהם הם בניגוד לפירושי חז"ל, והוא מייחס את שתי הטענות לאותה קבוצה של אנשים; ומדוע הוא עושה זאת, אם התכוון לשתי קבוצות שונות? וראה גם את A. Neubauer, *Notice sur la lexicographie hebraïque*, Paris 1863, p. 184.

5. הש' ריב"ג ב'פתאב אללמע', עמ' 3 (רקמה עמ' כד), ועוד.

6. הפירושים ששורדו בשלמותם או בחלקם הגדול, הן בדפוס והן בכ"י, הם: הפירוש לבמדבר ודברים, ליהושע, לשופטים, לישעיה, לירמיה, ליחזקאל ולתרי"ע שור. לפרטים מלאים — ראה: ש' אברמסון, "ספר אלתג'נים לרב יהודה אבן בלעם", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג עמ' 54-56, ואלוני (ראה לעיל הערה 2), עמ' 603. על ליקוטים גם מפירושי

דומה לו במקרא; וקרוב לזה — בפירושו על ומשקרות שביש' ג, טז, ושם הוא כותב: "ולא ת'אני לה פי אלנץ" — "ואין שני לו במקרא". בפירושו ליש' א, כב, על מהול, הוא אומר: "ולא אשתקאק להד'א אללפט' ענדנא" — "ואין גיזרון למלה הזאת אצלנו"; בדומה לזה — בדבריו על מִזִּינִים שביר' ה, ח: "לא אשתקאק לה פימא בין אידינא מן אלמקרא" — "אין לו גיזרון במה שיש בידינו מהמקרא"⁸, וקרוב לכך — בפירושו ליש' כא, כ, על אַבְחַת: "ולא אשתקאק לה פי אלנץ" — "ואין לו גיזרון במקרא". בפירושו ליש' יא, ח, על הָדָה, הוא אומר: "לפֿט'ה שאד'ה" — "מלה יחידה במינה"⁹.

בפירושו למלים יחידאיות אחרות אין הוא מציין את יחידאיות השורש במלים ברורות, וככול הנראה הוא סומך על הקורא, שייסיק זאת על פי דרך הטיפול.

האחרים, ראה: S. Poznanski (ed.), *The Arabic Commentary of ibn Bal'am on the Twelve Minor Prophets*, Philadelphia 1924 (להלן: פירוש אבן בלעם לתרי-עשר או לאחד מהם), עמ' 4, הערה 10, וכן אברמסון, שם, עמ' 55, ואלוני, שם, הערה 5. פן יש להזכיר את עבודת הגמר שלי באוניברסיטת בראילן: פירוש במדבר ודברים ליהודה בן שמואל אבן בלעם, רמת-גן תשל"ל, (בהדרכת מו"ר פרופ' מ' צוקר), וכן את הדיסרטציה שלי (בהדרכת מו"ר פרופ' מ' גושן-גוטשטיין): פרשנותו הפילולוגית של ר' יהודה אבן בלעם — עיונים מתודיים וטיפולוגיים ובדיקת קוי התפתחות בהשואה לרס"ג, בעיקר על פי פירושיהם-תרגומיהם לספר ישעיה, רמת-גן תשל"ח.

כאן המקום להעיר, כי מטעם המכון לתולדות חקר המקרא היהודי, שבאוניברסיטת בראילן, פרופ' גושן ואני עומדים להוציא לאור בקרוב מהדורה של כל פירושי אבן בלעם עם תרגום עברי והערות ביאור והשנאה. מהדורה זו תכלול גם את פירושו לספר יחזקאל. העתקה כתב-יד של פירוש זה מצאנו בעובונו של פוזננסקי שבבית הספרים הלאומי בירושלים.

7. מהדורת "איוראליסאהן, קיוב תרס"ט (להלן: פירוש אבן בלעם לירמיה).
8. לניסוח הזה כאן — "מה שיש בידינו מהמקרא", וכן לניסוח הדברים על מהול הקודם (הדומה לזה למצוי אצל ריב"ג, כתאב אלאצול, מהדורת א' נויבאור, אוקספורד 1875 — ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו — שורש אבח ר'בשט'), הש' לדברי רס"ג, כתאב אלספעין לפט'ה, מהדורת נ' אלוני, בתוך: ס' הזיכרון ליצחק י' גולדציהר, ירושלים תשי"ח (להלן: רס"ג, השבעים), עמ' 40, וכן לדברי מנחם בן סרוק במחברת, עמ' 12. למשמעות דברי מנחם, ראה: S. Gross, *Menahem ben Saruk*, Breslau, p. 56, n. 1.
ואלוני (ראה לעיל הערה 4), עמ' 22.

9. בניגוד לדעת חיוג' וריב"ג, הסוברים כי המלה ניתנת להיגזר מן השורש ידה בחילוף הה"א ביו"ד. ראה יהודה חיוג', כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, מהדורת מ' יאסטרוב, לייץ 1897 (ובעברית: שלושה ספרי דקדוק: ספר אותיות הנוח והמשך, תרגום משה הפהן אבן גייקטילה, מהדורת י"כ נוט, לונדון וברלין 1870), ערך ידה (הש' ב"כתאב אלנתף", בתוך: מספרי הפלשנות העברית בימי הבינים, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשל"ל — להלן: כתאב אלנתף — עמ' 40, על יר' ג, יד), וריב"ג, כתאב אלאצול, שורש הדה.

בהקשר זה של המינוח חשוב לציין, כי בדבריו על אַחַסַם (יש' מח, ט), בערך חטם (בספר הפעלים שהם מגורת השמות, בתוך: שלושה ספרים של רב יהודה אבן בלעם, מהדורת ש' אברמסון, ירושלים תשל"ו), אבן בלעם מתבטא במונח 'גריבה' — 'יחידה במינה', מונח

ב. דרכי הפירוש:

בטרם נעבור לעיון בדרכי הפירוש, יש להדגיש שני דברים חשובים, הקשורים גם למתודולוגיה הפרשנית הכללית של אבן בלעם:

1. מספר ניכר של מלים יחידאיות בשורשן אין אבן בלעם מפרש: אבטיחים, בצלים, שומים (במ' יא, ה); מעקה (דב' כב, ח); הנחשלים (שם כה, יח); עלגים (יש' לב, ד); קפוז (שם לד, טו); שָחִים (שם לו, ל); תרזה (שם מד, יד); סרפד (שם נה, יג); לנפח (שם נו, י); יאתה (יר' י, ז); דיו (שם לו, יח); שעטת (שם מז, ג); רטט (שם מט, כד); כרש' (שם נא, לד); דחן (יח' ד, ט); הגלבים (שם ה, א); פחלת (שם כג, מ); הבנים (שם כז, טו); מפפות (שם מז, ב).

במלים אלה אפשר להבחין שתי קבוצות: האחת — מלים יחידאיות המובנות על פי הערבית, שהיא ידועה לקוראי פירושו של אבן בלעם ושל אחרים — הפתובים בלשון הזאת, כמו: אבטיחים, בצלים, לנפח, פרש' ואחרות; השנייה, מלים יחידאיות המובנות מתוך ההקשר, שייתכן בהן רק פירוש אחד, וכל פרשן יבאר אותן בדרך הנכונה: אם על ידי נתינת המשמעות המדויקת, כמו יעטה, עלגים, הגלבים, ואחרות; אם על ידי נתינת המשמעות הכללית, כמו סרפד, תרזה, שמתוך הקשרן ברור שהן מצינות צמחים מסוימים, אלא שקשה לדעת בנראות את זיהוי המדויק של הצמח. נראה אפוא, שפרשנו סמך על ידיעותיהם של קוראיו, וגם מתברר מכאן, שלא כתב את פירושו למתלמדים אלא למלומדים. דבר זה מלמד על שיטתו הפרשנית הכללית, שהיא: התייחסות למלים, אשר נתפרשו באופן אחר בדברי קודמיו, ולמלים שניתן לפרשן באופן אחר בלתי-מתאים לדעתו של אבן בלעם¹⁰.

2. במקומות שונים בפירושו, וביניהם גם בדברו על מלים יחידאיות, מודה פרשנו בחוסר ידיעתו:

בפירושו ליש' ג, יח, שמצויה בו גם המלה היחידאית בשורשה שביסים, הוא אומר: "מן הד'ה אלאצנאף מא יערף שרחה עלי אלחקיקה ומנהא מא לא יוקף עליה"; ובעברית: "מהסוגים האלה יש שאפשר לדעת את פירושם האמתי, ויש שאין אפשרות לדייק בזיהויים"¹¹

בדבריו על פָּעִים שביש' יא, טו, הוא מביא דברי רס"ג המבאר את "פָּעִים רוחו" במשמעות של "פחמים", ומעיר, שהביאור אינו מתקבל על דעתו,

ופירוש, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ג, על איוב ו, ו, וכן רס"ג, השבעים (ראה לעיל הערה 8), עמ' 32, ויהודה אבן קריש, רסאלה (ראה לעיל הערה 3), עמ' 1 ועמ' 111, וריב"ג באללמע, עמ' 7.

10. במקום אחר הרחבנו את הדיבור על כך. ראה מאמרי: תרומת ר' יהודה אבן בלעם לפרשנות מקרא פילולוגית בספרד (בהכנה לדפוס).

11. הש' שם בפירושו לפסוק כב: "ומא לם אד'כרה מנהם לא יוקף עליה באלחקיקה"

— "ומה שלא הזכרתיו מהם, אי אפשר לעמוד על אמיתותו".

ומוסיף: "והי לפט'ה לא יוקף עלי מענאהא בוג'ה" — "והיא מלה שאי אפשר לעמוד על משמעותה בכלל". לאחר מכן הוא מציע בהיסוס-מה פירוש, המתאים יותר להקשר: במשמעות של 'ב ח ו ק רוח'.

בביאורו למלה 'חֶזֶן' שביח' כג, כד הוא מנתח את צורתה פשם-עצם על משקל פֶקֶר, חֹדֶשׁ, מביא בשם "יש אומרים" — פירוש, המבארה במשמעות של "קהל רב", וממשיך לומר: "ואנא מתוקף פיה" — "ואין אני מסוגל לפרשה". ההודאה בחוסר ידיעה, הפאה לידי ביטוי בדבריו על מלים אלה ואחרות, דוחה כל פירוש שנודע לאבן בלעם עד אז, אבל היא מניחה מקום לפתרון אחר מבוסס יותר.

ומכאן, לדרכי הפירוש:

1. חילוף אותיות:

מכל המלים היחידאיות בשורשן שפירושהן בידינו רק מלה אחת מתפרשת באופן ברור על פי חילוף אותיות, ושלוש אחרות — ברמז בלבד. המטרה בכל הפירושים היא לעשותן למלים גזרות משרשים המצויים במקומות אחרים במקרא¹²:

בפירושו ליואל ד, יא, על עושו הוא אומר: "קיל פיה אנה חושו בבדל אלעין מן חא" — "יש אומרים שהוא 'חושו', בחילוף העי"ן בחי"ת", ונראה, שיש חשיבות להבאת הדעה בשם "יש אומרים".

בדבריו על עם נועז שביש' לג, יט פרשנו אומר: "קיל אנה במעני מעם לועז יריד מעג'מי אלא לסאן" — "יש אומרים שהוא במשמעות 'מעם לועז' (תה' קיד, א), ר"ל לקיני הלשון". שוב נציין, שהפירוש מובא בשם "יש אומרים".

אף אם הוא נוקט כאן מונח "במעני" (=במשמעות), ואינו מציין את החילוף ממש, יש מקום לומר, שהוא רומז על החילוף של הנו"ן בלמ"ד. בהתבטאות ברמז פנראה רצה להבליט את השתדלותו במיעוט שימוש של האמצעי הזה¹³.

בביאורו על בזק ביח' א, יד, הוא אומר: "כמראה הבזק. לגה פי ברק" — "כמראה הבזק. לשון אחר לברק", ובכך הוא רומז על חילוף הזי"ן ברי"ש¹⁴.

בפירושו ליח' מז, יג, על גֵה, בצירוף "גֵה גבול", אבן בלעם אומר: "קאל אבו אלוליד אנה מכאן זה גבול" — "אמר אבו אלוליד (=ריב"ג), שהוא במקום "זה

12. אם לא נכלול בזה לזרא (במ' יא, כ), בזאו (יש' יח, ב), אשר מפרשן על פי חילוף אותיות (לזרא — "לזרה"; בזאו — "בזוי"), מפני שיש לראות את הערותיו עליהן כמציינות חריגות בתצורה בלבד.

13. על שיטתו של אבן בלעם בחילוף אותיות בפירושו בכלל, ראה את עבודת הדוקטורט (לעיל הערה 6), עמ' 373–384. לענייננו כאן, ראה שם, עמ' 379 הערה 346, ועמ' 382 ובהערה 364 שם.

14. כך מתבטא גם ריב"ג בפתאב אלאצול, שורש בזק, ואילו באללמע, עמ' 91 (רקמה עמ' קט), הוא מדבר על חילוף ממש.

גבול". פאן אבן בלעם משתמש במלה "במקום", ורק רמז על החילוף ישנו פאן¹⁵.
ושוב, הפירוש מובא בשם ריב"ג.

מכל מקום ברור, שלא פסל אבן בלעם עקרונית את האמצעי של חילוף אותיות,
אף על פי שבולטת השתדלותו למעט באמצעי זה ככול האפשר¹⁶.
2. שיכול אותיות.

מכל המלים היחידאיות שפירושיהן בידינו רק מלה אחת נתפרשה על ידי אבן
בלעם על פי האמצעי הזה, שיכול אותיות:

בפירושו לנחום ב, ד, על פלדות, הוא אומר: "מקלוב מן ולפיד אש" — "הפוך
מן ולפיד אש (בר' טו, יז)".

בדומה לאמצעי הקודם, הרושם הוא שפרשנו השתדל למעט ביישומו של
האמצעי הזה בפירושו¹⁷.

3. דברי חז"ל.

לעומת המיעוט בשני האמצעים הקודמים הרי ההסתייעות בדברי חז"ל —
ובלשונם: "דברי הראשונים" — שכיחה הרבה יותר בפירושו¹⁸. ואף זאת: בו בזמן

15. גם בספרו "אותיות העניינים", בתוך "שלושה ספרים" (ר' לעיל הערה 9), ערך
גה, אבן בלעם מביא דברי ריב"ג, אך הוא מתבטא שם כך: "קאל אבו אלוליד אנה במעני זה"
— "אמר אבן אלוליד שהוא במשמעות זה". למעשה, ריב"ג, ב"פתאב אלאצול" ערך
גה, מתבטא כך: "גה גבול אשר תתחילו [הן] מת'ל זה" — "גה גבול אשר תתחילו" הוא כמו
זה". כלומר, ישנן שלוש התבטאויות שונות: "במקום", "במשמעות", "כמו", ובהן יש יותר
מרמז על חילוף. הש' בעבודת הדוקטורט הנוכחת בהערה 6 לעיל, במקומות שצוינו לעיל
בהערה 13, וכן בעמ' 359–361, ועוד.

16. הנטייה למעט באמצעי זה בולטת גם בהשגות פירושו למלים אחרות,
יחידאיות בשורשן, לפירושו קודמים: בפירושו למלה בעים (יש' יא, טו) אין הוא מחליף את
העין באל"ף כריב"ג (ב"פתאב אלאצול" שורש עים); בפירוש תרהו (שם מד, ח) אין הוא
מחליף את הה"א באל"ף כריב"ג (ראה בספרו: הנבחר באמונות וברעות, מהדורת י' קאפח,
ירושלים תש"ל, עמ' כה, וכן בתרגומו לישעיה, מהדורת י' דרנבורג, פאריס תרנ"ו, לפסוק);
בפירוש סלסלות (יר' ו, ט) אין הוא מחליף את הסמ"ך בוי"ן כריב"ג (בפתאב אלאצול שורש
סלסל); ובפירוש ומספרו (עמ' ו, י) אין הוא רואה את השי"ן השמאלית ואת הסמ"ך כהגה
אחד, כמנחם (במחברת, ערך 'שרף') וכדונש (בס' תשובות דונש בן לברט עם הכרעות ר"ת
למחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג 1854, עמ' 95), והוא נותן פירוש
שונה לגמרי.

17. אף כי אין באפשרותי לבסס מסקנתי זו פאן, מהיעדר כל פירושו לחנ"ך —
ובמיוחד למלים יחידאיות בשורשן שקודמו פירשו אותן בדרך של שיכול אותיות, הרי זהו
הרושם המתקבל מבדיקת הנושא הזה על כל סעיפיו (ולא רק המלים היחידאיות בשורשן),
והש' לדיסרטציה (לעיל הערה 6), עמ' 401–405.

18. ההשוואה ללשון חז"ל שכיחה גם בפירושו למלים שאינן יחידאיות במקרא. ראה,
לדוגמא, פירושו לבמ' ו, ג, כד, ג; לא, כח; לה, יג; דב' ו, ז; ז, יג; ח, ט; כו, ז; כו, לח; יח, ב; ו;
ד, ד; שו' ט, כג; טו, ט; יש' כג, יח; כד, יט; כט, כא; לח, טז; נח, יא; יר' מו, כח; מח, לו; ועוד.

שבקצת מקומות שיש בהם חילוף אותיות הביא את הפירוש בשמם של אחרים — אולי כדי להראות, שבאמצעי "נועז" זה קדמו לו אחרים, הרי בהסתייעות בדברי חז"ל בולטת עצמאותו של פרשנו, וכדלהלן:

בביאורו על מהול ביש' א, כב הוא מפרש את המלה במלה הערבית "ממזוג" — "מעורב", וממשיך ואומר: "ואלאולון כת'ירו אלאסתעמאל להא" — "והראשונים מרבים להשתמש בה", ללא הבאת דוגמא. בדומה לזה בפירושו על נסמן, ביש' כח, כה, המתפרשת על פי המלה סימן שבדברי חז"ל.

בדבריו על ומשקרות, שביש' ג, טו, הוא מפרש את המלה במשמעות של קריצה בעיניים והסתכלות מרוכזת, וממשיך ואומר: "והו פי כלאם אלאואיל כת'יר וקד וצפוא חוה סקרנית" — "והוא שכיח בדברי הראשונים, והם תיארו את חוה סקרנית (בר"ר יח, ב)".

בשלושת המקרים האלה לא נזקק אבן בלעם לשכנע את הקוראים בנכונות הגיזרון של המלה; התבטאותו בפירושו על שלוש מלים אלה מבליטה את הנדאות הגמורה בנכונות הפירוש, שכל תוספת הסבר ושכנוע היא מיותרת.

אולם לא כך נראה בשתי הדוגמאות הבאות:

בפירושו ליח' מב, יב, על הגינה, הוא מתרגם את המלה במלה הערבית "אלמסתקים" — "הישר", וממשיך באמרו: "וישתק הגינה מן קול אלאולין ז"ל כהוגן והו ענדהם אלמסתקים" — "ונגזרת הגינה מדברי הראשונים ז"ל פהוגן (פתובות פו ע"א), והוא אצלם 'הישר'". על פי דבריו פאן, הגיזרון אינו מובן מאליו, ודברי חז"ל עצמם הצריכו ביאור על ידי אבן בלעם.

בביאורו ל"מחרצנים ועד זג" (במ' ו, ד), אבן בלעם נאלץ אף לצרף את פסק ההלכה לעזרתו, שחרצן הוא הגרעין שבענב זג — הקליפה שלו. פאן הוא מביא גם את דברי ר' יוסי במחלוקתו עם ר' יהודה עם ציון הפסק שההלכה כר' יוסי¹⁹. בכך הוא משכנע את הקורא בנכונות פירושו ובאי-נכונות פירושם של החכמים הנזכרים בהמשך דבריו²⁰, שנתנו למלים אלה משמעות הפוכה משלו. בנידון שלנו פאן המשמעות של המלים נקבעת בעזרת קריטריון נוסף — פסק ההלכה — שגם החכמים הנזכרים בפירושו אין בידם להתעלם ממנו.

בשני מקומות אחרים בפירושו, הסיוע מדברי חז"ל מובא רק לאחר נתינת הביאור — המובן, כנראה, מתוך ההקשר — ובאחד מהם ההסתייעות באה למטרה דקדוקית ולא דוקא לקסיקאלית:

19. הש' עירובין מו ע"ב: "רבי יהודה ורבי יוסי — הלכה כר' יוסי".

20. והם: רס"ג, רשב"ח ורב חפץ. אגב, מעניין לציין, שאין אבן בלעם מזכיר את

ריב"ג, שגם הוא פירש פדעת ר' יהודה, וייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה, שפרשנו לא ראה את ריב"ג פסמכות הלכתית.

בביאורו למלה פפּיס שבחב' ב, יא, הוא נותן את הפירוש: "אלאג'ר"²¹ אלמטבוך" — "הלבנה השרופה", וממשיך לומר: "ויסמונה רבוּתו כד'לך כפּסּים" — "וקוראים להם רבוּתו גם כן פפּסּים (הש' ב"ב פ"א מ"א)". כלומר, דברי חז"ל באים לחיזוק הפירוש הניתן, ולא כמקור הפירוש עצמו.

בפירושו על ברפּתים שבחב' ג, יז, הוא מבארה במלים: "מכאן יחבס פיה אלבקר" — "מקום שכולאים בו את הבקר", ומציין שצורת היחיד היא רַפּת. לאימות ניתוח זה הוא מצטט את דברי חז"ל, באמרו: "וכד'לך יצרפּוה"²² אלאולן ז"ל פי קולהם רפת בקר הוא זה" — "וכך מטים אותו הראשונים ז"ל באמרם: רפת בקר הוא זה (הש' ב"ב פ"ו מ"ד)".

בכל פירושו למלים שנזכרו בסעיף הזה ישנה היזקקות לדברי הראשונים, ואופן היזקקותו שונה בכל מקרה ומקרה, כפי שראינו. במקומות אחרים, כפי שנראה להלן, או שאין פרשנו מסתייע בדברי חז"ל — מפני שהוא מעדיף דרך אחרת בפירוש המלה — או שאין הוא מסתייע בדבריהם בלבד, מפני שהוא מביא אותם ליד אמצעי פרשני אחר, אם במקום ראשון ואם במקום שני.

4. הלשון הארמית.

מתוך חמש המלים היחידאיות בשורשן, שלפירושן הוא מסתייע בלשון הארמית בלבד, בארבע מהן הוא מביא את התרגום הארמי, ובאחת, גיר שפיש' כז, ט²³, הוא משתמש בארמית המקראית.

כך, למשל, הוא מתרגם את מדהבה שפיש' יד, א, במלה הערבית "אלג' באיה" — "הגִבְיָה", ומוסיף: "ואצלה מן תרגום זהב אלדי הו דהבא" — "ועיקרו מהתרגום של זהב, שהוא דהבא"²⁴; ובפשטות יתר, על סְרְבִים שפיש' ב, ו: "צפה מן תרגום וימאן ויאמר" — "תואר מהתרגום של 'וימאן ויאמר' (בר' לט, ח)"²⁵.

כפי שמשמע מתוך הקדמתו לנ"ך, וכפי שאפשר להיווכח מתוך פירושו, הלשון הארמית היא אחד המקורות לפירוש מלים מקראיות בכלל²⁶ ולפירוש מלים יחידאיות בפרט.

21. במהדורת פוזנסקי כתוב: "אלצ'ר".

22. במהדורה הנ"ל כתוב: "יצרפּוהו".

23. ראה את הדברים לעיל עמ' 215, והש' להלן בסעיף: "פירוש שלא בדרך אחת בלבד".

24. מתוך כך שאפן בלעם פאן נזקק לתרגום הארמי, ולא הביא מן הארמית המקראית עצמה (ומלה זו מצויה עשרים פעם בטקסטים הארמים שבמקרא), נראה לומר, או שהארמית המקראית והארמית התרגומית היו שוות בעיניו, או — וזה עדיף — מפני שהוא ידע שהתרגום הארמי, במיוחד לתורה — המשמש לקריאת שניים מקרא ואחד תרגום, שגור יותר בפי קוראיו.

25. שני המקומות האחרים, שבהם הוא מסתייע בתרגום הארמי הם: פירוש ותיבב בשו' ה, כח (שם הוא מתנגד לביאור הגוזר אותה מן נבבת עינו שבזכ' ב, יב), ופירוש רתת בהו' יג, א.

26. להסתייעות בלשון הארמית במקומות אחרים בפירושו, ראה, לדוגמה, דבריו על

5. הלשון הערבית.

כאשר בודקים את פירושי אבן בלעם מן הבחינה הזאת, ההסתייעות בלשון הערבית, מזדקקים לעיני הקורא שני דברים: האחד, שבהשנאה לשני הסעיפים הקודמים, אין הוא מבאר את המלה המקראית הנדונה על פי ג' י' ז' ו' מן הערבית, אלא על פי השנאה ללשון הזאת²⁷. השני, אף אם מדובר בפירוש שנכתב בערבית, טרח אבן בלעם, כאחרים מקודמיו²⁸, ופירש מלים ערביות, שפנראה לא היו בשימוש יום-יומי נפוץ.

בפירושו על ברומים, בצירוף "ובגנוזי ברומים" שביח' כז, כד, אבן בלעם אומר: "קיל פיה אלמכ'תון מן אלת'יאב אלמברומה" — "יש אומרים עליו: הגנוזים מן הבגדים השזורים". כאן, התרגום במלה ערבית דומה הספיק לו להראות על משמעותה של המלה הנדונה. בדומה לזה בביאורו למלה גיר שביש' כז, ט²⁹. במקומות אחרים, התרגום הערבי הצריך גם את ביאורו של אבן בלעם למלה הערבית המובאת להשוואה:

בפירושו ליש' ה, ב, על ויעזקהו, הוא אומר: "אלתעזיק צ'רב מן אלחכריב ללארץ' לתצלח ללזרע" — "אלתעזיק (=העיוק) הוא דרך של עיבוד האדמה כדי שתהיה ראויה לזריעה". בדומה לזה גם בפירושו ליר' יד, ט, על נדהם: "מנפעל ישבה קול אלעבר דהמני אמר כד'א וכד'א אד'א לקי שיא אבהתה ועט'ם בה שגלה ושקאוה" — "בינוני נפעל, דומה לדברי הערבים: דהמני אמר כד'א וכד'א (=הקמני דבר זה), כאשר נתקל במשהו שהפתיע אותו והתקשו על ידו טרדתו ועמלו"³⁰. במקום אחר, בפירושו על הוים ביש' נו, י, ההשנאה לערבית מאפשרת שתי משמעויות למלה, והכרעת פרשנו נעשתה בהסתייעות בגורם נוסף. על המלה הזאת, הבאה לפני המלה 'שוככים', הוא אומר:

במ' ה, יב; כד, ח; לא, ה; יה' יד, ח; שו' ה, יט; יש' ב, יט; ו, י; מא, כג; מח, י; יר' מח, ט; שם, יב; מיכה ב, יב, ועוד.

27. וכך נהגו קצת קודמיו, כמו, למשל, אבן קריש ברסאלה' (לעיל הערה 3), חלק ג (בניגוד למה שהוא אומר בעמ' 2-22 — ב"איגרת" עמ' ב-ד — שמצויות מלים ערביות בעברית המקראית), וריב"ג, בפתאב אלאצול, כמו, למשל, בדבריו על השרשים הבאים: בתק, המר, הות, זהם, עתם, פנק. ולא מצאתיו בכל 'פתאב אלאצול' מתבטא במונחים של גיזרון. ייתכן שזה משקף את הויכוח שהיה בנידון זה בתקופות ההן, והש' לדברינו בראשית המאמר.

28. הש' אבן קריש, שם, עמ' 63: ערך אנך; עמ' 65: ערך בכרה; עמ' 66: ערך ובתקוך; עמ' 79: ערך עתם ועוד. וכך גם ריב"ג בפתאב אלאצול. הש' שם בשרשים: אנך, קטט, רבק, רחש, שגר ועוד הרבה, וכל כך ראה גם את W. Bacher, *Die hebräisch-arabische Sprachverleichenung des Abulwalid Merwan ibn Janah (abbi Jona)*, Wien 1884, pp. 24 ff.

29. הש' לעיל עמ' 215.

30. הש' גם פירושו ליעצן (יש' לג, יט); קס (שם נא, ח); הכהבי (הר' ת, יג); עבשו

(יזאל א, יז).

פאעל מת'ל עשים בנים והו פי מעני שכבים ולא נט'יר לה פי אלמקרא ופי לגה אלערב אן צות אלכלב אד'א לם יבלג אלנבח פיקאל אלהזהו דון אלנבוה והד'א גריב פי אלמקארבה פי האתיך אללגתיך לא סימא לקול אלנץ לא יוכלו לנבוה ופי לגתהם איצ'א אן אלברד יהיו אי ינום וישבה הד'א אן יכון מע שוכבים פי מעני ואחד.
ו ב ע ב ר י ת :

בינוני פועל, כמו עשים, בנים, והוא במשמעות של שכבים, ואין דומה לו במקרא. ובלשון הערבים, אם קול הפלג לא הגיע לכדי נביחה, אומרים: אלהזהו דון אלנבוה (=התרגשות ללא נביחה); וזה מופלא בקרבה שבין שתי הלשונות האלה — במיוחד לאור דברי הפסוק 'לא יוכלו לנבוה' ובלשונם גם כן: אלברד יהיו (=הקור גורם לנמנום); כלומר, מביא לנמנום, ונראה שהוא במשמעות אחת עם שוכבים. כאן ישנה השוואה לערבית עם פירוש הביטויים הערביים המובאים, וכן העדפת הפירוש הקרוב ביותר להקשר: למלה הסמוכה שכבים.

בפירושו למלה נַעַתַם ביש' טו, יח ניתנת לנו האפשרות לראות את דרך עבודתו של אבן בלעם בפירוש מלים יחידאיות בשורשן, פשהמדובר בהשנאה לערבית, ועצמאותו של פרשנו מוזקרת לעינינו בבדיקת הנתונים שהיו מונחים לפניו.
על המלה הזאת הוא אומר:

בעברת ה' צבאות נעתם ארץ. ד'כר אלארץ' עלי גיר עאדה ופסר פיה אט'למת אלארץ' וג'נס בקול אלערב פימא זעם אלזאעם ונחן לם נג'ד ד'לך פי לגתהם אנמא וג'דנא הד'א אללפט' פי מעני אלתאכ'ר לא גיר הד'א מא ד'כר פי כתאב אלעין ורבמא כאנת לגה אלט'למה חצ'ריה לם תתכלם בהא אלערב גיר אני וג'דת פי כתאב אלזאהר לאבן אלאנבארי אן אעתם במעני אט'לם קאל ומנה סמי אלעשי אלאכ'יר אלעתמה ולא אדרי מן חית' אכ'ידה אד' לם יוג'ד פי אלעין סוי מא ד'כרתה לך ולעל פי גירה מן כתבהם גיר מא נץ צאחב אלעין.

ו ב ע ב ר י ת :

בעברת ה' צבאות נעתם ארץ. השתמש במלה ארץ בלשון זכר. ויש מי שפירש אותה³¹: 'חשכה הארץ', והשוה לדברי הערבים, לפי טענתו. ואולם אנו לא מצאנו דבר זה בלשונם, ומה שמצאנו הוא במשמעות של "איחור" בלבד. זהו מה שנוצר בתוך "כתאב אלעין". וייתכן שהשימוש במשמעות "חשכה" הוא תרבותי, ואין הערבים (=הקדוים) משתמשים בה בדיבורם. מפל מקום, מצאתי בתוך "כתאב אלזאהר" לאבן אלאנבארי, כי אעתם היא במשמעות "החשיך" באמרו: "ומשורש זה

31. פירוש והשוואה אלה מצויים אצל אלפסי (ראה S.L. Skoss (ed.), *Kitab Jami' Al-Fasi*, II, New-Haven, 1936, ערך 'נעתם', וכן אצל ריב"ג, פכתאב אלאצול שורש 'נעתם'. גם אבן קריש ב'רסאלה' (לעיל הערה 3), עמ' 79 (ב'אגרת', עמ' קמ), משוה בין העברית לערבית, אלא שהוא נותן משמעות שונה למלה הערבית, וראה את דברי פץ, באיגרת, שם, הערה 1.

נקרא החלק האחרון של הלילה אלעתמה", ואיני יודע מניין הוא לקח זאת, כי לא נמצא בתוך "אלעין" חוץ ממה שהזכרתי לך; וייתכן שהוא מצא אותה באחד מספריהם, וזולת מה שנוכח אצל מחבר "אלעין".

ההשנאה לערבית היא אחד האמצעים הבולטים במתודולוגיה הפרשנית הפלית של אבן בלעם³², והיא ניכרת ביותר בביאוריו למלים יחידאיות בשורשן.

6. פירוש על פי ההקשר.

את הישענותו המפורשת על ההקשר בפירוש המלים היחידאיות בשורשן, מבטא אבן בלעם בדרך כלל רק במקומות, שבהם הפירוש היחיד שהוא מביא או הפירוש שהוא מעדיף מבין פירושים שונים למלה אין לו גיזרון מתאים³³, וגם זאת לא תמיד. בשלושה מקומות בפירושי מלים יחידאיות בשורשן הוא מבאר רק על פי המלה המקבילה או המלים הסמוכות בפסוק:

בדבריו על יואל ב, כ, הוא מפרש את צחנתו על פי המלה המקבילה כן: "ד'פרה מת'ל באשו" — "סרחונו, כמו פָּאשו". את המלה תָּרְהוּ, בפתוח 'ואל תרהו' (יש' מד, ח), הוא מפרש על פי המלה הסמוכה: "במעני אל תפחדו" — "במשמעות של אל תפחדו". בדומה לזה גם בפירושו למלה מָחָקָה שבשו' ה, כו. שם הוא מביא, כדיבור מתחיל, את המלים "מָחָקָה ראשו ומחצה וחלפה רקתו", ואומר: "קריבה אלמעני והי פי מעני אלרץ' ואלכסר ואלוהן" — "קרובות במשמעות, והן במשמעות של הריסה, שבירה וכיתות".

בפירושו ליש' ט, יז, על ויתאככו, הוא מביא את ביאורו של רס"ג³⁴ במשמעות של "תכאת'ף" — "עיבוי", ומוסיף: "חסב אלמעני" — "לפי ההקשר". כך גם בפירוש מִיזְנִים ביר' ה, ח: שם הוא מציין, שהפירוש הניתן למלה הוא "חסב אלמעני" — "לפי ההקשר", לאמר, במשמעות של "שרהה" — "להוסיף".

במקומות אחרים התבטאו המפורשת על הישענותו על ההקשר שונה קצת: בביאור פְּעָצִים ביש' יא, טו, הוא מביא את פירושו של רס"ג³⁵, שתרגם במלים "בסכ'ון מן גצ'בה" — "בחמימות פעסו", ומגיב עליו במלים: "ואלסכות ענדי להד'א לאתפסיר אולי ואג'וד" — "והשתיקה אצלי, באשר לפירוש הזה, היא ראשונית ומועדפת"; לאחר מכן הוא אומר: "והי לפט'ה לא יוקף עלי מענאהה בוג'ה" — "והיא מלה, שאי אפשר לעמוד על משמעותה כלל", ומסיים במלים:

32. על הנושא הזה, השואות לערבית, בכלל, עיין במאמר של S. Poznanski, 'Hebräisch-arabische Sprachvergleichen bei Jehuda ibn Bal'am', ZDMG 70 (1916), pp. 449–476.

33. יוצא מכלל זה פירושו למלה הוּזִים ביש' נו, י (הש' לעיל עמ' 7), שלשם ההכרעה בין שתי ההשנאות לערבית הוא מסתייע במלה הסמוכה שכבים.

34. ראה רס"ג על אתר, וראה באגרון לרב סעדיה גאון, מהדורת ג' אלוני, ירושלים תשכ"ט, ערך אבך והערות אלוני שם, והש' לריב"ג, בפתאב אלאצול שורש אבך.

35. ראה רס"ג על אתר.

"פאן קיל אנהא פי מעני בחזק רוח אי [בש]דה מן אלריח פכאן קריבא" — "ואם נאמר שהיא במשמעות של 'בחזק רוח', היה קרוב". בדומה לזה גם בפירוש למלה אַבַּחַת ביח' כא, כ. שם הוא מביא את פירושו של ריב"ג³⁶ במלים: "קיל אנה למעאן אלסיף וברקה" — "יש אומרים שהוא להט החרב וברקו", וממשיך לומר: "ואן קיל אנה כיוף אלסיף לם יכן בעידא" — "ואם נאמר שהוא 'אימת החרב', לא היה רחוק". לאחר שהוא מביא — בשם ריב"ג³⁷ — שתי משמעויות למלה בּוּלַס (עמ' ז, יד): האחת, במשמעות של "ניעור", והשנייה — הנשענת על דברי חז"ל, במשמעות של "ערבוב", הוא אומר: "ואלאול אשבה באלמוצ'ע" — "והראשון מתאים יותר למקום"³⁸.

כאמור, לא בכל המקומות מן הסוג הזה — מלים שלא מצא להן גיזרון מתאים — ציין אבן בלעם במפורש את הישענותו על ההקשר, אך ברור הוא, שההקשר שימש לו המשענת לבחירת הפירוש המתאים³⁹, כמו שברור מאליו, שהוא שימש לו כמשענת בכל פירושו.

7. פירוש שלא בדרך אחת בלבד.

בין המלים שראינו עד כה, שתי מלים נתפרשו בשתי דרכים: גיר ביש' כז, ט⁴⁰ נתפרשה בשתי דרכים שונות באותה משמעות: פעם — על פני הערבית, ופעם — על פי הארמית המקראית. הוא הדין הוֹזִים ביש' נו, י נתפרשה גם על פי ההקשר — המלה הסמוכה 'שכבים' — וגם על פי ההשוואה לערבית, ושתי הדרכים מסייעות זו לזו⁴¹.

ביאור מלים יחידאיות בשורשן שלא בדרך אחת בלבד מצוי בשני מקומות נוספים, לפחות⁴²:

36. ראה ריב"ג פכתאב אלאצול, שורש אבח.

37. ראה ריב"ג שם שורש 'בלס'. על שתי משמעויות אלה מוסיף אבן בלעם משמעות שלישית בשמו של רב האי גאון.

38. בדומה לזה בפירוש ותיבב בשו' ה, כח, שם הוא מתבטא במלים "ומכאנה ישחד" — "ומקומו מעיד"; והש' לדבריו על הדא ביש' יא, ח, שם הוא אומר: "וישבה אן תכון מן מעני אלולע ואללעב" — "ודומה שהיא במשמעות התלהבות וישחוק".

39. בין המלים היחידאיות, שלפירושן הוא נשען רק על ההקשר (אף פי התבטאות זאת אינה מפורשת בדבריו), יש למנות: הפרשדונה (שו' ג, כב); שמיכה (שם ד, יח); ותאלצהו (שם טז, טז); זלולים (יש' יח, ה); בשצף (שם נד, ח); רפש (שם נז, כ); משפים (יר' ה, ח); סלסלות (שם ו, ט); צינזק (שם כט, כו); פנג (יח' כז, יז); שחיף (שם מא, טז); לתך (הר' ג, ב).

40. ראה לעיל עמ' 215.

41. ראה לעיל עמ' 216. בפירושו למלה הזאת הוא אמנם נותן שתי אפשרויות השוואה לערבית, אולם, כפי שראינו, האחת מועדפת מן השנייה. אף זאת: העדפת הפירוש נעשתה בהסתייעות בשני גורמים, ובכך הוא שונה מדרך ביאור גיר, וכן הבהבי, שיובא מיד.

42. אם לא נכלול את פירושו על נפיש (חב' ב, יא) ועל ברפתים (שם ג, יז), וראה

לעיל עמ' 222.

בדבריו על הַתְּכַבִּי (הו' ח, יג) הוא נותן את ביאורו למלה בשתי דרכים: אלתשוית ואלשי ומנה קאל אלאולון שקפלה ולא הבהבה תקול אלערב ללטבאך' ואלשווא הבהביא...
ו ב ע ב ר י ת :

חריכה וצלייה, וממנו אמרו הראשונים: 'שקפלה ולא הבהבה' (שבת פ"ב מ"ג); הערבים קוראים לטבח ולצולה הבהביא...

במקום הזה שתי הדרכים מוליכות לשתי משמעויות קרובות: מדברי חז"ל עולה המשמעות של "חריכה", ומלשון הערבים — המשמעות של "צלייה". וחשוב להדגיש פאן, פי ביאורו למלה הזאת וביאורו למלה גיר (יש' כז, ט) הם שתי הדוגמאות היחידות — מכל ביאוריו למלים היחידאיות בשורשן המצויים בידינו — שאבן בלעם משתמש בשתי דרכים לנתינת משמעות וזה או פמעט-זהה. דבר זה, כלומר אי-הבאת יותר מגירון אחד למשמעות אחת בפירושו למלים אחרות, מצביע, בלי ספק, על החלטיות הבאה פתוצאה מעושר ידיעותיו, גודל עמקותו ורוב דיוקו של הפרשן.⁴³

בפירושו ליזאל א, יז, הוא מתייחס תחילה למשפט "עבשו פרודות תחת מגרפותיהם" ומתרגמו במלים: "יבסת אלחכוב אלמבד'ורה תחת אלמדר" — "יבשו הגרעינים המפוזרים תחת הטיט". לאחר מכן, הוא מבסס את התרגום יבסת (=יבשו) לפתוב עבשו, כך: "ואלעבש ענד אלערב איצ'א אליבס" — "וה עבש אצל הערבים הוא גם פן יובש", אך הוא ממשיך ואומר:
"ורבמא כאן מת'ל קול אלאולין ז"ל הפת שעפשה בבדל אלפא מן אלכא מת'ל מא אבדלת מנהא פי נשב ונשף".

ו ב ע ב ר י ת :

וייתכן להיות כדברי הראשונים ז"ל 'הפת שעפשה' (פסחים מה ע"ב), בחילוף הפ"א בבי"ת, כמו שהוחלפה ב'נשב' ו'נשף'⁴⁴.
גם פאן שתי דרכים, שפל אחת מהן מוליכה למשמעות שונה של המלה, אגב נטייה להעדיף את המשמעות הראשונה.⁴⁵

43. לכאורה אפשר לייחס את אי-הבאתו יותר מגירון אחד למשמעות אחת לנוהגו של אבן בלעם לקצר בדבריו, אולם לא נראה כלל שהקיצור ייעשה על חשבון הפירוש אם היה צורך בהבאת יותר מגירון אחד. כאחד "מממעיטי הדיבור" מאופיין פרשנו גם על ידי ר' משה אבן עזרא, בספרו "כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אפרה", במלים "ומן קליל אלקול", והש' לתרגום ב"צ הלפר לספר זה של רמב"ע בשם: שירת ישראל, ליפסא תרפ"ז (ד"צ ירושלים תשכ"ז), עמ' עג. תרגומו של א"ש הלקין (בתרגומו החדש לספר הנ"ל של רמב"ע: ספר העיונים והדיונים, ירושלים תשל"ה, עמ' 75): "ומממעיטי היצירה", אינו מסתבר, והש' נ' אלוני (ראה לעיל הערה 2), עמ' 605, והערה 23 שם.

44. הש' פירושו ליש' מ, כד, על נשף.

45. גם בפירושו על בלס (עמ' ז, יד) הוא נותן שתי אפשרויות שונות, אך שם הוא מציין עדיפות ברורה לאחת מהן.

ביאור שלא בדרך אחת בלבד הריהו נדיר בפירושי אבן בלעם למלים יחידאיות בשורשן, והדבר מצביע, בלי ספק, על מגמה של דיוק והכרעה.

סדר העדיפויות בחיפוש הגיזרון

כפי שנאמר בראשית דברינו, משתקף מהקדמת אבן בלעם לפירוש הנ"ך סדר עדיפות בחיפוש עדות לקסיקאלית לגיזרון ולהשנאה. מן ההקדמה הזאת נראה, שאם אין גיזרון במקרא — ואנו עוסקים במלים יחידאיות בשורשן — יחפש תחילה עד למלה בדברי חז"ל, אחר כך — בארמית, ורק לבסוף — בערבית.

בפירוש **הבהבי** (הו' ח, יג), שנזכר בסעיף הקודם, הוא נותן השנאה לשני מקורות שונים — לדברי חז"ל ולערבית — גם אם בסופו של דבר המשמעות היא כמעט וזהה. בביאורו למלה זו הקפיד להביא את דברי חז"ל תחילה, ולאחר מכן הביא את ההשנאה לערבית, כסדר העדיפויות הנוכחי. גם בביאורו **עבשו** (יואל א, יז) נשמר הסדר הזה: הנטייה להעדיף את המשמעות הראשונה שם גרמה לכך שההשנאה לערבית תקדם להשנאה לדברי חז"ל.

שמירה על סדר זה עולה גם מדרך טיפולו בשני מקומות נוספים, על פי השנאה לקודמיו:

1. בפירוש **מדהבה ביש'** יד, א⁴⁶ נתן את הגיזרון הארמי למלה, ולא ראה צורך להזכיר את ההשנאה לערבית **ד'הב**⁴⁷.
2. בפירוש **אַחַטָּם ביש' מח**, ט הוא אומר:
הדיא פעל צדר מן אלאסם אלדי' הו חוטם פי כלאם אלאולין ומענאה אלאמהאל.

ובערבית:

זהו פועל שמקורו בשם-עצם אשר הוא חוטם בדברי הראשונים (הש' שבת פ"ה מ"א), ופירושו: אריכות אפיים.

גם כאן נתן את הגיזרון מדברי חז"ל, ולא הזכיר את ההשנאה לערבית⁴⁸. בשני אלה הסתפק בגיזרון ממקור אחד, והביא מקור זה על פי הסדר המשתקף מתוך הקדמתו לנ"ך. אולם בארבעה מקומות אחרים שבפירושו למלים יחידאיות בשורשן נראה, שלא הקפיד על סדר עדיפויות זה:

46. ראה לעיל עמ' 222.

47. הש' אבן קריש, רסאלה (ראה לעיל הערה 3), עמ' 26, 16, 69 (ב'אגרת', עמ' ה, ל,

קטו).

48. הש' אבן קריש, שם, עמ' 31, 89 (ב'אגרת', עמ' קסה); חיוג' ב'פתאב אלנתה' (ראה לעיל, הערה 9), לפסוק, וכן ליספר הפעלים שהם מגזרת השמות (ראה בהערה הנ"ל), ערך חטם, והערותיו של אברמסון שם.

1. בפירושו ויעזקהו שביש' ה, ב, הוא נותן את ההשנאה לערבית בלבד: אלתעזיק. על פי השנאה לריב"ג ב"פתאב אלאצול", שורש 'עזק', ולפי המשתקף מהקדמתו, היינו מצפים למצוא גיזרון מדברי חז"ל לפני ההשנאה לערבית, (אם לא פגזרון ה י ח י ד למלה). ואולם ייתכן לומר, שלא סטה אבן בלעם כאן מהסדר, שכן ניתן להסביר את אי-הבאת שורש עזק מדברי חז"ל בכך, שהוא לא ראה שורש זה כחד-משמעי, או שלא נראה לו זהה במשמעותו לשורש המקראי, מה שאינו כן בשורש הערבי⁴⁹.

2. גם בביאור גיר (יש' כז, ט) הוא משווה תחילה לערבית, ורק לאחר מכן הוא מביא את הפסוק מספר דניאל, הפתוב בארמית מקראית, והיה צפוי שיהיה להפך. סטייה זו ניתן להסבירה כך: בהיות הפירוש פתוב ערבית, הרי תרגום המלה לערבית ראוי שיקדם, אף כי מבחינה אטימולוגית צרופה, ובהתאם לסדר העדיפויות הנראה מתוך הקדמתו, הגיזרון מן הארמית קודם. ואף זאת: ייתכן שהשיקול להדגיש במיוחד את הקרבה שבין הערבית לעברית גרם לנקיטת סדר זה כאן.

3. בפירוש קרבים ביח' ב, ו⁵⁰ הביא אבן בלעם את האטימולוגיה מן התרגום הארמי של וימאן. על פי השוואה לריב"ג — ב"פתאב אלאצול" שורש 'סרב', ולפי סדר העדיפויות, היה צפוי, שיביא את דברי חז"ל לפני הארמית (אם לא פמקור ה י ח י ד לגיזרון).

4. בדומה לזה גם בפירוש קתת בהו' יג, א. על המלה הזאת הוא אומר: "אסם עלי זנה זאב והו תרגום יאחזמו רעד" — "שם-עצם על משקל זאב, והוא התרגום של 'יאחזמו רעד' (שמ' טו, טו)". גם בזה ציפינו למצוא אטימולוגיה מדברי חז"ל, פריב"ג ב"פתאב אלאצול" שורש רתת, במקום ראשון (אם לא פגיזרון ה י ח י ד). אולם אפשר להסביר את דרכו של אבן בלעם בפירוש שתי מלים אלה — קרבים, קתת — כך: קריאת "פרשת השבוע" עם תרגומה הארמי שניים מקרא ואחד תרגום עשתה את התרגום הארמי שגור בפיותיהם ובהכרתם של קוראי פירושו. נתינת הגיזרון מן הארמית התרגומית — ובפרט מן התרגום לתורה, פגון כאן — עושה את ההבנה קלה ומקדיה. לולא גורם זה, קרוב לנדאי שגם כאן היה פרשנו נוקט את הסדר הצפוי.

בדיקה זו מראה אפוא, שהקפיד אבן בלעם בדרך כלל לחפש את הגיזרון או את ההשנאה לפירוש המלים היחידאיות בשורשן על פי סדר העדיפויות העולה מתוך הקדמתו, אלא שלפעמים הובאו בחשבון גם שיקולים אחרים.

עצמאותו של אבן בלעם

למעשה כל האמצעים שנקט אבן בלעם לפרש את המלים היחידאיות בשורשן

49. ניתן לבסס השערה זאת גם מתוך כך שריב"ג, בפתאב אלאצול שורש עזק, הביא מדברי חז"ל במקום שני, אחרי ההשנאה לערבית.

50. ראה לעיל עמ' 222.

מצויים בדברי קודמיו במידה זו או אחרת.⁵¹ מבחינה זאת אין חידוש בפירושו. החידוש הוא בעצמאות הכוללת של פרשנו גם בנושא הזה, הבאה לידי ביטוי בנקודות שונות, כפי שנראה בסיכום שלהלן:

1. קביעת שורשה של המלה:

המלים וטפוף (יש' ג, טז), הברי (שם מז, יג), המסים (שם סד, א) הביא ריב"ג כמלים משרשים יחידאיים: טפף, הבר, המס.⁵² אולם לדעת פרשנו אין הן יחידאיות: וטפוף — פועל דנומינאטיבי משם-עצם טף⁵³; הברי — משרש ברר, המסים — מן השורש מסס.⁵⁴

בדרך הניגוד, רואה אבן בלעם את המלה הדה ביש' יא, ח, כמלה יחידאית בשורשה, ואילו לדעת חיוג' וריב"ג היא ניתנת להיגזר גם משרש ידה — בחילוף הה"א ביו"ד.⁵⁵

2. עצמאות בפירוש המלה:

גם אם הדרכים שבאמצעותן ביאר אבן בלעם את המלים היחידאיות בשורשן אינן שונות מדרכי קודמיו, הרי שבפירושו לאחדות מהן עצמאותו ומגמתו לתת פירוש מתאים על פי שיקול דעת מחודש בולטות מאוד:

א. בחירת הפירוש המתאים ביותר למלה:

חוצ' מן המלים הקשורות להלכה — כמו שמראה פירושו על 'מחרצנים ועד זג' (כמ' ו, ד)⁵⁶, אין אבן בלעם בוחר את הפירוש למלה רק משום שהוא ניתן על ידי מקור זה או אחר. דברינו אלה נאמרים על סמך ההנחה הסבירה מאוד, שהמקורות הנזכרים להלן אכן נבדקו על ידי פרשנו, כמו שמבססות זאת הבאותיו האחרות במקומות רבים בפירושו.

המלה ויתאפכו (יש' ט, יז) מתפרשת כדעת רס"ג, לפי ההקשר, ולא כפירוש אחר שנוסף על ידי ריב"ג ב'פתאב אלאצול', שורש אבך; בביאור בולס (עמ' ז, יד)

51. כך רס"ג, אבן קריש, דונש בן לברט, חיוג' וריב"ג, ושונה מהם איכותית מנחם בן סרוק. על כל זה, ראה בדיסרטציה (לעיל, הערה 6), עמ' 407–442.

52. ראה ריב"ג בפתאב אלאצול, בשרשים האלה. המלים וטפוף, המסים — כנראה גם על דעת רס"ג, והש' תרגומיו על אתר; המלה וטפוף — גם על דעת חיוג', ב'פתאב אלנתף' (לעיל הערה 9) לפסוק; והמלה הברי — כנראה גם על דעת אבן קריש על פי הבאתו של מנחם במחברת, ערך אבח.

53. ראה פירושו על אתר, והש' ל"ספר הפעלים" (ראה לעיל הערה 9), ערך טפף.

54. ראה פירושו על אתר. איני יודע איך מסביר אבן בלעם את מהות הה"א שבפראש שתי מלים אלה.

55. ראה לעיל עמ' 217, ובהערה 9.

56. רוב המלים שתיזכרנה מכאן ואילך כבר נזכרו בתוך המאמר בעמודים הקודמים, בציטוט הפירוש או בסיכומם בלבד. לפירושיהן של המלים האחרות, שלא נזכרו לעיל, יש לעיין בפירושי אבן בלעם.

הוא מעדיף את הפירוש הראשון, המתבסס על ההקשר, מן הפירוש השני הנשען על אטימולוגיה מדברית חז"ל; במלה מדהבה (יש' יד, ד) — הוא מעדיף את הפירוש הנשען על אטימולוגיה ארמית, ודוחה את הפירוש בדרך של חילוף אותיות; סלסלות (יר' ו, ט) — על פי ההקשר, ולא על פי חילוף אותיות, כמו שפירש, למשל, ריב"ג ב'פתאב אלאצול' שורש סלסל; ומסרפו (עמ' ו, י) — על פי ההקשר, בהתבססות על פירושים של קדמונים, ולא בדרך של חילוף אותיות, כדונש ואולי גם כמנחם⁵⁷; עושו (יואל ד, יא) מתפרשת בדרך של חילוף אותיות, כדעת ריב"ג ב'פתאב אללמע'⁵⁸, ולא על פי ההקשר בלבד, כדעת ריב"ג ב'פתאב אלאצול' שורש עוש; בָּעֵיִם (יש' יא, טו) — בהתבססות על ההקשר, בהיסוס מה, ולא על פי חילוף אותיות כריב"ג ב'פתאב אלאצול' שורש עים; תָּרְהוּ — מתוך השנאה למלה הסמוכה, ולא בדרך של חילוף אותיות פרס"ג⁵⁹; בָּשָׁצַף (שם נד, ה) מתפרשת כדעת דונש, כנראה מתוך שיקול הקשרי, בניגוד לדעתו של מנחם⁶⁰, ועוד.

כלומר, הפירוש למלה הנדונה אינו נקבע בדבריו פרשנו, משום שמקורו של הפירוש הוא דברי חכם זה או אחר מהחכמים שקדמו לו, אלא על פי ההקשר וסבירות הפירוש בו.

ב. ביקורת על פירושיהם של אחרים:

עצמאותו של אבן בלעם בולטת גם מעצם הביקורת שהוא מעביר על פירושיהם של אחרים שהוא מביא:

בפירושו למלה אחים (יש' יג, כא) הוא מביא את התרגום המצוי אצל רס"ג על אתר: "נמוס" — "נמיות"; ואחר כך הוא מוסיף את המלים: "דון דליל" — "ללא ראייה", ויש בזה מן הביקורת; בפירוש הבִּהְבִּי (הו' ח, יג) הוא מביא את ביאוריו של ריב"ג, ועל אחד מהם, הנשען על השנאה לערבית, הוא אומר: "והו בעיד" — "והוא רחוק"; בדבריו על המלים "מחרצנים ועד זג" (במ' ו, ד) הוא מעביר ביקורת על כל אלה שלא פירשו בפירושו של זה שההלכה כמותו; בביאור בעים (יש' יא, יט) הוא מביא את פירושו של רס"ג ומגיב נגדו בחריפות רבה; בדבריו על הפרשדונה (שר' ג, כב) הוא מבקר בחריפות את מי שמבאר אותה במשמעות של "פָּרָשׁ"; ובפירוש ותִּנְיַב (שם ה, כח) הוא מתנגד נמרצות לביאור המלה על פי הגירסון מן "בבבת עינו" (זכ' ב, יב).

ביקורת עקיפה מצויה גם בפירושו למלים הפאות: ההודאה בחוסר ידיעה לזיהוי העצמים פתיגיל (יש' ג, כד) ושביסים (שם שם, יח) פוסלת למעשה כל זיהוי

57. ראה סוף הערה 7 לעיל.

58. ראה אללמע, עמ' 93 (הרקמה, עמ' קיא).

59. ראה הערה 7 לעיל.

60. הש' מנחם במחברת, ערך שרף, ודונש בתשובותיו על מנחם (לעיל הערה 16), עמ'

שנודע לו עד אז; הוא הדין גם בפירושו למלה הוצן (יח' כג, כד); המלה מחקה (שו' ה, כה) מתפרשת על פי המלים הסמוכות, ובכך, כנראה, הוא דוחה את פירוש ריב"ג ב"פאתב אלאצול" שורש מחק, המתבסס על השנאה לערבית; המלה ויעזקהו (יש' ה, ב) מתפרשת על פי השנאה לערבית, ללא גיזרון מדברי חז"ל, כפי שעשה ריב"ג; כך יש מקום להכניס כאן את הבדיקה המקיפה, שעשה פרשנו במקורות הערביים באשר למשמעות השורש עתם בערבית, בפירושו ליש' ט, יח על המלה נעתם. כל סוגי ההתבטאויות האלה מידי אבן בלעם מצביעים על עצמאותו בפירוש המלים בדרך המתאימה ביותר, לדעתו, ללא תלות במקור כלשהו, חוץ מאותן מלים שפירושן ניתן על פי ההלכה.

ל ס י פ ו ם , הסיוע האטימולוגי לפירוש מלים יחידאיות בשורשן המצוי בפירושי אבן בלעם מובא בדרך כלל בסדר עדיפויות זה: דברי חז"ל, הלשון הארמית, הלשון הערבית — במגמה בולטת לפרש את המלה ככתבה ללא שום "שינוי", ובתנאי שאכן תחאים ההסתייעות האטימולוגית להקשר. אם לא התאימו דרכים אלה, השתמש בשיטות מקובלות עליו פחות, כמו חילוף אותיות ושיפולץ. לבסוף, אם גם אלה לא יכלו לסייע בידו, פירש על פי ההקשר בלבד, כשהפול נעשה על בסיס של ח ש י ב ה ע צ מ א י ת , ולא מתוך חיקוי קודמיו.

שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים

מתוך

הדאיה אלקאר הארוך

מבוא *

א. טיבו של החיבור. הדאיה אלקאר¹ הוא חיבור בדקדוק-הקריאה (ר' סעיף ב) של העברית הטברנית, שחלקו הדקדוקי מוקדש לעניינים פונולוגיים², וחלק המסורה שבו עוסק בהלכות תורת טעמי המקרא ובהספר הנעימות המצוינות בסימני הטעמים במסורתה המוסיקאלית של טבריה³.

ב. תכליתו. בלשון ליטורגית, לשונם של הטקסטים המקודשים, המועברת מדור לדור במסורת של קריאה ושל נעימה — השקידה על תקנתו של המבטא לדיוקי דיוקו והדיוק המוחלט של הביצוע המוסיקלי⁴ הם עיקר. אשר על כן חיבורים מסוג "דקדוק-הקריאה"⁵, כחיבורנו, תכליתם בראש ובראשונה להבטיח את שימורה המדויק של דרך הקריאה המתוקנת והמסורתית⁶. לדעת המחבר עלום השם,

*. רשימת קיצורי ספרות — בסוף המבוא.

1. השם "הדאיה אלקאר" (هداية القارى) ידוע לנו רק מתוך הקיצור (אלמכתצר), שהתקין המחבר עצמו לנוסח הארוך של חיבורו (להלן הע' 8), ראה: ויקס, עמ' 103 והע' 8; באכר, MGWU, כרך 34 (1885), עמ' 476–477. משמעות שם החיבור הדאיה אלקאר = הדרכת הקורא של המקרא בדרכים הנכונות של הקריאה. וידוע בשמו העברי "הורית הקורא".

2. מקצתם ניתן להגדיר ביתר דיוק כעניינים מורפופונולוגיים.

3. ואין צריך לפרש, שטעמיה של הטברנית מציינים גם את ההברה המוטעמת בתיבה והוא תפקיד פונולוגי; אף הגעיה והמקף, שהם חלק ממערכת הטעמים, תפקידם העיקרי הוא להורות על המקצב הפונולוגי. ראה: מורג, עמ' 75–76.

4. וחוברת להם ההקפדה על הקריאה האינטרפרטטיבית.

5. מונח זה נטבע פאן, ככל שידוע לי, לראשונה. "דקדוק-הקריאה" של המקרא עומד בהקבלה לתורת הקריאה הנכונה של הקוראן בתחומיה של הלשון הערבית. חכמה מעשית זאת נצמחה והתפתחה בכפיפות לציווי דת האסלאם הנוגעים לקריאה הדקלומית המדויקת של לשון הפולחן, קריאה הנושאת אופי חגיגי וציבורי. עיי' מ' בראפמן, תרפיץ יז (תש"ו), 44–45; סמאן, 32–37.

6. על שימור הקריאה המדויקת בטקסטים המקודשים אצל הקדמונים בויקה לדקדוק הלשון עיי' ב' קלאר, מחקרים ועיונים, ירושלים תשי"ד, עמ' 2–3; מורג, עמ' 51–52; א' דותן, הערך: Masorah, בתוך: אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, עמ' 1414–1415.

המופעת בהקדמת הדאיה אלקאר⁷, הקריאה הראויה לשמש מופת היא קריאת ארץ-ישראל מימי הבית, שנשתמרה ונמסרה באסכולתה של טבריה. התכלית האמורה מושגת בשניים: הן על ידי הדרכת הקוראים במהויותיהם, במימושם ובתפוצתם של יסודות המערכת הפונולוגית והמוסיקאלית המיוצגים בסימנים שבכתב (עיצורים, תנועות, שואים, געיות, דגשים, טעמים), הן על ידי הסברת היסודות העיוניים שבתשתיתם של כללי הקריאה.

השאיפה להקל מעל זיכרון הקוראים את עומס השינון של הוראות הקריאה ולייצבם בהסברים פלשניים התובעים את הבנתם של הקוראים-הלומדים, אף היא הביאה את מחבר הדאיה אלקאר להרחיב את ספרו בדיונים עיוניים של מעט סוגיות פונולוגיות, שאין להן נגיעה ישירה לקריאה הממשית של הטקסט המקראי (ר' להלן סעיף ו).

ג. קיצורי י. כמתברר לא הצליח המחבר לממש את השאיפה האמורה בצורה ספרותית הולמת, שכן לא עלה בידו לנסח וללבן בבהירות את השקפותיו הפלשניות (למצער, לא את פולן) ויצאו הסבריו ארוכים ומגובבים. נראים הדברים, שלשונן הארכנית וסגנונו המעורפל, וכן הקטעים התאורטיים עצמם, היו לו לחיבור לרועץ, שעל פן נדחף המחבר להתקין חיבור מקוצר ומתומצת העשוי ע"פ מתכונתו של הדאיה אלקאר⁸ והמכיל כל אותם כללי הקריאה הנידונים בנוסח הראשון והמפורט, אלא שזנחו בו כמעט כליל היסודות העיוניים וההרחבות פענייני ההגה שאין להן עניין ישיר בהגייה — והפול בסגנון בהיר ושוטף וילא חזרות מייגעות⁹. הקיצור (אלמכתצר) הזה שהיה נוח ללימוד, נעשה לספר מקובל ונפוץ במזרח¹⁰ ובאירופה (בתרגום לעברית)¹¹, ודחק את רגליו של החיבור המקורי בנוסחו הארוך¹².

7. נדפסה ע"י לוי, עמ' לד–לו, כנספח ל"מאמר על השוא".

8. בגוף הקיצור (בתרגומו העברי) מציין המחבר 3 פעמים לחיבורו המקורי: וכבר זכרתי בספר הורית הקורא שהתלישא מתרדף במקום אחד (הורית הקורא, כ"י אוקס' 1465, עמ' 246 א); ואתה תמצא בהורית הקורא (שם, עמ' 248 ב); מה שהוא מבואר בספר הורית הקורא (שם, 247 א). כל שלוש המובאות הנ"ל נקרות בפרק על הטעמים.

9. עם זאת גם המכתצר לוקה פאן וכאן בניסוחים סתומים, ואכמ"ל.

10. יעיד על כך מספרם הרבי-יחסית של קטעי הגניזה. אני עומד לפרסם בקרוב את חלק הדקדוק של מכתצר הדאיה אלקאר.

11. על העתקות תרגומו העברי שבספריות אירופה ר': ויקס, טעמי כ"א ספרים, אוקספורד 1887, פתיחה, עמ' b1–b2; אנציקלופדיה אשכול (בעריכת י' קלצקין), פרק א (1929), עמ' 213; בנודיד, עמ' 7–8, 11.

12. נותרו ממנו, ככל שידוע לי, שלושה כת"י מקוטעים: כ"י לנינגראד (המשמש יסוד להוצאת הפרק שלפנינו. ע"פ כ"י זה נדפסה הקדמת החיבור ע"י ק' לוי, ר' הע' 7 לעיל); כ"י J.T.S. (וזהה בידי נ' אלוני. פולל את פרק הטעמים וקטע מן המאמר על התנועות. אני מודה לפרופ' אלוני, שהתיר לי לעיין בתצלום כה"י שפרשנותו); כ"י המוזיאון הבריטי Or. 2375

ואולם עוד לפני שנידון הנוסח הארץ לשכחה — ואחרי שכבר הוציא המחבר מתחת ידיו את הנוסח המקוצר — נעשה ממנו קיצור נוסף (בעיבודים מסוימים), ככל הנראה בידי חכם מבני תימן, הוא החיבור הידוע בשם "מחברת התיג'אן הערבית"¹³. הקיצור הזה היה רווח ביותר בתימן ונהיה שם לספר הלימוד העיקרי בדקדוק הלשון¹⁴ לצד "מחברת התיג'אן העברית"¹⁵, חיבור לקטני שעיקרו תרגום מקוצר (ומעובד) של הדאיה אלקאר הארץ (ולא של המחברת הערבית).

ד. ערפו להפרת המסורת הטברנית. טיבו של חיבור פחיבורנו, המיוסד על התבוננות פונטית בלתי-אמצעית מצד מחברו במסורת הלשונית הנחקרת, והדן בה מתוך משמע אֶזֶן — שהוא משמש לנו מקור ראשון במעלה להכרת רופי תופעות ההגייה של העברית המקראית במסורת הטברנית¹⁶. ומכאן גם יוצאת תרומתו לבירורן של כמה וכמה בעיות בדקדוק העברי ההיסטורי. ראוי להביא כאן מדברי פרופ' י' ייבין באשר לערפו של חלק הטעמים בהדאיה אלקאר, וז"ל¹⁷: "חיבור זה עולה בהיקפו ובחשיבותו על כל החיבורים האחרים [המוקדשים לטעמי אמ"ת. — א"א]. הוא מזכיר הרבה סוגי הטעמה, שניטשטשו בכתבי־יד מאוחרים, ושמחברים מאוחרים אינם יודעים עליהם דבר. במקומות רבים הוא מסייע להבהרת נוסח א [פתר ארם צובא. — א"א] וכה"י הקרובים ולאישורו, ובמקומות אחרים עדותו משמשת אף סיוע מכריע לנוסח יחיד במינו בא".

עם זאת, דין הוא שלא להתעלם ממגבלותיו במה שקשור לבירור הגייתם של הטברנים:

א) כמו מכל מקור ספרותי, אף מהחיבור שלפנינו לא ניתן תמיד לדוק פרטי מבטא מוגדרים ומבוררים במלוא הדיוק הפונטי.

ב) הואיל ולעתים הרצאת הדברים היא מוקשה¹⁸ או לוקה בחסר מפאן ולפי שהנוסח, פפי שהוא ככה"י, מגומגם הוא מפאן — לא ניתן פאן וכאן לעמוד במלוא

(הפולל רק את הפרק על טעמי ג' ספרים, שנדפס ע"י כ"ד גינצבורג, המסורה, ח"ג, עמ' 49–43).

13 יצא לאור בידי א' גויפאואר, לייפציג 1891 (ר' רשימת הקיצורים).

14 ראה: ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, מבוא, עמ' לד.

15 ליחסה של המחברת העברית למחברת הערבית ר' ב"ז באכר, REJ, כרך 23

(1891), עמ' 238–248; ש' מורג, שם, עמ' לב.

16 ברי, שתמונת המסורת הטברנית העולה מהדאיה אלקאר אותנטית יותר ומקיפה יותר מזו המצטיירת בכתביהם של מדקדקי ספרד, למרות ההתקדמות הפלשנית שהושגה במקומם ובזמנם.

17 י' ייבין, פתר ארם צובא — ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 355.

18 דומה, שהדבר נובע לפרקים מקשייו של המחבר להציע הסבר ברור וחדר-משמעי לתופעות מסוימות.

הודאות על התופעה הלשונית הנידונה, ואי אפשר אפוא להציג תמיד פירוש הגאי העומד על קרקע מוצקה¹⁸.

ה. המחר, מקומו וזמנו. שם המחבר אינו ידוע^{18א}; אמנם ויקס¹⁹ היה סבור, שגילה את השם סעיד עלי באחד מפתבי-היד של המכתצר, המחזיק את הפרק על טעמי אמ"ת, אבל כבר הראה א' דותן, שהשם הזה לא היה ולא נברא, ושנגרר ויקס לטעות בעקבות קריאה לא-נכונה של הטקסט הערבי²⁰. אף מקומו של המחבר לא פורש, אבל ע"ס הבקאות הרבה שמגלה המחבר עלום השם בנאוגי הקריאה של טבריה ובתורתה הדקדוקית על מיוחיה המיוחדים²¹, ברי לגמרי, שהחיבור נכתב בידי מי שהיה מצוי אצל חכמי מסורה ודקדוק טברניים; ואף על פי שהוא עצמו לא היה מאנשי טבריה²², היה קרוב לטבריה. ועוד יש לציין בעניין זה שתי עובדות:

האחת — כל העתקותיו של החיבור, בנוסחו הארוך ובנוסחו המקוצר²³, מוצאן מן המזרח. השנייה — בפתובת שהוסיף מעתיק התרגום העברי של הקיצור ("הורית הקורא" כ"י אוקספורד 1465 וכ"י ואטיקאן 402) נאמר²⁴: "זה ספר הורית הקורא אשר הובא מירושלים... ור' נתנאל בר' משולם הפכו מלשון ערבי ללשון הקודש בעיר מייצא...".

תפוצתו במזרח מחזקת את המסקנה הנובעת מאופיו של החיבור מלשונו ומתוכנו, שהדאיה אלקאר נכתב בידי אחד מחכמי הדקדוק בארצות המזרח²⁵, וקרוב לודאי שישב בא"י.

א' בנודיד משער²⁶, שמחבר הדאיה אלקאר לא היה ארץ-ישראלי (אלא איש

18. הדברים מכוונים גם בפלי הסבריו המוסיקאליים של המחבר, ר': בנודיד, 9.

18א. שמו של המחבר כבר נעלם מדיעת ר' אליהו בחור (נפטר 1549). "ז"ל בספרו "מסורת המסורת": ועוד מצאתי בספר אחד נראה לי שהוא הספר הנקרא הורית הקורא ולא ידעתי מי הוא המחבר (מהד' כ"ד גינצבורג, לונדון תרכ"ז, עמ' 123).

19. ויקס, עמ' 104.

20. ר': דותן, "Research in Biblical Accentuation" — דברי מבוא למהדורת

צילום של ויקס, טעמי אמ"ת, 1970, עמ' XXVII.

21. מחברנו יודע, למשל, כיצד קוראים לשמות האותיות ב, ד, ז, ל בטבריה מפאן ובערים אחרות מפאן (ר' לוי, עמ' לו שורות 12-17); ועיי': בנודיד, 9-10; נ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 33-34; א' דותן, ס' דקה"ט, ירושלים תשכ"ז, ח"א, עמ' 76.

22. כפי שעולה מכמה מניסוחיו, כגון בסוגית ההגייה הפפילה של הרי"ש הטברנית (ר' לקמן בסמוך), ואכמ"ל.

23. ר': ויקס, 102, 105 הע' 13.

24. ר': ויקס, 102 הע' 3; בנודיד, 6. המובאה שלמעלן ע"פ הנוסח שבכ"י אוקספורד,

עמ' 241 ב.

25. וזו גם דעתם של קאלה, ZDMG, כרך LV, עמ' 175, ושל ויקס, עמ' 105.

26. בנודיד, עמ' 11.

סוריה או מצרים), וזאת על יסוד דברים שנאמרו במחברת התיג'אן העברית²⁷ בפרשת ההגיה הכפולה של הרי"ש: "ודע שיש לבני ארץ ישראל באות רי"ש דרך אחרת ביציאתו [= בהגיה] פעם מחזקין ופעם מרפין, והוא קשור בלשונם ואינו מצוי אצלנו" (ההדגשה שלי. — א"א). בנדויד מתנה השערתו בהנחה המוקדמת, שדברי המחברת העברית אינם משל המתרגם אלא שמבעל הדאיה אלקאר הם²⁸. העיון במקור אינו מאשר את הנחתו וממילא אין גם אחיזה להשערתו השוללת את היות מחברנו ארץ-ישראלי, שכן כך מנסח בעל ההוריות את דבריו בעניין הרי"ש²⁹: אלטבראנין יזידו עליה הדה אלסתה אחרף [בג"ד כפ"ת. — א"א] חרף ריש ויגעלונהא בג"ד כפר"ת (בכ"י לנינגראד, עמ' 9א). ובעברית: הטברנים מוסיפים על שש אותיות בג"ד כפ"ת את האות רי"ש ושמים אותן בג"ד כפר"ת. וכן: ואעלם אן אלטבראנין דכרו אן להם ריש לא יקראה גירהם ואלקריב אן הוא בלדהם יפעלה (שם, עמ' 18 ב). ובעברית: ודע כי הטברנים הזכירו שיש להם רי"ש שלא קוראים אותה וזולתם, וקרוב הוא שאקלים עירם עושה אותה.

ובכן: "ואינו מצוי אצלנו" שדברי בעל המחברת העברית מכונן לבני עדתו, עדת תימן³⁰.

אשר לזמנו; יש בידי להציב שתי נקודות אחיזה לזמן פתיבתו של הדאיה אלקאר.

א) יחסו של מחבר ההוריות אל מחלוקת בעלי המסורה המפורסמים, בן-אשר ובן-נפתלי. העובדה שבענייני קריאה שונים נוקט המחבר גרסה שלא פזה ולא פזה, אלא מעלה גרסה שלישית ומעמיד הסבר משלו, או שהוא נמנע מלהכריע בין החילופים ומציע לקורא את הרשות לבחור בין גרסותיהם³¹ — עובדה זו מעידה כי לא החשיב יתר על המידה את דעות ב"א וב"נ במחלוקותיהם, ומפאן משתמע שמחברנו עדיין קרוב הוא בזמן אל הנקדנים האלה³², שחיו במחצית הראשונה של המאה העשירית³³.

27. י' דרנבורג, *Manuel de lecteur*, פאריז 1871, עמ' 81.

28. לדעת בנדויד, מחברת התיג'אן היא קומפליאציה שחזרה מפמה ספרים, ובעיקר מהנוסח הארוך של הדאיה אלקאר.

29. ביתר הרחבה דנתי בסוגית הרי"ש הפפולה במאמר שיתפרסם בקרוב ב"לשוננו".

30. השוה: א' קור, מחברת התיג'אן העברית — מקורותיה... ויחסה למסורת תימן,

עבודת מ"א (בהדרכת א' דותן), אוניברסיטת תל-אביב תש"ס, עמ' 145.

31. עיין מש"כ על עניין זה במאמרי הקצר שבמדור ההערות של חוברת זו.

32. בעקבות בנדויד, עמ' 12–14; שם, עמ' 6: מאה 10? מאה 11? ועיין גם י' ייבין, פתר ארם צובא, עמ' 355 (המצביע על הקרבה בזמן אל פתר ארם צובא, שניקודו והטעמתו מיוחסים בקולופון לאהרן בן-אשר); הנ"ל, מבוא למסורה הטברנית, ירושלים תשל"ב, עמ' 112 ("חיבור זה, כנראה בן המאה העשירית").

33. ר': י' בן-צבי, מחקרים בכתר ארם צובא (בעריכת ח' רביץ), כחבי מפעל המקרא,

א, ירושלים תש"ך, עמ' ד.

ב) מחברנו מציין ל"יחיי בן דאוד אלמגרי צאחב כתאב אלמד ואללין" (כ"י לנינגראד, עמ' 17. ואינו נמצא בקיצור ובתרגומו), הוא ר' יהודה חיוג'³⁴, שכתב את "אותיות הנוח והמשך" בסביבי שנת 1000. הואיל וממשנתו של ר"י חיוג' קיבל רק את חידושו הגדול בדבר "הנח הרפה" (אלסאכן אללין) ולא את ההפכה (המשתלשלת ממנה) בדבר שלוש אותיות השורש בפעלים העלולים, קרוב ביותר להנחה, פי תורת חיוג' — שמיירה, ככל הידוע, לעבור מן המרפז הספרדי למזרח בסמוך לאחר מותו, בשנת 1010 לערך^{34א} — הייתה עדיין בזמנו ובמקומותיו של מחברנו בשלבי התאזרחותה הראשונים, וטרם נקלטה במלוא היקפה והשתמעויותיה הדקדוקיות.

עובדה זו יש בה כדי להצביע על זמן חיבורו המשוער של הדאיה אלקאר: הרבע הראשון של המאה האחת-עשרה.

ו. מבנה ותוכן. מבנה החיבור שקוף הוא; נושאם וסדרם של המאמרים (מקאלאת) שהחיבור נחלק להם נקבע על יסוד עקרון ה"צרכים" (אפתקאראת), המתפרש בפתיחת המאמר הראשון, שהיא פעין הקדמה תיאורטית לכל החיבור כולו: צורך האותיות, המתחברות זו לזו להרכיב מלה, אל התנועות, המבחינות בין הצורות השונות (שִׁמְר, שְׁמֹר, שְׁמֵר וכד'), וצורך האותיות והתנועות אל הטעמים, שבאמצעותם ניתן להבדיל בין צורות שוות פתיב וניקוד (הומוגרפים כגון: קוֹמִי אורי — ליום קוֹמִי). ובדברי המחבר³⁵: להודא געלת מקאלה אחרון מתקדמה פי אלאול ותנית במקאלה אלמלוך ותלת במקאלה אלאלחאן עלי תרתיב אלאפתקאר ואלחאגה (בכה"י עמ' 48-48ב).

נושאי המאמרים הם אפוא שלושה: המאמר על האותיות, המאמר על התנועות והמאמר על הטעמים³⁶. מקדים את גוף החיבור מבוא ארוך, שעיקרו מוקדש לכירור חשיבותן של ההגייה המדוקדקת ונעימת הטעמים האחידה בקריאת המקרא. אף נמסר בו, שקריאת הטברניים בתקופתו של המחבר היא היא קריאת א"י המקורית, המשתלשלת ויורדת עד עזרא הסופר בימי הבית³⁷. לפי שענייננו כאן באחד משערי חלק האותיות, הוא השער בדבר מקומות

34. כך הוא נקרא במקורות מן המזרח, ר': אלוני, "יהודה בן דוד ויהודה חיוג'", מנחה ליהודה (ס' היובל להרב יהודה ליב ולזוטניק), ירושלים תש"י, עמ' 68.

34א. עיין: J. Derenbourg, *Opusculs et traités* . . . , Paris 1880, p. XII; וכן: מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 14.

35. השוה: מחברת החיג'אן הערבית, עמ' 9.

36. כל מאמר מתחלק לשערים (באב) ופרקים (פצל).

37. לפי הסברו של המחבר בהקדמה (לוי, עמ' לד) נהייתה טבריה למרפז חיי האומה והיישוב היהודי בא"י, לאחר שהיהודים גורשו מירושלים עם פיבושה בידי מלכות אדום (הנוצרים).

החיתוך של האותיות, אציין גם לשאר הנושאים הנידונים בחלק הזה³⁸: התועלת בידיעת מקומות החיתוך של האותיות; התועלת בדגש ורפה; חיסור (אכתצאר) ה"א סופית; המרת אותיות (אבתדאל אלחרוף); חוק בג"ד כפ"ת דסמיכי לאוי"ה ומבטליו (פולל דיון במהות הדחק והאתי-מרחיק); סוגי הדיגוש, והדגש בלשון "בְּתִים"; ההגייה הפפולה של הרי"ש — מהותה ונסיבותיה; חלוקת השרשים לפי מספר אותיותיהם; הפרמוטאציה (תקליב = היפוך). מלים שונות הנובעות משורש ערטילאי מסוים פשמחליפים את סדר אותיותיו; הפיאור (תפכים)³⁹.

ז. מקורותיו. מן המדקדקים ובעלי המסורה שקדמו לו מזכיר מחבר ההוריות (בקטע כה"י שלפניי) בשמותיהם רק את בן-אשר ובן-נפתלי בעלי המסורה הטברנים ואת ר' יהודה חייג' המדקדק הספרדי. הראשונים נזכרים בהקשרים של חילופי קריאה⁴⁰ והאחרון — כמייסד תורת אותיות הנוח והמשך (אלא שבחיבור דנן נקלטה ממנו — כאמור⁴¹ — רק ההפכה שהאותיות א,ו,י נמשכות אחרי התנועות המכוונות להן).

מחברנו עודנו מחזיק בתורת השורש שלפיה רק האותיות המתקיימות בכל צורות המלה יסודיות הן, והיא השיטה שנקטו מנחם בן סרוק ודוד בן אברהם אלפאסי⁴², ופירש את השקפתו בפסקה הבאה: ואעלם אן אהל אללגה געלו [...] ללגה עלי ד אקסאם מן חרף ואחד אצלי מלל הָה ונחוה ומן חרפין מלל בָּה ונחוה ומן ג מלל שָׁמַר ונחוה ומן ד מלל כרבל (כ"י לנינגרד, עמ' 19א). קרוב ביותר להניח, שהפנינו "אהל אללגה" במובאה זאת מכיון לדוד בן אברהם אלפאסי, המדקדק הראשון שמצוי באגרונו ניסוח מפורש של שיטת חלוקת השרשים לארבע מחלקות, מאות שורש אחת ועד ארבע אותיות בשורש⁴³.

הפנינו "אהל אללגה" מופיע במקומות נוספים בחיבור (עמ' 18א x 2, עמ' 20א ועוד); כמו כן נזכרים בו: אלטבראניין (ב7, ב8 ועוד), אלקדוקיין (ב8, ב20א), כתב

38. כה"י הלנינגראדי, שתצלומי לפניי, חסר דפים מאמצעו של החיבור, הפולל את סופו של המאמר הראשון, כל המאמר השני ותחילת המאמר השלישי, וכן מסופו.

39. נושאים כגון פיאורי צורה, חיסורי צורה והמרות צורה יש לראותם פפרקי פונולוגיה ולא מורפולוגיה, שכן לפי גישת המחבר נקודת המוצא בהם היא האות הבודדת: הנוספת או המחוסרת או המוחלפת, ולא הצורות המפוארות או המקוצרות או המומרות. הוא הדין בסוגית מבנה השורש, שעיקר ההתבוננות בו הוא מבחינת מספר האותיות המרכיבות אותו ולא מבחינת היותו שורש שלם או עלול.

40. ר' לעיל סעיף ה (הפסקה העוסקת בזמנו של המחבר).

41. ר' שם.

42. בירור מעמיק של תפיסת השורש אצל מנחם (בזיקה לתורת חייג') הוצע לאחרונה במאמרו של ג' גולדנברג ב"לשונו", מד (תש"ס), עמ' 281–292 (ולעניין האמור: עמ' 285–288).

43. ג'אמע אלאלפאט, מהדורת ש"ז סקז, ח"א, ניו-האבן 1936, הקדמה עמ' 4–5. ועיין: נ' אלוני, האגרון לרב סעדיה גאון, מבוא, עמ' 46–47.

אללגויין (20א). בפרק הדין בפיאור מציין המחבר שלוש פעמים אל "מן תכלם פי אלחפכים" (20א, 20ב) והפונה, כנראה, לרב סעדיה גאון שדקדקו "כתאב פציח לגה אלעבראניין" (הקרוי גם כתב אללגה) כלול מאמר המוקדש לתפכים⁴⁴. כמקובל אצל הקדמונים, לא הופיר המחבר את כל המקורות ששימשו אותו, אבל העיון בחיבורו פותח פתח לסברה, שהוא קנה את משנתו הדקדוקית גם מפרקי הלשון שבס' יצירה, מקונטרסי דקדוק המסורה הנספחים למקראות, מן "המאמר על השוא" למחבר עלום שם ומ"דקדוקי הטעמים" לאהרן בן-אשר⁴⁵.

ח. השער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים. פרק זה הוא דוגמה אופיינית ומייצגת להפיר את נוהגו של מחבר הדאיה אלקאר בהרצאת העניינים ואת דרכו בעיצוב השקפותיו הבלשניות; אף הוא מלמד על ערפו של החיבור להפיר מצב ההגייה של העברית הטברנית בימיו של המחבר. כמפורסם, הניסיון הראשון בספרות העברית לנסח באופן שיטתי ושלם את חלוקת העיצורים לקבוצות ע"פ מקומות חיתוכם מצוי בחיבור השייך לתחומי הפילוסופיה והמיסטיקה, הוא ס' יצירה. משולבים בו בחיבור זה כמה ועניינים מתורת הלשון העברית, שהמחבר עושה בהם שימוש להגיונותיו הקוסמולוגיים והקוסמוגוניים⁴⁶. מקורו של רעיון החלוקה הנ"ל הוא בדקדוק ההודי הקדום ומבארו שאבו אלכליל אבן אחמד⁴⁷ בעל "כתאב אלעין" (מת בסוף המאה ה-8) ומחברו של ס' יצירה.

אשר לס' יצירה, דומה שאין לפי שעה הכרע אם הייתה זו שאילת מישרים⁴⁸ אם שאילת עקיפים, במיצועם של חכמי פרס ובבל (בתקופה קודמת ל"כתאב אלעין")⁴⁹ או באמצעות הפלשנות הערבית⁵⁰.

44. S. Skoss, Saadia Gaon, *The Earliest Heb. Grammarian*, 1955, pp. 7-11.

45. במבוא (לוי, עמ' לו) אומר המחבר: "פלהא אלונה וגירה צבטו שרוט אלאלחאן ווצעו ארכאב הדה אלעלם לה כתאב ותצאניפא". שמא מרומז כאן שמו הערבי של ס' דקה"ט?

46. רשימת מחקרים העוסקים בענייני תורת ההגה שבס' יצירה ר' אצל אלוני, עמ' 30 הע' 6. מאמרו של אלוני (ר' רשימת הקיצורים) מוקדש לשיטה האנאגרמטית בס"י.

47. עיין: היווד, עמ' 37-38; וילד, עמ' 37-40; אלוני, עמ' צא-צב.

48. פדעת א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים (פתיים, פרק ב), ירושלים תשי"ז, עמ' קפג-קפד; וכן: ריוול, עמ' 186 והע' 1 בסופה.

49. אלוני, טמירין, עמ' פט, צד. אף הוא מציין שם, פי אלכליל ובעל ס"י קיבלו בנפרד מתורת הלשון ההודית, ולא זה השפיע על זה.

50. נ' אלוני, הלשון העברית בימי הביניים (הרצאות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב), באר שבע תשל"ד, עמ' 13, 15. וזאת בהתאם לתפיסתו הפוללת, שלא היה קיים דקדוק עברי מדעי לפני תקופת ההשכלה הערבית ושלא נחקל בו שום כלל פונולוגי או מורפולוגי מן היונים או מן ההודים באופן ישיר. ועיין הנ"ל, סיני, לח (תשל"ד), עמ' מט למטה.

אשר להדאיה אלקאר: הזיקה הרעיונית, המתודולוגית והטרמינולוגית בינו לבין ס' יצירה מכאן ומקורות הפלשנות הערבית (הן אלכליל הן סיבויה⁵¹ תלמידו) מכאן היא בגדר דאי. ריחוק הזמן והמקום של חיבורנו מתורת הלשון ההודית מקרב את ההנחה, שהיסודות העיוניים מתורה זו נתקבלו בו אל-נכון דרך המקורות היהודים והערכים ולא מתוך השפעה ישירה של היהודים על מחברו.

אלא שלמחשבה הפונולוגית השאולה חִבְרוּ התבוננות פונטית דקה ושיקול דעת פלשני עצמי כדי להעמיד דיון מקורי של סוגית חיתוך העיצורים — בניסוח מדעי, מדויק ומפורט יותר מהניסוח הראשון, שנעשה בידי בעל ספר יצירה כ-250 שנים קודם⁵² לכתיבת הדאיה אלקאר. ומפל מקום, מהגדרותיו החיתוכיות של חיבורנו אנו למדים יותר מאשר כל מקור ספרותי אחר בימה"ב על הפקת העיצורים במסורת המבטא של טבריה.

מתוך הפרק המתפרסם להלן נעלה עתה ברשימה מרופזת את חידושי שיטתו הפונולוגית של מחבר ההוריות בפלשנות העברית של ימה"ב:

(א) מושג ה"כאציה" של האות (בטקסט ש' 15-16, 25, 32-40, והע' 19).
(ב) המונח "מחל" (ש' 1 ועוד, והע' 1, 3) וההבחנה בין "מחל" שהוא "אצל" לבין פזה שהוא "פרע" (ש' 60-64, והע' 58).

(ג) קביעת שישה מקומות חיתוך לעיצורים בעברית (ש' 65).
(ד) סידורם של מקומות החיתוך מפנים הלוע ולמעלה ועד לשפתיים בחוץ (ש' 3 והע' 3, 9).

(ה) העמדת מקום חיתוך נפרד של ג, כ הרפות, בניגוד אל ד, ת הרפות מכאן ו-ב ו-פ הרפות מכאן, הקובעות רק אופן חיתוך שונה מאחיותיהן הדגושות בתחומי אותיות מקום חיתוך (ש' 58-59, 70-72, 89-90 והע' 56, 67).

(ו) הסבר חיתוכי לשניות המבטא של ב, ד, פ, ת במונחים של אופן ועצמת החסימה (ש' 69-70, 86-88, הע' 23).

(ז) הגדרת חיתוכן של דטלנ"ת (ש' 68 והע' 64) ומקום החיתוך של ד, ת הרפות-החוככות (ש' 69 הע' 65).

(ח) הכללת הרי"ש בקבוצת החיתוך של גיכ"ק (ש' 66 הע' 60, 69) והגדרתה של קבוצה זו (שם, והע' 57).

51. מת בשנת 793 ויש אומרים שבשנת 809; בעל "אלפתאב", והוא הדקדוק הערבי הראשון והחשוב ביותר, המציע תיאור שלם ומפורט של מבנה מבני הלשון הערבית ומלותיה ושל מערכת צליליה. תיאור הפקת האותיות הערביות של סיבויה מיוסד בעיקרו על ה-received pronunciation של הערבית בת זמנו, והוא המבטא שהיה מקיים בדיבור התרבותי מכאן ובקריאה הדקלומית של הקוראן והשירה הקדומה מכאן. עיין: H. Blanc, in: To Honor R. Jakobson, The Hague 1967, Vol I, p. 295.

52. להשערות השונות אשר לזמנו של ס"י ראה: ג' אלון, "צונץ, קראוס ושלוש שונים משנתם בספר יצירה", סיני, לח (תשל"ד), עמ' מב-ג.

ט) ההסבר למהותה של האל"ף הדגושה במקרא (ש' 44–54. והע' 51).
 י) ההסבר לטיבו של המפיק בזה"א לעומת טיבו של הדגש (ש' 14–18, 24–40. והע' 33).

יא) ההסבר לאי־הדגשתן של הגרוניות (ש' 20–33, 40–42. והע' 10, 22).
 יב) מושג ה"אעחמאד" (ש' 19, 23. והע' 21, 24).

ט. ת י א ו ר כ ת ב - ה י ד . הפרק על מקומות החיתוך של האותיות נדפס כאן ע"פ הנוסח הארוך של **הדאיה אלקאר** שבכ"י הספרייה הציבורית בלנינגראד, מס' 2390 מן האסופה השנייה של פירקוביץ. לפניי היה צילומי במיקרו־פילם שברשות המחלקה לתצלומי כתבי־יד עבריים בבית הספרים הלאומי, ירושלים⁵³.
 כה"י הוא בן 51 דפים. העמודים כוללים 21–24 שורות. הלשון היא ערבית־יהודית. הכתב חצי מרובע מזרחי.

האותיות העבריות שיש בהן נקודות מבחינות הן: ג = ג, ט = ט, צ = צ, ז = ז. ת"א מרבוסה הועתקה לעתים רחוקות: ה.

פנגד ל הערבית נמצא לעתים פ (בדגש), למשל: שאפל דלך (ב8) תפלך (10א) מלים בודדות מנוקדות ניקוד ערבי (סימני תנועות ודגש): יסמא (ב9), באלקֶה (10ב) ועוד.

מחויץ לקטע המועתק במאמר זה מצאתי גם:
 תנוין הבא עם א' האקוואטיבוס: עלמא (ב6), אצולא (ב8) ועוד.
 מדה: הלא (18ב).

מובאות מן המקרא ומלות הדגמה עבריות מנוקדות לעתים ניקוד עברי מלא או חלקי; הניקוד הוא טברני אך משקף מבטא בבלי: תַּךְֶה (ב9) ועוד.
 כתב־היד הועתק כאן כצורתו. בהעתקה הוספתי נקודות מבחינות לאותיות האלה: ת = ת, ט = ט, ד = ד, כ = כ.
 בתרגום הוספתי ניקוד ופיסוק כנדרש, וציינתי למראי מקומות.

53. הריני מודה לפרופ' מלאכי בית־אריה, לשעבר מנהל המחלקה לתצלומי כת"י עבריים, על הרשות שניתנה לי להכפילו ולעשות בו שימוש.

רשימת קיצורי ספרות (למבוא ולהערות הטקסט)

אפן סינא = مخارج الحروف یا أسباب حدوث الحروف
לאפן סינא, מהד' נאתל זאנלרי, טהרן.

(תרגום לאנגלית: K.I. Semaan, *Arabic Phonetics*, Lahore 1963)

אוקונור = J.D. O'Connor, *Phonetics*, Penguin Books 1973

אלוני = נ' אלוני, "השיטה האנאגרמטית של המילונות העברית בספר יצירה", בתוך:
טמירין — מקורות ומחקרים בקבלה ובחסידות (עורך: י' וינשטוק), א,
ירושלים, תשל"ב, עמ' סג-ק.

אלן = W.S. Allen, *Phonetics in Ancient India*, Oxford 1953

באכר = W. Bacher, *Die Anfänge der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1895

בלוך וטרגר = B. Bloch and G.L. Trager, *Outline of Linguistic Analysis*,
Baltimor 1942

בנדויד = א' בנדויד, "חילופי בן-אשר ובן-נפתלי", בית מקרא, ג (תשי"ח), עמ'
19-1.

בלנק = H. Blanc, The Fronting of Semitic g and the qāl-gāl Dialect Split in
Arabic, in: *Proceedings of the International Conference on Semitic
Studies*, Jerusalem 1969, pp. 7-37

בראפמן = M. Bravmann, *Materialien und Untersuchungen zu den phonetischen
Lehren der Araber*, Göttingen 1934

דקדוקי הטעמים = ספר דקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר, מהדורת בער ושטראק,
לייפציג 1879.

דרנבוירג = Sibawaihi — *Le Livre de Sibawaihi*, Texte arabe publié par H. Derenbourg, II, Paris 1889

הורית הקורא = ספר הורית הקורא (תרגום מכתצר הדאיה אלקאר), כ"י אוקספורד
1465.

הייווד = J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960

הפנר = R-M. S. Heffner, *General Phonetics*, Madison 1952

וילד = S. Wild, *Das Kitab Al-'ain und die arabische Lexikographie*,
Wiesbaden 1965

ויקס = W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the So-Called
Poetical Books*, Oxford 1881

אלכליל = אלכליל אפן אחמד, כתאב אלעין (מצוטט ע"פ: וילד, עמ' 92-93).
גוטהייל = ראה: מר אליה מצובא.

גרינלד = ר' ס"י, ספר יצירה.

- P. Ladefoged, *Preliminaries to Linguistic Phonetics*, Chicago = **לדפוגד**
1971
- K. Levy, *Zur Masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936 = **לוי**
Petit Grammaire Hébraïque, = **מחברת החיג'אן הערבית, מחה"ת הערבית**
Texte arabe publié par A. Neubauer, Leipzig 1891
- מורג** = ש' מורג, "מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים
ארמיים שטבעו", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 49-77.
- מר אליה מצובא**, = *A Treatise on Syriac Grammar by Mari Elia of Šōbhā*,
ed. R.J.H. Gottheil, Leipzig 1886
- סגל** = מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח.
- סיבוייה** = כתאב סיבוייה, ראה: דרנבורג.
- K.I. Semaan, *Linguistics in the Middle Ages – Phonetics Studies* = **סמאן**
in Early Islam, Leiden 1968
- ס"י, ספר יצירה** = מהדורה ביקורתית של ספר יצירה, ההדיר א' גרינולד, ת"א 1971.
- פולרס** = K. Vollers, "The System of Arabic Sounds as based upon
Sibaweih and Ibn Ya'ish", in: *Transactions of the 9th International
Congress of Orientalists*, Vol. II, London 1892
- פירוש רס"ג לס"י** = רב סעדיה גאון, תפסיר כתאב אלמבאדי.
מהדורת מ' למברט, פאריז 1891 (עם תרגום לצרפתית).
מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב (עם תרגום לעברית).
- קנטינו** = J. Cantineau, *Etudes de linguistique Arabe*, Paris 1960
- קפלן** = H.M. Kaplan, *Anatomy and Physiology of Speech*, 2nd edition,
McGraw-Hill Book Company 1971
- ריוול** = E.J. Revell, "The Diacritical Dots and the Development of the
Arabic Alphabet", *JSS*, Vol. 20(1975), pp. 178-190
- הרקמה** = ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח, מהד' מ' וילנסקי,
ירושלים תשכ"ד.
- שאדי** = P.A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, Leiden 1911

[illegible]

חדאידה אלקאר

כ"י לנינגראד, אוסף פירקוביץ השני, מס' 2390, עמ' 9ב

המקור ותרגומו

[9א]

- 1 באב פי מח <א> ל¹ אחרוף אעלם
 אן אלקבלה² תגי כמסה אקסאם³ פי כמסה מחאל⁴
 והי אהחע, גיזרק, דטלנת, זסעש, בזמף,
 אהחע מחלהא מחל ואחד⁵ והו אלחלקום⁶ ואצל
 5 אללסאן⁷ ויסמונה אלטבראניין עקר הלשון²⁷ ובית
 הבליעה⁸ והו אול מחל פי אלפם⁹ ולדלך צארת אכף
 אחרוף¹⁰ מגמועה או מפתרקה ומעני אלכפה¹¹

1. מחל משמש בתור מונח לציין אזור חיתוך של קבוצת הגאים המיוצגים באותיות; במינוח של אלכליל "ח"י" (וילד, עמ' 31 הע' 22). אף יש לו חיבורנו הוראה מצומצמת: נקודת חיתוך של עיצור בתחומי אחד האזורים. מבחינת ההשקפה המקורית שברקעו הריהו קרוב יותר למונח "מוצע" מאשר למונח "מכרג" — שני מונחים השגורים בלשוננו של סנבויה (להבדל ביניהם ר' שאדי, עמ' 5). בהורית הקורא תורגם בלשון שכן: השקנה, שכנם (ובלשון חניה לגבי התנועות). במחאה"ת הערבית: "מחאלהא אעני מכארג'הא" (מהד' נויבאור, עמ' 16). בס' יצירה: "מקום" (גרינולד, עמ' 19). על סמך נוסח המכתצר הגהתי בפנים מחאל (לשון רבים) תחת מחל (לשון יחיד).
2. מלה עברית. מקבילותיה בערבית: אלאחר, תקלד, ראוייה — וכולן מצויות בס' הרקמה לריב"ג.
3. ההליך היחיד הנחשב בדקדוק העברי של ימה"ב פגורם להפקת העיצורים הוא ההליך הארטיקולאטורי, המקושר בפעולת הלשון, השיניים והשפתיים, שעל פן העיצורים מתמיינים למחלקות (קבוצות חיתוך) בהתאם לכלי הדיבור המחתכים אותם או המעורבים בחיתוכם. הפעילות החיתוכית הנדרשת לכל העיצורים מתבצעת — לפי השקפת המחבר רידן — בחללים הסופרגלואטאליים, היינו בלוע ובפה ובשפתיים.
4. בס"י: "קבועות בפה בחמישה מקומות" ורס"ג בפירושו לס"י מסביר שהתפלגות האותיות לחמש קבוצות עשויה לפי "מואצע מקאטעהא פי אלפם" (מהד' קאפח, עמ' קי"א), ז"א מקומות החיתוך של האותיות בתוך הפה.
5. מנחם בן סרוק במחברתו (מהד' פיליפאווסקי, עמ' 6) וריב"ג (הרקמה, עמ' 6) אומרים, שפתחים הגרון מאותרות נקודות מוצא שונות. עיין: סגל, עמ' 123.
6. אבן סינא (מהד' כאנלרי, עמ' 11) מבחין בין אלחנ'רה (= larynx) לבין אלחלקום (= Rachenhöhle בתרגומו של בראפמן, עמ' 118 למטה). המונח השגור בדקדוק העברי (והעברי שבערבית) לציין מקום המוצא של ה"גרוניות" הוא "חלק" (= גרון במובנו הרחב, (Kehle, throat) ר': שאדי, 19, 70 הע' 43; פולרס, 140; בראפמן, 3. אף הוא נחלק, בדקדוק של סיבויה (דרנבורג, עמ' 453 ש' 4-5), לשניים: "אקצא אלחלק" הוא ה-larinx (ובו נחנכות המזה, ה, א-ā) ו"אוסט אלחלק" (המוצא של ע, ח); עיין: קנטינו, 73, 74, 76.
7. שורש הלשון, root of tongue, הוא חלקו האחורי ביותר של הדורסום הנמצא בלוע (ביתר דיוק בלוע הפומי, oral pharynx) ומשמש, למעשה, כדופן הקדמית שלו. ר':

[א9]

- 1 שער בדבר מקומות-חיתוך האותיות. דע
שהמסורת קובעת חמש מחלקות בחמישה מקומות
הן: "אחה"ע, גיכר"ק, דטלנ"ת, זסצ"ש, בומ"פ.
אחה"ע מקום חיתוך הוא מקום אחד והריהו הלוע ושורש
5 הלשון וקוראים לו הטברנים עיקר הלשון ובית
הבליעה, והוא מקום החיתוך הראשון בפה, ומשום כך הן הקלות
שבאותיות, פולן יחד או כל אחת בנפרד; ומובן הקלות

קפלן, 365; הפנר, 28–29. הדקדוק הערבי אינו מכיר בהשתתפות הלשון בחיתוך עיצורי הגרון. "עקדת אללסאן" במינוחו של אלכליל מתפרש אמנם (בראפמן, עמ' 2 ריילד, עמ' 33) כציון לשורש הלשון, אך הוא משמש בחיתוך של ק רכ. אף בדקדוק ההודי שורש הלשון הוא המחחק את הקבוצה הוילונית, ר': אלן, עמ' 51. בס' יצירה: "א, ה, ח, ע משתמשות בסוף הלשון ובבית הבליעה" (גרינולד, 19), ובעקבותיו, בודאי, בדקדוק הסורי, בחיבורו של מר אליה מצובא: "מן גגרתא ועקרה דלשנא נפקן" (גוטהייל, עמ' 1).

7. מונח זה לא ידוע לפי שעה מפתחי הפלשנות הטברנית, מחוץ לחיבור שלפנינו.
8. מונח זה, כציון לכלי דיבור, נמצא בס' דקדוקי הטעמים, מהד' בו"ש: "כי הם [= א,ה,ח,ע] ננאמים ויוצאים בבית הבליעה ובחך" (סעיף 6, עמ' 7. ור' גם סעיף 5 עמ' 6. סעיף 6 עמ' 6). לדעת הומל (Untersuchungen zur hebräischen Lautlehre, לייפציג 1917, עמ' 53 הע' 2) הוא הלוע; באכר, 24. סבור שהוא הגרון, וסגל, 109, קובע שהוא פיסוי הגרון (אפיגלוטיס). בהקשר לבליעת מוזן כבר נזכר מונח זה במשנה והוראתו, בודאי, לוע. ר' במילון ערוך השלם (ח"ב, עמ' סג) ובאוצר לשון התלמודים והמדרשים ליעקב לוי (ח"א, עמ' 237).
9. לפי שיטת מחברנו מסודרים מקומות החיתוך לאור עיקרון פונטי: מפנימיות הפה (קרוב למקור זרם האויר) ולמעלה והחוצה, החל בלוע וכלה בשפתיים. זהו אופן הסידור המקובל בדקדוק ההודי (אלן, עמ' 48) ובדקדוק הערבי (פולרס, 140–141; הייוד, עמ' 35; יילד, עמ' 39; קנטינו, עמ' 19–20), ועייין: ריוול, עמ' 182, 185–186; אלוני, עמ' צ, צב. בס"י סידור קבוצות החיתוך למקומותיהם קבוע ע"פ סדר האותיות באלף-בית, עייין: סגל, עמ' 100; ריוול, עמ' 185 הע' 2; באכר, עמ' 21. ועוד יוער, כי באלף-בית הסנסקריטי מכאן ובמילון של אלכליל "פתאב אלעין" מכאן מופיעות האותיות בסדר המושתת על הסידור הנ"ל של מקומות החיתוך. עייין: ל' קופף, לשוננו, לד (תש"ל), 112–113; ש' מורג, מולד, חוב' 227 (תשל"א), עמ' 280; הייוד, עמ' 37.

10. הואיל ובמקום החיתוך הראשון נמנעת פעילות פיזיולוגית הנגדרת בהמשך הדברים, בשורות 21–23, לא ייתכן להכפיד בדגש את העיצורים המחזכים בו, ולכן הם נחשבים לקלים שבעיצורים.

11. לשון כף וניגודו לשון חקל לציון האות הבתל-ידגושה והאות הדגושה נמצאים בדקדוק הערבי, ר': וילנסקי, הרקמה, ח"ב, עמ' תרכד (ה"ח לעמ' קסב הע' 2); ל' קופף, מחקרים במילונאות ערבית ועברית, י"ם תשל"ו, עמ' פג-פה. לשונות אלה משמשים בדקדוק העברי להבחין בין אות פשוטה לאות כפולה מכאן, ובין המימוש החוכך של אותיות בגדכפ"ת לבין מימושן הסותם מכאן, ולכן, כל אות המסומנת בדגש נחשבת "כבדה".

- פיהא הו אן לא ידכלהא דגש בחה¹² וקד קיל אן
 אלדגש ידכל¹³ פי אלאלף פי מואצע מכצוצה מן אלמקרא¹⁴
 10 והו ארבעה ויביאו לו את המנחה, ויביאו לנו
 כדי אלהינו, ממשובותיכם תביאו, ושפו עצמותיו
 לא ראו, וטאביין אלכלאם פיה פי גואב מן עארץ¹⁵
 בה ואלחית ואלעין פלא ידכלהא דגש¹⁶ לא בוגה ולא
 בסבב ואלהא קד ידכלה בטן אלטאן אנה דגש
 15 ולס דלך כמא טן לאן אלדגש יתקל¹¹ אחרף ואלרפי
 ירכיה¹⁷ כק גג קד כרג טעם¹⁸ אחרף פי אלדגש ואלרפי
 למעני כאציתה¹⁹ ואלדגש ידכל פי אחרף פי אול
 אלכלאם ואלוצט ואלאכר ואלהא מא היא חאלה²⁰ לאנה
 פי מחל לא יצח פיה אלחקל לאן אלחקל ללאעת[מאד]²¹
 20 יפעל פי אלמחל פיהקל דלך אחרף²¹, ועקר הלשון
 [ב9] ובית הבליעה מא המא מחל יגוז פיה אלטבק או
 אלצם או מא מאתל דלך²² כאלשפתין²³ אלתי יצח אן

12. השוה: דקה"ט, עמ' 6 ש' 20 ואילך, ועיין: באכר, עמ' 30.
 13. מחברנו משתמש בפועל דכל (ש' 13, 46) ודכל פי (ש' 17) וכן בשם אדכאל (ש'
 49) בתור מונח דקדוקי להורות על הצטרפות הדגש לאות.
 14. והם מנויים במסורה, כגון במ"ג שבמקראות גדולות לויק' כג, יז. והשוה: דקה"ט,
 סעיף 5 עמ' 5; הרקמה, עמ' רנו. ועיין: מילון פני' ידה, ח"א, עמ' 3 והע' 2; ייבין, בתוך
 ספר ליונשטאם, ירושלים תשל"ח, עמ' 223-227. ועיין גם במנחת שי לבר' מג, כו.
 15. ר' להלן ש' 42 ואילך.
 16. השוה: עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית, מהד' נ' אלוני, לשוננו
 לד (תשל"ל), עמ' 100 ש' 24; מחברת מנחם בן סרוק, עמ' 6 (טור שמאל, למעלה).
 17. המונח ארכא=רפה נמצא אצל רס"ג. ראה בספרו של סקוז על רס"ג המדקדק (הע'
 44 למבואי), עמ' 18.
 18. מלה עברית, שהוראתה כאן נתייחדה לעניין האיכות העיצורית שאדם חש בפיו
 כשהוא הוגה את האות, ור' להלן ש' 27.
 19. התכונה הפונטית המייחדת את האות היא הכאציה שלה, היינו ההגה המיוצג באות.
 ההגה z הוא, דרך משל, הכאציה של האות זי"ן. המושג הזה מתפרש בהרחבה במבואו של
 המחבר לחלק הראשון של החיבור. בעיבודו של בעל מחברת התיג'אן הערבית מתימן מוגדרת
 הכאציה ע"ד פך: וכאציה אחרוף הו מתל קולך א,ב,ג. . . לאנך אדא קלת "אלף" בג'מלתהא
 פכרג'ת מן תלאתה מכארג' לאנהא תלאתה חרוף: אלאלף מן אחרוף אלחלקיה ואללמד מן
 אחרוף אללסאניה ואלפי מן אחרוף אלשפייה. . . והכדא ג'מיע אחרוף, אלאצל פיהא הו
 אלכאציה ובאקי אחרוף זואיד לתתמים אכראג' אחרף במפרדה (מהד' נויבאור, עמ' 8).
 והשוה להלן עמ' 79-83. תרגמתי כאציה בשם המקראי סגולה ובהוראה שספג בימה"ב
 בהשפעת **عقبة** הערבית (או **عامة**), היינו: תכונה מיוחדת (במשהו או במישהו),
 מאפיין.

- בהן הוא שלא בא בהן דגש כלל. וכבר נאמר פי הדגש בא באל"ף במקומות מיוחדים במקרא, היינו ארבעה: וְנִבְיָאוּ לוֹ את המנחה (בר' מג, כו) וְנִבְיָאוּ לְנוּ פִיד אֱלֹהֵינוּ (עז' ח, יח) ממשבותיכם וְנִבְיָאוּ (ויק' כג, טז) ושפו עצמותיו לא רָאוּ (איוב לג, כא), ואבאר את הדיבור בו (בדגש האל"ף) בתשובה למי שטען
- בו. והח"ת והע"ן, הנה לא בא בהן דגש בשום פנים ואופן. והה"א, פעמים שבא בה (הדגש): יחשוב החושב שהוא דגש ואין זה כמו שסבר, שכן הדגש מכפיד את האות והרפה מרפה אותה, כאמרו גַּם נִהְיָה טַעַם האות בדיגושה ובריפוייה, כלומר סגולתה. והדגש בא באות בראש המלים ובאמצע ובסוף, והה"א אין זה מצבה שכן היא במקום חיתוך שלא ייכון בו הפוכד, מפני שהפוכד הוא לשם הסמיכה (במבטא),
- פועל במקום החיתוך ומחזק את האות הזאת; ועיקר הלשון ובית הבליעה אין הם מקום חיתוך שאפשריים בו הסגירה או הפיוץ או מה שדומה לזה, כמו השפתיים אשר ייתכן
-
20. כלומר, אין אלו הנסיבות לחלות ה"דגש" בה"א.
 21. "אעתמאד" בתרגום מילולי: הישענות על, היסמכות זה על זה. מעיקרא, במסורת הדקדוקית שבתחומי הלשון הערבית, מכון המונח הזה להפקת הגה ע"י מגע החל במקום מסוים בפה בין שני כלי דיבור (חותך נע וחותר יציב) ושחוצאחו מחסם מלא או חלקי. עיין: בלנק, המאמר הנזכר בהע' 51 למבוא, עמ' 298 הע' 12. בלשונו של מחברנו משמש המונח הזה לציין את הייצוב ותימכת המבטא של ההגה המחותר במקום מסוים, וקרוב הוא לשימוש אצל אפן ג'נאח. ר' יונה מסביר ע"י ה"סמיכה" במבטא את סיבת הדגשים "שאינם מן העניין", כלומר דגישת אותיות שאינה לצורך, כגון הדגש שבצורות מנהו (תה' סח, כד), חדלו (שמ"א ב, ה), הרעימה (שם א, ו), ומוסיף שאין זה מנהג הנוהג ב"כל אות שהמבטא בהקלה קשה עליהם" (הרקמה, עמ' רנו ש' 25, וראה גם: עד ש' 1, רנה ש' 9, רנו ש' 15-21).
 22. "הדיגוש "תומך" באות, היינו מקנה לעיצור היגוי מיוצב ומחוזק.
 22. ולפי שאין אפשרות לסגירה או פיוץ בבית הבליעה, לא ייתכן לחזק ע"י הדיגוש את מבטאן של האותיות המופקות שם. כמו בתורת הלשון של ס' יצירה, וכנגד מה שידוע מן הפלשנות הערבית מפאן ומס' דקה"ט ומן הדקדוק היהודי בספרד מפאן, מפיר בעל הדאיה אלקאר בחלקה של הלשון בחיתוך א,ה,ח,ע. קשה לנו לעמוד פיוס על פונת הקדמונים, פיצד נתבצעה לדעתם פעולת החיתוך בלוע; מפל מקום, העובדה שמחברנו מפרש שמקום חיתוכן של האותיות הנ"ל לא ייתכן בו "אלטבק או אלצם" — עובדה זו פותחת פתח לסברה, שיצירת ההגאים בלוע נתרחשה לדעתו ע"י הנעת שורש הלשון בחלל הלוע. עם זאת אפשר, שאין לנו כאן עניין עם שיתוף שורש הלשון בכלי מחתך. יש מקום לשער שבית הבליעה ושורש הלשון באים להגדיר מושג פיזיולוגי-ארטיקולאטורי אחד: הלוע (ששורש הלשון משמש לו, לפי הבנתו, כעין דופן קדמי). אחיזה להשערה זו מצאתי בדברי יוסף הקוסטנדיני

- [חט]בקא ויעתמד עליהא²⁴ ויסמע מנהא גי וגי
 עלי מא ידכר מן בעד²⁵ ואנמא יגי פי אואכר אלכלאם²⁶
 פקט פיה נקטה פתצה²⁷ כאציתה²⁸, ותבינה²⁹ פי
 מא לא יטהר חרפה וגדופה אלדין מא כרג ללהא
 טעאם בל כרג בכרוג אלאלף³⁰ אלדי הוא מכאלף לבקיה
 אלחרוף אלדי יצח פיה(מ)א אלדגש³¹ כאלכאף ואלפא
 אלדי עלי חאלחין פי אלנטק³² לא בד מן אללפט פי כאציה
 אלחרף³³ ואלהא לא ילפט בה פי אכר אללפט אלא
 אן יכון פיה נקטה פלא יסמא הדא דגש בל טהור³⁴
 אלי תרי אנה אדא חצל פיה אלנקטה פי אכר
 אלכלמה כק אקה, מחציתה וקד יכון פי וצט
 אלכלאם מן גיר הדא אלנקטה וילפט בה עלי מא
 ילפט בה ופיה אלנקטה³⁵ כק תהקרו לי מהבלים
 ותהראל³⁶ פקד באן לך אן הדא טהור לא דגש
 לאן אלדגש הוא תשדיר יחצל פי אלחרף³⁷ בעד³⁸ אלנקט

(עדת דבורים, כ"י לנינגראד, אוסף פירקוביץ ב', מס' 161, עמ' 40ב) על היוצרות הקול:
 "תחילת הקול היא מן הלב ויעלה הרוח אל הריאה ויכנס בקני הריאה . . . ומאותם הקנים
 יכנס בגרון ויצא מראשו שהוא שורש הלשון ובית הבליעה". ובכן: ראש הגרון = שורש
 הלשון ובית הבליעה; ואין ראש הגרון אלא הלוע.

23. "אלטבק", ההידוק או ההסגר, כולל — לגבי פעולת השפתיים — שני אופני
 חיתוך: הסגר חזק (טבק בקוה, ר' להלן ש' 86), כלומר מחסם, והסגר קל (טבק ברפק וכפה, ר'
 להלן ש' 87), דהיינו הצרה. באופן האחד מחותכות ב, פ הסתמות, ובאופן השני — ב, פ
 החתכות. "אלצם", הפיוץ או קמיצת השפתיים, הוא האופן, שמבוצע בו חיתוכה של
 התנועה השפתית שורק/קיבוץ (תיאור חיתוכה של תנועה זו במכתצר: "מחל אלשורק הו
 אלשפתין מצמומתין כאלצפיר". ע"פ קטע גניזה מספריית קמפרידג'). אפן-סינא מכנה את
 הביצוע הסותם "חבס תאם" ואת הביצוע החוכך של העיצורים "חבס גיר תאם" (ר' במהד'
 כאלגרי, עמ' 38–42).

24. ר"ל: השפתיים הן מקום חיתוך שמתאפשר בו הסגר, אשר על כן עשויה להתמשש
 בו הסמיכה במבטא, שפירושה המעשי הוא חיוקיה של האות בדגש (בין דגש קל בין דגש
 חזק).

25. ר' להלן ש' 84 ואילך.

26. ריבוי קיבוצי מן פלמה=מלה. ר': ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ח"א,

עמ' 124. פתיב כלאם תחת כלם מופיע בחיבורנו גם בשורות 18, 34.

27. חילופי צ/ט ידועים בכתיבה הערבית-היהודית של ימה"ב, ר': בלאו, דקדוק
 הערבית היהודית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 39. לשון טהר=ראה משמש הרבה בדקדוקי ימה"ב
 כמזכיר לאות שהיא הגייה, ר': בן-חיים, שם, עמ' 184 הע' 4. בהקשר לה"א מופקת השוה:
 הרקמה, עמ' ריו ש' 23.

28. המפיק עושה את הה"א הסופית נראית במבטא, אשר על פן תכונתה הסגולית של
 האות ה"א, היינו [h], באה לידי מימוש בהגייה.

לסגור אותן ולהיסמך עליהן, ומושמע מהן בית וְבֵית
 כפי שיוזכר לקמן; אלא רק תבוא בה, בסופי המלים
 בלבד, נקודה המראה במבטא את סגולתה, והיא מבדילה אותה 25
 ממה שאינו נהגה: חֶרֶפָה וְגִדּוּפָה (יחז' ה, טו) אשר בהן לא נהגתה הה"א
 בהיגוי מוחש אלא יצאה ביציאת האל"ף, המנוגדת לשאר
 האותיות, שייפון בהן הדגש כמו הפ"ף והפ"א,
 אשר להן שני מצבים בדיבור, ובלתי נמנע שלא לבטא את סגולת
 האות; והה"א לא יבטאו אותה בסוף המלה אלא 30
 אם תהיה בה נקודה, ולכן לא תקרא זאת דגש אלא מפיק;
 הלא תראה, כי כאשר נמצאת בה הנקודה בסוף
 המלה כפתיב אָקָה (יהוש' ז, ז) מְחֻצֵּתָה (ויק' ו, יג); וייתכן שתהיה (הה"א)
 באמצע

המלים מבלי הנקודה הזאת ויבטאוה כשם
 שמבטאים אותה כשהנקודה בה כאמרך תִּקְרֹוּ לִי (איוב יט, ג) מְהֻלָּלִים 35
 (ירמ' כג, טז)
 וההראל (יחז' מג, טו); וכבר התחור לך שזהו מפיק לא דגש;
 שכן הדגש הוא חיוזק החל באות — חוץ מהניקוד —

29. ז"א את הה"א המופקת.

30. ה"א סופית שאינה מופקת כמוה כאל"ף בסוף תיבה, שהיא תמיד נח נעלם.

31. היחס בין ה"א מופקת לבין ה"א סופית שאינה מופקת שונה, מבחינה פונטית, מן
 היחס שבין דגש לרפה באותיות שהדיגוש חל בהן, והמחבר בא לבאר את מהות ההבדל הנ"ל
 להלן ש' 29 ואילך.

32. כלומר: שני אופני היגוי.

33. שיעור המשפט: אותיות בגדכפ"ת ממומשות בהגייה בין שהן בדגש בין שלא, מה
 שאין פן הה"א ההגוייה פעיצור בסוף תיבה רק כשבא עמה המפיק; וזה עיקר ההבדל בתפיסתו
 של המחבר בין נקודת הדגש לנקודת המפיק, שהדגש עושה הבדל פונטי בכאציה של הגה אחד,
 ואילו המפיק מבדיל בין הכאציה של האות ($h =$) לבין היעדר היגוי עיצורי של האות ($=$ ה')
 נחה נעלמת).

34. שימוש בלשון טהר לעניין היראות הה"א בהגייה ידוע (ר' לעיל הע' 27), אך לא
 מופר לי מקור העושה שימוש במונח טהור = מפיק או הפקה (ר' ש' 39 לקמן).

35. ז"א: ה"א מצעית נחה בשוא (נח נראה במינוחו של ר"י חיוג') הגוייה כה"א סופית
 מופקת.

36. לפי הניקוד בספרינו אין כאן מקום לדוגמה זו.

37. השווה דברי החיבור המיוחס לעלי בן יהודה הנזיר: ואנמא דגש הו תאכיד ותשדיד
 [= ובאמת דגש הוא חיוזק ודיגוש] ר': אלוני, לשוננו, לר, עמ' 102 ש' 35–36.

38. "לבעד" בהוראת חוץ, זולת, ר' הרקמה, עמ' יח 15, ועיין בהערות הנוספות של
 וילנסקי, ח"ב, עמ' תקטז. והפונה: הדיגוש, כמו ההנעה ע"י התנועה, חל בהגה עצמו. עם זאת,
 תרגומי למעלה והפונה המוצעת כאן ניתנים בהיסוס.

- בכאציתה כק³⁹ מלך מלך, הראך הראיתם פבאן
 בולך אן אלנקטה פי אלהא אנמא הי לטהור
 אלכאציה לא לתתקיל⁴⁰ פחצל מן הדה אלגמלה אן
 הדה אלד חרוף לא תתקל בתה למא כאנת אול
 מחל⁴¹ יתצות⁴² מנה אלכלאם, פאן קיל אוליס קד
 אלדגש פי בעץ אלחרוף אלד חרוף הדה אלמחל והו
 [10א] אלאלף פי אלארבע מואצע⁴³ אלתי דכרתהא אנפא⁴⁴
 45 פקד כסר⁴⁵ מא דכרתה מן אן הדה אלמחל
 לא ידכל חרופה דגש קיל אן הדה אלארבע
 מואצע אדה תאמל אלדגש אלמדכור פי אלאלף
 ירי אנה לא בדגש מן חית אן אלמתכלם מתכלף⁴⁶
 לאדכאל אללתקיל פיה והו לא יתקל⁴⁷, אלי תרי
 50 כיף יגי אללתקיל פי אלבי⁴⁸ ואלכאף וגירהמא
 בגיר תפלף⁴⁹ ויקע אלתשדיד מוקעה⁵⁰ וליס כדלך
 אלאלף ו[א]ן תאמל דלך פי תתקיל אלאלף עלם אנה
 לא יתקל ואנמא אלמתכלם כאנה יכרגה מן גיב⁵¹
 מכאלפא למא יצח פיה אלדגש מן סאיר אלחרוף
 55 וקיל אן אלעלה פי סקוט אללתקיל ען חרוף
 הדה אלמחל לאנה אול אלמחאל וכל מא צעד מן
 מחל אלי מחל יתקל, ואלמחל אלתאני מן מחאל
 אלחרוף יסמע⁵² מנה ג ך אלמרפיין⁵³ והו תלל

39. הדוגמאות המובאות בשורה 38, לבד אולי מן הדוגמה האחרונה, אינן מחזורות לי ואיני יודע פיצד להלום אותן לאמור בש' 37, וצ"ע.
 40. לאחר שהמחבר כבר קבע שהמפיק אינו פדגש הקל, אף הוא קובע שאינו פדגש החזק.

41. השוה: דקה"ט, סעיף 6 עמ' 7.

42. מונח נרדף עם "סמע מן" השכיח יותר (ר') להלן שורות 58, 67, 69 ועוד) ועניין שניהם השמעת קולות הדיבור. אבל אין לדוק מהשימוש בהם שהמחבר פוין לאפקט השמעי של ההגאים; את המציאות הפיזיולוגית אפשר לתאר לאו דוקא במונחים של חיתוך אלא גם במונחים של שמיעה, שהרי לא רחוק להניח שהמדקדים הראשונים השתיתו את המחקר הפונטי הן על הבחנות שבראייה הן על השמיעה. למשמעות "צות" בדקדוק הערבי, שממנו נגזר המונח שלפנינו, ר': שאדי, עמ' 6; בראפמן, עמ' 5; בלנק, 13 (והספרות המצוינת שם בהע' 20).

43. ר' לעיל ש' 9.

44. ר' אלוני, לשוננו לד (תש"ל), עמ' 100 הע' 130.

45. השוה לשון ריב"ג: פלא יכסר אלכאב = אינו שובר השער, פלומר אינו מבטל את הפלל (הרקמה, עמ' ק ש' 8).

- בסגולתה כמו מלך, מלוך, הראך, הַרְאִיתָם (שמ"א י, כד), וכבר התפרר
 בכך שהנקודה בה"א אינה אלא לגלות במבטא את
 סגולת האות, לא להכפדה. ונובע מן הכלל הזה 40
 שארבע האותיות האלה אינן מוכפדות כלל מפיון שהן
 מקום החיתוך הראשון שיוצא ממנו קול הדיבור. ואם אמרו: וכי לא ייתכן
 הדגש באחת האותיות מבין ארבע האותיות של מקום החיתוך הזה, היינו
 האל"ף בארבעה פסוקים אשר הזכרתיים בראש (הפרק),
 ולכן כבר בטל מה שהזכרתינו כי מקום החיתוך הזה 45
 לא בא דגש באותיות שלו — אמור שארבעת
 הפסוקים האלה, אם יחקור בדגש הנזכר אשר באל"ף
 יראה שהיא אינה בדגש מאחר שהדובר מכריח את עצמו
 להחיל בה את הכובד, אבל היא לא תוכבד. הלוא הנך רואה
 פיצד קורה הכובד בבית"ת ובפ"ף וזולתן 50
 בלא מאמץ ובא הדיגוש במקומו, ולא כך
 האל"ף, ואם תשקול זאת בדבר כובד האל"ף תדע שהיא
 לא תוכבד, רק הדובר כאילו הוא שולף אותה מן השרוול (?),
 בניגוד למה שייפון בו הדגש אצל שאר האותיות.
 ונאמר, שהסיבה להשמטת הכובד באותיות של 55
 מקום החיתוך הזה היא מפני שהוא תחילת מקומות החיתוך, וכל מה שעולים
 במקום החיתוך — יוכבד. והמקום השני ממקומות החיתוך של
 האותיות נשמעים ממנו ג, כ הרפויז, והוא שלישי

-
46. ואפשר גם לתרגם: מקבל על עצמו או עושה עצמו כאילו או מתאמץ — וההקשר
 סובלם.
 47. בעל הדאיה אלקאר סבור אפוא שאין הצדקה דקדוקית למנהג הדוברים להדגיש
 את האלף בארבעת הפסוקים; אבל לא פירש לנו מה מהותו של סימן הדגש באל"פין הנ"ל.
 48. כך שמה של האות בית"ת בפי הטברנים. השוה: אלזני, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 11
 הע' 14; ור' במבואי, הע' 21.
 49. תרגום חלופי: העמדת פנים.
 50. היינו: במקום שיש כובד בא הדגש לציינו; באחה"ע אין כובד, לפיכך הנקודה אינה
 דגש.
 51. סיפוס סוגית הדגש הפא באל"ף: הדגש הזה, הנמצא בארבעה מקומות במקרא,
 אינו לדיגוש האל"ף, דהיינו שאינו מציין להכפדתה ולחזיון מבטאה. האל"ף כמו שאר
 רעוהיה לקבוצת החיתוך אינה ראויה להידגש. הקוראים כופים עצמם להדגיש את האל"ף
 במקומות הנ"ל האיל וכך קיבלו על עצמם, אבל זהו מאמץ מלאכותי והעמדת פנים.
 52. ר' הע' 42 לעיל.
 53. כאן אחד מחידושי משנתו הפונולוגית של מחבר הדאיה אלקאר.

- אללסאן ממא ילי אלחלקום⁵⁴ קדאם אלחנך⁵⁵ והיא
 60 אלמחל⁵⁶ לים הו אלמצל פי אלחקיקה בל יגרי
 מגראה לאן מתי צאר אלגמאל ואלכאף מדגושה
 כאן מחלהמא וסט אללסאן בערצה⁵⁷
 פאצול אלמחאל כמסה ותלת אללסאן אלדי הו
 מחל אלחרפין אלמרפיין אעני ג' הו פר[ע]⁵⁸
 65 פגמלה אלמחאל סתה כמסה אצול ון[אחד]
 [10ב] פרע פוסט אללסאן מחל ללכמסה חרוף⁵⁹ והי ג'זכך⁶⁰
 ואלמחל אלתאלת יסמע <מנה> כמסה חרוף והי
 ד'טלת⁶¹ והו טרף אללסאן⁶² מע לחם אלסנאן⁶³,

54. נ"ל שהכונה היא לחלק האחורי של גב הלשון (= back of tongue), המונח מול הקמרוניים הפארינגופאלאטליים במצר שבין הפה ללוע (הקרוי fauces. ר': קפלן, 298; הפנר, 31–30).

55. הוא החך במובנו הרחב, הכולל את החך הקשה ואת החך הרך (הוילון), אלא שהאיתור המדויק בו נעשה ע"פ חלק הלשון הפעיל שממולו. ועיין בלנק, עמ' 17 הע' 40 לגבי המונח אלחנך אלאעלי אצל סיבויה.

56. המחבר מתאר כאן אפוא ביצוע פוסטגלוארי של ג, כ הרפות-החוככות, היינו [ʁ]. זהו, כנראה, מימושן של ʁ ו-ç הערכיות, המנויות בכלל אותיות הגרוץ, שמקום חיתוכן מוגדר בידי סיבויה: ואדנאהא מכרג'א מן אלפס (דרנבורג, עמ' 453 ש' 5. ר': שאדי, עמ' 71 הע' 48), ר"ל מקום מוצאן בגרון הוא הקרוב ביותר אל חלל הפה. ניסוח זה מדגיש את מיקומן האחורי ביחס ל-ç, שאף היא מחותכת באחורי הוילון (ר' בלנק, עמ' 17).

57. הגדרה זו מכוננת לחלקו האמצעי של גוף הלשון המונח בפה, הוא החלק המשתרע בין תלת אללסאן (לעיל ש' 59) לבין טרף אללסאן (להלן ש' 68), ואפשר שהוא חלק מצומצם יותר מצידו הקדמי. "אמצע הלשון" נמצא, בערך, פגד הענבל והוילון וחלקו האחורי של החך הקשה, והוא מחתר עיצורים ענבליים (R, r = אחורית, ור' לקמן הע' 60), פרינלואריים (k, g) ופוסטפלאטאליים (=j). האזור האחורי של החך הקשה נקרא לעתים גם האזור המדיופלאטאלי, ולפיכך אפשר לתאר את היו"ד כעיצור מדיופלאטאלי (ר': הפנר, עמ' 37, 124). מתיאור הפקת האותיות אצל סיבויה אנו למדים, שמקבילותיהן הערביות של האותיות העבריות גיכ"ק נחתכים ע"ד כך: ç = עיצור פוסטגלוארי (מבלי יכולת להכריע אם הוא ענבלי בממש), ç = עיצור וילוני ç, ç = עיצורים מדיופלאטאליים. עי' בלנק, 16–17.

איתור שונה במקצת מציע קנטינו, עמ' 57, 62–63, 64, 67. בדקדוק ההודי מוגדר חיתוכה של הקבוצה החפית במגע הנוצר בין אמצע הלשון לבין החך, ראה: אלן, עמ' 52.

58. מילולית: ענף וסעיף, ובהשאלה לדקדוק: תולדה, צורה מסתעפת או נגזרת מצורת היסוד ("אצל"), וכאן: דבר משני. מקום החיתוך של ג, כ הרפות נחשב "פרע" הואיל ובגדכפ"ת הרפות נתפסות בשיטתו של מחברנו פאותיות המיתוספות על כ"ב אותיות היסוד, וז"ל: וינצאף עלי אלאצול... סתה חרוף והי בג'זכ כלת (בכה"י עמ' 8).

59. הואיל והמחבר קובע את מקום החיתוך ע"י הגדרת החותך הפעיל — הואיל וכך מתקבצים לשיטתו בקבוצת חיתוך אחת 5 עיצורים, שלפי תפיסתנו הארטיקולטורית ראויים

הלשון התוכף ללוע, אל מול החיך;

60 והמקום הזה אין הוא לאמתו של דבר (מקום חיתוך) ראשי אלא נהג

פמנהגו, שכן כאשר הגימ"ל והפ"ף נעשות דגושות,

מקום חיתוכן הוא אמצע הלשון ברוחבה.

והמקומות הראשיים הם חמישה, ואילו שליש הלשון שהוא

מקום החיתוך של האותיות הרפות, כלומר ג 5, הוא משני,

65 וסך מקומות החיתוך הוא שישה: חמישה ראשיים ואחד

משני. ואמצע הלשון הוא מקום החיתוך של חמש אותיות והן גיכר"ק.

ומקום החיתוך השלישי — מושמעות ממנו חמש אותיות והן

טלנ"ת, והריהו קצה הלשון עם בשר השיניים,

להתחלק בשלושה מקומות חיתוך שונים (ר' הע' 57 למעלה). בדקדוק של מר אליה מצובא

מתוארות ג,כ, פנחתכות "במצעת לשנא ובשמי חכא" (מהד' גוטהייל, עמ' ג. תרגום אנגלי

בעמ' 26). לשיטתו של אלכליל בחמשת העיצורים הללו ר': בראפמן, 47-48; וילד, 32-33,

93. לשיטת סיבוייה ר': שאדי, 19; פולרס, 140; סמאן, 41-42, ואכמ"ל. לפי בעל ס"י נחתכות

גיכ"ק "על שליש הלשון" (גריןולד, 19); אך הוא אינו מבחין בין ג,כ דגושות לרפויזות.

60. חיבורנו הוא המקור הדקדוקי היחיד בספרות העברית הפולל את הרי"ש בקבוצה

המכונה ברגיל "חפית" (אפילו מעבדה התימני של מחה"ת הערבית פולל את הר', פמקובל —

וכנראה בהשפעת ס"י או ס' הרקמה — עם "אותיות השיניים", היינו וסצר"ש). הכללה זו יש

בה משום עדות מפלי ראשון לטיבה הפונטי של הר' הטברנית, שפיצוצה היסודי היה אחורי (ר'

ענבלית, דורסאלית) ולא קדמי (ר' לשונית, אפיקאלית). סוגית ההגייה הפפולה של הר' תידון

בהרחבה במאמר שיתפרסם בכתב-עת זה.

61. קבוצת עיצורים זו מכונה "אלחרוף אללסאניה" (מחה"ת הערבית) ובעברית

"אותיות הלשון" (הרקמה, צחות לראב"ע, מכלול לרד"ק ועוד).

62. הוא apex, הקצה הדק והצר של הלשון המכוון לעבר המשטח הפנימי של

השיניים הקדמיות העליונות והמחתך את ההגאים הקריים חוד-לשוניים. אצל סיבוייה

(דרנבורג, 453) משמש מונח זה ג"כ בהקשר לחיתוך ד,ט,ל,ג,ת. (אבל הללו אינם כלולים

במוצא אחד) ומתפרש: חוד הלשון (שאדי, 19-20; פולרס, 140; בראפמן, 3). גם בדקדוק

ההודי הקדום נחשב חוד הלשון כמחתך את הקבוצה הדנטאלית (אלן, עמ' 56).

63. בשר השיניים הוא החניכיים. המונח הקרוב לו בדקדוק הערבי הוא "אצול

אלתנאיא", ומשממש בו סיבוייה (דרנבורג, עמ' 453 ש' 13) כציון לנקודת החיתוך של

העיצורים ט,ד,ת (עייין: פולרס, 140; שאדי, 19; בראפמן, 68). ריב"ג הולך בהגדרתו לשלושת

העיצורים האלה בעקבות סיבוייה: "מקצה הלשון כשהוא נוגע בשרשי השניים המשנים"

(הרקמה, עמ' לו), אך הוא מדייק לומר: "אע"פ שמוצאם מקצה הלשון ושרשי המשנים

כמוצא הלמד והנוח והרש, הקצה ההוא אינו הדוק הלשון [= סופה החד (שם, לו ש' 18)] אך

למעלה מהדוק מעט" (הרקמה, לח), כלומר: להב הלשון (ר': בראפמן, עמ' 69) מחתך את

ט,ד,ת בצד חוד הלשון מחתך את ל,ג,ר — ובכולם מקום החיתוך הוא אחד. בס"י נמסר רק

החותר הנע: "ד ט ל נ ה בראש הלשון משתמשות עם הקול" (גריןולד, 19); נוסח שונה ורחוק

בנוסחת ס"י שבפירוש רס"ג: "על חצי הלשון" (למברט, 74).

פאן אלצקת⁶⁴ ברפק סמעת מנה(א) ד ת אלמרפין⁶⁵

70 ואן אלצקת בקוה⁶⁶ סמעת מנה ד ת אלמרדגושין

והוא מכאלף ללמחל אלב אלדי אנקסם אלי

מחלין ענר אלדגש ואלרפה והמא תלת אללסאן

ווסטה ואלדאל ואלתו לים המא כדלך בל מחלהמא

לא יתגיייר לא פי אלדגש ולא פי אלרפי ואנמא

75 אלדגש לאלאלצאק באלקוה ואלרפי באלכפֿה⁶⁷

ואלמחל אלראבע הו אן אלאסנאן⁶⁸ יסמע מנה

ד חרופ⁶⁹ והי זסצש⁷⁰ והוא אלמחל לא ינקסם

פיה אלחרף אלי כפה ותקל מתל אלמחאל

אלדי תקדמתה ואעלם אנך אדא לפטת

80 בשין פקד לפטת בג חרופ מן תלת מחאל

מתגאירה⁷¹ פאלשין מן אלאסנאן ואליוד מן

64. הגדרת דטלנ"ת מתארת חיתוך הנוצר במגע של חוד הלשון עם השטח הצר של

החניכיים, שעל כן הם צריכים להיחשב מבחינה חיתוכית כהגאי החניכיים (= gingival. ר':

הפנר, עמ' 37, 129). הביצוע הגינגיוואלי של העיצורים האלה מתמצא בין הביצוע המכתשי

לבין הביצוע השני שלהם, אבל — פידוע — ההבחנה ביניהם קשה למדאי (לדפוגד, עמ' 37).

65. ובכן, לא חוככים בין-שיניים אלא חוככים פוסטדנטאליים (להבחנה ר': בלוך

וטרגר, עמ' 14; אוקונור, עמ' 45). וביתר דיוק היגוי גינגיוואלי, כאשר חוד הלשון בא במגע

קל ורפה עם החניכיים וורם האויר נדחק ביניהם (ר': הפנר, עמ' 158). החיתוך האמור של ד,ת

הרפות-החוככות מקביל לנמסר אצל אלכליל (וילד, 92) לגבי ז, ב. הערביות: הללו מכוונות

"לתוויה" = gingival sounds (פולרס, 133), Zahnfleischlaute (בראפמן, 3, 74), שכן

מוצאן מן "אלליתא" = Zahnfleisch, בשר השיניים (ר': H.L. Fleischer Kleinere

Schriften, I/1, p. 6). ועיין גם קנטינו, עמ' 41 (למונח הנ"ל אצל אלומלשרי).

66. ההצמדה בכוח — כמו הסגירה בכוח האמורה בשפתיים (להלן ש' 86) — פירושה

אופן חיתוך במסתם. המחבר שונה את דבריו בש' 75 להלן.

67. שיעור המשפט: ד,ת ברפיון אינן קובעות מקום חיתוך לעצמו, השונה ממקום

החיתוך של ד,ת הדגושות, כדרך שנוהגות ג,כ ברפיון ובדיגוש; אלא שעיקר ההבדל בין ד,ת

לבין ד,ת הוא באופן החיתוך.

68. בדקדוק הערבי מופרדת ה-ש מן ז,ס,צ לעניין מקום החיתוך — אך לגבי פולן יש

התייחסות לחלק הלשון הפעיל בחיתוכו, ואכמ"ל. ר': וילד, עמ' 32, 93; פליישר, בספר הנוצר

בהע' 65, עמ' 5; בראפמן, עמ' 3, 71 (אצל אלכליל). דרנבורג, עמ' 453 ש' 8-7, 13; שאדי,

עמ' 19-20; קנטינו, עמ' 47; סמאן, עמ' 42 (אצל סיבויה). לפי שמדקדקי ערב ראו בפעולת

הלשון עיקר, לא נתנו דעתם לתנועתן של השיניים או למצבן (ר' הע' 70 להלן). להגדרת ס"י:

"i ō ŷ ū ſ בין שניים ובלשון ישן" (גרינולד, עמ' 19) עיין: בראפמן, עמ' 3; סגל, עמ' 100.

69. כאמור בהע' 60 למעלה, כל המדקדקים היהודים פוללים, בעקבות ס' יצירה (סוף

הע' 68), את הר' בקבוצת "אותיות השיניים", לבד מבעל הדאיה אלקאר. הסבר פונטי

- והנה אם אתה מצמיד בעדינות יישמעו ממנו ד, ת הרפות
 70 ואם תצמיד בכוח יישמעו ממו' ד, ת הדגושות,
 זה בניגוד למקום החיתוך השני שנחלק
 לשני מקומות, אשר לדגש ולרפה, והם שליש הלשון
 ואמצעיתה. והדל'ת והתי"ו אין שתיהן כך, אלא שמקום חיתוכן
 אינו משתנה לא בדגש ולא ברפה, רק זאת
 75 שבדגש ההצמדה היא בכוח, ואילו ברפה — בקלות.
 והמקום הרביעי הוא השיניים, נשמעות ממנו
 ארבע אותיות והן וסצ"ש; והמקום הזה אין נחלקות
 בו האותיות לקלות וכבדות כמו מקומות החיתוך
 הקודמים להם. ודע, אם ביטאת
 80 שי"ן — ביטאת שלוש אותיות משלושה מקומות חיתוך
 נבדלים: הש' מן השיניים והי' מן

לשיתופה של הר' עם אותיות השריקה וסצ"ש בקבוצת חיתוך אחת מוצע ע"י סגל, עמ' 30-31, 100. המדקדק הסורי מר אליה מצובא (גוטהייל, עמ' 26) אף הוא מפריד את הרי"ש מקבוצת החיתוך של ו,ס,צ,ש — אך היא אינה כלולה אצלו בקבוצה החפית (עס,ג,כ.ק. ר' בהע' 59), אלא עומדת לעצמה. ארבע השורקות מוגדרות בדקדוקו ע"ד כך: "וארבע עם רוחא נפקן, ומתקרינ משרקניא" (גוטהייל, עמ' ה. תרגום לאנגלית, עמ' 26).

70. הגדרתן של ארבע אותיות אלה כאותיות השיניים אינה מכוונת למה שלפי תפיסתנו החיתוכית נחשב חיתוך דנטאלי (לא במובנו הצר ולא במובנו הרחב, ר': הפנר, 37, 129; לדפוגד, 37). הכללת וסצ"ש בקבוצת חיתוך אחת והגדרת מקום חיתוכן ב"שיניים" מלמדת שניתנה הדעת בעיקר לפעילות חיתוכית בוזמנית (coarticulation) או משנית המתלווה לפעולת החותך העיקרי, והיא היא שקבעה לקבוצה זו את ייחודה הפיזיולוגי (הפונטיקה המודרנית מתייחסת לחיתוך המשני במידה שהוא משפיע על איכות ההגה המופק בחיתוך העיקרי וכשמצבם של פלי הדיבור, שאינם מעורבים ישירות בהפקת ההגה, אינו פאסיבי או ניטראלי. ר': בלוך וטרגר, 29-30; לדפוגד, 59-66). בקבוצת העיצורים שלפנינו תנועתן של השיניים התחתונות אל עבר השיניים העליונות והתייצבותן בקו ישר אלה מול אלה — פעילות זו, הבולטת לעין, היא המתלווה בוזמנית לחיתוך העיקרי, המתבצע ע"י חוד הלשון או להבה, ושממנו מתעלם המדקדק דידן. בלשון שמא ניתן עוד להציע, שהחיתוך המשני של השיניים זוכה להיות נגדר לא רק בגלל הפעילות הפיזיולוגית הנראית לעין אלא גם בגלל האפקט השמעית הקשור בהשתתפות השיניים, שעל פן ארבעת העיצורים הללו דומים מבחינה שמעית ונחשבים כשורקים (sibilants), היינו שבהגייתם נשמעת שריקת השיניים. תכונת השריקות היא גם, כמובן, המפרידה ביניהם לבין ד,ת הרפות החוככות (עיין: אוקנור, עמ' 139, 141; לדפוגד, עמ' 56-57). ועוד יוער, כי ריב"ג — בעקבות המדקדקים הערבים, כגון סיבויה (דרנבורג, 470 ש' 10-11) קורא רק לאותיות ו,ס,צ בשם "אותיות השריקה" (הרקמה, עמ' לו).

[וסט] אללסאן בערצ'ה ואלנון מן טרף אללסאן
 ולחם אלסנאן פאדא דקת⁷¹ אלחרף פימחלה
 אנמא דקת מנה כאציתה⁷², ואלמחל אלה
 85 הו אלשפתין מחל ארבע חרוף⁷³ בומף⁷⁴ פאן
 אטב[קת] אלשפתין בקוה סמע מנהמא

[a11] ב פ אלמדגושין ואן אטבקתהמא ברפק וכפה
 סמעת מנהמא ב ו ף אלמרפיין⁷⁵ פקד צאר
 הדא אלמחל מתל מחל דטלנז אלדי יסמע
 90 מנה [חר]פיין מדגושין וחרפיין מרפיין⁷⁶

71. מילולית: טעמק; וכאן בהשאלה: לחוש בפה את חיתוך ההגה המיוצג באות. יש מקום לקשר לשון טעימה האמור כאן (ובשורה 84) עם המונח טעם (ש' 16), טעאם (ש' 27) — וראה הע' 18 לעיל. והשוו בדברי ר"י חיוג' לביטוי סכון טהאר בין אלחט (המקור הערבי, מהד' יסטרוב, עמ' 8) = נוח נראה ונטעם (תרגום ר"מ הכהן ג'יקטילה, מהד' נוט, עמ' 6) ובדברי ר"י אפן ג'נאח לביטוי אל"ף מוחשת (= מחסוסה), היינו מורגשת או נשמעת במבטא, פגון האל"ף שבמלת פאטר (הרקמה, עמ' לו).
 72. ר' הע' 19 למעלן.

73. הגדרת ס' יצירה מדברת על שיתוף הלשון בחיתוך השפתיות: "בומף משתמשות בין שפתים ובראש הלשון" (גרינולד, עמ' 19 ור': סגל, עמ' 99 הע' 3). פנגד פן מדגיש אלכליל: מכארג'הא (של: מ,ב,פ) מן מדרג'ה ואחדה בצות בין שפתין, לא עמלה ללסאן פי שיא מנהא" (וילד, עמ' 92, ע"פ נוסח כ"י IV של פתאב אלעין); אף הוא מחבר את "חרוף השפוייה" עם "חרוף הדליקה" (ר,ל,ג — המחיתכות בחוד הלשון) בקבוצת-על המכונה "חרוף אלדלק" (פליישר, שם, עמ' 8–10; וילד, עמ' 32–33); השווה: ס' הרקמה, עמ' לו. יש מי שסובר, שבהגדרת בעל ס"י המהדרת התפיסה הפונטית של אלכליל בדבר "אותיות הדליקה" (בראפמן, עמ' 29), אלא שצריך להניח, שבעל ס"י ייחס למונח הערבי דלאקה, הוראה של

אמצע הלשון ברוחבה והנ' מקצה הלשון
 ובשר השיניים. ואם אתה הוגה את האות במקום חיתוכה
 אמנם נהגית ממנה סגולתה. ומקום החיתוך החמישי
 הוא השפתיים, מקום ארבע אותיות בומ"פ; והנה אם
 85 אתה מהדק את השפתיים בכוח מושמעות מהן

[א11] ב, פ הדגושות, ואם תהדקן בעדינות וקלות
 יישמעו מהן ב ו-פ הרפות; ואמנם נהיה
 המקום הזה כמו מקום החיתוך של דטלנ"ת אשר נשמעות
 90 ממנו שתי אותיות דגושות ושתי אותיות רפות.

חוד הלשון (פדעתו של בראפמן). בעוד ההוראה המדויקת היא, פנראה, התנועה השוטפת והמהירה של הדיבור היוצאת לפועל ע"י חוד הלשון (באות ר,ל,ג) מפאן וע"י השפתיים (באותיות ב,מ,פ) מפאן; ועיי' הרקמה, עמ' לו הע' 11; וילד, עמ' 32 והע' 25 בסופה. ועוד יוער, כי סיפוייה מבחין בין ההיגוי הדו-שפתי של האותיות ב,מ,ו לבין ההיגוי השפתי-שיני של פ (בראפמן, 75-76; סמאן, 42; קנטינו, עמ' 27-28).

74. ממקום אחר בחיבורנו אנו שומעים שהו"ו שבפי אנשי א"י הייתה הגוייה בנסיבות מסוימות כבי"ת רפה ולא כ"חצי תנועה" [w], וז"ל המחבר: אן כל ואו פי אכר כלמה יכרן עלי ראי אלשאמיין בבא מרפי (בכה"י עמ' 16א). על הקריאה העיצורית של הו"ו בא"י יש לנו עדויות גם ממקורות ספרותיים נוספים. ר': ייבין, פתר ארם צובא, עמ' 66. כמסתבר, היה מימושה התנועי של הו' הארצישראלית מקוים בהיותה הגה מעבר המצורף לפתח הגנוב (פגון רוץ, ההגוייה ruwah), בצורות מסוימות כגון פנה, בו הראויה לדגש חזק ובו החיבור; ר': א' בנרודי, תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 257-258.

75. פירוש ההגדרה כפשוטה מחייב להניח חיתוך דו-שפתי "טהור" של ב,פ הרפות, היינו [β] [φ], ושל הו' שפמותה כבי"ת רפה (ראה ההערה הקודמת); אבל גם אם במבטא הטברני כבר התגשמו ב,פ במבטאם השפתי-שיני, [f] v, עדיין יש מקום לנסות ולקיים את ההגדרה פניסוחה לאורו של ההסבר הבא: עיקר ההבדל בביצוע ב,פ כנגד ב,פ הו', לדידו של המחבר, במידת הידוקן של השפתיים, ואע"פ שהשפה העליונה באמת אינה אקטיבית בהגיית הצמד החוכך, הרי בעינה עומדת העובדה הפיזיולוגית שגם בחיתוכו מתהדקות השפתיים הידוק קל והן קפוצות. המדקדק מתעלם אפוא — בין ביודעין בין מהיעדר הפרה ארטיקולאטורית מדוקדקת — מהעובדה שההגאים [f], [v] נחתכים למעשה בין השיניים העליונות לשפה התחתונה, אשר על כן אינו קובע להם מקום חיתוך מיוחד, אלא מתארם במונחים של אופן חיתוך שונה (ר' הע' 23, לעיל).

76. השוה ש' 73-75 והע' 67.

לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו

ד. פתיב וקרי ו'טעים*

שיטות שונות הוצעו על ידי חכמים וחוקרים כדי להסביר את התופעה של קרי וכתיב. ידועה שיטת הרד"ק: הקרי והפתיב הם שתי נוסחות, שנמצאו לפני הסופרים. מתוך שלא יכלו להכריע ביניהן, קבעו את האחת בפתיב ואת חברתה בקרי. שיטות אחרות נאמרו מפי חוקרים שונים: נביא פאן סיפום קצר, שנעשה בידי ישראל ייבין בספרו "מבוא למסורה הטברנית"¹.

"הוצעו שיטות שונות להסברת מקורן של הערות פתיב וקרי, אך פולן אינן מניחות את הדעת ואינן מסבירות את כל הדוגמאות. שיטה אחת מניחה שהקרי אינו אלא הצעת תיקון שרירותית של בעלי המסורה, שרשמו את הצעותיהם בגיליון, פקרי. נגד השערה זו נאמר בעיקר הנימוק, שיש מקומות (אמנם נדירים ביותר), שבהם הקרי אינו עדיף מן הפתיב, ואף גרוע ממנו, כגון: הוצא (בר' ח, יז) — היצא קרי; מגדיל (שמ"ב כב, נא) — מגדול קרי. אחרים סבורים שהיה מעין כתב-יד מופתי ארכיטיפוס, והרשום בו נקבע בפתיב, ואילו הקרי הוא שינויי נוסחאות מכתב-יד אחרים. אחרים סבורים שהיו שניים או שלושה כתב-יד מופתיים והערות פתיב וקרי נוצרו על ידי השואת נוסחאותיהם; נוסח הטופס הנבחר או נוסח הרוב הוכנס לַפְּנִים, ונוסח הטופס השני, או המיעוט, נרשם בגיליון, פקרי. הצעה אקלקטית רואה בהערות אלו הצעות תיקון של בעלי המסורה על יסוד כתב-יד, ואין להכריע".

כל השיטות האלה אינן מניחות את הדעת. על פולן יש לשאול: חכמי המסורה — או הסופרים שלפניהם — הכריעו בלא ספק בין מאות ואלפים של נוסחים מתחלפים. כלום נבצר מהם לעמוד למניין — ולהכריע — באותם מקומות מועטים, שנותרו לפנינו כהבדלים של קרי וכתיב?

נציע פאן הצעה², שאולי יש בה פתרון פשוט. ההבדלים שבין קרי לכתיב אינם מייצגים נוסחים מתחלפים של הפתיב, קל וחומר שאין הם תיקונים שנעשו בנוסח

* חלק מדברים אלה נאמר בהרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים

תשמ"א.

1. הוצאת הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.

2. כבר הצעתי הצעה זו ב"דעות" מז, תשל"ח. ואני חוזר על הדברים פאן כדי להסביר על פיהם את המקומות, שיש בהם "פתיב וקרי" או "פתיב וטעים", שאיננו מופר כ"כתיב וקרי" על פי המסורה.

הפתיב. אלא כשם כן הם: הם מייצגים מסורות מתחלפות בין נוסח הפתיב לבין גרסת הקריאה!

וכך יש לתאר את השתלשלות המסורת שהביאה לידי יצירת הקרי והפתיב: נוסח המקרא נמסר לידי שני גורמים: לידי ציבור הסופרים, הפותחים אותו בספר, ולידי קהל הקוראים, הלומדים בו בבתי פנסיות ובבתי מדרשות. שני הגורמים האלה קשורים זה לזה בעקיפין: כי הקהל קורא מתוך הספר שנכתב בידי הסופר. אך אין בכך כדי ליצור קשר ישיר בין ציבור הקוראים לבין עדת הסופרים; ולפיכך גם מסורת הקוראים אינה זהה בהכרח עם מסורת הסופרים. כי הסופרים מעתיקים איש מפי איש על פי מנהגי הסופרים הנתיקים; ואם נמצאו ביניהם מחלוקות, יכריעו בינם לבין עצמם — על פי רוב הסופרים או על פי רוב הספרים או על פי הזרם המקובל כמוסמך בין הסופרים. וכעין זה — אך בלא קשר עם זה — נוהג גם ציבור הקוראים. כי התלמיד לומד מפי הרב את מסורת הקריאה; וקהל הלומדים שבבתי המדרשות מעביר מדור לדור את מנהגי הקוראים. ואם נמצאו ביניהם שינויי מסורות, יגברו זה על זה או ישפיעו זה על זה על פי רוב הקוראים או על פי המומחים שביניהם. קל לתאר בדרך זו, שמסורת הקריאה תתרחק לא-פעם מן המסורת הנתיקה של הסופרים. אפילו שומרים שני הצדדים על מנהגי אבותיהם — אי אפשר שלא תתגלה מחלוקת בתוך קהל הקוראים או בקרב הסופרים. מחלוקת זו תוכרע בדרך המקובלת — על פי רוב מניין או על פי חכמים מומחים. אך אין כל סיבה להניח, שההכרעה המתקבלת בין הקוראים תהיה זהה תמיד להכרעה של הסופרים.

חילופים אלה שבין סופרים לקוראים הועברו מדור לדור במסורת חיה ונתקבלו על ידי חכמי המסורה. אף הם הורו לשמור על שתי המסורות: הסופר יכתוב כמסורת הסופרים, והקורא יקרא כמסורת הקוראים³. הפתיב הכתוב בגוף המקרא מבטא את מסורת הסופרים; הקרי הרשום בגיליון מבטא את מסורת הקוראים⁴.

3. על פי זה תוסבר העובדה, שהקרי נראה בדרך כלל סביר יותר מן הפתיב: "טעויות" סופרים שכוחות מטעויות קוראים. על "טעויות" בנוסח המקרא ראה גם את מאמרי ב"דעות", שהוזכר בהערה 2.

ויש לציין עוד: מסתבר, שלא תמיד היה ניתוק גמור בין הקוראים לבין הסופרים. על פי זה תוסבר העובדה, שהפתיב נראה לפעמים סביר יותר מן הקרי; כגון: הוצא כ' ה'יצא קרי; כי הקוראים נהגו לקרוא ה'יצא, שהרי כך היה פתוב בספרים שלפניהם; ואילו הסופרים הכריעו לכתוב בספרים אחרים, שהיה פתוב בהם: הוצא.

4. לפעמים המחלוקת שבין מסורת הסופרים לבין מסורת הקוראים איננה מחלוקת של ממש; אלא כך היה נוסח הספר מלכתחילה: הסופר כתב על פי הפתיב, והקורא קרא על פי הקרי; כך: אתי פתיב — את קרי; ואולי גם: ישגלנה פתיב — ישקננה קרי. וכך אולי גם במקומות אחרים, שיש בהם הבדל בין פתיב לקרי: האפשרות קיימת תמיד, שהמסורת שבכתב הייתה שונה מלכתחילה מן המסורת שבעל פה. וכשם שפסוק אחד יכול להיות נמסר בשני נוסחים — אחד בתהלים ואחד בדברי הימים — כך יכול גם אותו פסוק עצמו להיות נמסר בשני נוסחים: אחד במסורת שבכתב ואחד במסורת שבעל פה. וראה גם "תפארת ישראל" למהר"ל מפראג פרק טו.

הבדל בין מסורת הסופרים לבין מסורת הקוראים ניכר לפעמים גם במקום שאין בו "קרי וכתוב" מופר. דוגמה לכך הוא ניקוד בן-אשר בדב' לא, כא: וְשִׁבְעָתִי. במאמר הקודם⁵ כבר הובעה ההשערה, ששתי מסורות היו מהלכות בפסוק הזה: מסורת הסופרים כתבה: "אל הארץ אשר נשבעתי", ואילו מסורת הקוראים קראה: "אל הארץ אשר נשבעתי לאבותיו". אך כאן לא נוצר כתיב וקרי של ממש; אלא ניצחה מסורת הסופרים, והקוראים קיבלו את הנוסח הפתוב בספרים. אף על פי כן לא שינו את מסורת הקריאה שבידיהם ביחס לעצם התיבות הפתובות. וכדרך שהיו קוראים לפנים "וְשִׁבְעָתִי לְאַבְתָּיו", פן המשיכו לקרוא "וְשִׁבְעָתִי" — אף על פי שהתיבה היא עתה בסוף הפסוק. והרי כאן פעין כתיב וקרי: וְשִׁבְעָתִי כתיב — וְשִׁבְעָתִי [לְאַבְתָּיו] קרי.

לפעמים המסורת המיוחדת של הקוראים אינה ניפרת אלא בטעמים בלבד. במקרים אלה נוצר אפוא פעין "כתיב וטעים", הדומה במשמעותו ל"כתיב וקרי". נביא כאן דוגמות אחדות לכך.

בש"א י, יט נמסרו שלושה נוסחים בכתב-היד העתיקים:
אל: וְתֹאמְרוּ לוֹ כִּי-מֶלֶךְ תִּשָּׁעַם עָלֵינוּ; ק: וְתֹאמְרוּ לוֹ; ש': וְתֹאמְרוּ לֵא.
הרי כאן מחלוקת כפולה: מחלוקת ביחס לכתיב — בין אלק לבין ש'; ומחלוקת ביחס להטעמה — בין אל לבין קש'. באל — וכן אולי גם בש' — הטעמים מתאימים לכתיב; ואילו בק יש סתירה ברורה בין הכתיב לבין הטעמים. שכן הכתיב של ק דורש את הטעמים של אל; ואילו הטעמים של ק מתאימים רק לכתיב של ש'. משום כך אפשר היה לומר, שיש בק פעין כתיב וטעים: וְתֹאמְרוּ לוֹ כתיב — וְתֹאמְרוּ לֵא טעים.

אולם הסבר זה איננו ניתן להיאמר. שכן קשה מאוד להניח, שהכתיב המתאים להטעמת ק ישתמר דוקא בש'. שהרי בדרך כלל הכתיב של ק הוא מדויק בהרבה מהכתיב של ש'. משום כך אין זה מתקבל על הדעת, שהכתיב המתאים להטעמת ק ישתכח בק עצמו — וישתמר רק בש'.

זאת ועוד: לאמיתו של דבר, הטעמת ק איננה מתאימה לא לכתיב אל ולא לכתיב ש'. שכן כתיב אל דורש להטעים: וְתֹאמְרוּ לוֹ; ואילו כתיב ש' דורש להטעים: וְתֹאמְרוּ לֵא; והשווה: וְיֹאמְרוּ לֵא כִּי בְרָחוּב גָּלִין (בר' יט, ב). וכך הוטעם באמת בפסוק המקביל שבראש הפרשה — בלא מחלוקת: וְיֹאמְרוּ לֵא כִּי אִם-מֶלֶךְ יִהְיֶה עָלֵינוּ (ש"א ח, יט). נמצא, שלא רק הטעמת ק, אלא גם הטעמת ש' איננה מובנת; ושוב אי-אפשר לתלות את הטעמת ק בהטעמה ובכתיב של ש'.

ונראה מכל זה, שהטעמת ק רומזת לנוסח שלישי של הפסוק הזה. נוסח זה נשתמר בתרגום יונתן; ואמרתו קדמויה לית אנחנא מתפרקין⁶ אליהן מלכא תמני

5. לשוננו תש"ס, פרק מ"ד.

6. בשני המקומות האחרים (ש"א ח, יט; יב, יב) תרגם יונתן; לא; ואילו כאן תרגם: לית

עלנא. מתרגום זה נראה, שיונתן קרא: וְתֹאמְרוּ לוֹ לֹא כִּי מֶלֶךְ תִּשָּׁשׁ עָלֵינוּ. וכעין זה נאמר גם בפסוק המקביל שבסוף הפרשה: וְתֹאמְרוּ לִי לֹא כִּי־מֶלֶךְ יִמְלֹךְ עָלֵינוּ (ש"א יב, יב). וכן תרגם יונתן שם: ואמרתן לי לא אלהיך מלכא ימלוך עלנא.

ועל פי זה יש להבין את נוסח ק. מסתבר, שנוסח זה משקף מחלוקת בין מסורת הסופרים לבין מסורת הקוראים. מסורת הקוראים קראה בנוסח יונתן: וְתֹאמְרוּ לוֹ לֹא; ואילו מסורת הסופרים השמיטה את "לא" וכתבה רק: וְתֹאמְרוּ לוֹ. בסופו של דבר קיבלו גם הקוראים את נוסח הסופרים. אף על פי כן לא שינו את מסורת הנגינה שהייתה שגורה על פיהם. לשעבר היו מנגנים שלושה טעמים בשלוש חיבות: וְתֹאמְרוּ לוֹ לֹא; עתה היו מנגנים את שלושת הטעמים האלה בשתי חיבות בלבד: וְתֹאמְרוּ לוֹ. והרי כאן פעין פתיב וטעים: וְתֹאמְרוּ לוֹ פתיב — וְתֹאמְרוּ לוֹ לֹא טעים.

אין ספק, שנוסח זה של ק הוא נוסח קדום; ואפשר, שהוא באמת הנוסח הראשון של המסורה הטברנית; ואילו שני הנוסחים האחרים — של אל מזה ושל ש' מזה — משקפים התפתחות מאוחרת יותר. והצד השווה שבשניהם, שנעשה בהם ניסיון לפשר בין הפתיב לבין הטעמים. במסורת אל התאימו הקוראים את הניגון לפתיב: וְתֹאמְרוּ לוֹ⁷; ואילו בש' התאים הסופר את הפתיב לניגון: וְתֹאמְרוּ לֹא. אלא שתקין זה של סופר ש' לא עלה יפה. כי הפתיב "המתוקן" של ש' דורש להטעים: וְתֹאמְרוּ לֹא. ואילו הטעמים המקובלים ביד ש' מתאימים רק לפתיב וְתֹאמְרוּ לוֹ לֹא.

הסתירה שתוארה כאן בין נוסח הפתיב של סופרי המסורה לבין הנוסח המשתקף בתרגום מצויה רק בפסוק הזה; ואילו בפסוק המקביל שבראש הפרשה (ח, יט) נוסח המסורה הוא בנוסח התרגום: וְתֹאמְרוּ לֹא כִּי־אִם־מֶלֶךְ יִהְיֶה עָלֵינוּ — ואמרו לא אלהיך מלכא יהי עלנא. משום כך גם טעמי הפסוק ההוא מתאימים לנוסח הפתיב, ואין שם מחלוקת בין הנקדנים; שהרי לא היו שם שני נוסחים, שיכלו ליצור סתירה בין הפתיב לבין ההטעמה.

בשיטה דומה יש לפרש גם את המחלוקת בדה"ב ז, ה:

אש': וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־זֶבַח הַבָּקָר עֶשְׂרִים וּשְׁנַיִם אֵילַף וְצֹאן מֵאָה וְעֶשְׂרִים אֵילַף; ל: אֶת־זֶבַח הַבָּקָר.

הטעמת אש' היא קשה; שהרי "זבח הבקר" איננו כולל את הצאן; ולפיכך ראוי היה להטעים: וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־זֶבַח הַבָּקָר. זאת ועוד: עצם המושג "זבח הבקר" אין לו חבר במקרא; כי אין "זבח" נסמך אלא לסוג הקרבן (זבח שלמים, זבח תודה) או

אנחנו מתפרקין. הבדל זה טעון הסבר; אך מסתבר, שאין הוא משקף הבדל בנוסח המקרא; אלא יונתן קרא בשלושת המקומות: "לא" בלבד — אך תרגם את התיבה בדרכים שונות. 7. אפשר להסביר את נוסח אל גם בדרך אחרת. אפשר, שגם הוא נוסח קדום של המסורה הטברנית. כי הקוראים קראו את וְתֹאמְרוּ לוֹ פהרגלם; והואיל ולא מצאו בספריהם את חיבת "לא", השמיטו אותה ואת הזקף הגדול שבה. ואפשר עוד, שנוסח אל יצא מחוגים, שלא הייתה בהם כל מחלוקת בין מסורת הסופרים לבין מסורת הקוראים.

למקריב הקרבן (זבח העם, זבח משפחה) או לזמן הקרבן (זבח הימים); אך אין דרכו של "זבח" להיות נסמך לסוג הבהמה; ולפיכך לא מצאנו במקום אחר לא "זבח בקר" ולא "זבח צאן". — בל ההטעמה היא כהלכה. אך לשון הפתוב איננו מתבאר יפה: חסרה ה ידיעה של זֶבֶח, ויתירה ה ידיעה של הַבָּקָר; ויעיד על כך וְצֹאן המקביל לו. משום כך נראה, שמקרא זה מתפרש כעין מקרא קצר, כאילו זה לשונו ואלו טעמיו: וַיִּזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־זֶבֶח הַשְּׁלָמִים בָּקָר . . . וְצֹאן . . . וכעין זה נאמר בפסוק המקביל (מ"א ח, סג): וַיִּזְבַּח שְׁלֹמֹה אֶת זֶבֶח הַשְּׁלָמִים אֲשֶׁר זָבַח לַיהוָה בָּקָר . . . וְצֹאן . . . אך מסיבות שאינן ידועות לנו השמיטה המסורה את תיבת "שלמים" והעבירה את ה ידיעה שבראשה אל תיבת "בקר" שלאחריה; ובמקום הַשְּׁלָמִים בָּקָר פתבה: הַבָּקָר.

ונראה, שנוסח זה היה מקובל בתחילה רק בין הסופרים בלבד; ואילו הקוראים היו נוהגים לקרוא על פי הנוסח שהוצע לעיל. והם שמרו על הניגון השגור בפיהם גם אחרי שקיבלו את נוסח הסופרים. לשעבר היו מנגנים אֶת־זֶבֶח הַשְּׁלָמִים; וכעין זה היו מנגנים גם עתה; אֶת־זֶבֶח הַבָּקָר; שהרי תיבת הַבָּקָר נמצאה בספריהם במקום תיבת הַשְּׁלָמִים השגורה על פיהם.

על פי זה יש להבין גם את נוסח ל. אין זה אלא ניסיון מאוחר יותר להתאים את הניגון לנוסח הפתיב. שהרי נוסח הכתיב יכול להתפרש רק כעין מקרא קצר: אֶת־זֶבֶח = אֶת־זֶבֶח הַשְּׁלָמִים. משום כך דין הוא, שהסגול שהיה ראוי להיות מוטעם בתיבת הַשְּׁלָמִים יוטעם עתה בתיבת אֶת־זֶבֶח⁸. והעובדה, שנוסח ל הוא תיקון מאוחר, ניכרת בל עצמו: נוסחו הראשון היה כנוסח אש¹, והוא תוקן רק לאחר מכן — אולי ביד שנייה⁹.

בשיטה זו אפשר לפרש טעמים חריגים גם במקום שאין בו מחלוקת נקדנים. כך, לדוגמה, בדה"ב יז, יא:

וּמִן־פְּלִשְׁתִּים מְבִיאִים לַיהוָה שְׁפָט מִנְחָה וְכֶסֶף מִשְׁאָה גַם הָעֲרִבָאִים מְבִיאִים לוֹ צֹאן אֵילִים שְׁבַעַת אֵלִפִּים וְשִׁבְעָה מֵאוֹת וַתִּשְׁלֹם שְׁבַעַת אֵלִפִּים וְשִׁבְעָה מֵאוֹת.

הזקף הגדול שלאחרי הפשטא — מְבִיאִים לוֹ צֹאן — הוא חריג, ואין לו חבר במקרא. ומסתבר, שהוא רומז לנוסח חיצוני או לנוסח סבירין, שהקדים כאן כלל לפרט: מְבִיאִים לוֹ מִנְחָה צֹאן אֵילִים . . . וַתִּשְׁלֹם . . . נוסח זה היה מקובל, כנראה, בחוגי הקוראים, והוא נוסח סבירין אמיתי; שהרי תיבת "גם" מתבארת בו כמשמעה:

8. נוסח ל יכול להתפרש גם בדרך אחרת. אפשר, שהוא דומה בעיקרון, לנוסח אש¹; אלא שהקוראים של אש¹ העבירו את הסגול מן "השלמים" אל "הבקר" שלאחרי; ואילו הקוראים של ל העבירו את הסגול מן "השלמים" אל "את־זבח" שלפניו.

9. סיוע מעניין לנוסח ל מצוי במסורה הקטנה של מקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ו: אֶת־זֶבֶח ל' בטעם; פירושה: זה המקום היחיד, שהביטוי "את זבח" מוטעם בו במפסיק; ואילו בשאר כל המקומות הוא מוטעם במשרת: ו' ז, כט; ש"א א, כא; ב, יט; יח' מו, כד; מ"א ח, סג. מסורה זו נמסרה במקראות גדולות, אף על פי שהנוסח דומה שם לנוסח אש¹.

מה הפלשתים מביאים "מנחה", אף הערביאים כן. ואילו בנוסח המסורה יש קושי. כי הפלשתים לא הביאו צאן, אלא "מנחה וכסף משא"; ולפיכך קשה לומר על הערביאים, ש"גם" הם הביאו צאן.

אולם מסורת הסופרים לא קיבלה את תיבת "מנחה", והקוראים קיבלו את הכרעת הסופרים. אף על פי כן לא שינו הקוראים את הנגינה השגורה על פיהם. אך הואיל ולא מצאו בספריהם את תיבת "מנחה", לא יכלו להטעים גם את הזקף הקטן שבה. וכך עלה בידם הזקף הגדול של "צאן" — סמוך לפשטא של "מביאים לו".

נוסח חיצוני או נוסח סבירין רמזו, כנראה, גם ביח' כ, לא:

אַתֶּם נְטָמְאִים לְכָל־גְּלוּלֵיכֶם עַד־הַיּוֹם

הטעמת נְטָמְאִים היא חריגה, ואין לה חבר. כי לא מצאנו עוד שני טעמים בהברה אחת אלא בחמש התיבות, שיש בהן גרש ותלישא גדולה — כגון וְהָ (בר' ה, כט). אך שם הטעם הפפול רמזו, כנראה, למחלוקת נקדנים, אם להטעים גרש או תלישא גדולה. והסבר כגון זה איננו עולה יפה כאן; כי התלישא הקטנה והקדמא אינם מתאימים בשום פנים לתיבות שלפנינו.

נראה אפוא, שהמהפך שבתיבת נְטָמְאִים רמזו לתיבה נוספת. ואכן תיבה נוספת מתבקשת כאן — בבחינת נוסח סבירין — בין נְטָמְאִים לבין לְכָל־גְּלוּלֵיכֶם: ואותה תיבה פותחת באות היחס ב; שהרי כל לשון טומאה שביחזקאל מתקשרת למושא באות היחס ב, ולא באות היחס ל; כגון: עַל אֲשֶׁר נְטָמְאָה בְּגִלוּלֵיהֶם (יח' כג, ל), וּבְגִלוּלֵיהֶם אֵל תִּטְמְאוּ (יח' כ, יח) ועוד רבים¹⁰.

אין צורך לקבוע בדיוק, מה היא התיבה הנוספת המתבקשת כאן. אך פדוגמה בעלמא ננקוט לשון שְׁקוּצִיכֶם; שהרי שְׁקוּצִים וְגִלוּלִים הם לשונות מקבילים ביחזקאל. כך גם בפרק זה בפסוקים ז, ח; וביח' לו, כג מוספים שני הלשונות האלה ללשון טומאה: וְלֹא יִטְמְאוּ עוֹד בְּגִלוּלֵיהֶם וּבְשְׁקוּצֵיהֶם. וראוי לציין, שלשון שְׁקוּצִים כתוב גם בסוף הפסוק הקודם לפסוק שלנו: הַבְּדֶרֶךְ אֲבוֹתֵיכֶם אַתֶּם נְטָמְאִים וְאַחֲרֵי שְׁקוּצֵיהֶם אַתֶּם זֵנִים.

אם נניח, שאותו ניסח סבירין היה מקובל באמת על חוגי הקוראים, היו הללו מטעמים כך: אַתֶּם נְטָמְאִים [בְּשְׁקוּצֵיכֶם] לְכָל־גְּלוּלֵיכֶם. אולם מסורת הסופרים לא קיבלה את התיבה הנוספת; ובסופו של דבר הלכו הקוראים בעקבות הסופרים. אף על פי כן לא שינו הקוראים את הנגינה השגורה על פיהם והמשיכו לנגן: תלישא קטנה

10. יוצא מכלל זה רק יח' מד, כה, הדין בטומאת מת, והפתוב נוקט שם את לשון הפסוקים המקבילים שבתורה: וי' כא, א-ג. ואילו שאר כל המקומות שלשון טומאה נאמר בהם ביחזקאל דנים בטומאת עבודה זרה או בטומאת עריות. וגם בתורה לשון טומאה האמור בעריות מתקשר למושא באות היחס ב: וי' יח, כד, ל. ורק לשון טומאה האמור במת מתקשר למושא תמיד באות היחס ל. בטומאת נבלות ושרצים הפלל איננו ברור בתורה; והשוה וי' יא, כד, מג.

קדמא ומהפך. והואיל ולא מצאו בספריהם את תיבתו של המהפך, ניגנו אותו עם הקדמא של התיבה הקודמת — וכך הוטעמה אותה תיבה בשני הטעמים פאחד; בקדמא שהיה בה בתחילה ובמהפך שהיה ראוי לבוא בתיבה שלאחריה: נטמאים.

מחלוקת בין הסופרים לקוראים משתקפת, פנראה, גם ביהושע כ, ד:

וְעַמְדָּה פֶּתַח שַׁעַר הָעִיר וְדָבָר בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה אֶת־דְּבָרָיו

ההטעמה היא חריגה משתי בחינות: יש כאן שני תבירים מתרדפים, שלא קדם להם רביעי; וגם המקף שלאחריהם איננו פתקנו; שכן ראוי היה להטעים: בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה — בדרך שהוטעם במקום אחר: וְלָקְחוּ וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה (דב' כב, יח). אולם החריגה הפפולה יכולה להתבאר, אם נניח, שמסורת הקוראים לא קראה "ההיא" בקטע הזה. מסורת זו השוותה אפוא את שני הביטויים הסמוכים והמקבילים: וְעַמְדָּה פֶּתַח שַׁעַר הָעִיר — דָּבָר בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר אֶת־דְּבָרָיו. מסורת אחרת הייתה בידי הסופרים. הללו כתבו כאן: וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה — במקביל לאמור בהמשך: וְיָשָׁב בְּעִיר הָיָה (פסוק ו).

מסורת הסופרים נתקבלה בסופו של דבר על ידי המסורה, והקוראים נאלצו להתאים לה את נגינתם. בתחילה היו מנגנים: בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר — כדוגמת נגד וְקִנְיֵה־עָמִי (ש"א טו, ל). אך משמצאו בספריהם את תיבת הָיָה, נאלצו להוסיף תביר ולהחליף טפחא במרכא: בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה. ודי היה בשינוי זה כדי לאפשר לקורא לנגן את הפסוק. משום כך לא עשו שינויים נוספים, שאף הם מתבקשים על פי כללי הטעמים: לא שינו את מקום המקף, ולא קראו: וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה — שהרי כבר הורגלו להקיף וְקִנְיֵה־הָעִיר. קל וחומר שלא שינו את הטעם שלפני הביטוי, אלא המשיכו לנגן שם תביר: וְדָבָר בְּאָזְנוֹ וְקִנְיֵה־הָעִיר הָיָה; וכך עלו בידיהם שני תבירים, שלא קדם להם רביעי.

וראוי לציין: בדרך כלל סבורים ששני התבירים המתרדפים שבפסוק זה הם חריגים; שהרי לא קדם להם רביעי. אך מסתבר שאין כאן שום חריגה. אלא זה הפלל: אין מקדימים תביר לתביר, אלא אם כן רביעי קדם לשניהם. אך כאן התביר של וְדָבָר היה שם מקדמת דנא, ורק אחר כך הוסיפו תביר שני לאחריו. נמצא, שלא הקדימו כאן תביר לתביר, אלא הוסיפו תביר אחר תביר. ואין שום סיבה מוסיקלית המונעת תוספת זו.

ה. מקף ופסק

תיבה שיש בה הבדל בין קרי לכתוב מנוקדת, פידוע, על פי הקרי. אך לפעמים הנקדן טועה, והוא מנקד על פי הכתיב. כך מצאנו דגש קל בבי' הנקראת כמ': בְּעֶבֶר (מְעַבֵּר קרי, ל יהושע כד, טו), בְּמִלָּךְ (מְמִלָּךְ קרי, ל מ"ב כג, לג); נקודת שימנית בשי' שאיננה נקראת כש': שְׁנִינֵיהֶם (מִימֵי רְגִלֵיהֶם קרי, ל מ"ב יח, כז; וכעין זה איש' לו, יב); חירק מיותר: אֵם (פתיב ולא קרי, ל ש"ב יג, לג; טו, כא), קִיִּיתִי (קִיִּית קרי, ש' יח' טז, לא); צירי במקום קמץ: עֲבָרְנוּ (עָבְרָם קרי, ק יהושע ה, א).

על פי זה אפשר היה לפרש את המקף, הבא לפעמים בין שתי תיבות הנקראות כמלה אחת; כגון: מִן־הַמַּעֲרָה (מִהַמַּעֲרָה קרי, קשׁ¹ שׁ א כד, ח), מִי־אֲתִי (מֵאֲתִי קרי, אק ישׁ מד, כד), פִּי־עֵינַי (פִּי־עֵינַי קרי, שׁ¹ איכה ד, ג). אפשר לראות במקף זה פעין השפעת הכתיב על הניקוד; שהרי התיבה נכתבת כשתי תיבות, הטענות חיבור על ידי מקף: מִן־הַמַּעֲרָה; מִי־אֲתִי.

אולם בדרך זו קשה לבאר את המקף של הֶלְלִי (ל דב' לב, ו), הֶלְלִי (שׁ¹ שם); שכן הה' הבודדה הנכתבת לעצמה איננה יכולה להיחשב "תיבה" הטעונה מקף לאחריה.

משום כך נראה, שמקף זה איננו אלא סימן, שהאותיות האלה המופרדות בכתב הגויזות בקרי כמלה אחת. ומכאן, שמקף זה שונה מן המקף הרגיל שבמקרא. פי המקף הרגיל קשור למערכת הטעמים; והוא מורה, ששתי התיבות מנוגדות כמלה אחת, אף על פי שהן נכתבות ונקראות כשתי תיבות. ואילו מקף זה קשור למערכת הניקוד; והוא מורה, ששתי התיבות נקראות כמלה אחת, אף על פי שהן נכתבות כשתי תיבות.

על פי זה יש לבאר ניקוד תמוה במ"ב ו, כה:

א: חרי יונים; ק: חריינים¹¹; ל: חריינים; שׁ¹: חריינים.

נוסף על מחלוקת הכתיב ביחס ל' הפולה יש כאן גם מחלוקת ביחס למספר התיבות בכתב ובקרי. א פותב וקורא שתי תיבות; ק פותב שתי תיבות וקורא מלה אחת; ואילו לשׁ¹ פותבים וקוראים תיבה אחת. משום כך הר' היא שוואה — לא רק בלשׁ¹, — אלא גם בק¹²; ורק בא הר' איננה שוואה.

אולם קשה להבין לפי זה את חסרון המקף שבא; שהרי לשיטתו יש כאן שתי תיבות בכתב ובקרי, והראשונה איננה מוטעמת. ולפיכך אי אפשר שלא לשים מקף ביניהן.

אולם נוסח א מתבאר יפה על פי האמור כאן. שהרי אין ספק, שנקדן א הכיר את נוסח ק, הפותב כאן שתי תיבות וקורא מלה אחת; והוא ידע, שאותה שיטה עשויה לשים מקף בין שתי התיבות של הכתיב כדי לרמוז על צירופן בקרי¹³. משום כך הדגיש את שיטתו על ידי סימן בתוך סימן: לא רק שלא שם שוא בר', אלא גם לא הטיל מקף בין התיבות. ואף על פי שיש כאן צורך במקף — במסגרת מערכת הטעמים — נמנע מלסמן אותו, שמא יפרשו אותו שלא כהלכה: כמקף המצרף את שתי התיבות של הכתיב למלה אחת של הקרי.

על פי הדברים האלה יש להבין את הפסק, הנמצא בכל פתח־היד במקומות

11. המקף בק איננו ודאי.

12. בגיליון ק נמסר: דיב יונים ק'; והערה זו איננה מתיישבת עם נוסח ק עצמו. הטעות נובעת, כנראה, מן העובדה, ששתי התיבות פתוחות בק בשתי שורות.

13. אפשר, שמקף זה נרשם באמת בק; והשוה הערה 11.

הבאים: לַבְנֵי־יִמִּינָךְ (דה"א כז, יב), מִן־הַסֶּעֱרָה (איוב לח, א), מִן־סֶעֱרָה (איוב מ, ו), תִּמְלִיכֵי־פְרוּצִים (נחמ' ב, יג). ברוב המקומות האלה אין כל מקום לפסק, אלא התיבות ראויות להיות מחוברות על ידי מקף; כך מִן־הַסֶּעֱרָה, מִן־סֶעֱרָה, וכך, פנראה, גם לַבְנֵי־יִמִּינָךְ.

משום כך על פורחנו אנחנו אומרים, שפסק זה איננו אלא סימן, שאותיות אלה המחוברות בכתב הגויות בקרי כשתי מלים. נמצא, שפסק זה הוא היפוכו של המקף שנידון לעיל. ואף הוא שונה מן הפסק הרגיל שבמקרא. כי הפסק הרגיל קשור למערכת הטעמים; והוא מורה, שיש להפסיק בין שתי התיבות, אף על פי שהן מחוברות על ידי משרת. ואילו פסק זה קשור למערכת הניקוד; והוא מורה, שתיבה זו נקראת כשתי מלים, אף על פי שהיא נכתבת כתיבה אחת.

אולם נראה, שציבור הקוראים לא עמד על ההבחנה שבין שני הסוגים של פסק; אלא הוא ראה בפסק זה את הפסק, שהוא רגיל לו בכל המקרא: לא פסק הקשור למערכת הניקוד, אלא פסק הקשור למערכת הטעמים. אך פסק מסוג זה איננו בא לעולם אחרי תיבת מוקפת, אלא רק אחרי תיבה המוטעמת במשרת. משום כך הטעימו גם כאן משרת לפני הפסק כהרגלם בכל המקרא: מִן־הַסֶּעֱרָה, מִן־סֶעֱרָה; ובמקום אחד שינו, פנראה, גם את הניקוד, פדי שיתאים לתיבה מוטעמת: לַבְנֵי־יִמִּינָךְ¹⁴.

אם הסבר זה הוא נכון, הרי כאן תופעה מיוחדת במינה: בדרך כלל פסק בא בעקבות המשרת שלפניו; ואילו כאן המשרת בא בעקבות הפסק שלאחריו. זאת ועוד: בדרך כלל מסורת הנגינה שבעל פה קודמת לסימון הטעמים שבכתב; ואילו כאן סימון הפסק שבכתב קדם למשרת ולניגונו שבעל פה.

ויש להוסיף כאן עוד הערה אחת: המסורה מונה חמש עשרה תיבות "דכתבן תיבה חדא וקרינ תרינ מלין"¹⁵; כגון אֶשְׁתָּ (דב' לג, ב), תִּלְכָּאִים (תה' י, י). אך הפסק הנידון כאן מצוי רק בארבע התיבות שנוכרו לעיל. ומסתבר, שזה טעמו של הדבר: רק בארבע התיבות האלה יש אות כפופה הנקראת פאות פשוטה: מ או נ. משום כך היה כאן צורך מיוחד בפסק הרומז, שהתיבה קרויה כשתי מלים; שאף על פי שהאות היא כפופה וכתובה באמצע התיבה, הרי היא נקראת פאות פשוטה הכתובה בסוף התיבה.

זה הוא אפוא כללו של הדבר: פסק ומקף משמשים לפעמים בתפקידים מנוגדים: מקף מורה, ששתי תיבות של הכתיב נקראות כמלה אחת; ואילו פסק מורה, שתיבה אחת של הכתיב נקראת כשתי מלים. ועל פי זה יובן גם ההסבר, שניתן במאמר הקודם¹⁶ לפסק של כָּן־לֹא (ש"א טז, ז): פסק זה בא להדגיש, ששתי התיבות אינן

14. "בין" בסמיכות מנוקד בסגול גם בתיבה מוטעמת; כגון: בֵּין הַיִּשְׂרָאֵלִית (וי' כד, י); וכן כל מִן. אך כאן צורת הסמיכות איננה ניפרת בתיבה; שהרי היא פותחת בל' המנוקדת בניקוד ה הידיעה.

15. אכלה ואכלה 99 (מהדורת ז' פרנסדורף, הנוכר תרכ"ד) — וכן במקומות שונים בכתב-היד.

16. השוה הערה 5.

מוקפות, אף על פי שהן מסתיימות במפסיק. זאת, בניקוד לשאר "כי לא" המסתיימים במפסיק, המחברים תמיד על ידי מקף: כִּי־לֹא (במ' טז, כח; יר' לו, ט), כִּי־לֹא (ש"א יז, מז). הסבר זה עשוי להתקבל על הדעת לאור האמור לעיל. שהרי פסק הוא באמת ניגודו של מקף; ולפיכך ראוי לשים אותו בין שתי תיבות כדי לרמוז לביטול ההקפה שביניהן.

ושמא יש לבאר על פי זה גם את הפסק הבא לפני כל אחד מעשרת בני המן: וְאַתָּה | פְּרִשְׁתָּהּ וְאַתָּה | דִּלְפִּין וְאַתָּה | אֶסְתָּה וגו' (אס' ט, ז-ט). לא מצאנו במקום אחר פסק מפריד בין "ואת" לבין השם שלאחריו. ואולי הושם כאן פסק כדי לרמוז לביטולו של המקף, שהיה ראוי לבוא בין "ואת" לבין השם הסמוך לו¹⁷. או שמא היחס הוא הפוך: הפסק הושם כדי לרמוז לסידור השורות: "ואת" בסוף השורה — השם בראש השורה שלאחריה. ומשהושם הפסק, הרי הוא שגרם לביטולו של המקף.

17. כל השמות האלה מוטעמים במפסיק, וכמעט כולם תיבות קצרות, המוטעמות בהברתן השנייה. בנסיבות אלה הרי זה נדיר מאוד, שתיבת "את" תהא מוטעמת — כדוגמת בר' א, א.

רום (רמם) — בנה באוגריתית ובמקרא (ולחפריה — 'לבנות' במקרא ובתוספתא)*

במאמרו "עד היכן מגיעות הקבלותיה של ספרות אוגריתית?" ציין ליונשטם, שבאוגריתית בא הפועל **רמם** בתקבולת נרדפת לבני, וכי במשמעות זו נמצא הפועל במקרא בספר עזרא בלבד, בלשון החגיגי "לְרֹמֶם אֶת בֵּית אֱלֹהֵינוּ" (עזרא ט, ט), ומסקנתו היא, ששימוש לשון זה, שהוא יחידאי במקרא, יסודו בשירה הפנענית העתיקה. בהמשך דבריו שיער ליונשטם, שהתקבולת **בנה//רומם** נהגה גם בשירת תקופת המקרא, וסמך לכך הוא מוצא בכתוב בבן-סירא מט, יב, שרק בחלקו נשתמר בעברית, אך ניתן לשחזרו על סמך תרגומו ליונית:

[אשר בימיהם בנו בית] וירימו היכל קודש¹

על דברי ליונשטם העיר ש' ליברמן, עורך הספר שנתפרסם בו המאמר, ש"פנראה השתמשו בפועל **רומם** במיוחד למקדשים, שהרי גם באוגריתית וגם בס' עזרא וגם בבן-סירא משמש פועל זה לבניין המקדש וההיכל. ולפ"ז אין פאן זהות בין **בנה** ו**רומם** אלא תקבולת (כדברי המחבר), ולאו דוקא תקבולת נרדפת. הואיל והמקדשות נבנו במקום גבוה, ואף היו בניינים גבוהים, נופל יפה הלשון **רומם** במקום **בונה**. ליברמן אף הוסיף, שהפועל **יפריחו**, הבא בזיקה לבניין בפסיקתא דרב כהנא ובזיקה לבית-המקדש בפיוט לשלמה הפבלי הוא מונח של פנאים, ופירושו "יגביהו", "ירוממו" את הבניין².

* תודתי למורי פרופ' ש"א ליונשטם על הערותיו.

1. ש"א ליונשטם, עד היכן הקבלותיה של ספרות אוגריתית, ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 217-218 וקודם לכן בגרמנית: *Ugarit Forschungen* 3 (1971), p. 94. גם דהוד הצביע על הצמד **בני/רם** כמשותף לאוגריתית ולמקרא, אלא שהוא הקביל לצמד האוגריתי את הפסוק העברי "ויבן כמרים מקדשו" (תהלים עח, ט); ראה: M. Dahood, *Ras Shamra Parallels*, Vol I (Ed. L.R. Fisher), *Forschungen* 3 (1971), p. 94. גם דהוד הצביע על הצמד **בני/רם** כמשותף לאוגריתית קיצור של "שמים רמים" והתקבולת בחרו זה היא **נארץ/כמו רמים**; ראה: *Ugarit and the Bible, Biblica* 56 (1975), p. 116; וראה עתה בספרו: *Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures*, Neukirchen-Vluyn 1980 (AOAT 204), pp. 407, 490.

2. ש' ליברמן, ספר זיכרון לחנוך ילון, עמ' 556-557.

נראה לי, שליושטם וליברמן תנו ושיירו בסוגיה זו, ויש בידי להוסיף על דבריהם.

1. הוספות לעזרא ט, ט ולבן-סירא צט, יב
א. נראה לי, שהסגנון החגיגי שציין ליושטם בעזרא ט, ט אינו מתייחד לפועל
רום, אלא טובע את חותמו על כל הפסוק:

לרום את בית אלהינו
ולהעמיד את חרבתי
ולתת לנו גדר ביהודה ובירושלים.

הפסוק בנוי על פי דגם של חרוז משולש, ויש בו חזרות והקבלות, ולענייננו חשובה ההקבלה שבין רוֹמם והעמיד, כיון שהעמיד אינו אלא חילוף לשון לפועל בנה, ונמצא, שההקבלה עם הטקסטים האוגריתיים אינה מצטמצמת למלה אחת, אלא היא רחבה יותר. פירושו של הפועל העמיד כבנה עולה מבדיקת שימוש במקרא בכלל ובספרות העברית המקראית מימי בית שני, תקופתו של עזרא, בפרט: העמיד בא במקומות אחדים במקרא בזיקה לבניית עיר, או מקדש:

ו לה ע מ י ד את י ר ו ש ל י מ (מל"א טו, ד)
התנדבו ל בית האלהים לה ע מ י דו על מכונו (עזרא ב, סח)
ויעמידו את בית האלהים על מתפתו (דה"ב כד, יג).

משמעות הפועל העמיד כבנה מתקבלת גם מהקבלת הצירוף שבעזרא "להעמיד את חרבותיו" ל"בנה חרבות" המצוי פעמים אחדות במקרא:

ובנו ממך חרבות עולם (ישעיה נח, יב)
ובנו חרבות עולם (שם סא, ד)
והחרבות תבנינה (יחזקאל לו, י)
ונבנו החרבות (מלאכי א, ד)
הפנים חרבות למו (איוב ג, יד)

משמעות זוהי לפועל העמיד עם בנה נלמדת גם מן ההקבלה הניגודית שבין העמיד ובין הרס, הוזה להקבלה הניגודית שבין בנה ובין הרס:

מלך במשפט י ע מ י ד ארץ
ואיש תרומות י ה ר ס נה (משלי כט, ד)^{א2}.

2. על השימוש בפועל עמד במקום קים בימי בית שני ציין קוטשר ש"בספרי המקרא האחרונים ניפרת נטייה של פועל עמד לפלוש אל חוק תחומה של קים, ולדעתו תהליך זה בא בשל השפעת הארמית, ראה: י קוטשר, בבואה (calque) של הארמית בעברית, תרביץ ל"ג

ב. בדוננו בהקבלה שבין החרוז האוגריתי "חש בהתמ תבנ[נ] / חש תרממנ הכ[למ] = חיש יבנו בתים / חיש ירֹמו היכלים" ובין החרוז שבבן-סירא "אשר בימיהם בנו בית" / וירֹמו היכל קודש", ייחד ליונשטם את דבריו להקבלת הצמד **בנה//רֹמם**, ונראה לי להדגיש, שיש כאן הקבלת צמד ביטויים. בין דפוסי הסגנון והספרות המשותפים לספרות המקראית והספרות הפנענית ציין קאסוטו גם את דפוס צמד הביטויים והדגִימו בשתי דוגמאות³. במקום אחר הראיתי, שנמצאים 19 צמדי ביטויים משותפים לספרות פנען והמקרא, ובכללם גם צמד ביטויים **בנה בית//רֹמם היכל**, הנמצא באוגריתית תשע פעמים, ובבן-סירא פעם אחת⁴.

2 רום — בנה במקומות נוספים במקרא

נראה לי, שבמקרא נמצאים עוד ארבעה מקומות, שבהם הפועל "רום" במשמעות "בנה", ומקום אחד, שבה בו השם רָמָה במשמעות "מבנה פולחני".

א. בברכת ישרים תְּרוֹם קרת

ובפי רשעים תהרס (משלי יא, יא).

בתרגום השבעים הושמטה הצלע הראשונה של פסוק זה והצלע האחרונה של הפסוק הקודם לו, כנראה בשל דמיון בתוכן, ובשל כך איננו יודעים, כיצד תרגמו את הפועל תְּרוֹם. התרגום הארמי, למשל, תרגם "תתרום", ואילו רס"ג התקשה, כנראה, בצירוף "תרום קרת" ותרגם "ירתפע אל סקף", היינו "תתרוםם התקרה"⁵. רוב

(תשכ"ד) עמ' 124–125 (=מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' ת-תא). שרה יפת ציינה, ששימושיו של השורש עמד מתרחב מאוד בלשון המקרא המאוחרת, ופירטה את שכיחותו של הפועל בבניין הפעיל בספמה, שלמעלה מ-50 פעם מתוך 85 פעמים במקרא נמצא בבניין הפעיל באסתר, בדניאל, בעזרא ובדברי הימים. ראה, ש' יפת, חילופי שרשים בפועל בטקסטים המקבילים בספר דברי הימים, לשוננו ל"א (תשכ"ז) עמ' 265. אבא בנודיד עמד על התופעה של חילופים בין העמיד להקים בעברית הספרותית בימי הבית השני, ואף מנה את "להעמיד את חֲרֻבוֹתָיו" (עזרא ט, ט) בין "פליטות קילמוס מן העברית הקדם-משנתית", ראה לשון מקרא ולשון חכמים, א', מהדורה מתוקנת ומורחבת, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 62, 66. דוגמאות נוספות של חילופי "עמד" מוקדם ב"קום" מאוחר, ראה אצל א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 173.

3. מ"ד קאסוטו, ספרות מקראית וספרות פנענית, תרביץ י"ד (תש"ג), עמ' 8–9 (=ספרות מקראית וספרות פנענית, ירושלים תשל"ב, עמ' 52); האלה ענת, ירושלים תשי"א, עמ' 28, 78–79.

4. A. Herdner, *Corpus des Tablettes en Cunéiformes Alphabétiques*, Paris 1963, Textes: 1 III:27; 2 III:7, 8–9; 3 V:28–29; 4 V:113–114, 115–116; VI:17–18; 18 I:7–8 והשוה: י' אבישור, צמדי ביטויים משותפים לספרות המקראית ולספרות הפנענית, ספר שלום סיון, ירושלים תש"ס, עמ' 147–161.

5. ראה: משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשל"ו, עמ' צה. וכן מפרש רש"י "חתקיים תקרת הבית בגובהה מלפול".

הפרשנים פירשו את הצירוף "תרום קרת" שבפסוקנו במשמעות מופשטת, היינו "תתרום", "תתגדל" העיר, ורק בודדים פירשו את הפועל כמוחשי. המיוחס לראב"ע ציין שני פירושים ל"תרום קרת" בכתבו "ירימו בניינה או רמו לאנשיה". דרייבר שייך את הפועל תרום שבפסוק זה לפועל "רמם" האוגריתי במובן להקים⁶ בסימן שאלה ומקקאן בפירושו לספר משלי הלך בעקבותיו⁷. נראה, שהפועל רום שבפסוקנו משמעו "בנה", ומשמעות זו עולה מראיות שונות:

- (1) הפועל רום בצלע הראשונה בחרוז בא בתקבולת ניגודית לפועל הרס שבצלע השנייה, דבר זה יש בו להראות שלא מדובר בפועל רום במשמעותו הרגילה, שהתקבולת הניגודית שלו היא כגון: רום//עמק (כגון משלי כה, ג), רום//תהום (חבקוק ג, י), רום//שפל (ישעיה ב, יא).
- (2) להקבלה הניגודית שבפסוק רום//הרס נמצאת הקבלה אָקוּלְנַטִית לה והיא בנה//הרס, הנמצאת אף היא במשלי:

בכרפת ישרים תרום קרת	חכמות נשים בנתה ביתה
ובפי רשעים תהרס	ואלולת בידה תהרסנו
(משלי יא, יא)	(משלי יד, א)

ההקבלה שבין שני הפתגמים אינה מצטמצמת בצמד הניגודי בנה//הרס ורום//הרס בלבד, אלא בקרבה תוכנית שבין שני הפתגמים. בשני הפתגמים מודגש, שמעשה חכמים, או ברפת ישרים גורמים לפעולת בניין, ואילו מעשה אוילים ודברי רשעים גורמים למעשי הרס. גם הקבלה זו מלמדת, שמשמעו של רום הוא "בנה".

(3) הופעת הפועל רום בזיקה לקרת מחזקת את פירוש הפועל על פי האוגריתית, משום שהמלה קרת היא מלה פנענית מובהקת ונמצאת כמשקע פנעני בספר משלי⁸, ולכן ייתכן שהצירוף "רום קרת" הוא צירוף פנעני שחדר לעברית.

ב. ויקח יעקב אבן וירימה מצבה (בראשית לא, מה).
גם כאן רק פרשנים מעטים התעכבו בפירושיהם על הפועל "וירימו". המתרגמים נקטו לשון רגילה ותרגמו במונחים של הצבת מצבות. תרגום השבעים השתמש במונח *εστησεν* 'להציב מצבה' כאן ובהמשך הפרק לצירוף "המצבה אשר

6. דרייבר גם הקביל את הפועל האוגריתי רמם לפועל העברי "לרום" שבעזרא ט, ט, ראה: G.R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh 1956, p. 155, n. 20.
דרייבר הסמיק את הפועל ל-ramma בערבית במשמע rebuild: 'לבנות מחדש' (שם).
7. W. McKane, *Proverbs* (Old Testament Library), London 1970, pp. 431-432.

8. H.L. Ginsberg, *Ugaritic-Phoenicia*, T.H. Gaster *Festschrift*, New York 1973, p. 134, n. 19.
ראה: י. אבישור, שקיעים מספרות פניקיה במשלי ג', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א' (תשל"ו), עמ' 23.

יריתי" (שם נא). התרגומים הארמיים השתמשו אף הם במונחים שגורים להקמת מצבות:

תרגום אונקלוס: ונסיב יעקב אבנא וזק פא⁹ קמא
המיוחס ליונתן: ונסיב יעקב אבנא וזק פא לקמא¹⁰
תרגום ניאופיטי: ונסב יעקב אבן ואקם יתה קיימא¹¹

ראוי לציין, שתרגום אונקלוס והמיוחס ליונתן השתמשו במונח הנמצא בספרות האכדית להצבת מצבות והוא *šalma zaqāpa*¹². ואילו תרגום ניאופיטי נקט בלשון הנוהגת להקמת מצבות בארמית העתיקה, כמו בכתובת פנמו "והקמת נצבא" ובכתובות אחרות¹³, אך אין הדבר כך לגבי תרגום הצירוף שבהמשך הפרק "המצבה אשר יריתי" (פסוק נא)¹⁴. פרשנים מעטים דנו בפועל וירימו. רד"ק ניסה להסביר את הפועל כשימוש מיוחד לאותה מצבה, בכתבו: "הרימה להיות מצבה שהציבה על קומתה ושמה במקום גבוה להיות נראית מרחוק זה שאמר וירימה ולא אמר וישם אותה מצבה ולפיכך קראה מצפה". אך פירוש זה מופרך מהמשך הפרק, כי פסוקים אחדים אחרי זה נאמר על אותו עניין "והנה המצבה אשר יריתי" (שם נא), ובדאי שהפועל "יריתי" אין בו משמעות של הגבהה. אָרְלִיךְ, שקשר בין שני הפעלים שהשתמש בהם הסופר לעניין הקמת המצבה, "וירימו" ו"יריתי", ראה בפועל יריתי עיקר (השווה לאיוב לח, ו), והציע לתקן את ניקוד המלה לְיִרְיָמָה ל"יִרְיָמָה", כדי לגזור את הפועל משורש רמה¹⁵. גונקל ראה את השימוש הלא-רגיל בפועל וירימה כנובע ממשחק מלים עם השם הארמי שבפרק, ואת הצירוף "וירימה מצבה" כמרמז ל"רמת

9. על נוסחה אחרת "וארמה" ראה מ' שפרבר, פת בי הקידש בארמית, פרק א', תרגום אונקלוס לתורה, לידן 1959, עמ' 52. על תרגום הפעלים העבריים נצב, נשא, רום, קום בתרגומים הארמיים בפועל זקף ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 95-94.

10. M. Ginsburger, *Pseudo-Jonathan*, Berlin 1903, p. 59.

11. על פי תרגום ארץ ישראל לתורה, כתב יד וטיקן (ניאופיטי), מהדורת צילום, ירושלים תשל"א.

12. ראה דוגמאות בפירוט במילון האכדי *The Assyrian Dictionary*, Chicago 1964, כרך Z, בערך *zaqāpu A*, עמ' 51.

13. למראי מקומות לפתובות השמיות הצפון-מערביות, ראה במילון C.-F. Jean-J. Hoftizzer, *Dictionnaire des Inscriptions Sémitiques de l'Ouest*, Leiden 1965, p. 255. על המינוח של הקמת מצבות בשפות השמיות השונות, ראה: H. Tawil, *Orientalia* 43 (1974), p. 41, n. 3.

14. שלושת התרגומים משתמשים בפועל אקים לירה.

15. A.B. Ehrlich, *Randglossen zur Hebräischen Bibel*, Erster Band, Leipzig 1908, p. 160.

המצפה" ¹⁶. לעומתם השווה כהנא את הצירוף "וירימה מצבה" לפתוב במל"א יח, לב: "ויבנה את האבנים מזבח", ולפתוב בבראשית כח, יח: "וישם אותה מצבה" ¹⁷. נראה לי, שהשימוש בפועל וירימה בזיקה למצבה אין לקשרו לשימוש הרגיל בפועל רוּם, אלא לראות בזה שימוש במונח טכני להקמת מקומות מקודשים, ומשמעו "בנה", כפי שעולה מן האוגריתית ומן המקרא.

הגדרת השימוש בפועל וירימה כמונח טכני להקמת מקומות מקודשים תהיה נכונה, אף אם נגרוס פתיקונו של ארליך: "נִיֶּרְמָה". חיזוק לגרסתו של ארליך ניתן להביא מן המקרא ומחוצה לו. בשירת הים, בשמות טו, נמצאים שני השרשים רמ"ה ויר"ה, הזוהים במשמעותם, באותו פרק, ורק פסוק אחד מפריד ביניהם: בפסוק א: "רמה בים" ובפסוק ג: "ירה בים". בשירת הים השימוש בפועל "רמה" בא, ככל הנראה, פדיקציה ארמית המצויה בשירה העברית הקדומה ¹⁸, ואילו בבראשית ל"א שאינו שירה ניתן להסביר את השימוש בפועל הארמי "רמה" כשימוש מכונן בארמית בשל הנושא הארמי של הפרק, וגם דבר זה ידוע מהמקרא. באפדיית בא הפועל ramû, הוזה מבחינה אטימולוגית לרמה הארמי-העברי, במשמע "ליסד", "להקים" בזיקה לבית, ל"מושב", למקדשים ולמקומות פולחן אחרים ¹⁹. מפל מקום, הצירוף "וירימה מצבה" יש להבינו כמונח טכני להקמת מקום פולחן, בין שהפועל נגזר מן רוּם או מן רמ"ה. אף ייתכן שהדמיון שבין שני השרשים, שמוצאם שונה, השפיע מזה על זה מבחינה סמנטית (וראה גם להלן בסעיף ה').

ג. ושמתי כל הרי לדרך ומסלתי יֶרְמון (ישעיה מט, יא). בתרגומים ובפירושים הובן הפועל ירמון כ"גבהון", היינו, המסילות תהינה גבוהות. קצת פרשנים התקשו בפירוש זה. רש"י לא ראה בהגבהת המסילות עיקר, אלא את תיקון הדרכים המקולקלות, בכתבו: "ומסלתי ירמון — כלפי שאמר 'נשמו מסלות' נתקלקלו מאין מתקן אותם, עכשיו 'ומסלותי ירמון' יתקנו קילקול הדרכים ויגביהו אותן כמשפט בחלוקי אבנים ועפר". ארליך התקשה בהרמת המסילות והציע לתקן את "ומסלתי ירמון" ל"ומכשולים ירמון" על פי ישעיה נז, יד ²⁰.

¹⁶. H. Gunkel, *Genesis*, 8 Auflage, Göttingen 1969, (1901), p. 352.

¹⁷. א' כהנא, ספר בראשית, ז'טומר תרס"ד, עמ' 96.

¹⁸. לגבי "רמה" ומלים ארמיות בשירה העברית, ראה: ש"ד לוצאטו, פירוש על חמישה חומשי תורה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 275–276 (בפירושו ל"שירת הים"); וראה: G.R. Driver, *Hebrew Poetic Diction*, SVT I (1953), pp. 26–39; וראה Y. Avishur, *Pairs of Words in the Bible and in Ancient Semitic Literature* — in press.

¹⁹. ראה: W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1965, p. 952.

²⁰. ארליך, שם (הערה 15), פרך שלישי, עמ' 180.

שד"ל התקשה בצורת המלה ובניקודה, אך הוא שלא פאחרים לא תיקן את צורת הפועל לתְרַמֵּן, אלא הציע לתקן את ניקוד המלה הקודמת מרבים ליחיד מ"ומסלתי" ל"ומסלתי" כדי לקיים את צורת הפועל "ירמון". שד"ל אף הוסיף, שאכן מצא כת"י, שבו המלה מנוקדת ביחיד בלמד קמוצה ותי"ו חרוקה²¹. לעומתו תיקן דוהם את ניקוד המלה ל"תְרַמֵּנה"²². ילין טען, שאין טעם בהגבהת המסילות ואין טעם בתיקונו של דוהם ל"תְרַמֵּנה", ולדעתו במ"ם של יְרַמון היה צריך לבוא דגש חזק אך בהיחשב מלה זו על שורש רום נשמת הדגש הזה ולכן הוא גוזר את שורש המלה מן רמם (ולא מן רום), ומקביל אותה לשורש רָם (רם = רמ"ם), בערבית, שבא במשמעות של תיקון בניין²³.

נראה לי, שיש להסמיק גם את הפועל שפאן ל"רום-רמם" האוגריתית-עברי במשמעות "בנה", ואם פועל זה בא בזיקה להיכל, לבית, למצבה ולקרת, ייתכן ששימוש נופל גם על מסילה. את המסילה אין מגביהים, אלא סוללים, מיישרים וזוהי פעולה של בנייה, כפי שעולה ממקראות נוספים מישעיהו:

כלו סלו המסלה סקלו מאבן (ישעיה סב, י)

ישרו בערבה מסלה לאלהינו (שם מ, ג).

ד. אם על פיך יגביה נשר וכי יָרִים קנו (איוב לט, כז). בתרגומים וברוב הפירושים לא ראו כל קושי בפועל יָרִים ובצירוף "ירים קנו", אך היו שחשו, ככול הנראה, אי-בהירות בשימוש של הפועל פאן וניסו לתקנו, או לפרשו שלא כמשמעותו הרגילה. שטרקל ובוידה תיקנו את הצלע השנייה ל"יכין בהרים קנו"²⁴, ובמילון נתפרש הפועל בכתובנו כ"בנה"²⁵. נראה לי, שיש בפתח הזה שימוש מכון במשנה הוראה²⁶, דהיינו בפועל ירים מכוונות שתי משמעויות: "להגביה" ו"לבנות". המשמעות "להגביה", המשתמעת מן הפועל

21. ספר ישעיה מתורגם איטלקית ומפורש עברית מלאכת

שד"ל, פאדובה 1855, עמ' 524-525.

22. B. Duhm, *Das Buch Jesaja*, Göttingen 1914, p. 344.

23. ד' ילין, הוראות נשכחות לשרשים עבריים, לשוןנו, א' (תרפ"ח), עמ' 22;

חקרי מקרא, ישעיהו, ירושלים לרצ"ט, עמ' סג. ילין פירש לפי פועל זה גם את הפתח בעזרא ט, ט.

24. ראה: K. Budde, *Das Buch Hiob*, 1913².

25. הערך רום, עמ' 6501.

26. על תופעת משנה הוראה במקרא ראה: E. König, *Stilistik Rhetorik Poetik in*

10-12, *Bezug auf die Biblische Literature*, Leipzig 1900, pp. 10-12; ד' ילין, כתבים נבחרים, ב', ירושלים תרצ"ט, עמ' 86-100; ר' גורדיס, ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 255-262; מ' פארן, באר-שבע, א' (תשל"ג), עמ' 150-161.

המקביל "יגביה" שבצלע הראשונה, והצמד גבה/רום הוא צמד של נרדפים, הידוע ממקומות נוספים במקרא:

לא גבה לפי ולא רמו עיני (תהלים קלא, א)
ושח גבהות האדם ושפל רוים אנשים (ישעיה ב, יז).

ובסדר הפוך:

פי רם ה' ושפל יראה וגבוה ממרחק יידע (תהלים קלח, ו)
ורמי הקומה גדעים והגבהים ישפלו (ישעיה י, לג)²⁷.

ואילו המשמעות "לבנות" עולה מהמשך הפסוק, שמדובר בו על מגוריו של הנשר:
סלע ישכן ויתלנן על שן סלע ומצודה (איוב לט, כח).

ה. ביחזקאל טז נמצא שם העצם "רמה" ארבע פעמים:

ותבני לך גב ותעשי לך רמה בכל רחוב (כד)
אל כל ראש דרך בנית רמתך (כה)
בבנותיך גבך בראש כל דרך ורמתך עשית בכל רחוב (לא)
והרסו גבך ונתצו רמתך (לט).

ברור מן ההקשר, שרמה היא מבנה פולחני, אך לא עמדו על גיורונו של השם. חוקרים אחדים הציעו לתקן את רמה ל"במה"²⁸, הן מפני שהשם בא בהקבלה ל"גב", וגב ובמה זהים במשמעותם, והן מפני שהשם במה כמבנה פולחני ידוע הרבה מן המקרא. נראה לנו, שיחזקאל גזר את שם-העצם רמה מן הפועל רום-רמם במשמעות "לבנות", "להקים", פשם שיצר מן הפועל בנ"ה שמות-העצם בָּנָן (מא, יב, טו; מב, א, י) ומִבְנָה (מ, יב) ובִּנְיָה (מא, יג) ושמות אלה נמצאים אך ורק ביחזקאל. משום כך נראה לנו, שאין צורך בתיקון ל"במה", ויש לפרש רמה כמבנה שהוקם למטרה פולחנית²⁹.

3 להפריח — "לרומם, לבנות" במקרא ובתוספתא

ליפרמן ציין, כאמור, ש"להפריח בפסיקתא דרב כהנא ובפיוט לנעילה לשלמה הבבלי משמש כמונח של בנאים וכוונתו להגביה את הפניין, ומשמעו כמו לרומם, לבנות"³⁰.

²⁷ על הצמד במפורט, ראה: י' אבישור, סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז, עמ' 184–185.

²⁸ ראה: *Biblia Hebraica*.

²⁹ ראוי לציין שבאכדית נמצא השם rimītu כמציינ מקדש (ראה: פון סודן, לעיל הערה 19, עמ' 985), אך היא נגזרת משורש rāmū; וראה לעיל על אפשרות עירוב השרשים.

³⁰ ראה לעיל, הערה 2.

א. נראה לי שהפריח במשמעות זו נמצא פעם אחת במקרא:

בית רשעים ישמד ואהל ישרים יפריח (משלי יד, יא).

מן התרגומים הקדומים קשה לדעת, כיצד הבינו את הפועל יפריח כאן. בתרגום השבעים ובפשיטתא תרגמו את הפועל, כאילו היה כתוב "יעמד" אך ככול הנראה הם תרגמו על פי הכתוב במשלי יב, ז "ובית צדיקים יעמד". בתרגום הארמי לספר משלי לא שונה הפועל להפריח. רוב הפרשנים לא התעכבו בפירושיהם על פועל זה, אך היו פרשנים אחדים, שהתקשו בפועל זה בזיקה ל"אהל". גרץ הציע לתקן יפריח ל"ירוח"³¹, וטור-סיני הציע לגרוס "יפרה", ופירשו פשיטתא הפועל "פרה" לגבי בני האדם, פלשון פרייה ורבייה³². רבים ניסו ליישב את הקושי בפועל יפריח על ידי פירוש המלה אהל על פי אהל בערבית, משפחה, ופירשו ש"המשפחה תפרח"³³, ויש שפירשו יפריח על פי פרח במשמעות "היה שקט, בטוח"³⁴. אך נראה, שאין צורך בתיקונים של הפועל "יפריח", ויש לפרשו לפי המשמעות שנמצאת בפסיקתא דרב כהנא ובפיוט, "לרומם", "לבנות", דהיינו, "אהל ישרים ירומם, יבנה". וזה בהקבלה ניגודית ל"בית רשעים", שיישמד, ואמנם מצאנו הקבלה ניגודית של "השמדה" כנגד "בניין והקמה" בנבואת עמוס:

אפס כי לא השמד אשמיד את בית יעקב...

ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת

וגדרתי את פרציהן

והקסתי אקים

ובניתי לה פימי עולם (עמוס ט, ט-יא).

כנגד פירוש אהל כ"משפחה" על פי הערבית יש לטעון, שצמד הנרדפים

בית/אהל במשמעות מקומות מגורים נמצא במקרא כמו בפסוקנו עוד פעמיים:

בחרתי הסתופף בבית אלהי מדור באהלי רשע (תהלים פד, יא)

פי תאמר ויה בית נדיב ואיה אהל משפנות רשעים (איוב כא, כח)³⁵.

אף זאת ראוי לציין, שבחרוננו, במשלי יד, יא, בא צמד הנרדפים בית/אהל קשור

לצמד הניגודים רשעים/ישרים, וכן הדבר בחרונו שפאיוב כא, כח. שם צמד הניגודים

31. ראה: H. Grätz, *Monatschrift*, 33 (1884), pp. 202.

32. "ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, פרך ד', ירושלים 1967, עמ' 306.

33. ראה, למשל: C.H. Toy, *The Book of Proverbs*, Edinburgh 1899 (ICC) וכן

בפירושו של McKane (למעלה, הערה 7).

34. א' כהנא, ספר משלי, תל-אביב תרפ"ט.

35. על חרונו זה ועל הצמד, ראה בספרי (הנופר בהערה 27), עמ' 16.

הוא נדיב/רשעים, ובמידה מסוימת הניגוד נמצא בתהלים פד, יא, "בית אלהי" בניגוד ל"אהל רשע", והרי במקומות אלה לא הוצע לפרש את אהל על פי הערבית.

ב. בתוספתא בבא קמא ב, ה, כתוב:

"ה מ פ ר י ח גדרו בקוצים ובצרורות לרשות הרבים ובא אחר והוזק בהן הרי זה פטור נפלו ובא אחד והוזק בהן הרי זה חייב ב נ א ן כדרכו פטור עד שיתנו לו זמן נתנו לו זמן ונפלו בתוך הזמן פטור ולאחר הזמן חייב".

"הפרחת" גדר בקוצים ובצרורות אבנים אינה אלא פעולת הקמה ובנייה³⁶. ודוק, בהמשך כתוב: "ב נ א ן כדרפן" דהיינו שימוש בפועל "בנה" בזיקה לגדר במקום "הפריח" שפתחילה. במקרא באה לשון "גדר גדר", ובמיוחד "בנה גדר", לפעולה זו, כמל:

יום לבנות גדר יך (מיכה ז, יא)

גדרות צאן נבנה למקננו (במדבר לב, טז; והשוה שם, כד)

אף נציין, שכשעולה נושא זה שבתוספתא לדיון בתלמוד הבבלי, נאמר בראשונה "גדר גדר בקוצים" ור' יוחנן מביא בהמשך "לא שנא אלא במפריח" (בבא קמא כט ע"ב). בניית גדר בצרורות אבנים והוספת נדבך של קוצים עליהם הן תופעה נפוצה בפפרים הערביים בארץ-ישראל עד היום, ואף השוה לכך את הכתוב "הסר משוכתו והיה לבער פרץ גדרו והיה למרמס" (ישעיה ה, ה). אין משוכה אלא "משוכת קוצים", ואין פריצה אלא בגדר אבנים.

36. במילונים לא הבחינו במשמעות זאת. לוי מביא את המובאה הזאת יחד עם

"הפריחתו הרוח"; ראה: Jacob Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Vierter Band, Berlin und Wien 1924, p. 108. מ י ל ן הלשון העברית, פרץ עשירי, ירושלים תש"ד, עמ' 8158. לעומתם ייחד יסטרוב למובאה זו משמעות נבדלת: to place beyond due limits, to cause to protrude, *Dictionary of Talmud Babli, Yerushalmi, Midrashic Literature and Targumim*, Volume II, New York, p. 1223.

שמות משקל מְקַטֵּל במקרא* ובמשנה ומשמעויותיהם

נר נשמה

למור"ר ד"ר ג' הנמן ז"ל

שמת בלא עתו

1. משקלי השם, בייחוד אלה המכונים "מורחבים", הם תחום שלא נעבד כל צורפו בשדה מחקר העברית. אמנם דנו בנושא בספרי דקדוק מדעיים, אבל ספרים

* מקצת הנתונים המקראיים שבמאמר זה נאספו באוניברסיטת "בר-אילן" בשנת תשל"ד לצורך עבודה סמינריונית בתחום המקרא, שנכתבה בהדרכתו של ד"ר הנמן ז"ל. לצערנו, לא זכה הוא לקראה, עקב מותו הפתאומי בנכר. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ט.

ב"ל = H. Bauer und P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des A. T.*, Hildesheim 1962
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מילון העברית החדשה והישנה, פרך ד', ניו-יורק/לונדון 1960.

נארט = J. Barth, *Die Nominalbildung in den Semitischen Sprachen*², Hildesheim 1967

גוניוס, מילון = W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1915

גוניוס-קאוטש = *Gesenius' Hebrew Grammar*², Oxford 1966

דאלמאן = G. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt 1901

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי כתב-יד פארמה (דה-רוסי 138), ת"א תש"ם.

יסטרוב = M. Jastrow, *A Dictionary to the Targumim etc.*, New-York 1950

כ"פ = כתב-יד פארמה (דה-רוסי 138 = מס' 3173 בקטלוג ספריית פארמה).

כ"ל = כתב-יד לו, (מור"ל י"ה לו), המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי (ע"פ כ"י קמברידג' 1, Add. 470), קמברידג' 1883.

כ"ק = כתב-יד קאופמן, מהדורת צילום של G. Beer, *Faksimili-Ausgabe des Mischnacodex Kaufman A50*, Haag 1929

לבני = י' לבני, לתקנת המשקל, לשוננו א (תרפ"ח/ט), עמ' 369-379.

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א תרצ"ו.

צרפתי, סמנטיקה = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח.

צרפתי, עיונים = גב"ע צרפתי, עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ודרשותיהם, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 238-244; לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 29-40.

קניג = E. König, *Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch zum A.T.*, Leipzig 1922

ומחקרים מיוחדים לתחום זה מעטים הם, וכך פותב ד' פרסקי בדבריו על מחברו של אחד הספרים העבריים המעטים העוסקים בכך¹: "אם יש לנו קרקע בתולה בשדה הבלשנות — הריהו חקר הצורות הלשוניות הקבועות, שכל אחת מהן מביעה, פידוע, סגולה מיוחדת וכונה מסוימת". לאחרונה יצא "היכל המשקלים"², אולם החלק שיצא אינו דן במשקלים המורחבים.

חיבור מיוחד למבנה המשקלים בלשונות השמיות הקדיש י' בארט³, אולם הוא אינו מביא את כל המצאי שבעברית, וכך אף לאגארד⁴. יתר על כן: שיטתם (ראה להלן סעיף 3) מביאה לכך, שאף הצורות המובאות להדגמה אגב דיון במשקל מסוים, מפורזות בסעיפים שונים, ופיזור זה מטשטש את המצב המצטייר על אותו המשקל. נראה לנו, כי קשה להסיק מסקנות בדוקות על קשרים אפשריים שבין משקל לבין משמעות בלי לראות את כל אוצר השמות של המשקל, ובלי לעמוד על שינויים שחלו בו לפחות בשתי התקופות הקלאסיות של העברית. כאן נציג את כל הצורות השמניות המשתייכות סינכרונית למשקל מְקָטַל במקרא ובמשנה⁵, ונבדוק את היחס שבין הצורות ובין המשמעות.

2. ראוי להקדים ולציין, שיש דעות קיצוניות בדבר היחס שבין הצורה ובין המשמעות בתחום משקל השם. טור-סיני, למשל, סבור, שאין פלל קביעות במה שמכונה "משקל": "עצם הנחה זו שיש לשם-העצם העברי משקל יסודי ומקורי אחד, ושעל פיו נבנו כל יתר הצורות, איננה דבר המובן מאליו"⁶. תנא דמסייע לדעה זו, לכאורה, היא המציאות בלשון המקרא, שאפשר למצוא בה צורה אחת שקולה במשקלים שונים באותה משמעות יסוד, דוגמת מְשַׁעַן (יש' ג, א) לעומת מְשַׁעַן (שמ"ב כב, ט), או: אָבִיר (בר' מט, כד) לעומת אָבִיר (שמ"א כא, ח). מקרים כאלה עשויים לאשר את מסקנתו, כי "בתחום השם לא היה למלים השמיות רק משקל קבוע אחד, אלא משקלים שונים שימשו בהרבה מלים זה על יד זה"⁷. אם נקבל דעתו, יהיה מן הנמנע לבדוק קשר בין המשקל ובין המשמעות בתחום הצורות השמניות שבמקרא.

1. ש' רבינוביץ, ספר המשקלים (בעריכת ד' פרסקי), גיירז'ורק חש"ו, עמ' 9. ספר זה הוא אסופה של מאמרי המחבר בשאלות לשון, שרובם מתייחסים למשקלים שונים בעברית.
2. י' אבינרי, היכל המשקלים, ת"א החשל"ו, ובו גם סקירה קצרה על מה שנכתב בתחום המשקלים.
3. ראה "בארט" פרשימת הקיצורים הביבליאוגראפיים.
4. לפי הנ"ל בהערה 2, עמ' 14-18. הספר לא היה לנוגד עיניי.
5. בדקנו בשלב זה את המשנה, לפי שיש לנו ממנה אבות-טקסטים מעולים, כמו כ"ק, למשל.
6. טור-סיני, הלשון והספר, פרך הלשון, ירושלים תשי"ד, עמ' 228; ראה גם א' בנודי, לשון מקרא ולשון חכמים א', ת"א תשכ"ו, עמ' 290: "תפקידם של משקלי מ' במקרא דומה היה למקבילים בארמית, והיו נוהגים בהם שימוש כמעט חפשי".
7. טור-סיני, שם, עמ' 229.

גם בלשון חכמים בכלל ובלשון המשנה בפרט, יש מקרים רבים, שצורות שמניות שקולות במשקלים שונים מן הסיבות הבאות: א. לשון חכמים, שאין לה מסורת מוסכמת ומקודשת, נמסרה לנו בכתב־יד ובדפוסים, שעברו מעשה עריכה במגמה לקרב לשון זו אל לשון המקרא. לכן עשוי הניקוד שבהם בצורה מסוימת להיות שונה לפי טיבו של כתב־היד או הדפוס. כתב־היד הקרויים "אבות־טקסטים" משמשים פתרון מניח את הדעת לבעיה זו⁸. ב. מסורות שבע"פ המצויות בעדות ישראל מעידות על הגייה שונה בצורות לא־מעטות⁹. מסיבות אלה ניטל, לכאורה, הבסיס למחקר זה אף בלשון המשנה, אלא שמתברר, כי מצויות הקבלות לא־מעטות בין מסורות אלה ובין המצוי ב"אבות־טקסטים". מפל מקום אין ספק, שהמחקר בתחום זה צריך להיות מושתת על האחרונים. וכך עשינו: החומר מן המשנה נאסף ונידון לפי כ"ק, הטוב שב"אבות הטקסטים", לפי המקובל בשדה המחקר, אגב השואה עם כ"פ וכ"ל¹⁰. בסיפום: עצם מיונם של השמות בדקדוק המדעי מעיד, כי יש קביעות כלליות במשקל השמני, ויש יחס בינו ובין המשמעות¹¹, אלא שאין לקבוע בקיצוניות, כי יש יחס חד־ערכי בין המשקל ובין המשמעות. כל קביעה חייבת להתבסס על הצגה שלמה של עובדות הלשון והבעיות העולות מהן, כגון יסוד המשקל והמעתיקים שחלו בו בדברי ימיה של העברית.

3. לפי התאוריה של בֶּרַט¹¹, תצורת השמות קשורה בתצורת הפועל. הואיל ויש קשר קבוע בין תנועת ע' הפועל ובין המשמעות של "מצב" או "פעולה" בבניין "קל" במערכת הפועל¹², אפשר, לדעת בארט, לקבוע את מוצאו של כל שם¹³. ביחס למשקל מְקַטֵּל הוא פוסק, בלי להביא את כל הממצאים שבלשון (ראה לעיל סעיף 1), כי קטגוריות המשמעות של צורותיו הן: א. מופשט, ב. מוחשי, ג. שמות מקומות, ד. מכשירים. הוא מציין בייחוד את תפוצתה הגדולה־יחסית של האחרונה¹⁴.

8. על הסייגים במחקר לפי כ"י אלה ועל מקורות עזר מסייעים, כמו זה של מסורות העדות ואחרים, ראה י' קוטשר, לשון חז"ל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 249–251.
9. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 19 ואילך; ש' מורג, למחקר מסורות העדות בלשון חכמים, תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 8 ואילך; י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 65–67, ועוד.
10. על שלושת כתב־היד שהשתמשו בהם, ראה לאחרונה מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת־גן תשמ"א, עמ' 21–22.
11. על יחס זה במשקלי מ' תחילית ראה בארט, עמ' 233, סעיף 158; ב"ל, עמ' 492, סעיף 2.

11א. כך גם לגרד, וראה גוניוס־קאוטש, עמ' 226, הערות c ו d.
12. הסבר ממצה על תיאוריה זו וביקורת, מצאנו אצל י' בלאו, תורת ההגה והצורות, הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 197.
13. ביחס לשמות המשקל הנידון, ראה בארט, עמ' 251, סעיף 164; עמ' 261, סעיף c; עמ' 263, סעיף 172.
14. הנ"ל שם, עמ' 262: "besonders häufig".

באור וליאנדר מצרפים את maqtil ו-miqtil לקבוצה אחת¹⁵, פנראה מחמת הקושי לקבוע את גבולות המשקל, שניטשטשו בפעולת חוק ההידלדלות¹⁶. הם קובעים, כי רוב השמות מקבוצת מ/מקטל שמשמעם "מכשיר", אולי מקורם בפינוני הקדום (הדגשה שלי. –"ג) של הפניין הגורם maqtil¹⁷, ואינם מביאים את כל המצאי של המשקל.

אף גזניוס אינו מביא את כל המצאי, אולם הוא מדגיש את הקשר בצורה ובמשמעות בין מה שהוא מכנה "השמות הפועליים" ובין צורת הפינוני במערכת הפועל, וכך נאמר שם¹⁸: "especially the participles . . . which are themselves, even in their ordinary form, frequently used precisely like nouns". ניכר יפה בקטגוריה של צורות פינוני הפעיל מגזרת ל"י, שיש בהן אחדות צורנית בשמשן כפועל ובשמשן כשם, ובמקרא רואים הרבה את המעבר מן השימוש הפועלי של הצורה לשימושה השמני. דרך משל: במבט "ויהי שמואל מַעֲלָה העולה" (שם"א ז, י), צורת מעלה משמשת כפועל, בעוד שבמבט "ונגדם עליו במעלה לחומה" (נח"י, יב, לו), צורה זו משמשת כשם. לעומתה, צורת מַלְאָה משמשת כפועל תמיד, זולת מקרה אחד, כפי שהמובאות בקונקורדנציה מלמדות¹⁹: "ועבד לזה לאיש מַלְאָה" (משלי כב, ז). צורת הפינוני מַלְאָה משמשת כאן כתואר. ידוע, שאחד ממקורות השם הוא התואר, וממקעים כמו "אדם חכם" נשל הגרעין פתהליך סמנטי של חיסור, ונותר "חכם", המשמשת כשם. אכן, בלשון המשנה ובלשון ימינו, משמשת צורת מַלְאָה כשם לכל דבר, נוסף על שימושה כפועל²⁰.

היחצא לנו מדברי החוקרים: לצורות השמניות מן המשקל הנידון יש מספר קטגוריות משמעות, אלא שלא ברור איזו היא הגוברת שבהן. יש לשער, כי תימצא יותר מקטגוריה גוברת אחת, שהרי לפי תאורית בארט, למשל, אפשר לצפות לשתי קטגוריות כאלה בגלל מוצאיו השונים של השם. אבל גם לפי דעות אחרות יש מקום להשערה זו, שכן המקרא הוא אמנם קורפוס אחד, אך לא אחיד: הספרות הפלולה בו נוצרה במשך תקופה ארוכה, אשר בה עשויים לחול שינויים גם בתחום דיוגנו. אף בלשון המשנה אפשר לצפות ליותר מקטגוריית משמעות אחת, שהרי היא כוללת

15. ב"ל, עמ' 492. הר-זהב, דקדוק הלשון העברית, פרק ג', ת"א תש"ב, עמ'

139–140, הולך, פנראה, בעקבותיהם, אבל מביא שמות מקראיים ומשמעיים בערפוביה.

16. על קושי זה ראה: גזניוס-קאוטש, עמ' 236; F.R. Blake, *The Apparent*; Interchange between a and i, *JNES* IX (1950), p. 77d. המשוה של הלשון העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 42.

17. ב"ל, עמ' 492.

18. גזניוס-קאוטש, עמ' 226.

19. מנדלקרן בערפו.

20. לגבי לשון המשנה, ראה יסטרוב בערפו, ולגבי לשון ימינו ראה, למשל, אבן-שושן

בערפו.

לפחות שני יסודות: יסוד המורשה המקראית ויסוד עממי עצמי. בסעיף הבא נברר, אילו הן קטגוריות המשמעות, ואילו הן הגזירות. פירור זה מחייב לכנס את הצורות.

4. הצורות המקראיות השייכות למשקל²¹ ומשמעויותיהן נקבעו לפי מילון של ו' גוניוס²². אם המשמעות שבמילון זה מהוה תרגום מילולי, הרחבנו את ההגדרה בניסוח שלנו, כגון: את צורת "מפתח" (= Schlüssel, גוניוס, מילון) הגדרנו: "מכשיר לפתיחת דבר נעול". בצורות בעלות משמעות מעורפלת נעזרנו בדברי הפרשנים המסורתיים, ולעתים גם בפרשנות החדשה.

הצורות השמניות מן המשנה נקבעו בהירות לפי מילון של יסטרוב²³, אגב השואה עם מילון של דאלמאן²⁴. הואיל והניקוד אינו ודאי במילונים אלה²⁵, בדקנו לא רק את שמות מקטל המצויים בהם, אלא אף את כל הצורות השמניות בנות הדגם הפללי mvccvc, והשוונו עם המצוי בכתב-היד הנ"ל. אף המשמעויות נקבעו לפי אותם מילונים, אלא שנעזרנו בזה גם במילון בן-יהודה ובמפרשי המשנה בעת הצורך. באופן עריכת הממצאים הלכנו בעקבות המדקדקים, וערכנו את הצורות השמניות בקבוצות לפי הגזירות ולפי סדר א"ב של השרשים. השמות משורשי הגרונים צורפו לגזרת השלמים. מראה מקום אחד לכל משמעות נביא בטבלאות הסיכום (ראה להלן סעיף 5). נפתח בצורות מן המקרא.

(א) גזרת השלמים

מאפל = אופל, עלטה. מזלג²⁶ = כלי להעלאת נתחי בשר. מחצב²⁷ = חציבה או מכשיר. מטבח = טבח, תבוסה. מכפר²⁸ = כסת, שמיכה לכיסוי. מכתש = 1. פלי

21. פרט לצורות המשמשות כשם פרטי, כגון: מטבד, בראשית לו, לט.

22. ראה "גוניוס, מילון" ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

23. ראה "יסטרוב", שם.

24. ראה "דאלמאן", שם.

25. על ליקוי זה ואחרים, ראה י' קוטשר, מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל (בעריכתו), כרך א', רמת-גן תשל"ב, עמ' 6-8.

26. על יסוד צורת הריבוי המקראית החריגה מולגות (4x, כגון: שמות לח, ג), משחזר גוניוס (מילון, ע"ע) את הצורה הנוספת מולג, שהיא, לדעתי, ללא צורך: אפשר לראות חריגות זו פתוצאת מקרה של אטרקציה, שכן היא מופיעה בכל היקרויותיה בצמידות לצורת מוקרקות, צורת ריבוי לגיטימית של מוקרק, וראה לבני, עמ' 373.

27. מצוי רק בצירוף "אבני מחצב", וקשה לדעת אם הפונה היא למכשיר או לפעולה. גם אם הצורה היא בעלת שתי משמעויות, הרי "מכשיר" היא ראשונית, וראה להלן ראש סעיף 5.

28. גוניוס, מילון: "משמעות לא בטוחה".

לכתישה ולריסוק; 2. גומה שהשן שקועה בתוכה. מלבן = 1. דפוס ליציקת לבנים; 2. מקום מרובע²⁹. ממזר = איש שאסור לו לבוא בקהל ישראל, בדרך כלל מנישואין אסורים³⁰. מסגר = 1. מתכת, צורף; 2. כלא. מעשר = 1. העשירי; 2. עשירית. מעדר = פילף, קרדום חפירה. מפתח = מכשיר לפתיחת דבר נעול. מצרף = פור היתוך. מרביץ = מקום רביצה. מרפק = 1. אורה; 2. דיר פיטום. מרצע = מכשיר לרציעה. מקהל³¹ = פנס, התכנסות. מרוח = צעקות רמות³². משבר = פתח רחם האם. משמר/מסמר³³ = קנה ממתכת או מחומר אחר הנחקע לחיבור ולחיזוק. משען = תמיכה. משרת = מחבת (עמוקה) לבישול. משחת³⁴ = הרס. מתפן³⁵ = תבן.

(ב) גזרת פ"נ

מפץ = פטיש.

29. גוניוס, מילון (ע"ע), מביא דעה זו בשם הופמן, אולם מביא גם דעת גראף ובודא: "מרצפת אבנים".

30. אולי גם "תושב אשדוד בעתיד מנישואי תערוכת יהודים-אשדודים", ראה גוניוס, מילון, בערכו.

31. צורה משוחזרת לפי צורות הריבוי מקהלים, תהלים כו, יב, וגם מקהלות, תהלים סח, כו, ועיין הנ"ל, שם, בערכו. אבל צורת היחיד יכולה להיות גם מקהלה, שהרי במקרא מצויות צורות רבות, אשר להן ריבוי פפול צורנים. אפשר להסביר ריבוי פפול צורנים זה בהבדלי ניב. אולם נראה, כי במקרים לא מעטים של צורות פאלה, צורן 1-מצי יותר בטקסטים שיריים, כגון: ימות, שנות, דברים לב, ז, ועוד.

32. גוניוס, מילון (ע"ע), קובע כך "בדרך כלל", ומציין גם "צעקות יללה קטועות", יחזקאל טז, ה, וכן: "צעקות שמחה", עמוס ו, ז. לדעת קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 6: "משתה", "מסיבה של שמחה", ובעמ' 7 גם ביבליוגרפיה נוספת.

33. צורה משוחזרת לפי צורת רבים, כפולת צורן-ריבוי, המופיעה בחמש היקרויות: משמרות, קהלת יב, א; משמרות, ירמיה י, ד; משמרות, דה"ב א, ט; משמרים, ישעיה מא, ז; משמרים, דה"ב א, כב, ג. אלה משקפות שלוש בעיות: 1. חילופי i/a בתחילית, 2. חילופי s/s', 3. פפילות צורן-הריבוי. את בעיה 1 אפשר להסביר ע"י ההידלדלות, שהיא תופעה מאוחרת (ראה ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 262), שהרי הצורות החרוקות מצויות בספר דה"י, ספר שלשוננו מאוחרת (ראה א' בנודי, לשון מקרא ולשון חכמים א', ת"א תשכ"ז, עמ' 67 ואילך). בעיה 2 ניתנת להסבר ברצון מחבר/עורך ספר קהלת המאוחר בלשוננו — לכתוב פתיב היסטורי. בעיה 3 ניתן להסביר בירמיה פאטרקציה "מקבוצת", כך בקהלת — ל"דרבונות". למקרה שבדה"ב לא מצאתי הסבר.

34. הערת גוניוס, מילון (ע"ע): כמו 'משחית'.

35. יחידאית במשמע זה. נראה, שלפנינו אטראקציה אל מִדְמָנָה הסמוכה. שם בלהט ספרותי-נבואי חדרה צורת תִּבְּן המקראית למשקל מקטל, וראה על כך לבני, עמ' 372.

(ג) גזרת פי"ו

מועד = 1. בית-המקדש³⁶; 2. זמן מוספם; 3. היפגשות³⁷; 4. חג; 5. קרבן חג³⁸.
מופת = פלא, סימן. מוקד = מדורה, אש. מוקש = 1. פח ללכידת בע"ח; 2. מכשול לא פיס.

(ד) גזרת ל"א

מִקְבָּא = מקום שנחבאים בו. מרפא/מרפה³⁹ = 1. הקלה, רפואה; 2. רוך, מתינות.

(ה) גזרת ל"י

מדוה⁴⁰ = חולי, חולי ממאיר⁴¹. מחוזה = נבואה, חוזה. מחלה = חולי. מחנה⁴² = 1. מקום חנייה; 2. צבא, מחנה צבא; 3. מלאכים. מִחְסָה/מִחְסָה = מקום מפלט למסתור. מְטוּה = דבר טווי; תוצר הטויה. מסוה = פיסוי, רעלה. מעבה = עובי. מעלה = 1. מקום שעולים עליו, 2. עמדה מוגבהת. מענה, = תשובה. *מענה⁴³ =

36. ראב"ע: "נקראו המקדשים מועדים, בעבור התחברות ישראל שם במועדים". לפי זה יש כאן, כנראה, מטונימיה.

37. על משמעות זו כתב בהרחבה ש' ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית פרק ה' עמ' 533.

38. גוניוס, מילון, אינו מביא את Festopfer כמשמעות מיוחדת, רק אגב משמעות 4. בן-יהודה מביאה, בצדק, כמשמעות מיוחדת. רד"ק ובעל "מצודת דוד" לפסוק זה: "ובחי המועד". אילו נמצאו היקרויות נוספות כמשמעות זו, אפשר היה לקבוע, שחל כאן תהליך סמנטי של חיסור.

39. "מרפה", ירמיה ח, טו, משקפת אנאלוגיה לגזרת ל"י. אנאלוגיה הפוכה, כנראה, מצויה במשלי יד, ל. לדברי ראב"ע, ת"י, שם = רפיון. מפורשים יותר דברי בעל "מצודת ציון": "מרפא מלשון רפיון, עם שהוא באל"ף".

40. גוניוס, מילון, משחזר *מְדוּ או *מְדוּה לפי צורה נטויה לנסתרים: מְדוּהָם, המצויה בשני מקומות בעלי תוכן מקביל (שמ"ב י, ד; דה"א יט, ד), ומעיר: "קרוב למד". לפי זה מ"ם אינה מוספית, ולכן הוצאנו את הצורה הזאת מגדר הדין.

41. אחת מהיקרויות צורה זו: מְדוּה, דברים כח, ס, היא צורת סמיכות יחיד הבאה תמורת צורת סמיכות ריבוי, פעדות המשך הפסוק שם. תופעה זו מצויה במקרא, ודרייבר, Deuteronomy, עמ' 317, מביא דוגמאות נוספות, כגון: רִעָה (=רִעִי), בראשית מז, ג.

42. על השתלשלותו הסמנטית של השורש חני, ומכאן למחנה, ראה ש' ייבין, הערות בלשניות י"ב, לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 245-246.

43. משוחזרת מצורת לְמַעַנָה, משלי טז, ד. בצורה מזוהה זו מצוי יידוע ליד נטייה. לדעת ראב"ע, רש"י ובעל "מצודת דוד" — היא "למען" נטויה לנסתר. א' מירסקי, לשוננו יח (תשי"ב/ג), עמ' 102, משהו לערבית مَعْن (=פונה, משמעות). יש להניח, שדגש מיידע זה הוא תיקון סופרים, שלא יתפרש כאילו הבורא פועל למען עצמו, ובין כך ובין כך המשמעות כגוניוס.

מטרה, תכלית. מעקה = מסגרת מסביב לגג שטוח. *מַעֲרָה⁴⁴ = מקום חשוף, בלי צמחית יער. מעשה = 1. עשייה, כשם פעולה; 2. פעולה לסוגיה; 3. מקצוע; 4. ביצוע משהו; 5. סוג ביצוע. מראה = 1. ראייה; 2. צורה; 3. נבואה, חזון. משקה = 1. איש שתפקידו להשקות; 2. דבר לשתייה; 3. סביבה עשירת מים.

(ו) פ פ ו ל י מ

מָגֵן = 1. לוח מתכת גדול להגנה; 2. לא ישר. מָקָל⁴⁵ = ענף, מטה, שבט, משמש לצרכים שונים.

(ז) מ ו ר פ ב י מ

*מאפה⁴⁶ = דבר אפוי. מטה = 1. ענף עבה, שריג, 2. מקל לתכלית. מורה₁ = גשם מוקדם⁴⁷. מורה₂ = מלמד.

5. מצאי צורות המשקל מן המקרא לפי הגזרות השונות, הכולל 53 צורות, מגלה מספר קבוצות:

א. צורות בנות משמעות יחידה, שהיא "מכשיר", כגון מזלג (ראה לעיל קבוצה א),

ב. צורות בנות משמעות יחידה, שאינה "מכשיר", כגון מרבץ (ראה לעיל קבוצה א), מחבא (ראה לעיל קבוצה ד).

ג. צורות פוליסמיות. בחלק מהן, עשויה אחת מן המשמעויות להיות "מכשיר". בצורה פוליסמית, שאחת ממשמעויותיה היא בתחום ה"מופשט" והאחת היא "מכשיר" (כגון מוקש, ראה קבוצה ג לעיל) הדעת נותנת, שמשמעות "מכשיר" ראשונית היא, יען "פי הדיבור בדברים הממשיים קודם לדיבור בדברים המופשטים"⁴⁸, והמשמעויות המופשטות התפתחו לאחר מכן בדרך סמנטית פלשה. הממצאים מעידים, כי המשמעויות מתפזרות לארבע קטגוריות-משמעות, פדעת בארט (עיי' לעיל סעיף 3). נגדיר לפי דרכנו קטגוריות אלה: א. "מכשיר", דהיינו: אמצעי טכני, שהוא יצירת אנוש, המיועד לתפקיד מסוים⁴⁹. ב. "מוחשי", כלומר:

44. משוחזר לפי צורת-סמיכות יחידאית במקרא.

45. גזניוס, מילון: "שורש לא ברור". מציע: קלל = לנענע, יחזקאל כא, כו; א: 1: נל = להוביל, לכפות, והצעות נוספות. בן-יהודה מעדיף נל = עלה בהר, והרי מקל מסייע לעלייה בהר. לדעתנו, מתאים קלל, והכפלת קו"ף היא ע"ד ארמית, שהיא תופעה המצויה בעברית המקרא (ראה ב"ל, עמ' 434), וראה קניג בערכו.

46. משוחזרת לפי צורת-סמיכות יחידאית.

47. לפי גזניוס, מילון, כך גם בתהלים פד, ז. אולם יש מפרשים שם = "מלמד".

48. צרפתי, סמנטיקה, עמ' 131, סעיף 3, וראה גם מ' אלטבאואר, גלגולי משמעות, לשוננו לעם ט (תשי"ח), סעיף ב; י' פרץ, המחשה והפשטה, שם טו (תשכ"ד), סע' ד.

49. השווה אבן-שושן, ערך "מכשיר".

דבר בעל ממדים פיסולוגיים, שניתן להשיגם באחד החושים⁵⁰; זה כולל אף שמות אומנים, כגון: מסגר (ראה לעיל קבוצה א בסעיף הקודם). הגדרה זו מוציאה עצם מוחשי אחר. ג. "מקום", והפננה לקטגוריה הפוללת שמות לשטח גיאוגרפי, בין סגור ובעל מבנה, ובין שהוא פתוח וחסר מבנה; נקודה גיאוגרפית פלשה, וכיו"ב. ד. "מופשט", כלומר: מושג חסר ממדים פיסולוגיים פלשהם, כגון: אורך, עובי, משקל וכיו"ב. בזו ייכללו שמות מספר לסוגיהם, ושמות-פעולה. לפי קטגוריות אלו נערוך את הטבלאות הבאות: האחת — לצורות בנות קטגוריית-משמעות אחת, ויחברתה — לקבוצת הצורות הפוליטמיות.

טבלה 1: התפלגות הצורות בנות משמעות אחת

מכשיר	מוחשי	מקום	מופשט
מחצב ⁵¹ , מל"ב יב, יג	ממזר, דב' כג, ג	מרצץ, צפ' ב, טו	מאפל, יהו' כד, ז
מזלג, שמ"א ב, יג	משבר, מל"ב יט, ג	מחבא, יש' לב, ב	מטבח, יש' יד, כא
מכבר, מל"ב ח, טו	מתפן, יש' כא, י	מחסה, יש' ד, ו	*מקהל, תה' כו, יב
מעדר, יש' ז, כה	מטוה, שמ' לה, כה	*מערה, שופ' כ, לג	מרוח, יחו' טז, ה
מפתח, שופ' ג, כה	*מאפה, ויק' ב, ד		משען, יש' ג, א
מצרף, מש' יז, ג	מורה ¹ , יואל ב, כג		משחת, יחו' ט, א
מרצע, שמ' כא, ו	מורה ² , מש' ה, יג		מופת, שמ' יא, ט
*משמר/מסמר, יש' מא, ז			מדוה ¹ , דב' ז, טו
משרת, שמ"ב יג, ט			מחזה, יחו' יג, ז
מפץ, יר' נא, כ			מחלה, דה"א כב, טו
מוקד, תה' קב, ד			מעבה, מל"א ז, מו
מסוה, שמ' לד, לג			מענה ¹ , מיכה ג, ז
מעקה, דב' כג, ח			מענה ² , משלי טז, ד
מקל, בר' לב, יא			
n = 14	n = 7	n = 4	n = 13

50. השוה י' פרץ, שם, עמ' 135-138.

51. ראה לעיל הערה 27.

טבלה 2: התפלגות המשמעויות בצורות פוליסמיות

הצורה	מכשיר	מוחשי	מקום	מופשט
מכחש ⁵²	מש' כז, כב		שופ' טו, יט	
מלגן ⁵²	נחום ג, יד		יר' מג, ח	
מסגר		מל"ב כד, טז	יש' מב, ז	
מעשר				1. בר' יד, כ, 2. יחז' מה, יא.
מרבק			1. עמוס ו, יד 2. מל' ג, כ	
מועד		5. דה"ב ל, כב	1. תה' עד, ד	2. שמ' ט, ה. 3. כט, מב 4. הושע ב, ג.
מוקש ⁵³	עמוס ג, ה			דב' ד, טז
מרפה/מרפא				1. יר' ח, טו, 2. משלי יד, ל.
מחנה		דב' כג, י	דב' יד, כד	בר' לב, ג.
מעלה			1. יחז' מ, לא 2. נח' ט, ד	
מעשה				1. קהלת ט, י, 2. שמ"א יט, ד, 3. בר' מז, ג, 4. יש' לב, יז, 5. במ' ח, ד.
מראה		2. בר' מא, כא		1. יש' יא, ג, 3. יחז' ח, ד.
משקה		1. בר' מ, א 2. ויק' יא, לד	3. בר' יג, י	
מגן ⁵³	שמ"ב א, כא			הושע ד, יח
מטה ⁵⁴	שמ' ד, ב	יחז' יט, יא		

n = 15

6. מבט חטוף בטבלאות מלמד: א. כפי שמראה ההתפלגות, אין השימוש במשקל מ"ם תחילית זה חפשי במקרא, כדעת חלק מן החוקרים לגבי משקלי מ"ם⁵⁵.

52. במקרא, מכונה מקום פעמים רבות ע"ש עצם מוחשי, ונראה ש"מכשיר" משמעות ראשונית היא כאן.

53. משמעות "מכשיר" בצורה זו היא ודאי ראשונית, וראה דברי החוקרים בהערה 48 לעיל.

54. כאן ה"מוחשי" קדם, שהרי ענף נברא תחילה, ורק לאחר מכן נכרת ונקבעת לו תכלית, וראה סעיף 1/4.

55. ראה לעיל הערה 6.

דוגמה כגון **מְשָׁעַן/מְשָׁעַן** יחידה היא. בצורות הבודדות, שמצאנו בהן שינויי משקל, גילינו גם שינויי משמעות: **מְכַבֵּר** (ראה לעיל סעיף 4/א) = פסת, שמיכה לכיסוי, לעומת **מְכַבֵּר**, שמות כז, ד = שבכה; **מְפַתֵּחַ** (ראה לעיל שם) = מכשיר לפתיחת דבר נעול, לעומת **מְפַתֵּחַ**, משלי ח, ו = פתיחה; **מְשַׁבֵּר** (ראה לעיל שם) = פתח רחם האם, לעומת **מְשַׁבֵּר**, תהלים מב, ד = גל נשבר בחוף. השימוש במשקל הנידון מוגבל, אפוא, לארבע קטגוריות משמעות. ב. התפלגות זו של הצורות לארבע קטגוריות סותרת את הדעה, כי משקל זה משמש לכתחילה למשמעות "מכשיר"⁵⁶. היא אף אינה שווה יחסית: מרבית הצורות מרוכזות בקטגוריות "מכשיר" ו"מופשט", ומכאן — מסקנה: קיימות שתי קטגוריות משמעות גוברות בתחום משקל זה. השערנו, כי מצויה בו יותר מקטגורית משמעות אחת (ראה לעיל סוף סעיף 3), נתאמתה. אמנם יש ב"מופשט" צורה אחת פחות מאשר ב"מכשיר" (לפי טבלה 1). אבל אם נצרף מצד אחד ל"מופשט" את שלוש הצורות הפוליסמיות — **מעשר**, **מרפה/מרפא**, **מעשה** — (ראה טבלה 2), שמשמעויות כל אחת מהן מצויות בתחום ה"מופשט" בלבד, ומצד שני — נצרף ל"מכשיר" את שתי הצורות **מוקש**, **מגן**, אשר משתי המשמעויות של כל אחת מהן — משמעות "מכשיר" היא ודאי ראשונית, הרי נקבל מספר שווה בשתי הקטגוריות הללו: 16 צורות. דבר זה מוכיח, כי שתייהן גוברות.

יש לתת את הדעת אף לקטגוריות "מקום" ו"מוחשי", בייחוד לאחרונה, לפי שהיא כוללת מספר לא קטן, יחסית, של צורות. יש להניח, שהן נספחו למשקל זה בגלל סיבות שונות, מהן ספרותיות-רגשיות, כדוגמת **מתנן**⁵⁷, ומהן היסטוריות לשוניות, בעטנם של מעתקי הגה שונים⁵⁸.

לפי שעה מותר להסיק: המשקל הנידון קשור בעיקר בקטגוריות "מכשיר" ו"מופשט", ואין "הוא יציר מילולי מסוים ומכוון" למשמעות "מכשיר", כקביעת לבני⁵⁹. אילו היה הדבר כך, היה אפשר לצפות לרוב מכריע או לפחות למספר צורות הרבה יותר גדול בקטגוריה זו. אכן, רוב החוקרים נמנעו מהבעת דעה קיצונית בעניין זה, והסתפקו בקביעת ארבע קטגוריות המשמעות הנ"ל⁶⁰, אף כי לא הביאו את מצאי הצורות שבמקרא. כפי שראינו לעיל, מצאי זה מסרטט תמונה ברורה, העשויה, לאחר בדיקת המצב במשנה, להוביל למסקנות מדויקות יותר על הקשר בין המשקל הנידון ובין קטגוריות המשמעות שלו. בדיקה זו תיערך בסעיפים הבאים.

7. יש לשער, כי בדיקת צורות המשקל הנידון המצויות במשנה⁶¹ תגלה מספר קבוצות פלליות: א. צורות מקראיות שנעלמו כליל מן המשנה, וכך כותב סגל: "מספר

56. פדעח לבני, עמ' 371.

57. ראה לעיל הערה 35.

58. ראה ח' רבין, תורת ההגה של העברית המקראית, ירושלים תשל"א (שכפול), עמ'

19-20, וכן כל הנ"ל בהערה 16, שם.

59. ראה הנ"ל בהערה 56, שם.

60. בארט, עמ' 262; ב"ל, עמ' 492.

61. ביחס לדרך כינוסם, עיין לעיל ראש סעיף 4.

גדול של שמות שנמצאים בספרות המקראית אינם נמצאים בספרות המשנית⁶². ב. צורות מקראיות שהמשיכו להשתמש בהן במשנה. ג. צורות שהתגלו בהן הראשונה היא במשנה, ואשר אפשר לכוונתן "חדשים"⁶³.

במהלך הבדיקה נתברר: (א) מצויה התאמה לא־קטנה בין כתב־היד במקרים שאפשר היה להשוותם⁶⁴, (ב) יש להוציא מגדר הדיון מספר צורות מאלה שנאספו לפי מילוננו של יסטרוב, תוך השוואה עם זה של דאלמאן⁶⁴, מן הטעמים הבאים: 1. משקל הצורה בכתב־היד הוא שונה, 2. ניקוד הצורה בהם חסר, או בלתי ברור כל צרכו. להלן נפרט צורות אלה, לפי סדר א"ב של השורש, כפי שהן מצויות במקורות הנ"ל, ונעיר עליהן בשעת הצורך, כסדר הבא: יסטרוב, דאלמאן, כ"ק, כ"פ, כ"ל⁶⁵. כיון ש־כ"ק מקובל במהימן בכל כתב־היד, בדקנו בו את כל ההיקריויות של כל צורה, כדי לודא את יציבותה. לכל צורה מן הצורות הללו נביא מורה מקום אחד.

מְגַס, מְגַס/מְגִיס, מְגַס, מְגַס, מְגִיס, יומא ו, 1.

מְחַבא, 1, מְחַבא, 1, מְחַבא, מחבה, נידה ד, 2.

מְחַבא, 2, מְחַבא, 2, מְחַבא, מְחַבא, פאה ז, ב⁶⁶.

מְכַתב, מְכַתב, מְכַתב, מְכַתב, מְכַתב, א⁶⁶.

מְלַמַּד, מְלַמַּד, מְלַמַּד, מְלַמַּד, מְלַמַּד, כלים ט, ו.

מְלַקַּט, מְלַקַּט, מְלַקַּט, מְלַקַּט, מְלַקַּט, מלוקטת, מלוקטת, מכוח ג, ה.

מְסַבֵּד, מְסַבֵּד, מְסַבֵּד, מְסַבֵּד, פרה ג, ג.

מְעַבַּט, מְעַבַּט, עָבַט, עבט, עבט, טהרות י, ד⁶⁷.

62. סגל, עמ' 66.

63. לא חדשים ממש, וזאת בהתאם לדעה הקובעת, בצדק, שמקורה של לשון המשנה הוא דיבורו העברי של העם מלפני תקופת המשנה, וראה סגל, סעיף 11 במבוא, וכן "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 46.

64. הרי כ"פ מנוקד חלקית, ואילו כ"ל מכיל ניקודי מלים בודדות, ואך לעתים הפתיב המלא מגלה תנועתה הסופית של הצורה.

64. עיין לעיל הערות 23, 24.

65. מכתב־היד כ"פ, כ"ל נביא את הצורות רק אם הן מנוקדות או אם יש בהן שינויי פתיב כלשהם.

66. על צורה זו, ראה דברי ש' ליברמן, תוספתא פפשוטה חלק ו, עמ' 124, שורות

13–14, וכן הנ"ל, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל פרך א', רמת־גן תשל"ב, עמ' 108.

66א. הממצא של כ"פ מסייע לדאלמאן, ואף בני תימן הוגים כך, ראה י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית ב', ירושלים תרצ"ח/ט, עמ' 67. אבל כל זמן שאין תמונה מלאה על צורה זו במסורות כל העדות במשנה, קשה לקבוע פללית ללשון חז"ל.

66ב. בכ"ק ניקודה של הצורה לא ברור.

67. י"נ אפשטין מעיר, ספרי זוטא פר' פרה, תרפיץ א/א (תר"ץ), עמ' 53, כי צורת

"מעבט" מצויה בכ"י: מ' תחילית חילוף נ' ו־ט' חילוף צ', כמקבילה "נעבצן" בארמית

מְקָלָה, מְקָלָה, מְקָלָה, תענית ב, א.

כפי שראים מן הרשימה דלעיל, שונים יסטרוב ודאלמאן זה מזה ברוב הצורות הללו, ושניהם שונים בדרך כלל מכי"ק, כי"פ וכי"ל. שוני זה שבין המקורות הנ"ל מצוי לעתים גם בצורות אחדות ממצאי צורות המשקל שנאסף מכתבי-היד.

8. מצאי הצורות יוצג לקמן לפי כי"ק בקבוצות, בדרך שבה הוצג המצאי המקראי (ראה לעיל ראש סעיף 4). נתייחס למצוי פשני פתבי-היד הנותרים רק במקרים שיש בהם שוני פלשו. במידה שהמשמעות במילונים שהשתמשנו בהם מהווה תרגום מילולי, נביא משמעות בניסוח מורחב (השוה, למשל, את הגדרתנו ל"מסמר" אל זו של יסטרוב). כן נעיר על שוני בצורה בין כי"ק ובין אותם מילונים.

(א) גזרת השלמים

מזלג = כלי להעלאת בשר. מחצב⁶⁸ = מקום חציבת אבנים. מטבע/מטביע = פיסת מתכת המשמשת ככסף (coin). מכפר⁶⁹ = (מטאטא); זלול שהתמרים תלויים בו. מכבש = מגהץ, אמצעי לחץ. מלבן⁷⁰ = 1. תבנית, מסגרת; 2. ערוגת גן קטנה. ממור = בן שנולד מאחת מן העריות. מסמר⁷¹ = קנה מחומר פלשהו לנעיצה ולחיבור. מוסר/משרק⁷² = כלי לסרוק בו. מסרת⁷³ = דפוס לטיגון תבחושת. מעבר/מעבר⁷⁴ = קלשון לזרייה ראשונה. מעדר⁷⁵ = קרדום, שן מתרשה. מעטן⁷⁶ =

מצרית: י"א ויידמן, תרביץ י"א, עמ' 110, מוזכר חילוף זה, וראה גם P. Leander, Laut- und Formenlehre des Ägyptisch Aramäischen, Hildesheim, 1966, s. 43

68. יסטרוב, דאלמאן: מְחַצֵּב.

69. כך דאלמאן, אבל יסטרוב: מְכַפֵּד. משמעות "מטאטא" מצויה רק בתוספתא, שם.

70. דאלמאן: 1. צורה, 2. מסגרת, 3. צורה מרובעת.

71. יסטרוב: מְסָמֵר, דאלמאן: מְסָמֵר, שמא בהתייחסות לצורות הריבוי מְסָמְרִים/ות,

דה"א כב, ג: דה"ב א, ט?

72. כי"פ, כי"ל, גורסים צורה זו בסמ"ך בכל ההיקריות. כי"ק פלים ב, ט, בסמ"ך,

אבל שם ז, ח, ט הפתיב בש"ן שמאלית, ונראה שבמקרים אלה יש חיקון-יתר לעבר המקרא.

73. בדפוסים הפתיב בש"ן שמאלית, כמו במקרא.

74. כי"ק פלים יג, ז — "מעבר", אבל טבול יוס ד, ו — "מעבר". כי"ל כמו כי"ק.

כי"פ גורס "מעדר" בכל ההיקריות, ונראה שזו טעות. בן-יהודה מעיר, כרך ד', עמ' 3144, הערה 2, כי ראה פתיב זה בדל"ת באחד מכהי"י של מסכת "טבול יוס". לגבי הניקוד: יסטרוב:

מְעַבֵּר, דאלמאן: מְעַבֵּר, ומפרש: קלשון לדגן.

75. מצויה פעמיים בשימוש חי, כלומר: בניסוח מקורי פלשון חז"ל ולא במובאות

מקראיות. היא קיימת פלשון המשנה שלוש פעמים בס"ה, מהן אחת במובאה מקראית, ראה פאה ב, ב.

76. כי"פ: מְעַטֵּן. כי"ל, מעשר ראשון ד, ד (2X = דפוסים, מעשרות ד, ג): ההיקרות

הראשונה היא "מעטן", טי"ת בלבד מנוקדת, ובצירי. זהו אחד הניקודים הפודדים בכ"י זה,

מיכל לכבישת זיתים והפיכתם לעיסה סמיכה. מעשר = עשירית. מפתח = מכשיר לפתיחת דבר נעול. *מפתח⁷⁷ = חוקק באבן. מקדח = פלי לניקוב. מרגז⁷⁸ = פלי דמוי מזלג לנעיצה⁷⁹; מזלג. מרדע⁸⁰ = ידית המחרשה, שבקצה האחד להב ברזל רחב, ובקצה השני דרבן. מרזב = צינור, ביחוד זה המחובר לשקעי הגג. מרחץ⁸¹ = מקום רחצה. מרפק⁸¹ = פרק שבין הזרוע לאמת היד. מרתף = חדר אצירה. משבר = פסא היולדת. משטיח⁸² = משטח, ענבים פזורים על גבי קרקע. מקום שטיחה. משפך⁸² = כלי להעברת נוזלים. מתבן⁸³ = מחסן תבן.

(ב) גזרת פי"ו

מועד = 1. זמן קבוע; 2. חג. מוקד⁸⁶ = מקום האש; אח שבו קיימת אש.

שהוא בלתי מנוקד. ההיקרות השנייה היא מעטין מלא יו"ד, אך לא מנוקדת. דאלמאן: מעטין, וכך בן-יהודה פרך ד', עמ' 3163, המעיר למובאה שלו מתוספתא ג, ז, שמצוי בכ"י גם הפתיב מעטין. דבר זה מעיד על צירי בע' הפועל. הערה זו וכן הממצא בכ"ל מאשרים את מסורת כ"ק ויכ"פ.

77. יסטרוב, דאלמאן: מפתח, אבל כ"ק — מפתח, שהיא צורה משוחררת על דינו לפי צורת ריבוי בנסמך: "מפתחי אבנים", שם. צורה זו יחידאית במשנה.

78. כ"פ גורס גם מלגז, שבת יז, ב, וגם מזלג, פלים יג, ב (2X). כ"ל גורס מזלג, שבת יז, ב, אבל גם מלגז (!) ומזלג במשנה אחת, פלים יג, ב. קיימות אפוא ארבע חלופות: מלגז, מלגז, מלגז, מלגז. ייתכן שצורת המוצא היא מזלג, שהתפתחה בכיוונים שונים בדרך הטראנספוזיציה וחילופי ל/ר פונטיים כאחד. יסטרוב: מלגז. הוא מעיר, שלפנינו טראנספוזיציה של מזלג, (וכך הצורה במשניות דפוס וכ"י), אבל מביא גם מרגז. דאלמאן: מלגז = מלגז, ומפנה לערך זה, אבל אינו מביא מרגז. שניהם אינם מתייחסים לכל החלופות.

79. בן-יהודה פרך ד', עמ' 3024: "מלגז = מפלי עבודת האדמה, פעין מזלג מעץ יגביהו בו את החציר והקציר", ובהערה 2, שם: "כך בנוסח הדפוס במשנה שבגמ' בבלי וירושלמי, וכן גרסת הערוך וככ"ו וכמו"כ במשנה שבמשניות המזלג".

80. כ"ק גורס צורה זו בשלושה אופנים: מלגז וגם מלגז במשנה אחת, פלים ט, ז, ושם תיקון שוליים: מלגז, כמו בשאר ההיקריות בו. כ"פ, שם: מלגז (2X), עם תיקון שוליים: מלגז, כמו בשאר ההיקריות בו. כ"ל גורס מרדע, פרט לאהילות טז, א, אשר בה גם מרדע וגם מרדעת. נראה שגרסת מרדה(א), המופיעה בכ"ק ובכ"פ טעות היא, שנוצרה בגלל הגייה המשקפת את חולשת הגרונות, כי בשאר ההיקריות הפתיב הוא בעי"ן, ואף תיקוני השוליים מעידים כן.

81. יסטרוב, דאלמאן: מלחץ, ומביאים משמעות נוספת: "רחיצה". אבל במשנה עצמה הצורה מופיעה רק במשמעות "מקום".

81א. כך כ"פ, אבל כ"ל גורס מפרק.

82. הפתיב המלא של כ"פ (אך לא מנוקד) במסכת טהרות י, ד (2X) תואם את כ"ק.

במילונים המשקל שונה. יסטרוב: משטח, משטיח. דאלמאן: משטח.

82א. כ"פ, פלים ב, ד, מלא ומנוקד משטיח, דבר המאשש את ניקודו של כ"ק.

83. יחידאית, ותחתיה משמש במשנה הצירוף "בית" + "תבן", וראה, למשל, עירובין

ח, ד; סוטה ח, ב.

84. מצויה במשנה רק בצירוף עם "בית", כגון: "בית המוקד" (=לשפה בביהמ"ק,

(ג) גזרת ל"י

מבעה = בע"ח ההורס את היכול בשיניים⁸⁵. מחנה⁸⁶ = מקום חנייה. מלוה = בעל חוב. מעלה = דרך מתרוממת. מעקה = מסגרת לגג שטוח. מעשה⁸⁷ = 1. פעולה; 2. נוהל; 3. מקרה; 4. סיפור. מראה = 1. תופעה; 2. צבע; 3. ראייה. משקה = 1. נוזל; 2. דבר לשתייה.

(ד) פפוליים

מקל = קנה עץ למשען בהליכה או לצרכים אחרים.

(ה) מורפיים

מאפה = דבר אפוי. מזה⁸⁸ = פהן המיועד להזות. מטה⁸⁹ = מקל.

9. השואת רשימת הממצאים מן המשנה לרשימת הממצאים מן המקרא (ראה לעיל סעיף 4) מגלה, כי השערותנו (ראה לעיל ראש סעיף 7) התאמתה. קיימות הקבוצות הבאות:

א. צורות מקראיות ממשקל זה, שנעלמו כליל מן המשנה⁹⁰, והן: מאפל, מטבח, מכחש, מכבר, מסגר, מצרף, מרבץ, מרבק, מרצע, *מקהל, מרוח, משען, משחת, מפץ, מופת, מוקש, מחבא⁹¹, מרפה/מרפא, מדוה, מחוה, מחלה, מחסה,

שבה הייתה מצויה אש לשימוש). תחתיה משמשות "מדורה", וכן "אש". נראה, כי סיבת השתמרותה של צורה מקראית זו נעוצה בשמרנות שבתחום פולחן המקדש, שסייעה לשימור הצורה בתחום הלשוני.

85. דאלמאן מפרש: לוקח יבול אחרים, בעצמו או ע"י בע"ח.

86. מצויה רק במבעים מתחום הקודש, המתייחסים למחנה ישראל בנדודי המדבר.

87. י' מאן, ספר המעשים לבני א"י, תרביץ א/ג (תר"ץ), עמ' 1, משער: מעשים = פסקים. לפי ש' ליברמן, ספר המעשים — ספר הפסקים, תרביץ ב/ג (תרצ"א), עמ' 377, אפשר לקבוע משמעות זו גם במשנה במספר מקרים, כגון: "וכל מעשה בית דין אינן משמיטין", שביעית י' ב; ראה גם גב"ע צרפתי, חסידים ואנשי מעשה והנביאים הראשונים, תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 142–143.

88. יחידאית פשם עצם, אך נפוצה במשנה כבינוני במערכת הפועל.

89. צורה מקראית זו היא יחידאית במשנה, אשר בה משמשת יותר מקל. מטה מופיעה במסכת "אבות", בגלל סגנונה הגבוה המגלה זיקה למקרא, ועיין על כך ש' שרביט, נוסחאותיה ולשוניה של מסכת אבות (עבודת דוקטור), רמת-גן תשל"ו, עמ' 15.

90. על תופעה זו ועל שינויים אחרים באוצר המלים המשנאי בהשוואה למקראי, ראה סגל, עמ' 9–10; ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים/ת"א תשי"ט, עמ' 132; צרפתי, עיונים, עמ' 239.

91. צורה זו שקולה במשקל מְקָטֵל לפי כ"ק (לפי כ"פ ודאי לא מְקָטֵל, כי"ל לא מנוקד, עיין לעיל ראש סעיף 7), והיא, כנראה, הומונים סמנטי בלשון המשנה שלפי כ"ק, וראה יסטרוב בערפו. אנו הוצאנו את צורות מְחָבָא, מְחָבָא מפלל הדיון על המשקל, כנז"ל בראש סעיף 7.

מטוה, מסוה, מעבה, מענה¹, *מענה², *מערה, מגן, מזרה¹, מזרה². נעלמו אפוא 31 צורות מן המצאי המקראי של 53 צורות, דהיינו: כ-57%. מהן יש שנעלמו, ותמורתן משמשות צורות אחרות משורשה של הצורה המקראית, במשקלים שונים⁹², כגון: מחלה, מדוה, הומרו ב"חולי" (גיטין ז, ג, ד"מ), במשקל "קוטי". במשקל זה, הומרה אף מעבה ב"עובי" (פלים יח, א, למשל); מרפה/מרפא הומרה ב"רפואה" (שבת ו, י, למשל), במשקל קטולה, וכך באותו משקל הומרה אף מחזה, אבל בצורה משורש אחר: "נבואה" (סנהדרין יא, ה).

ב. צורות מקראיות המשמשות במשנה, ואף בהן מצוי ייחוד: יש שהשימוש הוא במשמעות היסוד המקראית, כגון: מזלג, שבת זו, ב; אם הצורה המקראית היא פוליסמית, אבד במשנה חלק ממשמעויותיה, כגון: מועד במשנה = 1. זמן קבוע, פסחים ו, ח; 2. חג, כלאיים ז, ב. המשמעויות המקראיות "בית המקדש", "היפגשות", ו"קרבת חג" אבדו; לעתים, חל בצורה מקראית המשמשת במשנה מעתה סמנטי⁹³, כגון: מתפן = מחסן תבן, עירובין ז, ח, לעומת המקרא, אשר בו משמעה = תבן.

ג. צורות שגיליון הראשון הוא במשנה. טרם שנתייחס אליהן, ראוי לדון בכללן של הצורות שנאספו.

הרשימה (ראה לעיל סעיף 8) כוללת 41 צורות. זו קטנה, אפוא, מן הרשימה של המקרא, הכוללת 53 צורות. אפשר להבחין בה בקבוצות הבאות:

(1) צורות בנות משמעות יחידה, שהיא "מכשיר", כגון: משפך (ראה קבוצה א/8 לעיל),

(2) צורות בנות משמעות יחידה, שאיננה "מכשיר", כגון: מבעה (ראה קבוצה א/8 לעיל),

(3) צורות פוליסמיות, אשר באחת מהן, מלבן, אחת המשמעויות היא "מכשיר".

הממצאים מעידים, כי המשמעויות מתפזרות כללית לארבע קטגוריות משמעות, כבמקרא⁹⁴. נמיין לפיהן את הצורות ונערוך בטבלאות, פדרך שעשינו בממצאים מן המקרא.

92. על שינויי משקלים מקראיים שהתרחשו בלשון המשנה, עיין סגל, עמ' 68; א' בנודי, לשון מקרא ולשון חכמים א', ת"א תשכ"ז, עמ' 367-368; הג"ל פרך ב', ת"א תשל"א, עמ' 444.

93. עומד על כך צרפתי, עיונים, עמ' 239.

94. על קטגוריות אלה והגדרותיהן עיין לעיל סעיף 5.

טבלה 3: התפלגות הצורות בנות משמעות אחת

מכשיר	מוחשי	מקום	מופשט
מזלג, פלים יג, ב	ממזר, חגיגה א, ז	מחצב, שביעית ג, ה	מעשר, מעשרות ב, ה
מטבע/מטביע, ב"ק ט, ב	*מפתח, פלים כט, ה	מרחץ, נזיקים כ, ז ⁹⁹	
מכנז, עוקצין א, ג	מרפק, אהילות א, ט ⁹⁶	מרתף, שם כה, ב ¹⁰⁰	
מכבש, שבת כ, ה	מבעה, נזיקים א, א ⁹⁷	משטיח, טהרות י, ד	
מסמר, פלים יב, ד	מלוה, נזיקים כט, ה ⁹⁸	מתבן, עירובין ז, ה	
מסרק/משרק, פלים יג, ז	מאפה, עירובין ז, י	מוקד, תמיד א, א	
מסרת, חלה א, ד	מזה, פרה יא, ו	מחנה, זבחים יד, ד	
מעבר/מעבר, פלים יג, ז	מטה, אבות ה, ו	מעלה, אהילות יז, א	
מעדר, פלים יג, ב			
מעטן, מעשרות ד, ג			
מפתח, ב"מ ה, ט			
מקדח, פלים יז, ב			
מרדע, פלים ט, ז			
מרגז, שבת יז, ב			
מרוז, נזיקים כב, ח ⁹⁵			
משבר, פלים כג, ד			
משפך, אבות ה, טו			
מעקה, מידות ד, ו			
מקל, פלים יז, טז			
n = 19	n = 8	n = 8	n = 1

טבלה 4: התפלגות המשמעויות בצורות פוליסמיות

הצורה	מכשיר	מוחשי	מופשט
מלבן	נזיקים כב, ח ¹⁰¹	פאה ז, ב	
מועד			1. פסחים ו, ה, 2. פלאיים ז, ב
מעשה			1. עירובין ד, ג, 2. זבחים ז, א, 3. ברכות א, א
			4. מגילה ד, י
מראה		2. נגעים יד, ה	1. נגעים ד, ב, 3. בכורות ו, י
משקה		1. תרומות יא, ב	
		2. תרומות ח, ד	
n = 5			

96. בדפוסים, שם א, ח.

98. בדפוסים, ב"ב י, ג.

100. בדפוסים, ב"ב ו, ב.

95. בדפוסים, ב"ב ג, ו.

97. בדפוסים, ב"ק א, א.

99. בדפוסים, ב"ב א, ו.

101. בדפוסים, ב"ב ג, ו.

10. התופעה הראשונה המשתקפת מטבלה 3 היא הרוב המכריע של צורות במשמעות בלעדית של "מכשיר", והשאיפה לאפס של מספר הצורות במשמעות בלעדית של "מופשט". מצב זה שונה מן המצב שנתגלה במקרא (השוה לטבלה 1 בסעיף 5 לעיל), אשר בו, "מכשיר" ו"מופשט" שווים היו במספרם (עיין לעיל בסעיף 6). הצורות המעטות אשר להן משמעות "מופשט" לפי טבלאות 3 ו-4, פולן מורשת המקרא בלשון המשנה הן. קיימת, אפוא, התרחקות מן ה"מופשט" במשקל זה מצד אחד, ומצד שני — התגברות הנטייה למשמעות "מכשיר". בבדיקת הצורות שגילויין הראשון הוא במשנה, מתגלה תופעה המחזקת את מסקנתנו. הרי רשימתן, לפי סדר הופעתן בסעיף 8 לעיל: מטבע/מטביע, מכבד, מכבש, מסרק/משרק, מעבר/מעבד, מעטן, *מפתח, מקדח, מרדע, מרגז, מרזב, מרחץ, מרפק, מרתף, משטיח, משפך, מבעה, מלוה, מזה. ברשימה זו, הפוללת 19 שמות "חדשים", יש 11 צורות במשמעות "מכשיר", המהוות כ-60%, ומהן אף לא אחת במשמעות "מופשט". נטייה זו למוחשי משתקפת במידה מסוימת גם בקטגוריות "מוחשי" ו"מקום" (טבלה 3), העולות במספר צורותיהן על המצוי בהן במקרא, וכוללות יחד 16 צורות, ומהן — 5 ב"מוחשי" ו-3 ב"מקום" הן צורות "חדשות".

התופעה השנייה המתגלה לעין היא ההתרחקות מפוליסמיות במשקל זה. בעוד אשר במקרא, הצורות הפוליסמיות הן 15 מתוך 53 (עיין לעיל טבלה 2 בסעיף 5), פלומר: כ-28%, הרי במשנה הן 5 מתוך 41 (השוה לעיל טבלה 4 בסעיף 9), פלומר: כ-12%. יתר על כן: ההתפלגות בטבלה 4 היא ל-3 קטגוריות בלבד: "מקום" חסרה. תופעה זו תכלוט, אם ניתן דעתנו לשני נתונים: א. חלק מן הצורות הפוליסמיות המקראיות שהמשיכו לשמש במשנה, איבדו אחת מן המשמעויות והפכו לחד-משמעיות, ואלו הן: מעשר, מחנה, מעלה, מטה. ב. כל הצורות הפוליסמיות במשקל זה בלשון המשנה, מקורן במקרא, וכל הצורות שגילויין הראשון במשנה, צורות חד-משמעיות הן. מסתבר, כי הדוברים בלשון זו התרחקו מפוליסמיות, ופלפניו מצוי יחס חד-חד ערפי ברוב צורות המשקל: לצורה אחת משמעות אחת, ולמשמעות אחת צורה אחת¹⁰². יתר על כן: מתוך אותן 5 צורות פוליסמיות שבמשנה (טבלה 4), הצטמצמה הפוליסמיות ב-3 מהן לתחום-משמעות אחד, והן: מועד, מעשה, משקה. דרך משל: מועד במקרא היא בעלת 5 משמעויות, המתפלגות לתחומים "מוחשי", "מקום", ו"מופשט", בעוד שבמשנה הצטמצם ריבוי המשמעויות לתחום אחד, הוא ה"מופשט", ואף פחת במספר. קיימת אפוא נטייה לצמצם את מספר המשמעויות בצורות פוליסמיות, או לפחות לתחום את הפוליסמיות לקטגוריה אחת של משמעות. נראה, כי הסיבה לתופעה זו נעוצה בעובדה, שלשון המשנה היא לשון של הלכה

102. על תופעה דומה בצורות הפעלים חיי, רבב בלשון המשנה עומד ג' הנמן, האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל ב', רמת-גן תשל"ד, עמ' 30.

וחוקים, דבר המחייב טרמינולוגיה ברורה. גב"ע צרפתי מציין "כקבוצת משנה את המונחים ההלכתיים, שהם כמעט כולם מלים מקראיות, שהוטלו עליהן תנאים וסייגים מרובים ודקים כדי לגדור ולסיים את משמעותן"¹⁰³.

לבסוף, ראוי להצביע על עובדה נוספת מבחינה צורנית: מספר הצורות משרשים נחשלים פחת כללית. במקרא, מצויות 29 צורות כאלה מתוך 53, כלומר: כ-55%, בעוד שבלשון המשנה מצויות 14 מתוך 41, כלומר: כ-34%. אף ברשימת הצורות ה"חדשות", שהובאה לעיל בראש סעיף זה, יש רק צורה אחת "חדשה" ממש: מבעה. הצורות מלווה, מזה הן למעשה צורות פועליות מקראיות, שקיבלו משמעות שמונית בלשון המשנה. ה"נחשלים" לא היו אפוא שדה פעולה פורה לתצורה בתחום המשקל הנידון, שהרי כמעט כל הצורות ה"חדשות" בו הן משורשי ה"שלמים". אפשר שתופעה זו היא חלק מנטייה כללית בלשון חז"ל לעבר ה"שלמים", נטייה המשתקפת במערכת הפועל בגזרות עו"י ורע"ע. בגזרות אלה ניתן למצוא פעלים רבים הנוטים על דרך השלמים¹⁰⁴. ייתכן, שלפחות ביחס לצורות ל"י ו"מורכבים" הסיבה היא הנטייה להתרחק מן הפוליסמיות, שהרי צורות כמו משקה או מזה אפשר להבין גם כשם וגם כפועל.

לסיכום, לפי שעה: א. קשה לקבוע, כי המשקל נתייחד לכת חילה למשמעות "מכשיר"¹⁰⁵, שהרי מצינו את ה"מופשט" כקטגוריה גוברת נוספת במקרא. בלשון המשנה נתגלתה אמנם התרחקות מכך, אך מצד שני נשתמרו בה המשמעות "מוחשי" ו"מקום". מותר לומר, כי בניב זה נחתזק הקשר בין המשקל הנידון ובין "מכשיר". דבר זה משתקף בעברית ימינו, אשר בה נוצרו שמות רבים במשקל זה במשמעות "מכשיר". ב. ההתרחקות מן ה"מופשט", אפשר שהיא משקפת בריחה מאנטונימיה של קטגוריות משמעות, שכן "מכשיר" ו"מופשט" דבר והיפוכו הם, ושמא לצורך בהירות הנחוצה בלשון הלכה וחוקים. ייתכן, שבהירות היא גם הסיבה לתופעה הבאה: ג. נטייה להתרחקות מן הפוליסמיה.

סייגנו את דברינו, הואיל ואף בדיקתנו בלשון חז"ל נצטמצמה ללשון המשנה בלבד¹⁰⁶. כדי להגיע למסקנות יציבות, יש צורך לבדוק את המצוי בשאר מקורות של ספרות התנאים, דבר שהוא נושא למחקר אחר.

103. צרפתי, עיונים, עמ' 241.

104. בדבר נטיית גזרות אלה ע"ד ה"שלמים" במערכת הפועל בלשון חז"ל, עיין סגל,

עמ' 147; י' פרץ, משפט הזיקה בלשון העברית לכל תקופותיה, ת"א 1967, עמ' 38-39,

סעיפים 6.10; 6.11; הנמך, עמ' 271, 304.

105. ראה לעיל סוף סעיף 6.

106. על הגורם — ראה לעיל הערה 5.

שלושה ספרי בלשנות בשלוש ארצות

א. צמיחת הניקוד

רק בשנים האחרונות חזרו מלומדי איטליה לעסוק במזרחנות¹, והחלו לפרסם מחקרים גם בתורת הבלשנות העברית. אף נתחברו לאגודה אחת קבוצת מלומדים והם עורכים כתב-עת חדש "ח נוך"², המופיע החל מחודש מארס 1979, ועורכיו הם: גארביני, טאמאני, מוראלדי, סאקי, וסוג'ין ומזכירו ועורכו למעשה הוא ד"ר ברונו קייסה (להלן: ק'). בסדרה "היהדות"³ פרסם ק' חיבור מיוחד לנושא⁴: צמיחת הניקוד על יסוד מקורות עקיפים, ובו ניסה להקיף את העדויות החשובות ביותר. בחיבור ארבעה פרקים:

- א. הופיכח על תולדות הניקוד, עמ' 5-8.
 - ב. פתי-המדרש של המסורה, טברניים ולא-טברניים, עמ' 9-17.
 - ג. עדותו של יעקב הקירקיסאני עמ' 17-36, התופס כמו כל יתר הפרקים.
 - ד. קביעת התאריך, עמ' 36-43.
 - ה. מסקנות, עמ' 44-45⁵.
- בראש החיבור מבוא קצר, עמ' 1-4. המחצית השנייה של החיבור (עמ' 46-86) היא 141 הערות קצרות וארוכות, ורובן המכריע מוקדשות לפינליוגרפיה. כבר בנושא לקראת קבלת התואר דוקטור עסק בתורת הניקוד, ואחרי שנתיים נוספות של

1. השואה הייתה גם שואה למדעי המזרח בארצות אירופה, ובייחוד בארצות אוסטריה, איטליה וגרמניה, שהיו מרכזי מדעי המזרח לפני שעלו לשלטון היטלר בגרמניה ומוסוליני באיטליה.

2. *Henoch*, Rivista quadrimestrale, studi storicofilologici sull'ebraismo redatti presso la Biblioteca Paul Kahle dell'Istituto di Orientalistica dell'Università di Torino, Anno I, fasc. 1 – Marzo 1979

3. *Judentum und Umwelt*, herausgegeben von Johann Maier, Verlag Peter Lang, Frankfurt a. M.–Bern–Cirencister (U.K.)

4. Bruno Chiesa, *The Emergence of Hebrew Biblical Pointing, The Indirect*

Sources, Frankfurt a.M. 1979, pp. 86, 6 pages Titles and contents

5. אין פרק זה מסומן כפרק מיוחד בספר, אף כי נתייחדו לו עמודים מיוחדים, ואינו חלק של הפרק הקודם.

הרחבת הנושא ועבודת מחקר פרסם את ספרו "המקרא במקורו העברי על פי המסורת הארץ-ישראלית". אף הוא כבר הספיק לפרסם תריסר מאמרים בכתבי-עת מדעיים שונים⁷, ונושאם המשותף הוא המקרא. החיבור שלפנינו הוא דיון מיוחד בנושא הקשור בעבודת מחקרו הראשית.

ק' פינס חומר רב על הנושא, והוא שולט בחומר שלפניו שליטה מלאה, והרצאתו יוצאת מסודרת ובהירה. המשתלם והמעייין הלא-עבריים ימצאו תועלת רבה בחיבור קטן זה.

והרי כמה הערות כלליות לעניינים הנדונים בו:

1. ק' סבור שיש קשר בין עליית הקראים לארץ במאה התשיעית ובין צמיחת הניקוד ולכל הפחות קיפלה זו דחיפה חזקה על ידי עלייתם של הקראים ארצה (עמ' 41). צמיחת הניקוד נמשכה זמן רב, כי לא הוכנס ללשוננו על ידי אדם אחד, ולא על ידי מהפכה מכוונת מלמעלה, אלא מתוך צורכי החינוך בבתי-הספר ובבתי-המדרש, צורכי הקריאה בציבור וצורכי התפילה בבתי-הפנסט, צורכי הציבור והיחיד בארץ ובתפוצות הגולה. צרכים אלה היו בעמנו גם לפני עליית הקראים מעיראק ומפרס לארץ-ישראל במאה התשיעית, ואילו קהילות בבלים כבר היו קיימות פערים שונות בארצנו לפני כיבושי הערבים המוסלמים, וממילא גם לפני עליית הקראים. עם זאת יש לקבל את סופו של משפט ק', כי עליית הקראים ארצה במאה התשיעית הביאה לייסוד בתי-המדרש של הפלשנות העברית בירושלים ולהתפתחות בתי-המדרש בטבריה, שכבר היו קיימים בתוכה במשך מאה וחמישים שנה לפני ייסוד בתי-המדרש בירושלים.

2. ק' סבור, כי יוצרי הניקוד היו הקראים ולשם ההגנה על הרבניים הוא מזכיר את עדותו של מסעודי (מת במצרים 956) על אבן כת"ר יחיא אבן זכרייה (ע"ש): "לכל הפחות בעל מסורה רבני אחד היה פעיל בטבריה בשנים הראשונות של המאה העשירית". גם בדבר קראותם של משפחת בן-אשר מבקש ק' לפשר, והיו הראשונים או הראשון, אשר המלמד, רבני, ורק החל בנחמיה בנו, אשר לפי חישובי הזמן של ק' פעל בשנות 850-875, שינו בנ"א אשר את טעמם והיו גם הם לקראים בהשפעתם של הקראים מעיראק (ע"ל). אולם הקראות צמחה בכל הארצות תחת שלטון האסלאם במזרח ובמערב גם יחד, ולא הייתה צריכה ארץ-ישראל לחפות להשקפות אלה שיובאו אליה מן המזרח. ההבדל בין הקראים לרבניים בעניין הניקוד הוא בעניין קדושתו. הראשונים קידשו את הניקוד פהלכה למשה מסיני, ואילו הרבניים אמרו "תיקון סופרים הוא", ואין סימני הניקוד קדושים פסימני הפתח על הלוחות אשר ניתנו במעמד הר סיני.

Bruno Chiesa, *L'antico Testamento Ebraico secondo la tradizione*. 6
palestinese, Bottega d'Ebraismo, Torino 1978, pp. 424

7. ע' בית מקרא, פג (תש"ס), עמ' 380-382. באותה סקירה הושמטה הלועזית הצמודה לרשימה.

3. ק' מתעניין בנושא זה לשיטתם של בעלי המסורה, מבחינת נוסח גוף המקרא, ולא מבחינת תורת הלשון. כולם מכוונים על ידי ק' "בעלי מסורה". גם עלי בן יהודה הנזיר מכוונה "בעל מסורה", אף שהוא נחשב כחוקר לשון ובעל תורת הלשון. וכבר היו בעלי מסורה רבניים לפני המאה העשירית, כמו פינחס ראש הישיבה מכפרא. גם בני המשפחה בן-אשר היו ביניהם בעלי תורת הלשון, וכבר בתעודה "דקדוקים" או "דקדוקי המקרא" (היא רשימת המונחים הקראית מן המאה השמינית) אנו מוצאים את תורת הלשון מנוסחת בצורת זוגות מונחים כראשי פרקים מיוחדים⁸: קל וחומר, חזק ורפי, טפל ומוכרת, עבד ועתיד, מידע ומנופר.

4. ק' אינו יודע יותר משלוש שיטות ניקוד בלבד, או שהוא מתעלם מקיומה של השיטה הרביעית (ע"ש, עמ' 16–17 והערות עמ' 56–57). הוא מקבל את הפתוב במחזור ויטרי (462, שו' 5–7): "אין ניקוד טברני דומה לניקוד שלנו, ולא שניהם דומים לניקוד ארץ-ישראל" לפי פירושו של ק' א ה ל ה, ולא לפי מה שנתפרר ע"י חכמי ירושלים (אלדר, בית-אריה, יהלום, מורג).

5. לפי ק' התנגדו הרבניים לניקוד המקרא, כי הניקוד הוא פירוש הכתוב, והוא מצמצם את האפשרויות לפירושו (ע"ש, עמ' 1–2 ועוד). אולם הפולמוס בין הקראים ובין הרבניים אינו בעניין קריאתו של גוף הפתוב במקרא, ואף לא בעניין השימוש בסימני הניקוד במקרא, אלא רק בעניין השימוש בסימני הניקוד בספר המקרא הנועד לקריאת התורה בציפור⁹. על ספר מקרא, המיועד לשימוש פרטי או לצורכי עיון ולימוד ולצורכי הוראת המקרא לתינוקות, לא היו טענות ומענות בין שתי הפיתות בישראל.

6. ק' לא גילה תעודות חדשות ולא הביא מקורות חדשים, אולם מעשהו הגדול הוא, שהביא את סיפוס החומר הידוע לקהל המלומדים הלא-יהודיים. לעתים הוא משתמש במקורות מפלי שני, אף כי היה בידו לראות את המקור בארץ מולדתו, כגון "צח שפתים", הנמצא בספריית פארמא, 3, 764. ויש לציין, כי ק' מביא תמיד דבר בשם אומרו, והוא מדייק הרבה. אף ההגהה טובה בדרך כלל¹⁰.

7. החיסרון הרב ביותר בפרסום זה, וכך גם בציפורו הגדול הוא, שאין מפתח מחברים וחיבורים ולא מפתח עניינים, אשר בימינו הם הכרחיים, ואין לנתר עליהם בשום פנים ואופן.

8. המאמר נדפס בספר הויכרן לפ' קורנרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 323–363. היה זה המאמר הראשון בתורת הבלשנות הטברנית, והוא טען עיבור יסודי מחדש, וכבר הוכן פרק מיוחד בציפורי הגדול: תורת הלשון הטברנית, פרק א.

9. עי' ספר התורה ומצחף בקריאת התורה בציפור בעדת הרבניים ובעדת הקראים, בית מקרא, עח (תשל"ט), עמ' 321–334.

10. יירשמו כאן שיבושי דפוס אחדים: אלתויל, צ"ל: אלת או ויל (6/47–); ואסתלו, צ"ל: ואסתלו; "כתאב הדאיה אלקאר" נתחבר לא לפי המאה ה-11 (לא ה-10), כי נזכר בו יהודה חיג', ואילו דברי לוי במבואו אינם מכוונים לחיבור זה.

ב. הבלשנות העברית בקורדובה במאה ה-10
תורת הבלשנות הטברנית קדמה לתורה הבלשנות הספרדית בשלוש מאות שנים¹, ובשעה שזו האחרונה החלה (950 בערך), כבר הגיעה הראשונה לשיאה (משה בן אשר ודוד בן אברהם אלפאסי מבין הקראים ועלי בן יהודה הנזיר ורס"ג מבין הרבניים). במשך מאה וחמישים השנים הבאות חיו שתי האסכולות זו בצד זו (950–1100), והבלשנות הספרדית ינקה מן הבלשנות הטברנית במשך המאה העשירית ואף במאה האחת-עשרה (ריב"ג ב"פתאב אללמע", בהקדמתו וגם בשני מקומות בחיבורו) לתקופת יניקה זו הוקדש חיבור של קרלוס דיל וואליי רודריגס, האסכולה העברית בקורדובה² (להלן: קרד"ו)³.

הספר בן שש מאות וחמישים עמוד, והוא מתחלק לשני חלקים: א) שלושה פרקים, והם (1) האישים והמחברים; (2) כתבי הפולמוס; (3) תורת הבלשנות. ב) מקורות מתורגמים לספרדית: איגרת מנחם לחסדאי, תעודות הקשורות בפזורים, איגרת הגאון אהרן אבן סרג'אדו מפומבדיתא, מבחר ממחברת מנחם בן-סרוק, מבחר מפולמוס דונש נגד מנחם ודברי תלמידיהם, וגם מתשובות דונש על רס"ג ואיגרת יהודה אבן קריש⁴ לקהילת יהודי פאס. בעניין השימוש בתרגום אונקלוס (וזו האחרונה מה לה ולחיבורי הבלשנות הספרדית?).

נוסף על כל אלה יש בראש הספר הערה בעניין התעתיק של העברית ללועזית, פתח דבר על ידיעת העברית בארץ ספרד במאה התשע עשרה, לוח הקיצורים וביבליוגרפיה (13 עמודים); ובסופו של הספר: תוכן העניינים ורשימת הפרסומים של הסדרה בהוצאה זו (44), והחיבור שלפנינו הוא (45), שהיא הוצאה מדעית של ספרים הקשורים בתרבות ארץ ספרד (הספרות וההגות), הפוללת גם חיבורים מן התרבות הערבית המוסלמית של כובשי חצי-האי האיברי במשך 800 שנים וגם מן התרבות העברית, אשר פרחו בה במשך שש מאות שנים (900–1500). גם הפריכה הרפה על הספר מכילה ידיעות על התרבות העברית בארץ ספרד ועל המחבר.

1. עי' "דקדוקים" (=רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית) ספר קורנרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 324–363; תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה, בית מקרא, סא (תשל"ח), עמ' 231–266.

2. הודות לריב"ג נודע לנו במשך שנים רבות על החיבור בתורת הלשון מאת משה בן אשר, כתאב אלמצותא (ספר הקולות), שנחפרס ב"לשוננו" כט (תשכ"ה), עמ' 9–23; 136–159; כאשר נודע לו על חיבור חדש בשדה הלשון לאבן אלפרג' הרון, המדקדק הירושלמי, לא שקט ולא נח עד שיעקב הסופר מליון, העתיק בשבילו את חיבוריו של אבן אלפרג' בימי שהותו בארץ. עי' אללמע, 1/323–2; הרקמה, א, ברלין תשכ"ט, שלח/13–14.

3. Carlos del Valle Rodriguez, *La escuela hebrea de Cordoba*, קורדובה 1981, 637 עמודים, ועוד 8 עמודים בסוף הספר.

4. חיבור זה עובד עיבוד מדעי על ידי דן בקר כעבודת מחקר לקראת קבלת התואר דוקטור באוניברסיטת תל-אביב בהדרכתו של אהרן דותן.

ספר זה הוא אוצר, ובו סיכום של תקופת הצמיחה של תורת הבלשנות הספרדית באחת מלשונות תבל. מסתבר בעיניי, כי יצא קרד"ו בעקבות בנימין זאב באכר, ניצני הדקדוק העברי (ת"א תרפ"ז)⁵ ובעקבות דוד ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי (ירושלים, תש"ה)⁶, הפוללים שניהם גם את ההתחלות לפני הבלשנות הספרדית, עד כמה שהיה ידוע להם בדורות הקודמים בחכמת ישראל: המסורה, ספר יצירה, אהרן בן-אשר. יש לומר, כי החיבור שלפנינו עולה על שני קודמיו בהיקף החומר הפלול בו, וגם באוצר הידיעות מאחר שצירף מן הספרות הבלשנית וגם מן המחקרים המדעיים, אשר נתפרסמו בשני הדורות אחרונים אחרי באכר, ובייחוד בדור הבא אחרי שניהם, דור חכמי ירושלים החדשה והפרסומים מאוצרות גניזות קהיר.

קרד"ו קורא גם את הספרות הכתובה בעברית החדשה והשתמש בה בספרו. בכל הספר פולו אין אף מלה אחת באותיות עבריות, אף על פי שהספר פולו מוקדש ללשון העברית, אולם רבות הן הלשונות העבריות בספר, בתעתיק ללועזית, ולפעמים נדמה לך, כי אף הגוים בשימוש בשמות כגון "תשובות", בלא להביא אפילו את תרגומה של המלה לספרדית בסוגריים, והוא סומך על הקורא המשפיל, שיבין מלה זו על יסוד דיונו והרצאותיו. אין ספק, כי המשפיל איש ספרד ימצא לימוד רב וחומר מעניין בספר זה, וגם המשפיל העברי ואף הבלשנים בארצנו העוסקים במדעי המזרח ימצאו עניין רב בו ותועלת רבה.

ארץ ספרד, מקום הולדתה של הבלשנות הספרדית העברית, הייתה הארץ הנחשלת בכל הנודע לידיעת העברית ותרבות יהודי ספרד בימי הביניים, אפילו במאה התשע-עשרה, ואף בראשית המאה הזאת⁷. רק הודות לפעילותם של חוקי מיליאסב ואליקרוסה ופ' דיאס אסטיבאן בברצלונה ופ' קאנטירה בורגוס, פרץ-קאסטרוא' דיאס-מאצ'ו במדריד התפתחו מדעי היהדות, ואף נוסד מרכז שלישי למדעי היהדות בגראנאדה. הודות לפעילותם של ראשוני המלומדים אף נוצר המכון על שם אריאס מונטאנו והוצאת כתב-עת למדעי היהדות בשם "ספרד", ואף נתפרסמו פרסומים רבים בשדה מדעי היהדות. הודות לפעילותם של שני הדורות הקודמים אף נתאפשרו פעת הפרסומים החשובים אשר מפרסם קרד"ו⁸, וביניהם החיבור שלפנינו.

קרד"ו היה חבר במנזר ספרדי, שבו קיבל את השכלתו התיכונית ואף את השתלמותו. אחרי שהתירו לו את נדו ויצא מן המנזר התמסר להמשך השתלמותו במדעי המזרח, וכתב את עבודת מחקרו לקבלת התואר דוקטור על הנושא "צח ת

5. המקור היה בגרמנית *W. Bacher, Die Anfänge der hebräischen Grammatik*, לייפציג 1895; והאחרון היה תדפיס מכתב-העת, *ZDMG*, כרך 49. לא השפיעו על קרד"ו ה' הירשפלד, אף על פי שהוא נזכר בחיבורנו בין הקיצורים ולא ח"צ לרנר, תולדות הדקדוק, שמות המדקדקים, וינה תרל"ו (גם זה תדפיס מכתב-העת "השחר", תרל"ו).

6. ילין לא הכליל חיבור זה בספרו.

7. עי' דברי הפתיחה מאת קרד"ו, עמ' 11-16.

8. כתביו רשומים על העטיפה מאחור, ועי"ש, דברי הפתיחה, עמ' 15.

לראב"ע". אף פרסם ספרים אחדים במדעי היהדות, ובהקדמה טובה לחיבורו זה חיבר את הפיבילוגרפיה של הבלשנות העברית בספרד⁹.

יש לציין לשבח גם את ההדפסה הטובה וגם את ההגהה המצוינת של הספר בכללו, ובייחוד את הלשונות הרבות העבריות וגם הערביות:

והרי הערות אחדות לחומר המקיף והרב:

(1) חסרים מפתחות כוללים, מפתח מחברים וחיבורים, מפתח העניינים, מפתח המונחים, אף על פי שחיבר קרד"ו מפתח מונחים הדקדוקיים בבלשנות הספרדית ויתפרסם בקרוב.

(2) יתרה האיגרת ליהודה אבן קריש, שהרי נשלחה ליהודי פאס, ולא ליהודי ספרד.

(3) עמ' 55:

לנושא ה"שעובייה" בספרד ומלחמתה ב"ערבייה" יש להוסיף גם את המאמרים החדשים אשר נתפרסמו בעשור השנים האחרונות, וביניהם מאמרים מיוחדים לחסידי השעובייה בארץ ספרד, ואף נתפרסמו בארץ ספרד¹⁰.

(4) עמ' 264–267:

לספרות על המלים הבודדות במקרא יש להוסיף את חיבורו של ה"ר חיים כהן באנגלית שנתפרסם לפני שלוש שנים בארצות-הברית¹¹.

(5) עמ' 100, שו' 16–21:

קרד"ו מפרש אחרת ממני את הבית מאת יהודי בן ששת על דונש, ורואה בו רק דימוי, ועלי להודות כי ייתכן שצדק, שלא שימש דונש בן לברט בתור חזן, אולם אין זה גם דימוי אלא דברי נבואה לעתיד לבוא כברכה, שיזכה דונש לכיאת הגואל ולשיר שירים בבית-המקדש שייבנה בימי המשיח¹².

Carlos del Valle Rodriguez, *Gramaticas hebreas Españolas*, Salamanca 1976.

1976

10. עי' השתקפות המרד בערבייה בספרותנו בימי הביניים, ספר היוכל לואלנשטיין, ירושלים, תשל"ט, עמ' 80–136; תחיית המקרא בימי הביניים, ספר זיכרון לשלום סיון, ירושלים תש"ס, 177–187; שרה והגר בשירת ספרד, ספר היוכל ללווריה, ירושלים תש"ס, עמ' 168–185; *Aḥmad Muḥtār 'Abd al-Fattāḥ, Los Eslavos en España*, Traducción de Fernando de la Granja Santamaria, Madrid 1953; Fernando de la Granja Santamaria, *Ibn Garcia Cadí de los Califas Hammudies, Al-Andalus*, XXX (1965), pp. 63–78.

11. Harold R. (Chaim) Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of*

Akkadian and Ugaritic, New-York 1978.

12. והרי תיקונים לשיבושי דפוס אחדים וטעויות, אף על פי שיש לציין לשבח רב את ההגהה המצוינת של החומר, ובו הלשון העברית בתעתיק ללועזית:

עמ' 19: "הפזורי", מהד' בוקסטורף, באזל 1660 (לא: 1670).

עמ' 48–49: "מוסר השכל", אין ההא במלה השנייה ה"א הידיעה, והניקוד הוא מוסר

ג. מילון עברי-אנגלי לדיפלומטיה

כבר בשנה העשירית לקיומה של מדינת ישראל הורגש הצורך באמריקה במילון שימושי עברי-אנגלי לדיפלומטיה¹. כפי שהעיד המחבר בדברי הפתיחה הקצרים, נולד הצורך במילון ממין זה עקב הפניות המרובות מטעם משרדי הממשלה בארצות הברית למחלקה העברית של ספריית הקונגרס בואשינגטון. הפונים היו המתרגמים, אשר עסקו בתרגום תעודות וחוזים, הצהרות ומאמרים, נאומים ושיחות, ונתקלו בחידושי הלשון המרובים, ראשי התיבות וכינויי המוסדות הציבוריים. הייתה זאת חוברת דקה בגודל שמינית מוקטנת בת מאה ועשרים עמודים בלבד. אותה חוברת כללה גם מילון אנגלי-עברי, אשר היקפה היה מחציתה של החוברת. בהמשך הימים אולה החוברת מן השוק, ונולד הצורך במהדורה חדשה², והפכה החוברת הצנומה לשני ספרים נפרדים³, והספר המונח לפנינו הוא בעל מאתיים עמודים וכולל:

א. מילון עברי-אנגלי, 126 עמודים — 5,000 מלים בערך.

ב. ראשי תיבות נבחרים, 50 עמודים — 2,000 בערך.

ג. חברות, אגודות וחוזים בינלאומיים, 10 עמודים — 400 בערך.

כל הידוע את צורפם של הדיפלומטים להבין את ידידיהם בעלי-פרייתם ואף את מתנגדיהם ואת שונאיהם, וכל הידוע את הרגישות הרבה של הדיפלומטים למלה הפתובה⁴, יידע להעריך את מפעלו של מחבר מילון מסוג זה. עליי לציין, כי אין מילון

השָׁפֵל (לא: "מוסר השָׁפֵל"), ושואל ממשלי א, ג.

עמ' 286: קָתַב הַשְּׁבָעִים תִּיבָה (לא: "כתב השְׁבָעִים תִּיבָה").

עמ' 291-293: הפתובת לאיגרת מנחם בן-סרוק לחסדאי אבן עזרא אבן שפרוט נתפרסמה זה מקרוב במקורה הערבי מתוך קובץ איגרות ספרדיות מהמאה השתים-עשרה בקובץ "ספונות", הסדרה החדשה, כרך טז, ירושלים, תש"ם (1980), עמ' 67-68. ועי"ש חלק האיגרת בצירוף שינויי הנוסח לפי קטע הגניזה, עמ' 77-82.

עמ' 631: ספר הֶהְגָּה (ולא: "ספר הֶהְגָּה"). על ספרי הלשון מאת ראב"ע עי' מאמרי בכתב-העת "ספרד", XI (1951), עמ' 91-99, ובו גם על "שפת יתר" מאת ראב"ע ו"ספר היסוד" מאת ראב"ע.

עמ' 642: (ועי"ש, עמ' 223-226): תעתיק השם "שוא" צ"ל באות W (ולא: V). וכל אלה הן זוטות וזטות, ואין בהן כדי לפגוע בחשיבותו הרבה של החיבור רב ההיקף על האסכולה של תורת הבלשנות הספרדית בקורדובה.

1. Lawrence Marwick, *A Handbook of Diplomatic Hebrew*, Washington 1957

2. הנ"ל, *Diplomatic Hebrew, A Glossary of Current Terminology*, Washington, 1980, 188 עמודים, 12 עמודים שער.

3. הנ"ל, *Biblical and Judaic Acronyms*, New-York, 1979

4. לשם הדיק היה צריך החומר העברי במילון, גם בערכים וגם שמות החברות, האגודות, והחוזים הבינלאומיים, להיות מנוקד ניקוד מלא. מבחינה טכנית של הסדרים והמפריסים ניתן להוציא זאת לפועל, ועל הפסד ממון אין לחוס, כאשר הנדון הוא מילון שימושי.

ממין זה נמצא במדינתנו, ויש צורך בו למדינאים ולמשוררי הממשלה, פי רבו בו המלים שאינן כלולות במילונינו. הרי דוגמה אחת של ערך אחד יחד עם הצירופים: מוקש דמה, מוקש השראה, מוקש זמן, מוקש ימי, מוקש מגנטי, מוקש נגד מוקשים, מוקש נגד אנשים, מוקש נגד רכב, מוקש שהה או השהייה, מוקש תתימי.

מאוצר ראשי התיבות יבואו עשרה מן האות קו"ף: ורק אחדים נוכל לנחש בלא מילון: קהנר, קהסר, קהקל, קהש, קהת, קוהע, קחמר, קחק, קחשר, קחשר. שיחק המזל לאמריקה, שבראש המחלקה העברית של ספריית הקונגרס עמד במשך עשרות שנים חניך קולג' דרופסי, המוסד העליון למדעי היהדות בפילאדלפיה, ד"ר אלעזר (לורנץ) מארויק, והוא תלמידו המובהק של פרופ' שז"ל סקוז ז"ל, המזרחן הנודע, אשר פרסם ספרים חשובים מאוד מן הספרות היהודית-הערבית בימי הביניים⁵. אף הוא, מארויק, פירסם חיבור אחד מן הספרות הערבית היהודית, פירוש תהלים (מב-עב) לסלמון בן ירוחם⁶. ומעלה חשובה לו, הוא יודע את הלשון העברית מנעוריו, ושגורה על פיו הלשון העברית החיה המהלכת בישראל⁷. הודות למעלותיו אלו עלה בידו להוציא מתחת ידו את המילון החדש הזה. יש לציין, כי גם צורתו החיצונית נאה והפריכה קשה כמגן לספר בשימוש רב, והיא מכוסה פולה באותיות מרובעות. באמתחתו של מארויק תצוימי כתב-יד מספריית סליקוב-שצ'דרין, ונאחל לו, שיזכה להמשיך את פרסום פירוש ספר תהלים לסלמון בן ירוחם, להשלימו ולברך על המוגמר⁸.

-
5. דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאפאט', ב' פרכים, ניו-האבן 1936, 1945; פירוש עלי בן סלימאן, פירוש ספר בראשית, פילאדלפיה 1928; פרקים מן "קֶתֶב אֶלְלֶגָה" לרס"ג בכתב-עת (אנגלית ועברית); יתר מאמריו פונסו בספר, ניו-יורק, 1957.
 - Solomon L. Skoss, *The Arabic Commentary of 'Ali ben Suleiman the Karaite on the Book of Genesis*, Philadelphia, 1928
 - Lawrence Marwick, *The Arabic Commentary of Salmon ben Yeruham the Karaite on the Book of Psalms*, Chap. 42-72, Philadelphia, 1936
 7. יליד המרכז היהודי הגדול בפולין בעיר ביאליסטוק (כיום היא בלא קהילה יהודית). אף הוא שהה בארץ פעמים אחדות.
 8. בקיץ אשתקד ביליתי שבת אחת בחברתו ובחברת בני-ביתו, והבעתי משאלה זו בפניו ובפני פרופ' צ"מ אורלינסקי, אשר שהה בחברתנו באותה שבת.

מן העבודה במילון ההיסטורי

לז.

זאב בן-חיים

נתון בערבים

פנגד הנוסח המצוי בפרקי אבות (פ"ג מט"ז), "הכל נתון בערבון" יש נוסח קדום... בערבים¹, ונגקדה התיבה בכ"י קויפמן בְּעֶרְבִים. שתי שאלות בדבר, (א) טקסטואלית: כיצד יתפרש היחס שבין שני הנסחים, איזהו האב ואיזהו הפן? (ב) לשונית: מה הצורה הראויה להיקבע ערך במילון ההיסטורי, על פי הנוסח בערבים, שהרי אין שום טעם להטיל ספק בטיב המלה? השאלה השנייה היא עיקר פאן. אם נניח, כי ההבדל שבין בערבים ובין בערבון הוא בניסוח הרעיון, הרי אין הכרח שיהיו אלה שמות נרדפים זה עם זה, ומן הסתם ערבים הוא ריבוי של ערב, היינו מי שְׁעָרַב. לשם הזה יש שתי מסורות ניקוד: עָרַב בקיום הקמץ, ר' עָרְבִים², ו"א שהשם במשקל פֻּעַל, כְּמוֹ חָרַשׁ; עָרַב בביטול הקמץ לפי כללי ניקוד המקרא, ו"א שהשם במשקל פֻּעַל כְּמוֹ מָרַק. לכאורה הניקוד הנ"ל שבכ"י קויפמן וכן העדות מן השירה השקולה של ימי הביניים³ מחייבים להניח בעברית קיום צורת עָרַב-עָרְבִים לצד עָרַב-עָרְבִים (ועָרַב-עָרְבִים). אבל אם נניח שבערבים ובערבון הם שמות נרדפים, יהיה עלינו להפריד בין השם שבמשנה ובין עָרְבִים-עָרְבִים, ואפילו יש מקום להרהר שמא ניקוד עָרְבִים (=עָרְבִים) מושפע מניקוד השם במשנה מתוך זיהוי מוטעה של שני שמות שונים מעיקרא. לשיקול האחרון חסייע לכאורה הסורית, שלה מסורת דקדוק מהימנת; בה האח לערב העברי ניקודו עָרַב, המתאים לקמץ מתקיים בעברית, ומצד שני יש בה גם ערב שברוקלמן במילונו (מהדורה ב' עמ' 545) מנקדו עָרְבָא (מקביל לעברית עָרַב) ומפרשו fidejussio, sponsio (=ערובה). לכאורה הדעת אפוא נותנת לקבוע ערך בפני עצמו למלה שבמשנה עָרַב ולהגדירו שם נרדף עם ערובה או ערבות.

1. שמעון שרביט בחיבור דוקטור (אוניברסיטת בראילן תשל"ו) עמ' 113 מזכיר את כתבי-היד שיש בהם נוסח זה ונוסח בערבין, ובטעות נכלל כ"ק עם כתבי-היד שיש בהם נוסח.
2. עי' לפי שעה לשוננו מד עמ' 98 סעיף 5 והערה 33. עדים לכך במחברת לדוגמה.
3. שים לב גם לשעשוע של אברהם בדרשי: "ועל ערבים תלינו פנורתינו / ותגדל שמחתנו כשאנו יכולין לעשות חובותינו (פלומר: לגבות את חובותינו) ונהמה פדוים / לקיים והלית גוים רבים"... המעיד על הניקוד בחטף-פתח כמו בְּתַח' קלו, ב. (עי' חותם תכנית, נספח עמ' 23).

אבל זו הצרה: המבקש לדעת על יסוד מה נתון הניקוד עֲרָבָא במילון הנ"ל, יופתע לראות שהוא על בלימה. המילונאים הסוריים אינם מזכירים כלל מלה כזו, וגם אין היא מובאת באוצרו של פיין-סמית'. ברוקלמן רומז לשני מקורות קדמונים ואף מרגליות (J.P. Margoliouth) בתשלום שלה לאוצר של פיין-סמית' (עמ' 255) סומכת על שני מקורות, אך הניחה את השם לא-מנוקד. נתבונן אפוא בארבעת המקורות:

א) בתקנות של אפיסקופוס מאדסה רבולא (הרבע הראשון של המאה החמישית) נאמר (עמ' 211): "תוב לקצומא וללחושא ולאלין דכתבין טסא ומשחין לגברא ולנשא דמתרברין באסכמא דאסיותא מן כלה אתרא רדופו וסבו מנהון ע ר ב א דלאוחדנן לא נעלון" (=עוד, לקוסמים וללוחשים ולא לה הכותבים קמעים וסכים גברים ונשים, הנוהגים דרך הרפואה, מכל מקום רדפו וקחו מהם... שלאחזותנו לא יבואו). המלה הנדונה אינה מנוקדת במקום הזה, שרמז אליה ברוקלמן, אבל התקנה הזאת באה בשנייה מלה במלה גם בכ"י אחר והודפסה שם בעמ' 217 ובה נאמר: סבו מנהון ע ר ב א. סימני ניקוד אלה רוצים לומר, שלשון רבים כאן ושאין ע חטופה, אלא אדרבה יש עמה תנועה שלמה. שתיים הן אפשרויות הקריאה: עֲרָבָא או עֲרָבָא (=הפינוני). הקוסמים וכו' נדרשו לתת ערבים, יהיו "הערבים" בני אדם או זולתם. מובן, שמפאן אין ראייה כלל לקיום ערך מילוני נפרד עֲרָבָא.

ב) הרמז למקום שבספר החוקים מן המאה החמישית המתורגם מן היונית (נמוסא עלמניא דנפיקין מן לשנא רהומיא לארמיא⁴) מוטעה. אבל בדיקת כל המקור הזה העלתה, שלעניין ערובה במובן המשפטי (הרומי) arrha ישמש בו רהבונא (שאויל מן ἀρραβών > ערבון), ובמובן pignus משפנא, ואילו השם ערבא מציין מי שערב. לדוגמה:

1) בעמ' 12 סעיף 38 מדובר בבחים, בנכסים, בעבדים ובכל חפץ, שנמכרו בחוזה "קיים ושריר" והוסכם על המחיר: ורהבונא מתיבה. וכן שם עמ' 15, סעיף 51 ועוד.

2) בעמ' 35 סעיף 124: אין נוזף גברא לגברא דלא כתיבתא ונתל לה משכונא = אם ילוה איש לאיש בלא שטרות ונתן לו משפונות.

3) בעמ' 26 סעיף 100 דובר במי שמלוה ללווה סכום כסף ונסב מנה ערבא

4. J. Jesephus Overbeck, S. Ephraemi Syri Rabulae episcopi opera selecta (1865).
Edesseni Balaei aliorumque opera selecta

5. K.G. Bruns & E. Sachau, Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert (1880). (שים לב, שהלשון של התרגום מכונית ארמא ולא סוריאה).
אף לגבי "מאמרא דעל אנשותה דמרן" של אפיסקופוס מאלכסנדריה, שחירגמו מיונית לסורית רבולא, נאמר: "ופשקה הו מן יוניא לארמא" (ר' בספר שנופר בהערה 4, עמ' IX, הערה).

ומשכנא, ואם הוא מוכר משכנא, וערבא הוא הקונה, אפשר למשפון לחזור לבעליו. שם, סעיף 101, דובר בכך אדם המצוה להלוות — בהרשאה — ודינו: אתחבש לה איך ערבא = יזיק לו (למלוה) זיקת ערב. וכן הוא שם עמ' 42 סעיף ג בכתבא דדיקמטא (*δικαιώματα*): נאמר כי האפיטרופוס או קוראטור ליתומים ערבא נהוה יהב, וכן במקומות אחרים.

על פי המקומות הברורים ניתן להכריע גם במקום אחר — שאולי סמך עליו או על שכמותו ברוקלמן — והוא בעמ' 18 סעיף 71. מדובר בו במקרה, שאיש בא לתבוע לדין איש בגלל "מעשים רעים". הרי: לא יהבין לה שולטנא נמוסא אלא אנ נתל ערבא דקאם ומקטרג ומקים (=אין החוקים נותנים לו שליטה אלא אם נתן... שיעמוד ויתבע וייקיים). פלומר: נתן ערבים.

ג) המקור השלישי — הביאתו מרגליות — הוא התרגום הסורי של הספר השישי של מלחמת היהודים ליוסף בן מתתיהו פרק ה'.⁶ טיטוס מעורר חייליו לעלות על מצודת אנטוניה ואומר: כן על צורהו נתב ועל נפשתהו דבעלדבין נשתלט והדא עגל ערבא על זכותא (=כך על צוארם נשב ועל נפשות אויבים נשתלט וזה מיד הערב⁷ [פלומר המבטיח] לניצחון). אמנם אין ודאות שהתרגום הסורי נעשה מן המקור היווני ולא ממקור ארמי,⁸ כ"ז ראוי להזכיר את הנוסח היווני: *τὸ γὰρ κατὰ κορυφὴν εἶναι τὸν πολέμιον ταχέως τῇν ὁλοσχερῇ καὶ ταῖς ἀναπνοαῖς ἐπικαθ' ἑσθαι τῶν πολεμίων ταχέως τῇν ὁλοσχερῇ νύκην ἐγγύεται*. הפועל היווני אף הוא מובנו: היה ערב, הבטיח.

ד) הרביעי הוא מתוך פרוניקה סורית מן המאה האחת-עשרה.⁹ במקום הנידון תוארו רדיפות אכזריות שרדף מושל מוסלמי את הנוצרים במוצול במאה ה"א. ונאמר: ולבך לרישנא דקרתא הי דבה עמרין הוו ומחיותא רורבתא על פגריהו מוחא הוא עדמא דמקרבין הוו ערבא דמיתין לה וכד הכנא צד אנון לכלהו וערב אנון חד בחד (=ותפס את ראשי הפפר, זה שהיו דרים בו, ומפזות גדולות הפה על גופיהם עד שהגישו ערבים, שיביאו לו. וכאשר כך תפס אותם, פולם, ועשאו ערבים¹⁰ אהדדי). מכל המובא לעיל נמצאנו למדים שאין שום ראיה לקבוע בסורית ערך ערבא נבדל מן ערבא, לא מצד העניין ולא מצד הדקדוק, פשאין שום מסורת ניקוד על הבחנה כזו. גם אם ערבא עשוי להתפרש במופשט: ערובה, הרי צורת הבינוני או השם

6. הוציא לאור Heimann Kottke, Das sechste Buch des Bellum Judaicum etc. (דיסרטציה) Berlin 1886, ר' שם עמ' 8.
7. לעניין היידוע, עיין נלדקה בדקדוקן הסורי סעיף 204F (מהדורה א עמ' 144).
8. ע"י דברי המהדיר בעמ' 15.
9. J.B. Chabot, Chronique Syriaque de Denys de Tell-Muhre, etc. (Paris 1895) עמ' 111.
10. שים לבך לצורת הפיעל, כפי שמצאנו גם במקורותינו: "אתם מערבים את בניכם" (פלה רפתי ב).

עֲרָבָא דִּייה לַכֶּךְ. מַשְׁמַע, שֶׁלֹא תִימָצֵא בְּסוּרִית אֲסֻמְכְּתָא לְגִזּוֹר מִן עֲרָבִים שְׁבַמְשֵׁנָה הַמְדוּבֶרֶת צוּרֶת יַחִיד עֲרָב, שִׁיקוּל שֶׁהִיא אֲפֻשֶׁר לְשַׁקְלוּ, לְאוֹר חִילוּף הַנוֹסַח עֲרָבִים/עֲרָבוֹן, וְהַעֲרַתְנוּ זֶה מִבְּקִשֶׁת לְדַחֲלוֹתוֹ.

אֲשֶׁר לְצַד הַטֵּקְסְטוּאָלִי בְּרִי לְמַדָּא, שֶׁהַנוֹסַח עֲרָבוֹן הוּא גִלְגוּל כְּתִיבָה שֶׁל עֲרָבִין (רְאֵה גַם שְׂרֵבִיט, שם). בְּדֶרֶךְ זֶה נִתְיַחֶסֶה הַמְשַׁמְעוֹת "עֲרוּבָה, עֲרָבוֹת", כְּלוּמַר "אַחֲרִיּוֹת", גַּם לְשֵׁם עֲרָבוֹן, אֲבָל, כִּנְרָאָה, בְּסִפְרוֹת הַתְּנָאִים מַעִיקְרָא מַשְׁמַעוֹת "עֲרָבוֹן" כְּבִמְקָרָא: מַשְׁפּוֹן.

עוד על בן-אשר ובן-נפתלי לשיטת בן-נפתלי בדיגוש שבע פ' פין אחרי "נִיְהִי"

הרב ברויאר הקדיש את החלק השלישי של מאמרו המקיף "לברורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו" לדיון בחילופי הניקוד שבין בן-אשר ובן-נפתלי¹. אחת המחלוקות הנידונות בו נוגעת לעניין בגדכפ"ת שאחרי תיבת "נִיְהִי" המוטעמת במשרת², והרב ברויאר מנסה להספיר את שיטת ב"נ בעניין זה.

פירושו מוצע כנגד דעת מדקדקים אחרונים, שטעו — לדעתו — בהבנת החילוף, ומיוסד על ראיות אחדות (עיקרן מתוך בדיקה פנימית של חילופי הגרסאות). מבקש אני לחמוך את הסברו בעדות מפורשת, היוצאת ממקור ספרותי קדום, השייך לחוג הפלשנות הטברנית. וקודם שאציע את דברי המקור הזה, הרי החילוף הפללי בלשוננו של "ספר החילופים" (כתאב אלכלף) למישאל בן-עזיאל³:

"וכל לפטֹה נִיְהִי אלתי תתקדם אחד הדה אלסתֹה אחרף והי בגִדְכִפֹּת והי מתצלה כהא אעני מצאפה אליהא באללחן כאן אלמעלם אבו סעיד רחמה אללה ירפיה עלי מא יוגבה שרט אלֹאִיִּה פיקרא וְיִתִּי כְשִׁמַּע כל המלכים (יהושע ט, א) . . . ואמתאל דלך . . . ואלמעלם בן נפתלי רחמה אללה כאן יכאלפה פי סבע לפטֹאת מנהא פקט פידגשהא . . . והי פִּראות, פִּראות, כְּשִׁמַּע, כְּשִׁמַּעו, פִּראות, כְּהוציאם, כְּמלכו . . . " בהמשך נמסרים שבעה פסוקים, שבא בהם דגש לפי שיטת ב"נ.

[ובעברית: וכל תיבת "נִיְהִי", הקודמת לאחת משש האותיות האלה, היינו בגדכפ"ת, והיא מחוברת אליהן, פלומר סמוכה אליהן בטעם, היה המלמד בן-אשר ירחמו האלהים מרפה אותה (את אות בגדכפ"ת), כפי מה שמחייבו פלל אוי"ה, והיה קורא וְיִתִּי כְשִׁמַּע כל המלכים . . . וכיוצא בזה . . . והמלמד בן-נפתלי ירחמו האלהים היה חולק עליו בשבע תיבות בלבד, והיה מדגישן . . . והן "פִּראות" וכו'].

והרי פירושו של הפלל בלשוננו של מחבר המאמר⁴: "מסתבר, ששבע התיבות המובאות בחילוף הפללי אמורות באמת בדוקא: הן, ולא אחרות. כנגד זה שבעת

1. לשוננו, מד (תש"ס), עמ' 243–262.

2. שם, עמ' 252–255.

3. מהדורת א' ליפשיץ, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' ד. הפלל בלשוננו לא הובא במאמרו של הרב ברויאר, ואני רואה לנכון להביאו לצורך ההשנאה עם דברי המקור המוצע כאן.

4. שם, עמ' 253.

הפסוקים, המובאים לאחר מכן, אינן אלא דוגמאות לפסוקים, ששבע התיבות האלה מצויות בהם".

המקור הספרותי, שיוכח כאן בהקשר למחלוקת האמורה שבין שני המלמדים הטברנים, הוא הדאיה אלקאר (=הזרית הקזרא) בנוסחו המקורי הארוך⁵, חיבור דקדוקי חשוב, שנכתב בארץ-ישראל כמאה שנים לאחר זמנם של ב"א וב"נ.

חיבור זה — לא זו בלבד שפוחו יפה להעמיד על דיוקו של עניין הדיגוש והריפוי עצמו, אלא אף הוא מלמד, בכמה וכמה מעניינותיו, על מידת חשיבותם של שני המלמדים האלה בעיני הקרובים אליהם בזמן ובמקום⁶. כמתברר, החשיב המחבר האלמוני של הדאיה אלקאר בשווה את גרסאות שני בעלי המסורה הללו והתיר לקוראים לבחור בין שתי המסורות (ושתייהן טברניות הן) שהם מייצגים. עם זאת תבע המחבר מן הקורא, שיהא עקיב בנאמנותו לשיטה אחת בלבד, לשיטת ב"א או לשיטת ב"נ; שאם לא כן נמצאת קריאתו בלא דקדוק.

והרי זה לשון הפסקה⁷, שנידון בה הכלל האמור: —

ואעלם אן בן נפתלי ולעל מן תקדמה קד ראי ראי

פי דגש ז כאפאת בעד ויהי ויהי כש[מע] אד⁸

כשמעו, כר[אות], כראותו, כהוציאם, [כ]מלכו,

כאשר, ענדה אן כל ויהי פי אלמקרא יגי בעדה

אחד הוא [אל] ז כאפאת אנהא תגי כלהא

מדגושה דלך מערוף מן מצאחפה וגירה

ירפיהא ומא ערפת לאי עלה ד[גש]הא בן

נפתלי לשן מן רפאהא משא עלי אלאצל []

אלמוצוע פי תאחיר אויה אלרפי לחרוף

בגדכפח פאלקאר אדן עלי אחד אמרין

אמא אן יקרא קראה בן נפתלי וילזמה

אן יקרא גמיע מא יקראה מן מסתחסנאת

5. ראה מש"כ על החיבור הזה במאמרי, בחוברת זו של "לשוננו".

6. עיין: א' בנודיד, "חילופי בן-אשר ובן-נפתלי", בית מקרא, ג (תשי"ח), חוב' ה-ו,

עמ' 1-19; ולעניין יחסו של בעל ההזריות לחילופי ב"א וב"נ: עמ' 12-15.

7. פסקה זו נכללת בשער העוסק בריפוי אותיות בגדכפ"ח הסמוכות לאותיות אהו"י. אני מעתיק את הפסקה מתוך כ"י לינינגראד, אוסף פירקוביץ השני, מס' 2390, עמ' 17א-17ב. הפסקה כבר פורסמה בידי ליפשיץ (שם, מבוא, עמ' 19, הע' 20), אלא שלא הוסקה ממנה המסקנה המתבקשת בנוגע לשיטת ב"נ בדיגוש שבע הפ"ן. אף תרגומו (האנגלי) לטקסט אינו מכיוון (עי' הערה 10 בסמוך).

8. קיצור מן אדניו (בר' לט, יט) או מן אדני-צדק (יהושע י, א); על כל פנים ברי, שזו תוספת המעתיק הטעויה מחיקה, פמיכת משאר שש הדוגמאות המובאות בהמשך (והן דוגמאות לתיבות בודדות, ולא פסוקי הדגמה שהתיבות מצויות בהן).

ומסתתקלאת ואמא אן יקרא קראה בן אשר
 ודלך איצא חכמה ואמא מן קרא מסתחסנאת
 הדא והדא פאנה יבקא בלא שרט
 ובעברית⁹:

דע שבן-נפתלי ואולי מי שקדם לו כבר סבר כמותו בעניין דגש שבע
 כ"פין אחרי "נִיְהִי", דהיינו: פשמע, פשמעו, פראות, פראותו, פהוציאם, פמלכו,
 פאשר — לדעתו (של ב"נ) כל "נִיְהִי" במקרא, שבאה אחריה אחת מאלה שבע
 כ"פין, הריהן באות פולן דגושות, ודבר זה ידוע מן המצחפים שלו; וזולתו (ב"א)
 מרפה אותן. ואיני יודע, מאיזו סיבה הדגישן בן-נפתלי, שכן מי שריפה אותן נהג על
 פי הפלל היסודי [ב]עניין לגבי השינוי שגורמות אותיות אוי"ה לאותיות בגדכפ"ת
 לעשותן רפות. ומשום כך יש לקורא שתי אפשרויות לבחור ביניהן: אם הוא קורא
 לפי שיטת בן-נפתלי, הרי זה מחייבו לקרוא הפול פקריאת בן-נפתלי, הן את הגרסאות
 המקובלות עליו (על הקורא), הן את הגרסאות הנחשבות בעיניו לא-רצויות; ואם הוא
 קורא לפי שיטת בן-אשר — כך גם כן דינו. אבל מי שבחר לקרוא את הגרסאות
 המקובלות עליו (או הנראות בעיניו) משל האחד ומשל האחר, הריהו נותר בלא כלל¹⁰.

ובכן, ניסוח מפורש מידי בר-סמכא במסורת הטברנית קובע, שב"נ נהג להדגיש
 את הפ"ף שבשבע התיבות הנזכרות (פשמעו וכד') כל אימת שבאה אחרי "נִיְהִי" ולא
 רק בשבעת הפסוקים הנמסרים בספר החילופים; הללו, כמתברר, אינם אלא פסוקי
 הדגמה. אגב כך נמצאנו למדים עיקרון חשוב בתורת הקריאה של המקרא.

9. במקצת המקומות תרגמתי באופן חפשי כדי להקל על הבנת הדברים מבלי להיזקק
 להערות פירוש.

10. תרגומו (האנגלי) של ליפשיץ (שח, שם) לחלקה השני של הפסקה (מן "פאלקאר
 אדן" עד סופה) אינו מדויק, וכונת המחבר מיטשטש.

שתי מלים מלשון חכמים

א. על מנת, במנת

מלה זו בספרות התלמודית והמדרשית פפתיחה לתנאי. באבות א, ג נמסר אולי השימוש הקדום ביותר, הוא מאמרו של אנטיגנוס איש סוכו: "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס, אלא היו כעבדים המשמשים את הרב על מנת שלא לקבל פרס". בדומה לזה אמרו במקורות ארץ-ישראליים: "ואם התנה עמו במנת כן, מותר" (תוס' דמיי ו, יג, ועיין ר"ש ליפרמן בתוספתא כפשוטה שם). רגילים לפרש מלה זאת כסמיכות של מנה, היינו שהתנאי הוא מנת חלקו של האדם, וכך נרשם הבטוי במילון של בן-יהודה. מפל מקום פירוש זה אינו מניח את הדעת, ומן הראוי לשקול את העניין מחדש.

בסוף מסכת בבא בתרא שנה ר' שמעון בן ננס, פי הערב פטור מלשלם, "שלא על אמותיו הלוהו. ואיזה הוא הערב שהוא חייב לו? אמר לו: הלוהו ואני נותן לך, שכן על אמותיו הלוהו" (ב"ב י, ח).

הבודק את הנוסח בכתב-היד מוצא סטייה חשובה. בכ"י קופמן ניפרת מחיקה במקום המלה אמונתו, והדבר מעיד על נוסח אחר, שהיה לפני הסופר קודם שכתב בפעם הראשונה אמונתו. בפעם השנייה כתב מנת במקום אמונתו. בכ"י לו בקמברידג' כתב בשתי הפעמים מנתו במקום אמונתו.

נראים הדברים שהצורה על אמונתו היא הצורה העתיקה והשלמה של על מנת או על מנת. בארץ-ישראל נהגו, כידוע, להשמיט את האות אל"ף בראש התיבה, ואמרו למשל "לעזר" במקום אלעזר. המלה על מנת או במנת מציינת אפוא, שנעשה או נאמר דבר מתוך אמונה במצב מסוים, שהוא מקביל לתנאי.

ביתר דיוק יש לתלות את הצורה מנת בצורה הסמיכות אמנת שהיא מקבילה ל"אמונת". שנינו, למשל, בתוס' בבא מציעא ג, כב: "הנושא והנותן באמונה, והאומר לחברו על מנת שאין לך עלי אונאה, אין לו עליו אונאה", ואילו בכבלי בבא מציעא נא ע"ב שנינו: "הנושא והנותן באמונה והאומר לחברו על מנת שאין לך עלי אונאה, אין לו עליו אונאה". הצורה הראשונה מופיעה גם בתוס' בבא מציעא ה, ח: "שאינן אמות המידות תלויה אלא בבריות". על מנת או במנת הריהו אפוא קיצור של על אמנת או באמנת.

משום מה נשמרה הצורה הקדומה והמלאה בב"ב יח, ואילו בסמוך לה באה הצורה המקוצרת הרווחת אצלנו: "המלוה את חברו על ידי ערב לא יפרע מן הערב. אם אמר על מנת שאפרע ממי שארצה יפרע מן הערב". בגמרא שאלו על הטעם, ועל

כך השיבו רבה ורב יוסף, שערכות סתם אינה אלא ערכות להופעה, ולא ערכות לתשלום: "גברא אשלימת לי גברא אשלימי לך"; וכלשונו של רשב"ם: "דקסלקא דעתך השתא לא יפרע כלל קאמרה מתניתין, דלא מהני ערכות אלא להכי שאם מת לוח או ברח, אז יפרע מן הערב, אך אם הלוח בפנינו בשעה שתובע המלוה את חובו, כיון שהעמידו ערב ללווה בפנינו פטור".

לעומת זאת ערכות שנאמרה בלשון "על מנת שאפרע ממי שארצה" היא ע ר ב ו ת ל ת ש ל ו ם , ואנו רשאים להניח פי מלים אלה מבטאות את הרעיון ש"על אמונת" הערב ניתנו המעות. זה אותו הרעיון, המופיע גם בדברי רב אשי, המסביר פוח החיוב של הערכות: "בהווא הנאה דקא מהימן ליה גמר ומשעבד נפשיה" (ב' ב"ב קעג ע"ב).

אם מבינים על מנת פרמז למתן א מ ו נ ה , אפשר להבין גם תוקפן וסמיכות הדעת המתבטאת בהן. לכן אמרו: "כל האומר על מנת כאומר מעכשיו דמי" (ב' גיטין עד ע"א); וויתרו בהן על הצורך בתנאי כפול (רמב"ם, הלכ' אישות פ"ו הי"ז). יש לציין, כי ר' בנימין קוסובסקי ב"אוצר לשון התלמוד" הגדיר על מנת פדלקמן: "מן הערך מנה — חלק, ובא בהוראת 'בתנאי'. וי"מ שהוא מערך 'אמן' וענינו — אמונה והבטחה".

ב. עולים

שנינו בפאה ה, ו: "מי שאינו מניח את העניים ללקט . . . הרי זה גזול את העניים. על זה נאמר: אל תסג גבול עו ל י ם . פיוצא כזה נדרש הפתוב גם שם ז, ג.

השאלה הראשונה היא לאיזה פתוב כיון הדרשן, והשנייה — מה משמעות המלה עולים בהקשר זה. אכן בכ"י לו בקמברידג' פאה ה, ו הקריאה היא עולם, ושם ז, ג: "עולים". במשנה שבתלמוד בני א"י הקריאה היא בשני המקומות עולים, וכן יוצא מן הסוגיא ביר' פאה ה, ה, יט ע"א, המביאה פירושים שונים: "רב ירמיה ורב יוסף, חד אמר: אלו עולי מצרים. וחרנה אמר: אלו שירדו מנכסיהן; לסמיא צווחין סגיא נהוריא. אמר ר' יצחק: ועניים מרודים תביא בית (ישעיה נח, ז)".

נראה אפוא, שהקריאה הנכונה היא עולים, והנוסח עולם הוכנס בעקבות הפתוב. ובכן, מי הם ה"עולים", ומה הפתוב שדרשו עליהם? במשלי כב, כח נאמר: "אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך"; ובמשלי כג, י — "אל תסג גבול עולם ובשדי יתומים אל תבא".

בעל "תוספות יום טוב" מייחס את הפירושים שבתלמוד בני א"י לפתוב הראשון, והוא מוסיף, שאין צורך בפירושים אלה, אם הכונה לפסוק השני, שמוכנו פשוט. הסיפא של הפתוב השני מדברת על יתומים, ולכן מסתבר, שהרישא מתייחסת

למושג מקביל. מפאן ש"עולם" או "עולים" צריכים להיות בני אדם הזקוקים לתמיכה ולמתנות עניים.

פאמור, מוצאים פירושים שונים: (א) עולי מצרים, היינו אלה ששמעו בהר סיני את המצוה בדבר מתנות עניים; (ב) לשון סגי נהור, היינו אנשים ש י ר ד ו מנכסיהם. מפל מקום אין הפירושים הללו מספקים אותנו, ורצוי לחפש משמעויות נוספות לדברי הדרשן.

לכן נראה לי לפרש עולים פשם נרדף לעוללים, המציין את המלקטים בפרמים, כפתוב "וכרמך לא תעולל" (וי' יט, י). מובן דומה לדברי הנביא ירמיה ו, ט "עולל יעוללו כגפן שארית ישראל", ולדברי בן-סירא לב, יט (36, 16) "גם אני אחרון שקדתי וכמו עולל אחרי בוצרים". ראה גם דברים כד, כא, שופטים ח, ב, ישעיה כד, יג.

השמטת אחד משני עיצורים זהים, כפי שהנחנו אותה, יש לה תקבולת בצורה צונין במקום "צוננין", כפי שהעיר לי פרופ' יהושע בלאו. כך נאמר ביר' שבת כ, ג, יז ע"ג: "רב הונא אמר לא שנו אלא בפורין הא ב צ ו נ ין מותר".

שְׂדֵי תְרוּמַת (ש"ב א, כא) — ביטוי מוזר?

במאמרו 'שאלות הפרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא' (לשוננו מד, תמוז תש"ס, עמ' 269–280), דן פרופ' ט"ל פנטון בשאלה, שנעשתה זה כחמישים שנה, מאז נחשפו כתבי אוגרית, מרפזית בחקר לשון המקרא, והיא שאלת גבולות ההשוואה המותרת, הלגיטימית, של לשון המקרא ללשון אוגרית. אין צריך לומר, שלשאלה זאת חשיבות רבה לגבי פרשנות המקרא.

בין העניינים אשר בהם דן פנטון הוא הצרף שְׂדֵי תְרוּמַת, שיחיד הוא במקרא ברכיבו, אבל לא במהות תוכנו. פנטון מבקש להביא תימוכין להצעתו של ח"א גינזברג, אשר לפיה אין שְׂדֵי תְרוּמַת אלא גלגולו של הצרף האוגריתי *sr' thmtm*. הצעתו של גינזברג, שהועלתה בשנת תרצ"ח ונידונה כמה וכמה פעמים בספרות (ראה במאמרו של פנטון, עמ' 275, ואין מראי המקום הפיילוגראפיים שלמים — ראה עוד בהמשכם של דברים), באה לפרש פתוב מקראי הדומה קשה על סמך פתוב אוגריתי מוקשה, ומפל מקום מוקשה מן הפתוב המקראי, שהרי משמעותו של *sr' thmtm* (פנטון עצמו מתרגם את *sr' thmtm* – "עליית(?) מי תהום", במאמרו עמ' 276; סימן השאלה של פנטון הוא). ולא זו בלבד, אלא שהמשוים את שני הצרפים, העברי והאוגריתי, נוקקים לעניינות של חילופי אותיות: (ד עברית של שְׂדֵי פנגד ר אוגריתית של שרע; רו של תְרוּמַת פנגד ה אוגריתית של תהמתם וכיו"ב (לפירוטם של חילופי האותיות המוצעים ראה במאמרו של פנטון, עמ' 276, בתחתיתו, ועמ' 276).

מבחינה עקרונית מוכיח דיונו של פנטון בצרף שְׂדֵי תְרוּמַת את ההפך ממה שביקש המחבר ללמד. משמעותו של הצרף עולה על יפה מן העיון באוצר מלותיה ובמאגר ניביה וצירופיה של העברית המקראית. ללא כל קושי ניתן לראות בו שוה-ערך, ואולי ואריאנטה סגנונית, של מְרֹמִי שְׂדָה (שופ' ה, יח) שמשמעו "מְרֹמִי הַר"; שְׂדֵי תְרוּמַת הוראתו אפוא "הַרִי רוֹם", ו"מְרֹמִי הַרִים". אין צורך לפרט כאן את הפתובים, שבהם משמש שְׂדָה במקרא, כִּשְׂדֻתִי האכדי, במשמעות "הר": הם מובאים ונדונים במאמרים שהציעו פירוש אחרון זה לשְׂדֵי תְרוּמַת, ואשר ייזכרו כאן לפי שנות הופעתם: מאמרי "המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניזם והטרוגניזם", פרקים ב' (ירושלים תשכ"ט–תשל"ד; תדפיס מיוחד יצא לאור בשנת תשל"ב; לעניין זה, שם, עמ' 132–136); מאמרו של ש' טלמון, "יגיד עליו רעו" א רָץ-י ש ר א ל יד (ירושלים תשל"ח; לעניין זה: שם, עמ' 119–122).

ומאמרו של J.P. Fokkelman: A non-existent in II Sam 1,21 — שדי תרומת crux, ZAW 91 (1979), 290–292, שלא ידע על שני המאמרים הקודמים. אף האפשרות שלתיבה תרומה הייתה בלשון המקרא משמעות של "רום", "גובה" אינה צריכה הנמקה; שלושת המאמרים שונים בפירוש שהם מציעים: 'שדי תרומת' אינו אלא "מרומי הרים". מבחינת מבנה הבית השירי, נראה לקבל את הצעתו של פוקלמן, אשר לפיה מצויה בו תקבולת בין אברו הראשון לבין אברו האחרון ובין שני אבריו המצעיים, בשינוי-מה:

הרי בגלפֿע ושדי תרומת

אל טל || ואל מטר

ע ל י כ ם

פנטון מכנה את הצרף שדי תרומת — "ביטוי מוזר", "צירוף מוזר" (במאמרו, עמ' 275, 276). פיניניים אלה תמוהים. אילו היה פנטון מפריך את הראיות מלשון המקרא עצמו, המעמידות את הפירוש "הרי רוֹם" = "מרומי הרים", שהובאו בהרחבה במאמרו של ש' טלמן (שני המאמרים האחרים לא היו ידועים לפנטון), היה ניתן למצוא הצדקה לכינויים אלה. אבל להפרכה כזאת לא נודק פנטון, וזאת משום שלדעתי היא בלתי-אפשרית.

דיונו של פנטון בסוגיה שלפנינו מראה אפוא, כדיונים אחרים של רבים וטובים, שפעמים לא זו בלבד שאין כתבי אוגרית מסייעים, אלא שהם מסיחים אותנו מן הניסיון לראות את לשון המקרא כנתינתה, ובמקרים אלה אין בהם תרומה לשדות משמעויותיה ולהבנת אוצר מלותיה (וראה גם תרפיץ מא, תשל"ב, עמ' 23).

צורת הנקבה של שמות בסיומת -י בעברית

ברשימתו של ברוך פודולסקי "הטעם פגורם מורפולוגי בעברית החדשה" ב"לשוננו" מה(ב), עמ' 155–156, הוא מבחין בקבוצת שמות-העצם ושמות-התואר הגזורים משם ארץ בסיומת -י בין אלו שטעמם מלרעי ומשתנה בנטייה ובין אלו שטעמם מלעילי וקבוע. בשמות שטעמם מלרעי ומשתנה בנטייה הסיומת -יָה מכוונת לאישה, כגון יהודייה, אנגלייה, מצרייה, רוסייה, ואילו השמות המציינים שפה או עיר סיומם -ת, לדוגמה: יהודית, אנגלית, מצרית, רוסית. בשמות מלעיליים, שטעמם קבוע ואינו משתנה בנטייה, הסיומת היא -ת בלבד, בין שהשם מכון לאישה ובין שהוא מכון לשפה או לעיר, לדוגמה: סִינִית. הדוגמות מצביעות על ההסבר שהמחבר מצייע, שהטעם משמש פגורם מורפולוגי מבחין בין סוגי שמות-העצם ושמות-התואר. פודולסקי מונה שני חריגים בלבד להכללה שמצא, והם: ליטאי-ליטאית (אין *ליטאיה) וישראלי-ישראלית (אין *ישראליה). ניתן להוסיף עליהם את פלשתי-פלשתית (אין *פלשתייה), רומאי-רומאית¹ (אין *רומאיה), מוסלמי-מוסלמית (אך יש ירושלמים האומרים מוסלמיה)², ואולי אף את השמות אשורי-אשורית (אין *אשורייה), תתי-תתית (אין *תתייה) וארמי-ארמית (אין *ארמיה), אף שהשמות אינם פה שימושיים היום.

בבדיקה של מורפמת הנטייה לנקבה בעברית² בשמות-עצם ובשמות-תואר מתברר, כי סיומת -ת היא הנפוצה ביותר בשמות שסיומם -י בזכר (98% מכלל של כ־2,000 השמות בסיומת -י). סיומת -יָה נדירה ומצויה בשמות כגון חימנייה, צרפתייה, צוענייה, צבייה, יהודייה, לוייה³, נקיה, ענייה, טרייה. הסיומת -ת היא הנפוצה בשמות (עצם או תואר), בין שהטעמתם מלעילית ובין מלרעית, בין שהם צייני לאום או דת ובין שאינם כן. לדוגמה: סורסית, ניטרלית, תניינית, רטורית,

1. גם אם יתייחס לרומא פשם עיר ולא פשם ארץ, נראה לי, כי דוגמה זו מתאימה להכללת הלאום, ולפיכך היא חורגת מן הפלל שקבע.

2. [פפי שמעירה הגב' עפרה כהן אגב הגהה.]

3. הבדיקה היא חלק מבחינה פוללת של נטיית הנקבה; מאמר נרחב בנושא זה נתון עתה בהכנה.

לשם לוי צורת הנקבה לוייה בלבד, ואין שם-תואר *לְוִיָּה, לשם-העצם צבי ולשמות-התואר נקי, עני, טרי אין צורת נקבה אחרת מלבד זו שהובאה כאן.

עדתי, תרבותית, פְּדוּיית, עסקנית, טבריינית, פראית, ערנית, שמית, צמחונית, פסִיבית, גדנעית ועוד.

הממצא ברשימה שהוזכרה לעיל מסתמך על "בדיקה של כמה עשרות מלים המציינות דת או לאום" (שם, עמ' 156). איננו יודעים מתוכה, כמה מן השמות שבדק שייכים לכל אחת מן הקבוצות שמנה. בבדיקתנו נמצא, כי השמות המציינים דת או לאום שהטעמתם מלרעית ומשתנה, שיעורם קטן מאוד בקבוצת השמות השייכים לקאטגוריה הסמנטית שפירט, וגם בהם יש חריגים לכלל שקבע. זאת ועוד. הסימט –יָה אינה פרודוקטיבית. היא מוגבלת לשמות הקיימים כבר בלשון. יוצא אפוא, כי ההבחנה, שהייתה אמורה להיות מורפולוגית, אינה אלא לקסיקאלית-סמנטית. הממצאים מצביעים על ההכללות הבאות:

(א) שמות בזכר בסימט –י (בכלל זה שמות-עצם המציינים דת או לאום) נוטים בנקבה בסימט –ת בדרך כלל.

(ב) בשמות בודדים, שהטעמתם מלרעית בזכר, נטיית הנקבה היא בסימט –יָה. הם חריגים לכלל (א) ומאופיינים כערכים מילוניים יחידים (לדוגמה: צבייה, לוייה, טרייה, ענייה).

(ג) בשמות אחדים המציינים מוצא דתי או לאומי נוצר בידול מורפולוגי בין נטיית –יָה לנטיית –ת לנקבה: הראשונה מציינת שם-עצם, והשנייה – שם-תואר, לכן ערבייה – שם-עצם, וערבית – שם-תואר, צרפתייה – שם-עצם וצרפתית – שם-תואר⁴. ומכל מקום, אפיונם הוא לקסיקאלי, ולא דקדוקי⁵, ושומה על המילון לציין את הבחנות הנטייה המביאות להבדלי המשמעות בערכים הלוקסיקאליים הבודדים האלה.

4. ערבית, צרפתית, עברית, אנגלית וכיו"ב הן שמות שפות, ואין להתייחס אליהן כאל צורני נטייה של ערבי, צרפתי, עברי, אנגלי וכו', אלא כשמות-עצם עצמאיים. הם שמות-תואר צייני שפה רק בהצטרפם למלים שפה או לשון, וחוקים מורפולוגיים קובעים את התאמתם לרכיבי המשפט; למשל: השפה העברית, בלשון האנגלית.

5. שפן ההכללה היא מינורית. ההבחנה שמביא ח' רוזן ב"עברית שלנו", חשט"ז, עמ' 236, מקבילה למיונו של פודולסקי.

עוד לעניין "הטעם כגורם מורפולוגי"

לאחר שבחזרת האחרונה של "לשוננו" נתפרסמה הערתי הקצרה "הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה", הוספה תשומת לבי לכך, שפרופ' חיים רוזן תיאר את העובדות עוד בשנת 1962 בספרו A Textbook of Israeli Hebrew (ר' עמ' 201).

ברוך פודולסקי

עדתי, תרבותית, פְּדוּיית, עסקנית, טבריינית, פראית, ערנית, שמית, צמחונית, פסִיבית, גדנעית ועוד.

הממצא ברשימה שהוזכרה לעיל מסתמך על "בדיקה של כמה עשרות מלים המציינות דת או לאום" (שם, עמ' 156). איננו יודעים מתוכה, כמה מן השמות שבדק שייכים לכל אחת מן הקבוצות שמנה. בבדיקתנו נמצא, כי השמות המציינים דת או לאום שהטעמתם מלרעית ומשתנה, שיעורם קטן מאוד בקבוצת השמות השייכים לקאטגוריה הסמנטית שפירט, וגם בהם יש חריגים לכלל שקבע. זאת ועוד. הסימט – יָה אינה פרודוקטיבית. היא מוגבלת לשמות הקיימים כבר בלשון. יוצא אפוא, כי ההבחנה, שהייתה אמורה להיות מורפולוגית, אינה אלא לקסיקאלית-סמנטית. הממצאים מצביעים על ההכללות הבאות:

(א) שמות בזכר בסימט – י (בכלל זה שמות-עצם המציינים דת או לאום) נוטים בנקבה בסימט – ת בדרך כלל.

(ב) בשמות בודדים, שהטעמתם מלרעית בזכר, נטיית הנקבה היא בסימט – יָה. הם חריגים לכלל (א) ומאופיינים כערכים מילוניים יחידים (לדוגמה: צבייה, לוייה, טרייה, ענייה).

(ג) בשמות אחדים המציינים מוצא דתי או לאומי נוצר בידול מורפולוגי בין נטיית יָה לנטיית – ת לנקבה: הראשונה מציינת שם-עצם, והשנייה – שם-תואר, לכן ערבייה – שם-עצם, וערבית – שם-תואר, צרפתייה – שם-עצם וצרפתית – שם-תואר⁴. ומכל מקום, אפיונם הוא לקסיקאלי, ולא דקדוקי⁵, ושומה על המילון לציין את הבחנות הנטייה המביאות להבדלי המשמעות בערכים הלוקסיקאליים הבודדים האלה.

4. ערבית, צרפתית, עברית, אנגלית וכיו"ב הן שמות שפות, ואין להתייחס אליהן כאל צורני נטייה של ערבי, צרפתי, עברי, אנגלי וכו', אלא כשמות-עצם עצמאיים. הם שמות-תואר צייני שפה רק בהצטרפם למלים שפה או לשון, וחוקים מורפולוגיים קובעים את התאמתם לרכיבי המשפט; למשל: השפה העברית, בלשון האנגלית.

5. שכן ההכללה היא מינורית. ההבחנה שמביא ח' רוזן ב"עברית שלנו", חשט"ז, עמ' 236, מקבילה למיונו של פודולסקי.

עוד לעניין "הטעם כגורם מורפולוגי"

לאחר שבחזרת האחרונה של "לשוננו" נתפרסמה הערתי הקצרה "הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה", הוספה תשומת לבי לכך, שפרופ' חיים רוזן תיאר את העובדות עוד בשנת 1962 בספרו A Textbook of Israeli Hebrew (ר' עמ' 201).

ברוך פודולסקי

L'ÉSONÉNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vo. XLV, No. 3-4, Nisan-Tammuz 5781/Apr.-July 1981

ENGLISH SUMMARIES

A. Dotan: A NEW FRAGMENT OF A HEBREW DICTIONARY (pp. 163-212)

The Geniza manuscript published in this study, Taylor-Schechter A.S. 141.1, consists of three fragmentary leaves containing lexical items arranged alphabetically in columns. It is an ancient dictionary of mostly biblical Hebrew entries alongside a few mishnaic ones, as well as some Aramaic entries. Approximately half of the entries are furnished with short explanations, source-references or translations. One leaf carries Arabic translations above some of the entries, as well as partial Hebrew vocalizations, both by a later hand.

The fragment turns out to be part of another fragment, T-S D.1.19, published by N. Allony as part of Saadia Gaon's dictionary *Ha'Egron, Kitāb 'Usūl al-Shi'r al-'Ibrānī* (The Academy of the Hebrew Language — Texts and Studies VIII, Jerusalem 1969). Two leaves of the two fragments are parts of one and the same page, and readings in one are continued in the other. There can be no question that the two manuscripts are one and the same. If one of the fragments is part of Saadia's *'Egron*, the other must be, as well.

The fragment here published, however, cannot belong to that treatise and there is decisive proof of this: it lists the entry **שַׁעַר טָדִי** ("Tadi"-gate), an item which, according to the evidence of R. Mubashshir Ha-Levi in his *Critique against the Writings of R. Saadya Gaon* (edit. M. Zucker, New York 1955), p. 26, was missing from Saadia's treatise, and this omission served Mubashshir in his criticism of Saadia. It is, hence, impossible for this fragment to belong to Saadia's *'Egron*, and this is likewise true regarding the other fragment published by Allony.

Further examination yields more differences between this (combined) manuscript and the genuine *'Egron*, differences of structure (the classification of the entries according to the number of letters, the subdivisions of the dictionary and their subtitles, the strictness of the alphabetical order and the use of Arabic in explanations), differences of grammatical concept (while Saadia's is a strictly noun-dictionary, ours lists verbal entries as well) and differences in details of biblical exegesis. All of this substantiates the conclusion that here we have a different dictionary, although, as has been shown, of the same lexicographical school as the *'Egron*, and from a period not very much later.

A great part of the paper is devoted to a detailed discussion of the entries and to the decipherment of difficult readings in the manuscript.

Maaravi Perez: R. JEHUDA IBN BAL 'AM'S METHODS IN EXPLAINING HAPAX-LEGOMENA (pp. 213–232)

In the introduction to his commentary to the Prophets and the Hagiographa, R. Jehuda ibn Bal 'am (second half of the eleventh century C.E., in Spain) stresses that in order to supply a perfect interpretation to the Biblical words, extra-Biblical assistance is sometimes necessary (he mentions three sources in particular: the traditional literature, the Aramaic language and the Arabic language). This study is an attempt to investigate the practical methods employed by ibn Bal 'am in explaining words derived from roots which are hapax-legomena.

The article describes the terminology used by our commentator to define the words under discussion as such and indicates the fact (concerning ibn Bal 'am's general exegetical method dealt with by this same author elsewhere) that not all the Biblical hapax-legomena are treated in his commentaries. An analysis of all the exegete's explanations of those words in those of his commentaries which are available (*viz.*, those on Numbers, Deuteronomy, Joshua, Judges, Isaiah, Jeremiah, Ezekiel – from a hand-written copy of the manuscript – and the Twelve Minor Prophets, all written in Arabic) leads to these conclusions:

A) Ibn Bal 'am employs the following methods in this order (discrepancies are minor and explicable):

- 1) Explanation by means of the assistance obtained from the traditional literature (note: the commentator uses this term and similar ones to designate this source, and not “rabbinical language”).
- 2) Explanation by means of the assistance afforded by the Aramaic language.
- 3) Explanation through the assistance obtained from the Arabic language.
- 4) Permutation and metathesis of letters.
- 5) If none of the above-mentioned methods is contextually appropriate, the words are then explained solely according to their context.

More than once, the exegete applies alternative methods, while in infrequent cases he supplies alternative meanings.

B) Ibn Bal 'am's strong independent thinking is shown throughout his commentaries both in choosing the best interpretation available and in criticizing (sometimes very vehemently) other interpretations proposed by his predecessors. He does, however, accept those interpretations originating in the Halacha almost without hesitation.

I. Eldar: HIDĀYAT AL-QĀRI (the longer Arabic version) – A specimen text, critically edited, with Hebrew translation, commentary and introduction (pp. 233–259)

Hidāyat al-Qāri (=The Direction of the Reader) is one of the most famous and valuable works on Hebrew grammar and Masora written in the East. This treatise was composed by an anonymous author, apparently in the first half of the

eleventh century. An abridgement (*al-Muḥtaṣar*) was prepared by the author himself (both the longer and the shorter versions were written originally in Arabic).

Hidāyat al-Qāri contains a comprehensive system of rules regarding the Masoretic vocalization and accentuation of the Bible.

The sections dealing with phonetics are of considerable interest, since the description and classification of the sounds the author heard in Tiberian Hebrew are a primary source for the Tiberian traditional pronunciation.

This work also contributes in some important respects to our knowledge of the Jewish grammatical tradition in the Middle Ages and to the history of Hebrew linguistics, as it presents a Hebrew grammar founded upon the actual Tiberian reading tradition and interpreted in accordance with the methods and grammatical terms and concepts developed by the Jewish Masoretes and grammarians of the Tiberian school in the second half of the Geonic period.

Most of the treatise (in its two original versions) is still in manuscript form.

In this article a specimen for the longer version, which is not extant in its entirety, is published (the text is based on ms. Leningrad) together with a Hebrew translation, commentary and introduction.

This specimen comprises a chapter called *Bāb Maḥāll al-Ḥurūf* (the places where the consonants are articulated). The author classifies and groups all the consonants of Tiberian Hebrew with regard to their point of articulation. He makes very precise observations as to the precise parts of the speech organs participating in the production of the speech sounds.

A detailed analysis of the extra-buccal articulatory process vs. processes occurring within the buccal cavity leads the author to an original explanation of the use of the *dagesh* sign with א (in four words in the Tiberian Bible) and with a final ה (Mappiq) – unlike all other consonant with which the *dagesh* is employed to indicate “heaviness”, i.e., gemination and plosive pronunciation of בגדכפ”ת.

Mordēkhay Breuer: KĒṬIV, QĒRÉ AND ṬĒ’IM (written, read and chanted) (pp. 260–269)

It is often said that the *kēṭiv* and *qērē* represent alternate readings concerning which the Massoretes were unable to come to a decision, or that the *qērē* is a “correction” of the *kēṭiv*. This article suggests another approach: the *kēṭiv* and *qērē* represent alternate readings, each accepted in certain circles, the *kēṭiv* representing the tradition of the scribes who copied the books of the Bible, while the *qērē* represents the oral tradition accepted by the readers and scholars. These two traditions need not be considered interdependent, their occasional disagreement causing no surprise. The Massoretes passed both of these traditions along, just as they received them: they wrote the scribal tradition into the text itself, as the *kēṭiv*, and the scholarly tradition into the margin, as the *qērē*.

Various phenomena concerning the vocalization of words and their melodic

accentuation (*ṭē'amim*) can be explained accordingly, such as נִשְׁבַּעְתִּי (Deut. xxi 21) – a remnant of an oral tradition reading נִשְׁבַּעְתִּי לֵאמֹר; וְנִשְׁבַּעְתִּי לֵאמֹר (I Sam x 19) – the traces of an oral tradition (preserved in the Targum Yonaṭan as well) reading וְנִשְׁבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־נֹכַח הַעֲקָר; וְנִשְׁבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־נֹכַח הַעֲקָר (II Chr. vii 5), showing traces of the oral tradition reading מְבִיאִים לוֹ צֶאֱן; וְיִזְבַּח הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה אֶת־נֹכַח הַעֲקָר בְּקָר הַשְּׁלָמִים בְּקָר (II Chron xvii 11), indicating the oral tradition reading מְבִיאִים לוֹ מִנְחָה צֶאֱן; מְבִיאִים לוֹ מִנְחָה צֶאֱן (Ez xx 31), showing signs of the oral tradition reading לְכָל־גִּלְדֵיכֶם (Ez xx 31), showing signs of the oral tradition reading לְכָל־גִּלְדֵיכֶם [בְּשִׁקְוִיצֵיכֶם]; וְדָבַר בְּאָזְנוֹ וְקִי־הָעֵר הָיָא; וְדָבַר בְּאָזְנוֹ וְקִי־הָעֵר (Jos xx 4) indicating the oral tradition reading וְדָבַר בְּאָזְנוֹ וְקִי־הָעֵר.

Maqqéf and Paséq

Maqqéf sometimes indicates that two words, separated in the *kēṭiv*, are read as a single word, such as מֶרֶץ־הַמַּעֲרָה (the *qērē* being מֶרֶץ־הַמַּעֲרָה, I Sam xxiv 8). Similarly, but inversely, *paséq*: it occasionally indicates that two words, written as a single unit, are to be read as two separate words, such as מִן־סָעָרָה (Job xxxviii 1). This kind of *paséq* always follows one of the letters מִנְצַפ"ךְ, written in their non-final (or bent) form, but read as final (straight) letters.

Y. Avishur: RWM (RMM) – BNY IN UGARITIC AND IN THE BIBLE (AND להפריח "TO BUILD" IN THE BIBLE AND TOSEPHTA (pp. 270–279)

S.E. Loewenstamm has pointed out that the verb רִמַּם (Ezra 9:9) means, as in Ugaritic, "to build". To this Lieberman has added that the verb in Pesikta de Rab Kahana and in a Piyyut by Shlomo Habavli has the same meaning. The verb רִמַּם–רָמַם in this sense is apparently to be found in additional places in the Bible, both as a verb (Gen. 31:45; Isa. 49:11; Prov. 11:11; Job 39:27) and as a noun, רָמָה (Ez. 16:24; 25, 31, 39). In addition, the verb להפריח seems to us to have the same meaning in one place in the Bible (Prov. 14:11) and in the Tosephta (Baba Qamma 2, 5).

Isaac Gluska: NOUNS OF THE MAQTEL PATTERN IN BIBLICAL AND MISHNAIC HEBREW AND THEIR MEANINGS (pp. 280–298)

This article deals with the connection between the form and meaning of the nouns of the *maqtel* (*maqṭil*) pattern in Biblical and Mishnaic Hebrew. Most grammars distinguish at least four categories of meaning reflected in this pattern, but none presents a complete linguistic picture, neither in Biblical nor in Mishnaic Hebrew.

Our purpose is to present this linguistic picture together with the meanings of the nouns with reference to scientific dictionaries and commentators, and to decide

what the semantic categories are, and which of them is dominant. The relevant linguistic facts in Mishnaic Hebrew have been collected from good manuscripts of the Mishnah – the Kaufmann, Parma and Lowe codices.

The Biblical list of nouns indicates two dominant categories of meaning: “implement” and “abstract”. The Mishnaic Hebrew list shows changes both from the semantic aspect and from that of formation. From the aspect of formation it shows that the number of nouns derived from weak roots is smaller. From the semantic aspect it shows:

1. the disappearance of (a) some of the Biblical nouns, (b) some meanings in each of the polysemic Biblical forms;
2. the almost complete disappearance of the “abstract” category of meaning;
3. a general tendency to “concrete” meanings, especially that of “implement”.

This last fact is reflected in modern Hebrew, where many new nouns of this pattern have been formed.

Nehemya Allony: THREE BOOKS ON HEBREW IN THREE COUNTRIES
(Reviews) (pp. 299–306)

I. Bruno Chiesa, *The Emergence of Hebrew Biblical Pointings*.

The book is an offspring of his thesis, *L'antico Testamento Ebraico secondo la tradizione palestinese*. The author gives too much credit to the Karaites for the emergence of the vocalization systems, since he believes the vocalization emerged after the arrival of the Karaites in Eretz Israel. The author mentions three systems of vocalization only and not four. According to him, the Rabbanites opposed vocalization, since it limits the means of commentating the Bible.

II. Carlos del Valle Rodriguez, *La escuela Hebrea de Cordoba*.

This book deals with the same subject as W. Bacher's *Die Anfang der hebraischen Grammatik* and, especially, David Yelin's *Toldot Hitpathut ha-Diqduq ha-'Ivri*. The only one not belonging to this school is Yehuda ibn-Quraish. The lack of indices is noticeable.

III. Lawrence (Elazar) Marwick, *Diplomatic Hebrew, a Glossary of Current Terminology; Biblical and Judaic Acronyms*.

The author served as the Head of the Hebrew section of the Library of Congress in Washington, where government officials used to ask about the meanings of modern Hebrew words found in diplomatic documents. This book is thus the result of the needs of the diplomatic circles of the United States Government.

Zē'ev Ben-Hayyim: נתון בערבים (Avot 3:16) (pp. 307–310)

The paper deals with the *lectio* בַּעֲרָבִים found in reliable Mss in contrast with the common בערבון, and with the problem of deriving a lexical item from it for the Historical Dictionary of the Hebrew Language.

In the writer's opinion בערבים is the original reading from which בערבון came into existence graphically, through בערבין. בערבין is a plural form of עָרַב. There exists another plural form עָרְבִים (and even עָרְבִים) which conforms to the Syriac cognate 'arrāb = fidejussor (surety). An alleged noun 'rāb = fidejussio (suretyship) (Brockelmann, ²Lexicon syriacum 545b) has no roots in the genuine tradition of the Syriac language.

I. Eldar: ON BEN-AŠÉR AND BEN-NAFTALI (pp. 311–313)

Zē'ev W. Falk: TWO FORMS OF RABBINICAL HEBREW (pp. 314–316)

The author explains the term 'al menat (on condition) as a shortened version of 'al 'amanat or 'al 'emunat (out of faith). Both forms can be traced in the Kaufman and Lowe manuscripts of Mishnah Baba Batra 10:8.

He furthermore explains the term 'olim in Mishnah Pe'ah 5:6 as a shortened version of 'olelim, meaning collectors of grapes according to Lev. 19:10.

S. Morag: שְׁנֵי תְּרִימֹת (II Sam 1, 21) – AN UNINTELLIGIBLE EXPRESSION? (pp. 317–318)

This note relates to T.L. Fenton's paper in *Lěšonénu* 44 (1979/80), pp. 269–280. Fenton attempts to support methodologically H.L. Ginsberg's interpretation of שְׁנֵי תְּרִימֹת on the basis of Ug. *sr thmtm*. The writer argues that this is unnecessary, and does not clarify the biblical expression. This expression can easily be interpreted as 'mountains of loftiness' (= 'lofty mountains'): bibl. שְׁנֵי also has the meaning of 'mountain'. Methodologically, therefore, we have here a case where our interpretation should rely upon biblical Hebrew usage, rather than on that of external sources, such as Ugaritic. Some of the recent publications discussing this expression are reviewed.

*Ora (Rodrigue) Schwarzwald: THE FEMININE FORMATION OF NOUNS
WITH A SUFFIXED -i* (pp. 319–320)

A generalization was offered by Podolsky concerning the feminine formation of nouns ending in *-i*. Ultimate-stressed masculine forms with an unstable stress take an *-iyya* ending when referring to women of certain local origin or religion, and an *-it* ending with reference to a place or language. Penultimate-stressed nouns with a stable stress take only *-it* endings. An examination of the data reveals that there are several exceptions to the first part of the generalization, which at any rate relates only to a very small group of nouns. The explanation offered here is lexico-semantic rather than morphophonemic.